

Catalan **Historical** Review

Number 11 / 2018

Institut
d'Estudis
Catalans   Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/chr/>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2018.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at [<http://revistes.iec.cat/chr/>](http://revistes.iec.cat/chr/)

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Castle of Salses. The castle of Salses, which was restored in the 17th century, marked the border between the Kingdom of Spain and the Kingdom of France until 1659.

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagu, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Ferran Arasa, Universitat de València

Ignasi J. Baiges, Universitat de Barcelona

Jordi Ballester, Societat Catalana de Musicologia

Xavier Barral, Institut d'Estudis Catalans

Bonaventura Bassegoda, Universitat Autònoma de Barcelona

Ernest Belenguier, Universitat de Barcelona

Vicenç Beltrán, Institut d'Estudis Catalans

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Pere Casanellas, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Rafael Cornudella, Universitat Autònoma de Barcelona

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Miquel Crusafont, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

Paul Freedman, Yale University

Josep M. Font i Rius, Institut d'Estudis Catalans

Antoni Furió, Universitat de València

Joaquim Garriga, Universitat de Girona

Carme Gràcia, Universitat de València

Josep Maria Gregori, Universitat Autònoma de Barcelona

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Jocelyn N. Hillgarth, University of Toronto

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Simon Keay, University of Southampton

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Olimpio Musso, Università di Firenze

Josep Maria Nolla, Universitat de Girona

Alexandre Olivar, Institut d'Estudis Catalans

Ramon Pinyol, Universitat de Vic
Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Olivier Poisson, Université de Paris

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Enric Pujol, Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Roser Salicrú, Universitat de Barcelona

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Eva Serra, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Catalan Historical Review

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

Contents

Number 11

2018

Albert Balcells	7	Foreword
Gabriel Pons	9	The Talaiotic culture of the Balearic Islands
Antoni Ferrando	25	Catalan fiction in the 15th century
Patrici Pojada	41	Communication and division on the northern border of Catalonia between the 15th and 18th centuries
Santiago Izquierdo	57	Athenaeums in Catalonia. Culture and sociability in the 19th and 20th centuries
Mariona Seguranyes	73	Salvador Dalí's references from Catalonia and the Empordà
Francesc Fontbona	89	In Memoriam
	91	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	97	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2017
	103	Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Foreword

Just as in the previous issues of the *Catalan Historical Review*, we are continuing to offer overviews on the issues that have drawn the attention of a large number of researchers, which pertain to a wide variety of topics and eras from the past.

The megalithic monuments built on the islands of Mallorca and Menorca during the dawning centuries of bronze metallurgy have always been enigmatic. Archaeologists' latest knowledge and interpretations of Talaiotic culture is the subject of the first article of this issue. These talaiots are part of the megalithic complexes from the Bronze Age in Europe, such as the famous circle in Stonehenge, twelve kilometres from Salisbury.

In the 15th century, prose in the Catalan language began to yield novels and fictional stories for the men and women of the bourgeoisie and court nobility. What were called chivalrous novels were full of adventures, journeys and loves, and sometimes they contained a realism that was a prelude to modernity. *Tirant lo Blanc* is the most famous novel from this era and the most translated one – Cervantes mentions it in *Don Quixote* – but there were others as well. This issue presents an overview of the results of literature scholars' research into Catalan narrative from the late Middle Ages.

Just like most other borders, Catalonia's northern border with France fluctuated until the wars ended up permanently delineating it in the 17th century. The lands of the Catalan language and culture north of the Pyrenees were not politically separated from the rest until 1659, and just like all border regions, the contacts and exchanges among neighbouring peoples were more important than the conflicts between the kingdoms to which they belonged. The people on either side of the border did not begin to internalise the arbitrary division of the spaces they had shared and would continue to share economically and culturally until the contemporary era. An overview of the research in this field is the subject of another article. The image on the cover is an aerial view of the castle of Salses, the northernmost town in Northern Catalonia. The fortress was remodelled in the early 16th century. Its current appearance is due to the latest reform undertaken by Marshal Vauban, by then under the definitive domain of France after the 1659 Peace of the Pyrenees.

Athenaeums played an important role in cultural dissemination and debate in the 19th and 20th centuries. Even though they started as entities with mesocratic origins in organised civil society, the working classes soon

created their own athenaeums for adult training as instruments of collective social promotion through culture, as well as for their sociability during the manual labourers' scant free time. Even though at first they were pluralistic entities that cut across a broad swath of society, they were also used as circles of initiation, recruitment and coexistence for anarchists, traditionalists and Catholics, who founded their respective athenaeums with an explicit, determined ideological connotation. Before public libraries worthy of this name existed, the members of the athenaeums created their own, and some of them were the means through which new ideas coming from the rest of Europe penetrated Catalan society. Catalonia's current shape, not just cultural but also civic and patriotic, owes a great deal to the athenaeums, which had to use whatever means they could to overcome the restrictions on freedoms imposed by two Spanish dictatorships in the 20th century. The existence of a historiography on the topic that is beginning to become extensive has enabled one article in this issue to closely examine Catalan athenaeums.

A cosmopolitan genius, Dalí nonetheless always retained referents to the region where he was born, where he lived and to which he left his legacy. These referents, projected internationally, are the subject of the last article in this issue.

This issue also includes an obituary on Gabriel Llompart, a corresponding member of the History-Archaeology Section, as well as biographical sketches of Bonaventura Bassegoda, Rafael Cornudella, Josep Maria Gregori, Josep Maria Nolla and Roser Salicrú, new members of this Section.

It could be expected that the historical overviews published in the *Catalan Historical Review* to date, which were primarily written for foreign readers, would also be interesting to local readers. And, in fact, we now have proof that this is so. Recently, the number of views and downloads of articles from the journal by people living in the Catalan-speaking lands has increased, without a corresponding decrease in the number of readers from the rest of the world via the journal's electronic version. Indeed, Catalan historiography is gaining considerable momentum and complexity both at home and abroad, and both need guides to orient themselves and learn more about the common places in the history of the lands and peoples that share the Catalan language today.

ALBERT BALCELLS
Editor

The Talaiotic culture of the Balearic Islands

Gabriel Pons*
Consell de Mallorca

Received 11 January 2017 · Accepted 6 July 2017

ABSTRACT

This article aims to outline the essential features of the human communities which developed on the islands of Mallorca and Menorca between the mid-10th and mid-6th centuries BC. The name Talaiotic culture identifies communities which inhabited small villages dedicated to crop and livestock farming in an autarchic regime whose social development was in the process of hierarchisation. Despite the dissolution of this economic and social structure, contact with the outside world was marked by the strong commercial and political impact of the Punic and Greek colonies, according to the archaeological record.

KEYWORDS: social complexity, humanisation of the territory, territorialisation, cyclopean architecture, collective burials

INTRODUCTION

By Talaiotic we are referring to the period on the islands of Mallorca and Menorca roughly spanning the first half of the first millennium BC, which in technological evolution corresponds to the late Bronze and early Iron Ages. The word talaiot is rooted in the Catalan word *talaia*¹ and is associated with the concepts of tower and keeping watch, a purpose that hovered over the earliest hypotheses on the use of the most emblematic constructions from this period. As these towers are the most monumental structures from prehistory on Mallorca and Menorca, they have been used as a reference when developing systematisations of prehistory. Therefore, we talk about pre-Talaiotic and post-Talaiotic.

The Institut d'Estudis Catalans was the promoter of the earliest scientific studies carried out on Mallorca, after which the first systematisation of the island's prehistory was undertaken.² This scholarly institution sent the archaeologist Josep Colomines there between 1915 and 1920 to conduct extensive research, which was reported in several articles.

Currently, numerous research groups are working on the prehistory and especially on the Talaiotic period on both islands, a situation which has sparked the use of different terminologies and the development of different periodisations which reveal nuances, albeit all based on common patterns. This disparity is largely due to the fact that the radiocarbon datings performed decades ago do

not come from well-determined stratigraphies and to the fact that the datings from this period, and there are many of them but focused on just a handful of sites, have a broad chronological scope. These two factors created problems when specifying the start of Talaiotic constructions and, in consequence, when pinpointing the time-span of the Talaiotic period.

Despite the name of the culture used for both Mallorca and Menorca, it is not synonymous with homogeneity, and, in fact, this could extend to all of prehistory. They have major similarities and significant divergences in both their architectural expressions and material cultures. One constant feature in the comparative prehistory of both islands is the magnitude and importance of the prehistoric architecture on Menorca. The prehistoric communities on Menorca produced larger and technically more skilled constructions; there were fewer settlements, but they were larger and together they exerted a heavy influence on the land and landscape of Menorca. Talaiotic architecture is the tangible reflection of the economic and social transformations that were occurring in the first half of the first millennium BC, which can be guessed at through archaeological items, and some archaeological studies are beginning to consolidate them.

PERIODISATION

The systematisation of island prehistory is characterised by the chronological and terminological nuances used by certain individuals and teams to highlight differences with others. This is an erroneous approach when every-

* **Contact address:** Museum and Fine Arts Section, Consell de Mallorca. Via Roma, 1, 07012 Mallorca. Tel: +34 971219548. E-mail: gponshomar@gmail.com

one is drawing from the same scant sources. Radiocarbon tables and the clarification of their stratigraphic contexts have helped align the systematisations, although there are still different interpretations and nuances.

On the one hand, the Son Forners team has established two periods for the timespan we are examining. The first is the proto-Talaiotic (1050-850 cal BP), which corresponds to the period when the first examples of the naviform architectural transformation appeared, in which the population concentrated into more cohesive complexes because structures were attached to each other. On the island, there were experiments with new forms of architecture, such as the vertically projected forms which became clearly defined in the subsequent phase. The funerary aspects took shape in the development of Menorcan navetas and in the end of natural caves with collective burials through inhumation. Therefore, this is a transitional period between the naviform and the Talaiotic. The Talaiotic period developed from 850 to 600 cal BP.³ The first date indicates the time that the majority of turriform constructions were built, while the latter refers to the date around which the violent destruction of the majority of Talaiotic structures took place. It also signals a time of profound transformation in which outside influences, especially from Punic Ibiza, played a prominent role.

On the other hand, in the systematisation by Víctor Guerrero there is a Talaiotic Bronze Age with dates that are quite similar to the Son Forners team's proto-Talaiotic period (1100-800 cal BP) but with different content. In Guerrero's opinion, during this period the settlements in navetiforms was partly maintained and walled settlements were built with no talaiots but with prestigious elements such as turriform structures. Ceremonial centres were also built. During this period, we can detect a drive to trade with the outside world expressed in the proliferation of prestigious bronze items. The talaiots began to be built between 900 and 800, and the model of walled settlement and ceremonial centre took root. This theoretical approach was previously suggested by Javier Aramburu.⁴ In the social aspects, Guerrero believes that during this period there was most likely a proto-aristocracy which surrounded itself with prestigious elements. He claims that in around 800-700 BP, this evolutionary process collapsed and many of these centres were abandoned or turned into living spaces. He suggested the influence that Punic Ibiza may have exerted as a possible reason for this collapse. He stressed the construction of sanctuaries as prestigious buildings that replaced the turriform constructions and indicated changes in the social and political structure.⁵

Three years later, the same researcher, this time in conjunction with Manuel Calvo and Bartomeu Salvà, made a correction in the systematisation he had suggested and started speaking about a transitional period (1100-900) using the same rationale as the Son Forners team.⁶

THE TRANSITION TOWARDS THE TALAIIOTIC PERIOD

Traditionally, the origin of Talaiotic culture was considered to be the outcome of an invasive process caused by the instability triggered throughout the entire Mediterranean because of the outbreak of what were known as the Sea People. This theory is the product of the current of thought that prevailed at the time, which regarded the Middle East as the cradle of civilisation and the advances of humanity, which then radiated through the Mediterranean from East to West. The outcome of this process had generated the communities that built the large towers in Corsica, Sardinia, Menorca and Mallorca. Simultaneously, scientific opinion dated the start of the Talaiotic in around the 14th century BP.

The intense research effort in the past three decades, the organisation of the archaeological record, and the radiocarbon datings which we now have on the Balearic Islands, especially Mallorca, have enabled us to posit a new interpretation of events and a timeline of this evolution.

Currently, the Talaiotic period is regarded as an evolution from the previous stage, naviform or late pre-Talaiotic, which spanned from the 17th to the 10th centuries cal BP. This was a slow process towards greater ideological and social complexity which is expressed in the evolution and change in the archaeological items.

To understand the Talaiotic period, it is essential to outline the basic features of the previous period, the naviform, in order to grasp the evolutionary process and changes towards greater social complexity.

There is consensual belief that the construction of naviform structures got underway in the early 17th century cal BP; together with the burial hypogaea, they made an architectural duo that would mark the archaeological identity of the period, especially on Mallorca. The final phase of this period, according to different authors, was between 1100 and 950 cal BP. This phase corresponds to the start of constructions that are distinct from the naviform structures based on the agglutination of buildings, although it in no way materialised in a defined structure that extended throughout all the communities, as would happen in the next period, the Talaiotic.

Naviform architecture is cyclopean in nature. The habitats are structured into U-shaped huts with the elongated arms around 15-20 m long and an earthen and stone roof held up by trunks or slabs. Naviform settlements tend to be located in flat lands and are made up of different naviforms separated from each other, or two or three grouped together with common walls, which never alters the sense of the space. The stratigraphic sequence of some of these naviforms indicates the existence of an upper chamber. The use of naviform huts is documented with absolute datings from between the 17th and 9th centuries cal BP. The proliferation of this building model on Mallorca is noteworthy, with 146 nuclei identified there,⁷ but it is less

common on Menorca. Therefore, it is feasible to speak about a substantial demographic increase. In fact, a territorial study of Mallorca indicates that the entire territory was occupied, albeit unevenly. Based on the high density of the settlements, we can deduce human pressure on the natural environment.

We know that in around 1300 cal BP, some naviform constructions were abandoned on both islands. This affects a large percentage of the naviform constructions excavated, but we are unaware of the scope and causes of this abandonment. Examples are the Ponent naviform in the S'Hospitalet Vell and the Canyamel complex on Mallorca and Cala Blanca on Menorca. We have too little archaeological documentation on these centuries to develop a clear discourse on the evolution from the naviform to the Talaiotic period. The excavations of naviform structures indicate heterogeneous events. The Ponent naviform in the S'Hospitalet Vell complex (Manacor, Mallorca) and the Canyamel naviform (Capdepera, Mallorca) show abandonment dates of around 1300 cal BP.⁸ This situation is also reflected on Menorca with the abandonment of the naviform in Cala Blanca.⁹ The excavations of the naviform complex in Els Closos de Can Gaià (Felanitx, Mallorca) show that the settlement lasted until 800 cal BP.¹⁰ On Menorca, we should highlight the apsidal structure located under the large talaiots in

Trebalúger with a more recent dating from around the 11th century cal ANE.¹¹

At the end of this period, in around the 10th century cal BP, some archaeological sites excavated on Mallorca and Menorca allow us to identify a change process based on the modification of this construction model, whose end result was tower-shaped structures.

The excavations conducted in El Figueral de Son Real identify experiments in this process. The site consists in different clusters of dispersed naviform structures. In one of these clusters, there is a process of transformation which indicates the intention to seek a different architectural model of the structure used until then in order to yield spaces and an architectural composition to meet new needs, even though the result is architecturally and functionally far from being recognisable as a Talaiotic or turriform structure.

A nucleus of constructions which have been identified as an example of this process has also been found in S'Illot. The core nucleus of this settlement is made up of complex superimposed and attached constructions. The evolution took place through the presence of huts which were probably two attached naviform structures. Over this structure, another quadrangular tower-shaped structure was built. We have three radiocarbon samples from here. The oldest ones are from the wood used on the roof

FIGURE 1. Aerial photograph of the naviform complex of Els Closos de Can Gaià (Mallorca). Three naviform huts can be seen laid out in an anarchic fashion.

FIGURE 2. Turriform construction in Trebalúger (Menorca). Large, solid structure resting atop a hill and over a hut from the naviform period.

of the huts, which indicates the earliest date documented: the late 14th century cal BP. Since this wood was used for the roof, we may posit that the construction was in use after this date. Another date comes from a carbon sample extracted from a construction attached to the turriform structure. The date indicates a timeframe between the 11th and 10th centuries cal BP. Thus, the turriform structure we are interested in highlighting must have been built previous to that time.¹²

The evolutionary process on Menorca has not been identified, even though we have some radiocarbon datings which show synchrony with the process on Mallorca. The archaeological excavations of the Trebalúger complex identified a structure under the large talaiot which yielded a radiocarbon dating of 1247-969 cal BP, which provides us with an objective basis for situating the construction of the talaiot at a later date. The radiocarbon dating of the sample extracted from a beam in the circular talaiot in Sant Agustí Vell yields a date of 1007-812 cal BP. The excavations performed in the Biniparratx Petit complex have yielded different radiocarbon datings that help pinpoint the timeline of these constructions. Four datings extracted from the level on which the talaiot sits have been published. All four range between 1000 and 850 cal BP,¹³ therefore, they fully concur with the other datings. Likewise, the rectangular layout of the construction attached to the large talaiot in Cornia Nou provides radiocarbon datings on the oldest level from around the turn of the millennium.¹⁴

On Mallorca, we should highlight the extraction of a surface sample from one of the beams in square talaiot A in Capocorb Vell, which yielded the date 1002-833 cal BP, along with the different samples from the lower levels of talaiots 2 and 3 in Son Forners, both of which yielded 901-811 cal BP. Therefore, between the 11th and 10th centu-

ries cal BP, we witness a phase of change in which the construction of turriforms begins, while naviforms are also still inhabited.

All of this information shows the building of turriform structures on both islands after 1000/950 cal BP. I am of the opinion that the cases identified of experimentation with a new structure based on naviforms do not yet sufficiently clarify the process. As different authors have indicated, the turriform building models found in the Western Mediterranean arc may have influenced the adoption of this architectural concept.

One factor worth highlighting in this transitional period is the proliferation of large metal objects which show not only the adoption of prestigious attributes (swords, daggers, mirrors, pectorals, armguards, etc.) but also trade with the outside world. After 1300 cal BP, casting moulds can be located in different naviforms excavated. The most noteworthy example on Mallorca is the one from the Ponent naviform in the S'Hospitalet Vell complex. Seven moulds used to manufacture punches, armguards, knives and axes were found in the hearth of this hut.¹⁵ On the other hand, coastal enclaves were also built architectural complexes on both Mallorca and Menorca. Bearing this fact in mind, Salvà, Calvo and Guerrero believe that after 1300 cal BP there were communities capable of funneling their surplus production towards trade, and we thus can posit the existence of some degree of social complexity.¹⁶

TALAIOTIC ARCHITECTURE

By talaiot we mean a circular or quadrangular construction with thick, sloping walls, especially on the outside. The wall is very thick, more than two metres at the base,

and it is made of two faces built with large blocks of stone which are minimally carved and arranged in horizontal rows. The space between the faces was filled with gravel. Based on this profile, we can find a range of solutions in the interior spaces, entrances and construction sizes, especially on Menorca. Nonetheless, we can talk about a largely standardised model on Mallorca, which is also found on Menorca, made of an entrance with a lintel on the lower level of the construction. The low height of the hallways often meant that it had to be crawled through. The hallway led to a chamber which has a central column made of large stone blocks running from smaller to larger in diameter. The column is the central axis supporting the roof, which is held up – in the handful of cases conserved or studied – with trunks (talaiot A in Capocorb Vell and talaiot 1 in Son Forners on Mallorca, and Sant Agustí on Menorca) or with large slabs (S'Hospitalet Vell, Sant Agustí Vell, Torre Vella d'en Lozano). There are also examples which were entered via the upper part of the construction (talaiot B in Son Forners and the square talaiot in S'Hospitalet Vell). In the examples that are well-preserved, the standard sizes of this model are around 12-15 metres in diameter at the base and around 4-5 metres high. This model was so widespread on Mallorca that several hundred of them still survive.

In contrast, on Menorca they show manifest complexity and diversity. The volumetrics of the constructions fluctuate between talaiots like the ones on Mallorca to cases like Trepucó, Torelló, Trebalúger, Cornia, etc., whose diameters range between 20 and 26 metres. The internal layout is also quite diverse. Examples with a circular chamber with a central column like the ones on Mallorca are rare. Some examples can be found with a hallway that connects to a small lobulated chamber, with a staircase leading to the upper floor, and there are other variations as well.¹⁷

The dry-stone building technique means that certain proportions have to be maintained. The higher the desired height, the larger the base, the more accurate the stonework and the thicker and more inclined the walls have to be. This proportion often means that the usable internal spaces are quite small, and sometimes solid structures even have to be built if the purpose is to gain greater height. This is the case of some of the large turriform constructions on Menorca which we have mentioned. However, this is an avenue of research that has yet to be conducted.

The research team at Son Forners performed a study on the building technique and the time required to build talaiot I at Son Forners, which has the features we have described as standard. This is one of the largest talaiots on

FIGURE 3. Aerial photograph of the Talaiotic complex of Son Forners (Mallorca). Two circular talaiots can be seen with quadrangular Talaiotic and post-Talaiotic constructions aligned between them.

Mallorca, with a maximum diameter of 17.3 metres. Its walls are more than 5 metres thick, and they lead to a circular chamber measuring 6.6 metres in diameter. The flat roof with stumps gave it a terrace measuring 200 m². The quarry where the blocks were extracted has been located just 100 metres away. By calculating the displacement distance and weight transported, the research team reached the conclusion that a human group of around forty to fifty people were able to build it entirely in around two months.¹⁸

The interpretation of the functionality of the talaiots on Mallorca is grounded upon the results of excavations performed in the two circular talaiots of Son Forners. Talaiot A, which is circular and measures 17.5 metres in diameter, fits within the model described above as standard. At the time that it was violently abandoned by fire, it was used as a site to slaughter and dismember chiefly swine, but also cattle, which were then distributed among the homes in the settlement. Talaiot B, which is also circular but smaller in size and with the feature that the chamber was quite small and entered from the upper floor, has been interpreted as a cultural site given the lack of household goods and food remains, along with the presence of large vessels which have not been identified elsewhere in the settlement.¹⁹ This information leads us to regard talaiots as buildings made by the community for communal uses. We have seen that even though they appear quite homogeneous on the outside, their internal layouts show variations, most likely according to the needs of each one.

In addition to the way the chamber in the talaiot was used, namely as a place where communal activities were held (gatherings, ceremonial meals, food redistribution), it is essential to point out that the goal of the constructions were more than just the utility of the spaces. Their striking nature made them referents in the region, an important social and economic factor which is part of a process of territorialisation of the island. In this sense, it is important to note that the architectural model of the talaiot can also be found in isolation, but as we shall see when we analyse the territorial dynamic, in that case it was always part of a settlement unit of the communities and located on their periphery. The results of the excavations performed in isolated talaiots have yielded the basic items for household use with no further information.

A second turriform model called tumuli are much more sporadic than talaiots and are found on both islands as well (Son Oms, Pula, Son Ferrer, etc. on Mallorca, and Toraixa, Binicudrell, Sa Torreta de Tramuntana, etc. on Menorca). The three that have been excavated on Mallorca are built on top of earlier structures. In the first two examples, they are placed atop naviform constructions, and in Son Ferrer they are atop an artificial hypogaeum from the naviform period. They are quadrangular in shape and stepped, and they may have had entrance ramps on the outside. The information available leads us to believe that they served a strictly cultural purpose. We think this must also have been the purpose of the large talaiots

on Menorca, large, solid mounds which attained considerable height, where the only useful space was the terrace.

With this information, we can see that turriforms were not limited to a single use and that their size and internal organisation adapted to certain functions resulting from collective needs, including economic needs (as a redistribution hub, as in talaiot 1 in Son Forners), social needs (talaiot 2 in Son Forners), cultural needs (tumuli on Mallorca and large, solid talaiots on Menorca) and territorial needs (the upper part of the talaiots and isolated talaiots located some distance from the settlements). The turriform structures also shaped the layout of the settlement. We can see that the other constructions, both the buildings and the wall, were built around them. This distribution does not seem to follow a single pattern; we can find turriforms that are lined up in a row, laid out in a triangle or randomly distributed.

Architecturally speaking, Talaiotic settlements were often made up of no fewer than three turriforms accompanied by smaller structures arranged around them, with trapezoidal, rounded and rectangular layouts forming rows of quadrangular constructions. However, this model is not uniform. One example is the Puig Morter complex in Son Ferragut, where we can identify a talaiot with a square layout, three rectangular buildings and two smaller buildings, one square and the other rectangular. As we shall see, some authors believe that these differences in the talaiots indicates social heterogeneity within the Talaiotic communities on Mallorca.

In recent decades, excavations of Talaiotic buildings have provided only scarce information on this phase. The benchmark nucleus is Son Forners, where the excavations which got underway in 1979 have revealed (with the results of the studies published) a talaiot with a circular layout and four rooms within a complex where two more circular talaiots and different houses have been excavated, although a great deal still remains to be studied. The four houses published have two different kinds of layouts. The two attached to talaiot 1 are made with walls attached radially to the talaiot and walls parallel to it which yield rounded spaces. The other houses have a quadrangular layout and form a line between two circular talaiots. The two houses which were built with radial walls from the talaiot are the smallest ones, measuring 13 and 17.25 usable square metres. The two quadrangular houses measure 23.5 and 40 m². Another example of the excavation of a construction attached to a circular talaiot and held up with radial walls is found in the Les Talaies de Can Jordi complex. In this case, the usable space measures 18.5 m². These houses have a column to hold up the roof made of wild olive tree branches supporting a layer of slabs and clay. The rectangular house in Puig Morter in Son Ferragut is quite different; it is a construction measuring almost 300 m² with 148 m² of usable space.²⁰ Furthermore, this house had a more complex internal layout, since almost two-thirds of the space is occupied by a gallery whose central part was roofless and held up by six stumps

on stone bases. The rest of the space was occupied by two square rooms.

The excavations of these constructions show that they were primarily used as homes for household units (Son Forners, Son Ferragut) in which chiefly livestock products were stored and consumed. In the case of Son Ferragut, the basic tools for making ceramic and cloth have been detected. The result of the excavation of the house attached to the talaiot in Can Jordi differs, as it showed that it was exclusively used as a ceramic workshop.²¹ This entails identifying structures with communal uses: talaiots, tumuli and minor constructions, in addition to the constructions for the use of household units.

Some of the Talaiotic complexes are surrounded by a wall comprised of an external face made of large orthostatic blocks placed atop a stone plinth. Other large blocks were aligned horizontally over the orthostatic blocks. The walls had different lintelled entrances. The perimeter that the walls enclosed measures around one hectare. There is no consensus regarding when these defensive barriers were built, largely because of the difficulty of getting radiocarbon datings. Some researchers choose to consider the walls as structures built around the start of the Talaiotic period,²² while based on the architectural stratigraphy, others believe that the walls were built subsequently, at some unspecified date after the turriform structures were built. This hypothesis is based on the observation that the wall structures seek to surround the outermost turriform structures in each complex on the walls that attach to them. What is more, due to the layout of the turriform structures, it is clear that the initial conception of the settlement did not include surrounding them by a wall.²³ On the other hand, we should also observe that the initial building technique in the Talaiotic period is based on rows of large blocks laid flat, and we are unable to chronologically pinpoint the start of the technique of fitting large vertical blocks over a stone plinth. The Alpha building in Puig Morter shows an orthostatic building technique even though horizontality dominates in the proportion of ashlar.

This approach has been corroborated by radiocarbon dating extracted from an occupancy level under the wall in the Pou Celat settlement (Porreres, Mallorca), which has a wide time range (760-390 cal BP), meaning that the defensive construction dates from sometime later than the mid-8th century cal BP.²⁴ The dating of Pou Celat and the Menorcan settlements of Son Catlar and Trepucó situates them in an advanced phase or within the post-Talaiotic period.²⁵

THE GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF SETTLEMENTS AND TERRITORIAL OCCUPATION

In terms of land use, we can see that in the late Bronze Age there was a significant increase in naviform settlements and the occupation of and extensive physical fa-

miliarity with both islands. Currently, the percentage of structures is notably higher in the coastal area than in inland Mallorca, but this is likely due to greater human pressure on the inland regions throughout history. On the other hand, in the naviform period we can detect an irregular distribution with greater pressure in the areas of Pollença and the isthmus of Alcúdia on the far north of Mallorca, and in the area of Salines cape and around the Palma lagoon. However, very empty zones which show scarce use during the period have also been detected; these correspond to the more mountainous zones of Mallorca, the Tramuntana mountains, with the exception of Sóller valley, and the mountains in the Llevant, the eastern part of the island. They are also very scarce in the Raiguer region, although in this case we cannot discount the impact of pressure from agriculture that the area has experienced in recent centuries. We should also add the extensive territory of the marinas of Manacor and Felanitx, where there is a scarce presence of manifestations from the naviform period. In other regions in the townships of Lluçmajor, Campos, Santanyí, Santa Margalida and Petra, the presence can be described as homogeneous and sporadic; in the first three townships, this means that the distance between complexes is around 2,500-3,000 metres, and in Santa Margalida and Petra it is around 1,400-1,800 m.

The naviform structures are primarily located on flat areas. They show no interest in strategic locations, elevations or other factors that can be seen in the Talaiotic period. A spatial analysis of Mallorca shows the conservation of a number of Talaiotic settlements quite similar to the naviform ones, although the strategies are different. The Talaiotic settlements show a clear tendency to be located over promontories or strategic points. They do not seek major elevations but slight orographic changes which allow them visual dominance over the nearby land (small hills or mounds, rocky steps or the upper part of a coast). The architectural characteristics of Talaiotic construction models coupled with their territorial distribution show a high interest in the territorialisation of the space. The desire to mark the territory near each community is clearly different to the naviform period and shows the strategy developed with a scarce resource on an island: land. We know that turriforms played an important role in delimiting and controlling the land; through population nuclei and isolated talaiots located some distance from the settlements, they most likely marked the community's land and served as its lookout points. This shift in criteria means that there is little overlap in the location of Talaiotic and naviform structures, except in regions where the orography is primarily flat.

In terms of the territorial distribution, there are still uneven densities. The Tramuntana mountains remained sparsely populated, with the exception of the valleys (Sóller, Valldemossa, Orient). The eastern regions of the townships of Manacor and Felanitx continued to be marginal. The density in the inland regions of Mallorca in-

creased, and it declined in the areas near lagoons and wetlands. By applying Thiessen polygons on those areas where the Talaiotic settlements are best conserved, the average settlement density has been proposed at every 7.3 to 7.5 km². The territorialisation strategy varied depending on the orography of the land. We can see that on flat lands there is often a settlement that has a talaiot an average of 550 metres away. In contrast to this architecturally simpler model, we can find more complex settlement units in which the settlement is arranged around a central point and surrounded by isolated talaiots laid out according to the features of the orography. One example of the latter is Son Serra de Marina, with a settlement unit delimited by two streams and the settlement located at the central point, with seven isolated talaiots encircling the territory around the settlement at a distance of between 440 metres and 1,450 metres.

Therefore, we can see that despite the fact that the number of naviform and Talaiotic settlements is similar, the architectural density of the latter is notably higher. The Talaiotic settlements have a larger number of constructions for household use, coupled with those for communal and prestigious uses which encompass different kinds of turriforms. And we should also add a significant number of isolated talaiots which often have an attached structure. We can also see that these models of settlement units can be associated with the characteristics of the ecosystem. Specifically, on flat lands with scarce water resources and very thin soil, the model we find is a settlement which has an isolated talaiot located a certain distance away, around 500-800 metres. In contrast, in the small valleys with more pronounced orography, thicker soil and more water resources, more complex settlement units are developed. The larger architectural scale of some settlement units comes with a larger area occupied by these archaeological items. The territories where the archaeological complexes are best

conserved allow us to analyse the size of the land which must have pertained to each settlement unit. Thus, the settlement in the townships of Campos, Ses Salines and Santanyí indicates an average of around 200 hectares, while the more developed ones, such as the one in Son Serra de Marina, had around 450 hectares²⁶ of better-quality lands.

We have little information that would allow us to determine the purpose of the isolated talaiots. The majority are old excavations with little documentation. Everything seems to indicate that the isolated talaiots had an inner chamber which was used as a home and few tools to produce and manipulate food. We could say that they are subsidiary structures of the settlement which were often clearly built for geostrategic reasons to delimit and control the territory used by the community. The most recent excavation performed at an isolated talaiot is the one in Son Serralta. It is a circular talaiot located in the foothills of the Tramuntana mountains next to a mountain pass. Excavated between 1958 and 1959, it yielded different ceramic materials for everyday use to store water and cook. No bone remains or utensils to handle food were found. These factors determined its use as a home.²⁷

Finally, we should mention the architectural model known as the *taula* areas on Menorca and sanctuaries on Mallorca. The construction form is quite similar on both islands: a façade with slightly concave wall with squared corners and a central entryway, while the outside wall is apsidal. Even though they start from the same concept, their materialisation is different on the two islands. On Menorca, the sanctuaries, known as *taula* areas, are larger and more monumental, with two large stones laid out in a T-formation placed at the centre of the construction. Other large stones, albeit smaller than the central one, were attached to the inner face. The placement of these lateral monoliths sometimes formed a lobulated layout inside.

FIGURE 4. View of the Talaiotic complex of Torralba d'en Salord (Menorca) with the *taula* area in the foreground and a circular talaiot in the background. This clearly shows the upper part of the talaiot's visual domination over the nearby land.

On Mallorca, the expressions are more heterogeneous. This model of a horseshoe-shaped layout is quite widespread, but there are also examples of sanctuaries with a quadrangular layout. Instead of building the *taula*, different aligned columns were placed in the centre of the construction.

One of the issues yet to be resolved regarding the sanctuaries is when they began to be built, since we do not have sufficiently precise information on their dates. They were traditionally believed to hail from the post-Talaiotic period, since the excavations yielded materials that were situated between the 4th century cal BP and the start of our era. However, the excavation of Son Mas sanctuary on Mallorca substantially shifted this hypothesis. This construction rests atop a space that had been frequented by humans for a long time. In fact, bell-shaped ceramics have been documented outside the building, and radiocarbon datings showed the start of the second millennium cal BP. The lower level of the sanctuary is from the Talaiotic period, and the constant use of the sacred buildings over time makes it difficult to get information on their origins and therefore to ascertain whether the construction of buildings used exclusively as sanctuaries was common in the Talaiotic period.

The excavations of the *taula* in Torralba d'en Salord have provided radiocarbon datings from the mid-9th century cal BP, a time when the sanctuary was already in use according to one of the participating archaeologists.²⁸

A third case is the Menorcan complex of So na Caçana, which is comprised of ten monumental constructions. It has been interpreted as a religious centre based on the excavations of three *taula* areas and the architectural interpretation made by Lluís Plantalamor, director of excavations. The radiocarbon datings of the excavated premises situate their origin at around 1000-800 cal BP, a timeline which places them in the same period as the construction of the turriforms. The fact that the report on the excavations is not published makes it impossible to determine how they were actually used.

Therefore, the recent excavations indicate that at the beginning of the Talaiotic period, buildings were constructed with architectural features that are quite common for exclusively sacred uses.

ECONOMIC ACTIVITY

For the analysis of the production and consumption of food, we can draw from few archaeological studies: the ones mentioned above at the Son Forners complex and the ones in the Alfa building Puig Morter (Son Ferragut), both on Mallorca. In the former, the conclusion is that the food was livestock-based, revolving around the consumption of pork, sheep, beef and goats, in descending order. A plan of the livestock hut can be seen aimed at taking advantage not only of the meat but also the different products derived from these animals (wool, milk, blood, traction and

loading and tool-making). Depending on the interest, the animals were consumed young or adult. Thus, the cattle, sheep and goats were consumed at an older age, while the swine was consumed at their peak weight, around two years old. We believe that the crop farming activity was considerably less important, since only two mills have been found in the rooms. The pollen analyses have not detected the presence of cultivated plants or the remains of fauna or tools that indicate hunting.

The conclusions from the studies at the Alpha building in Puig Morter are similar. The livestock hut was made up of the same animals, and the cattle, sheep and goats were eaten as adults, which indicates husbandry and the consumption of by-products. Flint tines and the remains of starch have been found in the different slabs on which some kind of grain-based foodstuff must have been produced. Likewise, we should also note the presence of a mortar and pestle, which may have also been used to process this product.

The excavation and study of talaiot 4 at Son Ferrandell shows a livestock hut much like the one detected in the two aforementioned sites. There are signs that other products besides meat were extracted from the sheep, goats and cattle. We interpret this as meaning that the consumption of cattle at an advanced age reveals the existence of grain-based farming.²⁹

Studies of the fauna based on the excavations performed in the Mallorcan settlement of S'Illot have the disadvantage that they were performed over all the bone matter, without respecting the different occupation phases. In this case, the presence of wild fauna is notable. What is more, fishing tools were collected, along with the remains of monk seals and remnants of seafaring activity. Bones from different kinds of terrestrial and coastal birds and wild mammals were also recovered.³⁰ It should be borne in mind that the first two examples outlined are located in the centre of the island, while the S'Illot settlement is near the sea and at that time very close to a lacustrine zone.

The old excavations reported finding receptacles that contained grains, as in the Son Oms talaiot and the one in Marina de sa Punta in Ca n'Amer.³¹ Other information on farming activity comes from the Cova des Càrritx in Menorca, in whose necropolis fruit and seeds of wild olive trees, fig trees, grapevines, barley, wheat and mulberries were found.

In both Son Forners and Puig Morter, the results are clear regarding a meat-based diet. While the archaeological evidence on grain production in Son Forners can be deduced by the presence of several hand-mills and mortars, in Puig Morter we can find their presence through the analysis of the slabs which were used to make some grain-based product. On the other hand, there is also indirect evidence, such as ceramic tools. The shapes are quite rudimentary and show little variety. This may indicate elementary culinary activity in which processed foods must have been minimal. We find large containers

known as pythoid amphorae which were used to store water. Pots seem to be the only ceramic forms which are directly related to cooking food. The raw material must have been toasted or heated directly in the fire. Pebbles seared by the effect of fire are often found, which may have been used to heat water or toast like a grill.

RELATIONS WITH THE OUTSIDE WORLD AND TRADE

Throughout the naviform period, we can find objects in the archaeological record which can only be interpreted as coming from direct imports (ivory objects and vermilion) or indirect imports (bronze items whose typology is based on external models).

In the Talaiotic period, there is no proof that commercial activity outside the island was a common practice. While in the pre-Talaiotic or transitional period, we can detect a significant influx of bronze and ivory, and the introduction of prestigious manufactured items (ceramic, ornaments and iron) after the 6th century cal BP, there is not enough information from the Talaiotic period to discuss the topic. The habitat sites excavated which chronologically fall between the 9th and 7th centuries cal BP have yielded no imported items, and the information on the necropolises is extremely scant. The only thing we can glean from this information is the existence of some random contacts which brought bronze and iron objects as either raw materials or fabricated items. Until the end of the Talaiotic period, we can regard the output as the product of island autarchy and are unaware of any relations among settlements.

Towards the end of the Talaiotic period, these relations increased, marked by the colonisation process of the Greeks and Semites, which influenced the proto-history of settlements in the western Mediterranean. The areas of influence in this space were centred around the Phoenician and Punic settlements in the southern shore after Carthage, and the Greek influence in the north with the settlement in Marseille. The Talaiotic period falls right in the midst of the colonisation process of these two trading powers, which were interested in reaching the eastern trade routes, especially the metal trade. In theory, the Balearic Islands fell outside the scope of their interest, and indeed according to the archaeological finds, these relations were quite scarce, focused primarily on iron armaments throughout much of the period.

Because of both the influence and the impact it had, we should highlight the Phoenician-Punic settlement on Eivissa, which started with the settlement in Sa Caleta in the 8th century cal BP and with the Punic settlement in Ebussus after that.³² As archaeology has proven, despite the areas of influence mentioned above, Greek and Punic traders managed to gain access to the markets on both shores. The excavation of the 6th-century Greek boat in Cala Sant Vicent on Mallorca reveals that both commer-

cial interests, the Greco-Phocaeen and the Punic-Ebussitan, were present on the Balearic Islands.³³ Until then, there were doubts whether the finds of Greek ceramics, always scant, came from Semitic or Greek trade. However, the discovery and excavation of this boat opened the possibility of a trade dichotomy on Mallorca and allowed us to posit zones of influence: the southern coast with trade contacts with the Punics via the establishment on Eivissa, and the northern part of the island with Greek contacts from the settlements in Marseille and Emporion. However, in the case of the Balearic Islands, the Ebussitan influence became increasingly strong until it led to the creation of the Punic Ebussitan factory on the islet of Na Guardis in southern Mallorca during the post-Talaiotic period.³⁴

Talaiotic imports tended to be prestigious items, as mentioned above. The oldest iron objects dated on the Balearic Islands come from Cova des Càrritx in around 850-800 cal BP. In fact, throughout the 8th century cal BP, the introduction of iron weapons following Atlantic models, such as cubic and flat axes and spearheads, was on the rise.³⁵ In the 7th century cal BP, the first antenna swords were found in the necropolis in Son Real. Finds of these objects dating from the first half of that century increased, and decorative ceramic objects began to be introduced in the middle of the next century, which must have given their owners prestige locally.³⁶ Another element of prestige are the molten glass beads located in funeral deposits such as in Cova des Càrritx on Menorca and on the lower level of the Cova de Son Maimó on Mallorca. After the 6th century cal BP, in the post-Talaiotic period, relations with the outside world accelerated and there was a constant influx of objects. The post-Talaiotic period is when the stage of trade contacts was superseded by Punic coastal settlements on different islets, the most notable of which is on Na Guardis, as mentioned above. In this period, relations with the outside world went beyond just commercial interests, and the Talaiotic communities must have been involved in the wars of Carthage, with the participation of slingers in the Punic Wars.

FUNERARY MANIFESTATIONS

Mallorca and Menorca took different pathways in terms of their architectural expressions, but they were quite similar in their ideotechnical framework. Both islands came from the tradition of collective burials in both natural cavities and series of artificial caves, the latter much more extensive on Mallorca than on Menorca. Despite this dichotomy between natural and artificial cavities, the characteristics and objects were the same, as far as we know: they were necropolises in which the members of an extended family were buried over the course of generations. As seen in the excavations of the natural cave in Can Martorellet, these collective necropolises were used throughout the entire naviform period. In the case of

Can Martorellet, there are five radiocarbon datings which span from an initial date between 2020 and 1770 cal BP until a date between 1400 and 1120 cal BP.³⁷ The last date dovetails with the period of transformations that marked the shift from one period to the next, which, as discussed above, can be detected archaeologically by the appearance of prestigious metal objects coming from trade exchanges.

A similar case comes from Menorca in the necropolis of Cova des Càrritx, a collective necropolis which took advantage of a natural cavity to bury the members of an extended family for 600 years, between 1450-1400 and 800 cal BP.³⁸ It is symptomatic that the collective necropolises that had remained in use for many generations were abandoned precisely at the time of profound transformations, thus revealing the social changes that generated them. Despite this, the archaeological data only enable us to glimpse signs or symptoms of this shift.

The Talaiotic period on both islands entailed a rupture, since the burial sites used throughout the naviform and transitional or proto-Talaiotic period were abandoned. The hypogaea characteristic of the naviform period also stopped being built. Therefore, this is a fairly widespread change in necropolises, although the system of collective burials in natural cavities remained in use. The continuation of collective burials does not hinder us from grasping the social changes that were gestating within the Talaiotic communities. One new development during this period is the use of lime burials. The difficulties excavating this kind of burial is one of the reasons why there is so little research on this method. On the other hand, the poor state of conservation of the objects that have been subjected to the action of lime creates serious interpretative difficulties. That is compounded by the difficulties generated when extracting radiocarbon datings. This entire set of issues involved in researching lime burials may have been one of the reasons for the lack of information on the funerary activity during the Talaiotic period.

Son Matge cavern can be cited as an archaeological referent on Mallorca. From the very start of settlement of Mallorca, this natural shelter was used in different periods and for different purposes, although its complex archaeological record and interpretations do not provide us with clear information on the relationship of the stratigraphy, its archaeological contexts and the radiocarbon dating tables extracted. We know about one level of burials next to which different bronze armaments and other ornamental objects (sword, knives, armguard) are found, which is chronologically located in the transitional period. A level was also found with 650 lime burials which would correspond to the Talaiotic phase, although its exact chronology has not been clearly determined.³⁹

Apart from Son Matge, no excavations of Mallorcan necropolises from this period have been published in recent decades. We only have some information and ancient finds, such as the cases of La Cometa dels Morts and

the lower level of Cova Son Maimó, which shed no light on this cultural aspect.

The practice of secondary burials in some Talaiotic necropolises has been posited. According to this theory, which is upheld by Jaume Coll, there would be open-air spaces in which the human body was left to rot, after which it was placed in a natural cavity. This is the interpretation made of the necropolis of El Coval d'en Pep Rave.⁴⁰

The first constructions in the Son Real necropolis date from the end of the Talaiotic period. This funerary space is a unique, prominent hallmark of the period, since it is an extensive set of small outdoor constructions near the sea made with a hasty technical quality in a material that was rarely used by Talaiotic culture, namely sandstone. The constructions are circular, square, rectangular and naviform, and we can detect the deliberate use of architectural models built by their ancestors, namely talaiots and naviforms. However, we are interested in focusing on the structures that were chronologically built during the Talaiotic period. The necropolis began to be used in the second half of the 7th century cal BP, and the circular and some of the square structures found were built between this date and the first half of the 6th century cal BP, according to the datings available. Significant differences can be detected compared to what had been common until then: collective burials of most members of a community. In these tombs in Son Real, we can see that some house a small number of members, and tomb 5 contains just a single individual accompanied by an iron sword, the well-known kind known as the antenna sword because of its hilt, in addition to punches and other items. The theoretical interpretations of the necropolis range from considering it initially as exclusive to prominent figures in society to interpreting it as a necropolis of an entire community that reveals the hierarchical differences. The researcher of the necropolis believes that military chieftains and their family members were buried there.⁴¹

From this scant information, we can state that during the Talaiotic period, the ritual of collective burials in natural cavities remained in place, surely with some individuals treated unequally, as shown in funeral deposits which contain prestigious objects. During the latter phase of the period, after Son Real necropolis, we can infer the existence of differences between communities which generated the adoption of a totally new model on the island. These changes were caused by the evolution in the social and economic structure, which progressively evolved towards an accentuation of social and economic differences. In this process, the relationship between the indigenous and the Punic and Phocaeen merchants seems to have played a key role.

On Menorca, the transitional period between the late naviform phase and the start of the Talaiotic is the time when the last navetas were built and used (Tudons, Rafal Rubí, Biniac-l'Argentina, etc.). These constructions were collective burial necropolises with two superimposed

FIGURE 5. Naveta in Tudons. This is a burial naveta in the shape of an inverted ship built with the cyclopean technique during the Bronze Age and located within the township of Ciutadella (Menorca).

burial chambers. Their use spanned from the 11th to the 9th centuries cal BP. Natural caves located on rocky walls of cliffs facing the sea or ravines were also used; one of the examples researched is Cales Coves. This site was perpetuated for centuries, and 84 hypogaea have been counted there. Between the 11th and 10th centuries cal BP, natural cavities started to be used there, and a cyclopean wall was built at the entrance to some of them. It seems that the construction of artificial caves began at the end of the Talaiotic period, as apparently indicated by some bronze objects located in this set of caves. Those built at the peak of the Talaiotic were small in size and layout, with a rectangular or semicircular doorway leading in.⁴² Based on the joint analysis of Cales Coves, we can infer that the burials were treated differently since the start of the necropolis, since in one sector of cave 21 a repository of prestigious objects associated with a limited number of burials was found.

Since the early Talaiotic period, we can find repositories of prestigious objects, especially made of bronze (swords, daggers, knives, mirrors, armguards) and occasionally of iron. Late in that same period, the range of this kind of object expanded thanks to the increase in trade contacts; they were amortised as funerary deposits.

In the chronological period from 1600 to 900 cal BP, a great deal of effort was poured into funerary architecture

(hypogaea and navetas), while during the Talaiotic period funerary architecture was abandoned to instead concentrate on building civil architecture in the guise of turri-forms. This has been related to the sociological change which occurred in the shift from the naviform to the Talaiotic period, in which social integration practices changed via funerary rites, with a greater emphasis on civil practices related to political segmentations.⁴³

TALAIOTIC SOCIETY

The studies which have analysed Talaiotic society in recent decades are primarily based on the reports published from the excavations in Son Forners and Son Ferragut on Mallorca and Cova des Càrritx on Menorca. As we have seen, Son Forners shows an egalitarian distribution of certain meat products from talaiot 1 as far as the four rooms analysed. Based on this, we can posit the existence of a system to control the production and distribution of goods. The Son Forners research team believes that the existence of profits for part of the population which would give rise to social classes is not proven.⁴⁴ They do believe that the remains show the beginning of the hierarchisation of people who took control over and organised the production, with a society grounded upon kinship re-

lations which would not necessarily entail unequal appropriation of the production.⁴⁵

The objects in the archaeological record are quite materially and formally homogeneous among settlements at a considerable distance from each other, which reveals the high intercommunity interaction most likely sustained by a kinship structure. This factor may have been based on a system of social relations using the extended family model, which has been applied theoretically in the case of Puig Morter.⁴⁶ There is consensus that Talaiotic society must have been divided into small communities or settlements which had an optimal social organisation to manage the construction of large communal buildings, to control and manage the land, and to conduct the economic activity. The studies performed allow us to distinguish between two main groups of spaces, the communal ones and the homes of the household units. In neither have any elements been detected that might indicate the presence of internal differences in the household units. The comparison among homes shows equality in both the tools and in the products consumed. In order to coordinate the communal tasks mentioned, there must have been a leadership based on the respect and acknowledgement of the community. Despite this, we can also posit that there must have been a hierarchisation in terms of age and gender, just as there is in today's pre-industrial communities.

The research team at Son Ferragut shows the contrast between the building excavated from this settlement and the houses excavated in Son Forners: they show a clear difference in terms of the structure of the buildings and the number of members in the household units. In Son Forners, the houses are small, between 13 and 40 m², while the building in Son Ferragut measures 296 m². The calculation of the number of people per home in each settlement is quite distinct. In Son Forners, it is calculated that each of the household units was comprised of seven to nine individuals, while in Son Ferragut there were believed to be groups of between 20 and 26 people. These asymmetries have given rise to considerations of the heterogeneity of the Talaiotic communities.

The evolution of the burial systems and funerary deposits allows us to deduce a social process working its way towards greater complexity. These differences begin to be detected in the communal necropolises from the start of the period, where just a few were given funerary goods with prestigious objects, indicating a different social rank. Thus, the end of the Talaiotic period and especially the beginning of the post-Talaiotic period began with the creation of necropolises which marked the social rank of the people buried there. On the other hand, the construction of large cultural buildings (sanctuaries, tumuli and perhaps large solid talaiots) indicates the magnitude and complexity of religious activity. This poses the question of the role played by priests, their social standing and whether it was a specific activity that released the person with religious knowledge from economic activities, which has led some authors to speak about a priestly caste.⁴⁷

RELIGIOUS PRACTICES

The start of the Talaiotic period shows a notable transformation of island societies, which also affected religious aspects. Until then, the religious practices of which we are aware were performed in natural caves. In the necropolises, we can detect religious practices and rituals which were performed when dealing with a person's death. In the Talaiotic period, the dead were buried, placed squatting on their side, most likely shrouded and accompanied by personal effects and a deposit or offering for their journey.

The discovery and analysis of Cova d'es Mussol (Menorca) provides us with information on a complex ritual which was carried out in around 1200-1100 cal BP, at the end of the naviform period. This cave is very difficult to reach and is located on coastal cliffs. It is made up of different chambers; the one that is the most difficult to reach contained different wood carvings, two of them anthropomorphic, one of which is a horned human figure. The size of the chamber could fit two people, who had to use firelight to guide themselves there and when in the cave. This information seems to indicate that an initiation ritual must have been performed there. In this ritual, the shaman introduced the initiate into the forces of the underworld, in this case materialised in the horned male figure. This element is found in many prehistoric Mediterranean cultures as a syncretism of strength and fertility, and in the post-Talaiotic period it often appears in Mallorcan and Menorcan sanctuaries with the figures of bulls and horns made of bronze.

Different votive deposits from the transition to the Talaiotic period or at its onset have been found; they consist in sets of bronze objects (swords, knives, daggers, mirrors, ornaments, etc.) buried either outdoors (Can Jordi, Cas Corraler, Lloseta) or in cavities (Son Matge, hall 4 of the Cova d'es Mussol). They seem to be amortisations of objects with a high symbolic value which were buried at a time of social change following a ritual. This information reveals that the world of beliefs was more developed and had defined rituals.

In the sanctuaries from the post-Talaiotic period, bronze figures representing warriors and bulls are quite common. Through religious syncretism, these figures have been associated with deities that express the concepts of strength, fertility and war, which highlight masculine qualities and most likely sought to reinforce the characteristics of Talaiotic society with religion.

In addition to the sanctuaries, we should also include within the realm of the sacred the tumuli of Mallorca, and perhaps the large solid turriforms on Menorca. The sanctuaries on Menorca have been associated with worship of the Sun, the Moon and the stars such as Alpha Centauri or Sirius based on a study of the placement of the lateral columns with respect to the central stone or *taula* and the paths of the stars and planets.⁴⁸

In the ritual practices, we should mention the discovery of bones from a hand in the Son Forners settlement

and the sanctuary of Son Mas, which could be interpreted as founding rituals.

Structures like tumuli or superstructures in natural cavities may be associated with worship of the underworld and the forces of nature.

In the Talaiotic necropolis of Son Matge, a small area was built where a small, awkward clay figure was found which has been interpreted as a deity.

All of these cultural expressions reveal the importance of the supernatural in everyday Talaiotic life. Each of the cultural activities we have listed must have had one or more referents, some of which had a physical, syncretic representation. However, we do not know whether these supernatural powers actually took shape in the form of deities.

NOTES AND REFERENCES

- [1] The *Gran diccionari de la llengua catalana* put out by Enciclopèdia Catalana defines a *talaia* as a “tower from which one can look into the distance to warn when spotted”.
- [2] Josep COLOMINAS. “L’edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l’Institut (1916-1920)”. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans* (Barcelona 1920), pp. 555-573.
- [3] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE and Roberto RISCH. *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*. Consell Insular de Menorca, Barcelona 1999.
- [4] JAVIER ARAMBURU-ZABALA. *El patrón de asentamiento de la cultura talayótica de Mallorca*. El Tall, Palma 1998.
- [5] VÍCTOR M. GUERRERO. *Arquitectura y poder en la prehistoria de Mallorca*. El Tall, Palma, 1999.
- [6] VÍCTOR M. GUERRERO, Manuel CALVO and Bartomeu SALVÀ. “La cultura talayótica. Una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia”. *Complutum*, no. 13 (2002), pp. 221-258.
- [7] GABRIEL PONS I HOMAR. *Anàlisi espacial del poblament al pretalaiòtic final i al talaiòtic I de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma 1999, “La Deixa” collection, no. 2, p. 45.
- [8] GABRIEL PONS I HOMAR. *Anàlisi espacial...*, *op. cit.*, pp. 101-102.
- [9] LLUÍS PLANTALAMOR and Mark VAN STRYDONCK. *La cronologia de la prehistòria de Menorca: noves datacions de C14*. Conselleria d’Educació, Cultura i Esports, Palma 1997, “Treballs del Museu de Menorca” collection, no. 20.
- [10] Manuel CALVO, VÍCTOR GUERRERO and Bartomeu SALVÀ. *Arquitectura Ciclópea del Bronce Balear*. El Tall, Palma 2001.
- [11] LLUÍS PLANTALAMOR and Mark VAN STRYDONCK. *La cronologia de la prehistòria...*, *op. cit.*
- [12] RAFAEL MICÓ PÉREZ. *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*. British Archaeological Report. International Series, no. 1373. Oxford 2005, pp. 270-272.
- [13] SIMÓN GORNÉS HACHERO, et al. “La campaña de excavación de 2001 en Biniparratx Petit (Menorca): Avance de los primeros análisis radiocarbónicos”. *Mayurqa* (Palma), no. 27 (2001), pp. 227-235.
- [14] MONTSERRAT ANGLADA, ANTONI FERRER, LLUÍS PLANTALAMOR, DAMIÀ RAMIS, MARK VAN STRYDONCK and GUY DE MULDER. “Chronological Framework for the early talayotic period in Menorca: The settlement of Cornia Nou”. *Radiocarbon*, vol. 56, no. 2 (2014), pp. 411-424.
- [15] MONTSERRAT ANGLADA, ANTONI FERRER, LLUÍS PLANTALAMOR, DAMIÀ RAMIS and MARK VAN STRYDONCK. “La sucesión de ocupaciones entre el calcolítico y la Edad Media en el yacimiento de Cornia Nou (Menorca, Islas Baleares)”. *Espacio, Tiempo y Forma*, no. 6 (2013), pp. 267-296.
- [16] GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY. “Metalurgia en el pretalaiótico final de Mallorca”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. 17 (1987), pp. 147-153.
- [17] BARTOMEU SALVÀ, Manuel CALVO and VÍCTOR M. GUERRERO. “La edad del bronce balear (c. 1700-1000/900 BC). Desarrollo de la complejidad social”. *Complutum*, no. 13 (2002), pp. 193-219.
- [18] LLUÍS PLANTALAMOR. *L’arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma 1991, “Treballs del Museu de Menorca” collection, no. 12, p. 263.
- [19] PEPA GASULL, VICENTE LULL and M. Encarna SANAHUJA. *Son Fornés: La Fase Talayótica. Ensayo de reconstrucción socioeconómica de una comunidad prehistórica de la isla de Mallorca*. British Archaeological Reports, International Series, no. 209. Oxford 1984, pp. 63-72.
- [20] PEPA GASULL, VICENTE LULL and M. Encarna SANAHUJA. *Estudio comparativo de los talaiots 1 i 2 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca)*. *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Report, International Series, no. 229, pp. 1248-1249.
- [21] PEDRO V. CASTRO-MARTÍNEZ, TRINIDAD ESCORIZA-MATEU and M. Encarna SANAHUJA. *Mujeres y hombres en espacios domésticos. Trabajo y vida social en la Prehistoria de Mallorca (c. 700-500 cal ANE)*. *El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. British Archaeological Report, International Series, no. 1162. Oxford 2003, p. 93.
- [22] UNPUBLISHED excavation overseen by Joana Gual, Antoni López and Gabriel Pons.
- [23] JAVIER ARAMBURU-ZABALA. *El patrón de asentamiento...*, *op. cit.*; VÍCTOR M. GUERRERO. *Arquitectura y poder...*, *op. cit.*
- [24] GABRIEL PONS I HOMAR. *Anàlisi espacial...*, *op. cit.*, pp. 63-75.
- [25] GABRIEL PONS I HOMAR. “Excavacions arqueològiques al poblat prehistòric des Pou Celat (Porreres): alguns elements d’interès”. 1a Trobada d’arqueòlegs de les Illes Balears. Manacor, 15-16 September 2006”. Palma, 2009.
- [26] RAFAEL MICÓ PÉREZ. “Cronología Absoluta y Periodización...” , *op. cit.*
- [27] GABRIEL PONS I HOMAR. *Anàlisi espacial...*, *op. cit.*, pp. 76-94.
- [28] GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY and JOAN CAMPS COLL. *Excavaciones en los talaiots de “Son Serralta” (Puigpuñent,*

- Mallorca). Offprint of *Noticiario Arqueológico Hispánico*, no. xv. Madrid 1971, p. 21.
- [28] William WALDREN. "The prehistoric sanctuary of Son Mas 1995: A radiocarbon analysis survey". *Complutum*, extra vol., no. 6 (I) (1996), p. 200.
- [29] Robert CHAPMAN and Annie GRANT. "Talayot 4, Son Ferrandell Oleza: Problemas de los procesos de formación, función y subsistencia". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, no. 5 (1995), pp. 7-52.
- [30] H. P. UERPMMANN. "Untersuchungen zu den Kleinfunden aus S'Illot (Mallorca). Eine Sonderform bearbeiteter Tierknochen". *Madriider Mitteilungen*, no. 10 (1969).
- [31] Guillem ROSSELLÓ BORDOY. *La cultura talayótica en Mallorca. Bases para el estudio de sus fases iniciales*. 2nd revised ed. Palma, 1979, p. 145.
- [32] Joan RAMON. "Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa". *Revista d'Eivissa*, no. 12 (1981), pp. 24-31.
- [33] Xavier NIETO and Marta SANTOS. *El vaixell grec arcaic de cala Sant Vicenç*. Pòrtico, Zaragoza 2009, "Monografies del CASC" collection, no. 7.
- [34] Víctor M. GUERRERO. *Asentamiento púnico de Na Guardis*. Excavaciones Arqueológicas en España. Ministerio de Cultura, 1984.
- [35] Germán DELIBES and Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA. "Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares". *Studia Archaeologica* (Universidad de Valladolid), no. 78 (1988), p. 114.
- [36] Víctor M. GUERRERO, Manuel CALVO and Bartomeu SALVÀ. "La cultura talayótica...", *op. cit.*, p. 236.
- [37] Gabriel PONS I HOMAR. "La necrópolis de can Martorellet i el context cronològic i cultural". In: *Els amics al Pare Llompart*. Associació d'Amics del Museu de Mallorca, 2009, Palma, pp. 340-355.
- [38] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE and Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.*
- [39] William WALDREN. *Balearic Prehistoric Ecology and Culture. The Excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*. British Archaeological Report, International Series, no. 149. Oxford 1982.
- [40] Jaume COLL. "Seriación cultural de los materiales del Cova d'en Pep Rave (Sóller, Mallorca). Elementos calcolíticos y talaióticos". *Trabajos de Prehistoria*, no. 48 (1991), pp. 75-101.
- [41] Jordi HERNÁNDEZ GASCH. "Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. Estudio arqueológico y análisis social". *Arqueomediterrània*, vol. 3 (1998), pp. 208-209.
- [42] Simón GORNÉS. "Arqueología de la muerte y cambio social. Análisis e interpretación de la necrópolis de Cales Coves, Menorca". *Complutum*, no. 7 (1996), pp. 91-103.
- [43] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE and Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.* p. 361.
- [44] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE and Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.*, p. 67.
- [45] Pepa GASULL, Vicente LULL and M. Encarna SANAHUJA. *Son Fornés: La Fase Talayótica...*, *op. cit.*, p. 90.
- [46] Pedro V. CASTRO-MARTÍNEZ, Trinidad ESCORIZA-MATEU and M. Encarna SANAHUJA. *Mujeres y hombres...*, *op. cit.*, pp. 145-164.
- [47] Víctor M. GUERRERO. *Arquitectura y poder...*, *op. cit.*, p. 90.
- [48] Peter HOCHSIEDER and Doris KNÖSEL. "Les taules de Menorca. Un estudi arqueoastronòmic". *Treballs del Museu de Menorca*, no. 14 (1995).

BIOGRAPHICAL NOTE

Gabriel Pons has a PhD in History from the Universitat de Barcelona and a Master's in Cultural Management from the UOC. He has worked as an associate professor at the UIB. He is currently the Head of the Museum Section of the Consell de Mallorca. He has published a variety of studies on prehistory and the ancient world on Mallorca and has been a member of numerous archaeological research groups.

Catalan fiction in the 15th century

Antoni Ferrando*
Universitat de València

Received 26 June 2017 · Accepted 30 September 2017

ABSTRACT

Catalan fiction in the 15th century is framed within the context of the expansion of the Crown of Aragon around the Mediterranean, the emergence of Valencia as the cultural capital of the Crown, the crisis in the prevailing mediaeval values, the consolidation of a monetary economy, and fertile contacts between Catalan culture and Castile, France, Burgundy and especially Italy. This is perfectly illustrated by the five most important fictional pieces from that era: *Història de Jacob Xalabín*, which refers to the Ottoman Empire; *Curial e Güelfa*, which is set in Italy, France, the German Empire, the eastern Mediterranean and North Africa; *Tirant lo Blanc*, by Joanot Martorell, which focuses on England, the eastern Mediterranean and North Africa; *Espill*, by Jaume Roig, whose main character travels around Catalonia, France, Castile and Galicia; and *Vita Christi*, by Mother Isabel de Villena, which sets Jesus' life in a courtly milieu.

KEYWORDS: *Història de Jacob Xalabín* (anonymous), *Curial e Güelfa* (most likely Enyego d'Àvalos), *Tirant lo Blanc* (Joanot Martorell), *Espill* (Jaume Roig), *Vita Christi* (Isabel de Villena)

A VARIED FICTIONAL OUTPUT IN A COMPLEX POLITICAL AND CULTURAL CONTEXT

At least for readers who are unfamiliar with the history of the Catalan-speaking lands, a presentation of 15th-century Catalan fiction requires a brief historical contextualisation. And there is yet another compelling reason to justify this introduction: in the 15th century, Western Europe had two main "states" that no longer exist: the Crown of Aragon and the Duchy of Burgundy. Both were composite, multilingual monarchies with little territorial cohesion that were experiencing their political and cultural peak during that century. This situation is largely unknown today, since the two powers later became appendages to two more powerful monarchies, Castile and France, and never managed to consolidate their power as nation-states in the 16th century. We cannot pretend to understand 15th-century Catalan culture without bearing this situation in mind. Fiction is not history, but it often provides us with insights into the cultural reality at a given point in historical time that are sometimes more useful than strictly historical documentation. Burgundy's contributions to 15th-century European chivalric literature were quite important, while in the Catalan-speaking lands

the chivalric romances *Curial e Güelfa* and *Tirant lo Blanc* are impressive *tableaux vivants* of the society that generated them.

The geopolitical changes in 16th-century Europe still have consequences today: the Crown of Aragon and the Duchy of Burgundy are invisible in Europe today, and modern-day Spain and France tend to impose monolingualising policies that conceal the linguistic and national plurality of their states. Within this context, literatures other than Castilian and French can barely eke out the international attention and recognition they deserve, and the major writers, like Joanot Martorell, are rarely considered "classic" writers in their respective states. Yet Catalan literature was one of the most important in 15th-century Europe and today is the most important in the world among those with no state behind them (except Andorra).

In this article, we shall try to provide an overview of 15th-century Catalan fiction, and specifically the five works that are considered to be of the most literary interest: the anonymous *Història de Jacob Xalabín*; *Curial e Güelfa*, attributed to Enyego d'Àvalos; *Tirant lo Blanc*, by the aforementioned Martorell; *Espill*, by Jaume Roig; and *Vita Christi*, by Mother Isabel de Villena. All of these works boast not only high literary quality but also extraordinary historical and cultural interest.

In the 15th century, the Crown of Aragon, whose main language was Catalan, had a complex territorial and ethnic structure: its kings were known as Kings of Aragon

* **Contact address:** Departament de Filologia Catalana, Facultat de Filologia, Comunicació i Traducció, Avinguda Blasco Ibàñez, 32, 46022 Valencia. Tel: +34 963864255. E-mail: antoni.ferrando@uv.es

and their subjects in general as Aragonese people; the inhabitants of each of the kingdoms that comprised it – six by mid-century: Catalonia, Aragon, Valencia, Sicily, Sardinia and Naples (and in some ways Mallorca) – preferred to use their own demonyms, and Catalan might also be called Valencian or Mallorcan in their lands, or even generic names. Thus, Martorell presents *Tirant* as a work in the “vernacular Valencian [language]”; the author of *Curial*, who must have written it at the Neapolitan court of Alphonse the Magnanimous, mentioned translations in the “Catalan language”; Roig chose “plain” language, although in 1531, when *Espill* was published, the editor used the name “Limousin”; and finally, Mother Isabel de Villena chose “Romance”. This mediaeval onomastic diversity, widespread since the last third of the 15th century, and especially the persistence of the political subordination of the Catalan-speaking lands to Castile, have not helped the unitary perception of Catalan literature within our own linguistic community or the efficacy of its projection abroad.¹ This must be pointed out primarily to foreign readers who may be unfamiliar with Catalan cultural history and literature.

These five stories are a priceless reflection of the cultural and political situation of the Crown of Aragon in the 15th century. The enthronement of the Castilian Trastámaras (1412-1516) did not alter the dominant status of the Catalan language or halt the development of its literature. Quite the contrary, the 15th century was the golden age of Catalan literature, and fiction lay at the heart of it. The Crown of Aragon’s political expansion to Italy had a positive effect on Catalan language and literature; Catalan became not only the courtly language on the other shore of the western Mediterranean but also a kind of lingua franca in realms like trade, the university and the Church. It is not irrelevant to recall here that in the 15th century, Benedict XIII was an Aragonese pope and Callixtus III and Alexander VI were Valencians: all three spoke Catalan fluently, and the latter two always used it as their habitual language. It would be impossible to explain *Curial* without knowing that Catalan was present in Italy. And without the presence of the Castilian Trastámaras on the throne of the Crown of Aragon, it would be hard to understand some of the Castilian footprints in both *Tirant* and *Curial*. The status of Catalan as the language of the court and high culture only started its decline with the consolidation of the Spanish monarchy of the Catholic Kings (1479-1516), whose court was headquartered in Castile with predominantly Castilian leanings.

We should note that the political and commercial projection of the Crown of Aragon in the Mediterranean in the 15th century, inherited from the previous centuries, did not stop at Italy but also extended as far as the Balkan lands. Catalan fiction also reflected this. The setting of the *Història de Jacob Xalabín* is, in fact, Ottoman Turkey. The settings of *Curial* and *Tirant* are European and Mediterranean, mainly centred in Italy in *Curial* and in Constantinople in *Tirant*, and both with episodes in

North Africa. The main character in *Espill*, by Jaume Roig, travels to Catalonia, France, Castile and Galicia. In her *Vita Christi*, Mother Isabel de Villena necessarily had to set the action in the Holy Land, but it should be noted that when recounting the Gospel story of Jesus’ temptations in the desert, she puts not the lands of Judea but Western Europe in the mouth of the devil: “You see: in that part is Castile, in the other is France, here is Aragon, and over there is Portugal and many other lands” (Ch. CVIII). Therefore, all five stories, likely the most interesting for non-Catalan readers today, have a clear international reach.

The social and economic changes in the 15th century confirm the ascent of the ‘bourgeoisie’. The court and the nobility had to share cultural protagonism with the urban patricians and the bourgeoisie in the large cities, and a monetary economy was imposed. These socioeconomic changes also affected perceptions of the world. And naturally this can be seen not only in the five stories chosen but also in the biographical histories of their known authors. We do not know who wrote *Història de Jacob Xalabín*, although it may have been a Catalan in the service of the Ottomans. Even though he received some support from King John II, Joanot Martorell was a destitute Valencian knight who was disenchanted with the materialistic world that derided the ideals of knighthood. In contrast, the biography of the hypothetical author of *Curial* seems to match the social and economic ascent of the main character of the romance. Mother Isabel de Villena, actually Elionor d’Aragó, the daughter of Henry of Aragon (or of Villena), the great-granddaughter of the kings of Aragon and Castile, was raised in the Valencian court of her aunt, Queen Mary of Castile, and was able to disguise her bastardy by serving as the abbess of the Trinity royal monastery in Valencia for almost three decades, but in her *Vita Christi* she nonetheless expressed the ideological values of the nobility from which she hailed. Jaume Roig was a physician who was well connected to the bourgeoisie of the city of Valencia, who also assisted Queen Mary. Of the known authors, Roig must have been the only member of the bourgeoisie, but an economically and socially well-situated member. If we examine the social situation carefully, there must not have been complete separation between the nobility with scant economic resources who aspired to secure more, especially through marital strategies, and the wealthy bourgeoisie who aspired to nobility: the economic expansion favoured interrelation. It is known that bourgeois women in the city of Valencia alternated books of devotion with readings or recitations of *Tirant* and the “poems of monsignor Corella”.

If we compare the two chronological ends of the 15th century from a literary perspective, we can find a quite noticeable difference. In the early 15th century, such notable writers as Francesc Eiximenis, Anselm Turmeda and Bernat Metge, who excelled in the field of fiction and didactic literature, were still alive. In contrast, the great storytellers

of the 15th century did not live beyond 1500: the younger ones, Mother Isabel de Villena and Joan Roís de Corella, died in 1490 and 1497 respectively. Unlike the early 15th century, when the literary world from the previous century still survived, at the end of that century and in the early 16th century there was a major cultural and linguistic breach: the nobility adopted the new courtly language, Spanish, as a literary tool, and some amateur writers from the bourgeoisie also tried it out, albeit essentially in imitations of *cancionero* poetry. This breach affected not only poetry but also, more importantly, fiction, to such an extent that a bestseller like *Tirant* was not issued in Catalan again after 1497. Before 1500, there was still a situation of cultural normality. The discovery of America and the Castilian alliance with the Netherlands were too recent. A nobleman like Joan Roís de Corella (1435-1497), an exquisite poet but primarily an aesthetically peerless storyteller, did not let himself be swayed by the fashions of the Castilian court. The few exceptions in this sociolinguistic scene, such as Pere Torroella, with his bilingual Spanish-Catalan works, and Benet Garret *Il Cariteo*, who only wrote in Italian, or the anonymous Catalan author of the *Triste deleitació* (ca. 1465-1470), who wrote in Spanish, are isolated cases which can usually be explained by their ties with the courts of Zaragoza, Pamplona and Naples, which were presided over by Spanish-speaking kings.

The starkness of the linguistic change in the literary output at the end of the century, largely caused by the choice of the new courtly literary codes, can quite clearly be seen, for example, in the change in attitude of Serafi de Centelles (1460-1536), Count of Oliva, a wealthy nobleman and patron of Catalan literature in the late 15th century who, among other initiatives, commissioned Bernadí Vallmanya to translate two extremely successful Castilian texts into “Valencian prose”: the first was *Lo càrrec d’amor* (1493), the famous sentimental story by Diego de San Pedro, and the other was *La revelació del benaventurat apòstol sanct Pau* (1495), a story of miracles attributed to Saint Paul. Yet after the early 16th century, Serafi de Centelles made an abrupt break with this past to become the main patron in Valencia of the publication of works in Spanish, including the *Cancionero general* by Hernando del Castillo (1511). One of the best examples of this cultural and sociolinguistic change comes in the transmission of *Tirant*. This work, the most famous Catalan-language romance of all times, was published anonymously in Spanish (1511) and Italian (1538) with a title adapted to the languages of its respective recipients (*Tirante* in both cases), with no dedicatory, with no indications of its provenance and without specifying its original language. This is how Miguel de Cervantes learned about it and how he referred to it in *Don Quixote*. Certainly, Martorell’s name had started to circulate again as the author of *Tirant* in the 20th century, but the perception of it comes more from the vision of it disseminated in Cervantes. Without Cervantes’ claim that *Tirant* “is the best book in the world”, it would have unlikely aroused the

attention of anyone like Dámaso Alonso, Mario Vargas Llosa or Alejo Carpentier.

BACKDROP OF CATALAN FICTION IN THE 15TH CENTURY

It is obvious that Catalan fiction written between 1401 and 1500 does not fall within a uniform period in terms of genres, tastes and themes but instead a purely conventional chronological period. Thus, the first story we have chosen, the *Història de Jacob Xalabín*, from the early years of the century, has little to do with Isabel de Villena’s *Vita Christi*, which was completed in 1490 and published in 1497. And these two works have little to do with the three others we have chosen, all three from mid-century. Even though *Curial* (ca. 1443-1449) and *Tirant* (1460-1464) were gestated just 15 years apart and were both “chivalric romances” –that is, highly realistic stories quite different to the fantastical “romances of chivalry”–, they differ in tone, style and conception. On the other hand, *Espill* (ca. 1460) is a characteristic product of bourgeois Valencia, a harbinger of the notable satirical-humorous output of Valencian poets from the last third of the 15th century. The variety of historical-literary contexts seen throughout the century and the many different language models cultivated are vast. To confirm this, just compare the language of the *Història de Jacob Xalabín*, which is morphologically and lexically not so different from that of Francesc Eiximenis, with the *Història de les amors de París e Viana* (1495), which was clearly affected by the tendency towards an increasingly Spanish lexicon. Therefore, Catalan fiction in the 15th century is quite far from being a more or less homogeneous product.²

The criterion we shall use in this backdrop will be purely chronological. We shall only consider texts produced in the 15th century and omit works whose authors, though they lived in that century, wrote the majority of their output either before or after it. And regarding anonymous works, we shall strive to limit ourselves to those that are or seem to be from this century.

It is not easy to date many of the anonymous works from the late Middle Ages if they do not contain specific information that allows us to do so. Many of the stories copied or documented from the 15th century are actually older. Some of them survive only as manuscripts. Other may have benefitted from the printing press, which was introduced in the Catalan-speaking lands only after 1473. Finally, some of them have been lost, such as *Lo Arderic*, which we are only aware of through its Spanish edition. In the case of Catalan short fiction, the losses were probably more significant than in the neighbouring languages, since the impact of Spanish after the 16th century must have influenced the perception of the Catalan versions of these works as antiquated and led to their disappearance.

Catalan fictional literature from the 15th century, which is expressed in both prose and verse, can be placed

into different categories. Prose narrative includes: *a*) exemplary novellas, *b*) historical fiction, *c*) stories of the afterlife, *d*) religious legends, *e*) chivalric romances, and *f*) allegorical-sentimental fiction. With labels like these, we run the risk of oversimplifying, but they can provide greater expositive clarity in a necessarily brief article. Hybridism is consubstantial to many of these products. The materials compiled in the *Recull d'eximplis e miracles, gestes, faules e altres lligendes ordenades per ABC*, a mid-15th century translation of a text by Arnauld de Liège, clearly encompass the different kinds of fiction that were circulating in the Catalan-speaking lands. In fact, many of these works are translations or adaptations of fiction from abroad which were circulating widely around Western Europe, especially in France and Italy. One of the most successful translations was of the *Decameron* (1429) – based on the manuscript that Alphonse the Magnanimous had brought to Valencia from Florence in 1427. The anonymous translator managed to quite skilfully recreate the original and adapt it to the Catalan listening or reading audience by replacing the ballad that closes each day's journey in the Italian text with a local one. Another of the most widespread translations was the *Història de les amors de París e Viana*, probably based on an Italian version via another Spanish version, three editions of which came out in the last decade of the 15th century.

Fictional literature in prose was quite widespread in the 15th century. However, in the case of short stories, the brevity, anonymity in many cases, and difficulties transmitting them hindered their visibility and the appreciation of many of their manifestations. We cannot lose sight of the fact that not only fiction in verse but also the kind transmitted in prose were designed to be retold or recited. We can see this, for example, in the initial rubric of the *Història de Jacob Xalabín*: “Here begins the *Story of Jacob Xalabín*, son of Amorat, lord of Turkey, which contains the adventures that befell him [...], as you shall hear”. We shall now examine only the most famous fictional prose in each of these categories.

Exemplary novellas are short stories which tend to be based on traditional themes that were widespread in Europe and often transmitted orally. They get their name from Ramon Aramon's proposal, because their main purpose is to indoctrinate readers in a given virtue through a series of adventures. The increase in educational instruction contributed to their being put down in writing. One which can be dated from the 15th century is *La filla del rei Contastí*, which shows fine narrative taste when addressing the theme of the virtuous maiden who prefers to cut off her hands before committing incest, but who miraculously gets them back. This is the same theme as in *La filla del rei d'Hongria*, from which it seems to have drawn inspiration.

The most famous historical fiction, which seeks to match the story and the onomastic referents to real historical deeds, is the *Història de Jacob Xalabín*, which we shall examine further on. There are also many stories

which describe Saint Patrick's fantastical journeys to purgatory. In the 15th century, stories of the afterlife survived in works like the Italian *Aparició de l'esperit de Guido de Corvo, ciutadà de Bolunya*.

Religious legends are stories that recreate the lives of the saints, recount miracles and comment on either canonical or apocryphal pages from the Gospels with a strong emphasis on narrative development and a heavy dose of fabulous elements. The *Vida i miracles de sant Jordi* and the *Lives* of Saint Margaret and Saint Catherine of Alexandria were quite popular examples of this type. One of the most successful legends was *La destrucció de Jerusalem*, which tells us how after Jesus Christ cured him of a serious illness, the Emperor Vespasian destroyed Jerusalem in vengeance for Jesus' crucifixion and death.

Religious legends cannot be confused with hagiographies. The latter, which are generally anonymous and have imprecise chronologies, are limited to a mere exposition of the life and miracles of saints and are therefore of little literary interest. Yet it is not easy to typologically separate the two. Many mediaeval hagiographies were filled with fabulous legends. Towards the end of the 15th century, Joan Roís de Corella and his son-in-law Miquel Peres, both of them prime representatives of an artistic style which is known as “Valencian prose”, excelled in writing several hagiographies, such as the *Vida de santa Anna* and the *Vida de Josep, fill de Jacob* by Corella, and the *Vida de la sacratíssima verge Maria* (1495) and the *Vida de santa Caterina de Sena* (1499) by Peres, which harmoniously merge hagiography and artful prose. Two of the best literary expressions of hagiography and devout literature in the 15th century are the *Vita Christi* (1495-1500) by Joan Roís de Corella, a free, expanded translation of the work of the same name by Ludolph of Saxony but in the “Valencian prose style”, and the *Vita Christi* (1490) by Mother Isabel de Villena, both of which we shall examine later.³

The scarcity of chivalric romances in Catalan and the extraordinary exceptions of *Curial* and *Tirant* are surprising. We know that Joanot Martorell is also the author of *Guillem de Varoïc* (ca. 1450) and possibly of *Flor de cavalleria*. Pages from an incunable from 1496 reproducing the *Tragèdia de mossèn Gras* (ca. 1450) still survive. In this work, which was addressed to Joan de Torrelles, Count of Ischia, the author, monsignor Lluís Gras, managed to transform the French Arthurian legend *La mort le roi Artu* into a refined, sentimental story. The fragment that still survives describes episodes associated with Queen Guinevere's jealousy in an effort to spotlight the evil that jealousy spawns in amorous relationships. Under careful examination, monsignor Gras' story foregrounds the sentimental component over the chivalric action, just as in *Curial* and the aforementioned translated adaptation of the *Història de les amors de París e Viana*. In the latter, a sentimental adventure which unfolds via amorous letters and speeches is layered over the chivalric backdrop. Having said this, we should note that in the 15th century some hagiographies

which operated like chivalric romances were in circulation. One example is *Vida de sant Honorat* (Valencia 1495), a linguistic modernisation of an ancient Catalan story deriving from an Occitanian one in which the hero, a monk, serves as a knight who wins battles against his enemies. The scant samples of Catalan chivalric literature are more than offset by the extraordinary quality of *Curial and Tirant*, which are, as Martí de Riquer described them, veritable gems of Catalan fiction.

Allegorical-sentimental fiction encompasses very short stories that describe a specific sentimental situation, generally inspired by classical themes, but also referring to contemporary characters and to personal circumstances of their authors, either real or feigned. These stories mainly spotlight the expression of feelings, and they use a kind of language that imitates Latin syntax and boasts a proliferation of lexical Latinisms. The outcome is highly rhetorical prose which was probably read by noblewomen and ladies from the wealthy bourgeoisie. Its most interesting expressions include the *Tragèdia de Caldesa* (ca. 1458) by Joan Roís de Corella; the *Faula de les amors de Neptuno i Diana feta per Claudiano, poeta, i transladada en vulgar de catalana llengua* (1472-1486), probably by Francesc Alegre; and the *Regoneixença i moral consideració contra les persuasions, vicis i forces d'amor* (1496) by Francesc Carròs Pardo de la Casta. In *Tragèdia de Caldesa*, Corella uses beautiful prose and peerless verses, coupled with bloody, violent imagery, to describe a case of infidelity which has traditionally been cast as autobiographical. The stylistic mastery and dramatic recreation of the affair turn its "tragedy" into a gem of a short story. Unlike Corella, who forgives the sinning lover in the *Tragèdia*, in *Faula*, Alegre condemns the lady who denied him her favours to instead bestow them upon a lover wealthier than him. The brief work by Pardo de la Casta seems like a personal confession on disappointment in love expressed in elegant, contained prose in which the stylistic resources are subordinated to the moral message. Among Corella's mythological stories, his beautiful *Història de Leànder i Hero*, in prose and verse, and his *Parlament en casa de Berenguer Mercader* stand out, in which each of the participants in the conversation fictitiously congregated at his house tell an Ovidian tale.

Narrative poetry in verse is primarily found in *noves rimades*, a metric form which consists in paired isosyllabic verses, and in *codolades*, a variation of the former in which the paired verses alternate one verse with four syllables and one with eight. In *noves rimades*, a satirical component often predominated, while in *codolades*, a burlesque and insolent tone did. *Noves rimades* were a very prolific genre in the 14th century, which remained quite vital in the ensuing century as well. *Codolades* lasted until at least the 18th century. The metre and rhyme contributed to their listeners' ability to memorise and transmit them. These stories in verse, which were quite popular, are usually anonymous works which manifest enormous freedom of thought and, by using quite vivid

language, reflect the predominant attitudes among the bourgeoisie. They have usually survived only in fragments.

The *Llibre de fra Bernat* and the *Testament de Bernat Serradell de Vic* date from the first half of the 15th century. The amusing *Llibre de fra Bernat*, a *codolada* with more than 2,000 verses by Francesc de la Via (ca. 1403-1423), is a shameless satire of women based on the experiences of Father Bernat and the author on their visits to a convent. The *Testament de Bernat Serradell de Vic* (1419), a *codolada* with more than 1,600 verses attributed to an unknown Father Bernat de Vinclera, recounts the illness, will and death of the main character, who after death visits heaven and hell and manages to return to the world of the living to recount his experiences. The author goes a bit far describing the torments suffered by the evil kings and evil priests in hell.

In the second half of the 15th century, writers from or imitating the bourgeoisie who liked to cultivate satirical and burlesque stories in verse, often in collaboration with one another, proliferated in Valencia. One of the most prominent was Jaume Roig. As we shall see further on, his *Espill*, in *noves rimades*, is much more than a simple misogynistic satire: it is a true novel that quite skilfully describes the most grotesque aspects of the society of his day. The great Valencian master of the *codolada* was Jaume Gassull, the author of *Lo somni de Joan Joan*, in which he describes the gossip in a gathering of women with incredible metric skill and impressive realism. The work seems like a kind of conclusion to *Lo procés de les olives* (1497), in which not only Gassull but also Bernat Fenollar, Joan Moreno, Narcís Vinyoles, Baltasar Portell and the anonymous Síndic del Comú dels Pescadors participated. No less ingenious is the *Brama dels llauradors de l'Horta de València contra lo venerable mossèn Bernat Fenollar* (ca. 1475), in which Gassull describes a fictitious peasant protest against Fenollar's idiomatic rigorousness. Along with Bernat Fenollar, Gassull is the best representative of the group of realistic poets from Valencia in the late decades of the 15th century who cultivated extraordinarily natural narrative poetry, both satirical-burlesque and religious-themed. What stands out among the latter is *Lo passi en cobles* by Bernat Fenollar, a versified story of the passion of Jesus according to the Gospel of Saint John, in *art major* couplets with a Castilian influence. The optimistic tone of this Valencian product is the reflection of a bourgeoisie which was profiting from a time of economic expansion and relative social stability.

THE WORKS

HISTÒRIA DE JACOB XALABÍN
(*History of Yakub Çelebi*) (Anonymous)

This is a historical romance based on real events which occurred in the Ottoman Empire between 1387 and 1389,

during the times of Murat I (1360-1389). It is specifically about “the adventures that Jacob Xalabín had in his life, and how and in what way he ended his days at the hands of Beseit Bei, his bastard brother, who also murdered their father”. This anonymous book in Catalan, dated from the early 15th century and published for the first time in 1906, has drawn attention because it covers political events which occurred wholly outside the Catalan-speaking lands. Recently, the *Història de Jacob Xalabín* has been associated with the dramatic situation which the Catalan-Byzantine Countship of Salona in central Greece experienced in light of the Ottoman invasion (1394).⁴

The story contains three parts. The first part (chapter I-III) contains the loves of Issà Xalabina, wife of Elbai Murat (Murat I), with her stepson Jacob (Yakub) Xalabín, who rejects her, which leads to the sultana’s illness. The Jewish physician who tends to her, a “native of Constantinople, who was called in Greek Quir Mossè”, suggested that Murat donate his or Jacob’s liver as a remedy to cure her of her love sickness. Murat decided to sacrifice his son. Aware of this plan, Jacob flees from Brusa (today Bursa) in the company of his friend Alí Paixà. The second part (chapters IV-XIV) tells how Jacob and Alí become famous knights in the domain of Palàcia (the former Greek city of Milet), which had welcomed them. Jacob falls in love with Nerguis, the daughter of the Lord of Palàcia, but she has to travel to Satalia (today Antalya) to marry its prince, Hocman Bei (bei, ‘lord’). The retinue includes Jacob and Ali. Jacob manages to rendezvous with Nerguis in a funeral “tower”. To avoid being discovered by the Lord of Satalia, Alí takes her place by dressing in Nerguis’ robes, and he thus finds himself lying with the sister of Hocman Bei. Both pairs of lovers return to the court of Bursa, where with Issà dead they are warmly welcomed and their respective weddings held. The third part (chapters XV-XVII) recounts the Turkish victory in Kosovo and how Elbai Murat is seriously injured and murdered by his son Beseit Bei (Bayezid I) and how the latter then murders his brother Jacob, the legitimate heir to the Ottoman Empire, in order to proclaim himself sultan.

The author may have been a Catalan who was very familiar with the Turkish culture – probably living among the Turks in Anatolia – and had heard this story there, since not only are the historical deeds and names quite accurate, but so are the geographic and ethnic descriptions. Thus, Xalabín corresponds to the Turkish *çelebi*, which is the title used for the young members of the imperial family, more or less equivalent to ‘prince’; the Jewish physician is called by the Greek “quir”, ‘mister’; Issà’s illness diagnosed by the Jewish physician was called “xamxa”, which, as Espadaler⁵ noted, may derive from the Judeo-Aramaic “*shamsha*” and express a feverish state caused by fervent, unfulfilled desire; and Bursa was, indeed, the historical capital of the Ottoman Empire. If the author of the original text was a Turk, it is hard to explain why the Christians were treated with neutrality at a time of serious conflict between Christians and Ottomans, or why he cites a passage

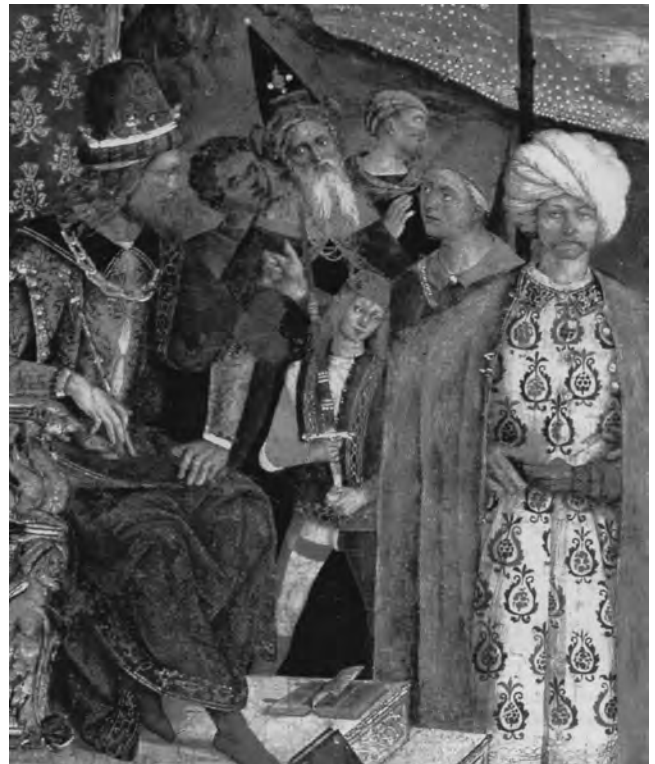

FIGURE 1. Presumed portrait of Jem Sultan, son of Mehmet II, which illustrates Europe’s fascination with the Oriental exoticism of the Turks, as found in the *Història de Jacob Xalabín*. Close-up from “The Disputation of Saint Catherine of Alexandria” by Pinturicchio (Vatican City, Borgia Apartment, ca. 1494)

from the Gospel of Saint Matthew, or why he is unfamiliar with the Quran, or why he uses characteristic expressions from troubadour poetry such as “*fina amor*” and “*amor coral*”, or why he refers to the concept of “bastard” to refer to Jacob’s stepbrother, since that concept does not exist in Quranic law. However, the vision that it offers of Turkish culture is also unexpected from a Christian. There are no value judgements on the Turks’ beliefs or customs, as if the author may have been a renegade mercenary at the service of the Turks. This is a hypothesis which cannot be ignored. We know that there were Spanish soldiers-of-fortune among the Turkish soldiers fighting in Kosovo. As Espadaler noted,⁶ the friendship between Jacob and Alí is expressed in terms which would not be found in any European writer with European characters. There is no minimally prominent Christian character in the romance. These are its most noticeable hallmarks.

It has been suggested that the romance may be a reworking of materials from a Turkish text. The original text would be a historical chronicle, especially in the first and third parts, in which the focal point was to recount how Bayezid (1360-1403) rose to the Ottoman throne. From this vantage point, it may resemble a political pamphlet. The additions would primarily correspond to the central chapters, which recount the chivalric and sentimental adventures of Jacob and Alí. In these matters, “love is presented as a sensual passion with a terrible, irresistible up-setting force, almost like a disease of the senses, as is

common in European fiction from the 14th and 15th centuries".⁷ The hypothetical additions have some points in common with the *Història de la filla de l'emperador Constantí*: the most important one is that both works start with the proposition of incestuous love. In fact, both of them survive today copied in the same manuscript, which is the only one that has brought us *Història de Jacob Xalabín*; it belonged to Fernando Colón, the son of Christopher Columbus, the "discoverer" of the Americas. The episode of the two lovers hidden in the funeral tower and the episode of Alí Paixà dressed as a woman reclining with the sister of the Lord of Satalia evoke two stories from *One Thousand and One Nights: The Tale of Kamar al-Zaman, Son of King Shahrman* and *The Tale of Almalik Baibars and His Captains of Police*. However, there is no need to search for direct Eastern sources, as *One Thousand and One Nights* was well-known in the West. On the other hand, the author of this original literary artefact – a mix of chronicle and fiction, Eastern setting and Western tradition – must have had Western readers in mind. There is no other explanation for the fact that the author begins the story by setting it "in the Year of Our Lord 1387, in the Eastern regions, that is, where the great Troy was built, which is now called Turkey", or that he makes observations on Turkish customs, such as when he recalls: "aware that in that land this was the custom, that all women cover their faces, that no man may see or know them".

The precision with which the author of the romance evokes the deeds, historical figures and most minute details of the landscape and of everyday life points to the fact that the work must have been written a few years after the events recounted, as Riquer, Compagna, Redondo and Espadaler have suggested. Specifically, Espadaler⁸ claimed that the level of information in the romance on the battle of Kosovo and the viziers of Çandarlı (Alí Paixà, father and son) would be unthinkable from the best Western historians from the late 15th century. The morphology and lexis confirm that the work seems to date from the first few decades of the 15th century. The phonetic features gleaned from the copy that has reached us (*veura*, *gordar*, *udà*, etc.) are Eastern Catalan. The Venetian touches – Venice is the only European city mentioned – in words like *grip* 'light Venetian boat' and *batle dels venecians* as a calque of *bailo* 'consul', not only demonstrate the author's familiarity with the Venetians, as Espadaler⁹ shows, but also confirms the author's in-depth knowledge of the geographic region of the Turkish Aegean, where the Venetians had a very strong presence. The work shares realism and verisimilitude in all the situations described with *Curial* and *Tirant*, but unlike these two works it always does so using direct, plain language quite similar to the register of a chronicler. The syntax, almost always based on coordinate and juxtaposed sentences, generally with *e* (and) and *sí* (if), repeatedly fits the author's goal of oral dissemination of the text.

CURIAL E GÜELFA

(*Curial and Guelfa*) (most likely Enyego d'Àvalos)

According to the only manuscript which has survived, today in the Biblioteca Nacional de España, this is an anonymous work, without a title, cover, dedicatory or any further information, which was wholly unknown until the Catalan Romanist Manuel Milà i Fontanals briefly reported on it in *Revue des Langues Romanes* in 1876. The absence of this information has harmed it in the estimation of critics and literary historians compared to *Tirant lo Blanc*. Jaume Riera and Rosa Navarro have even considered it a falsification perpetrated by Milà i Fontanals. However, this position is not shared by any other palaeographer, philologist or mediaevalist. It was published for the first time in 1901, in an edition overseen by Antoni Rubió i Lluch, who gave it the factitious title of *Curial e Güelfa*.

Judging from information intrinsic to the romance and the linguistic data it reveals, it can be dated from around the mid-15th century, chronologically coinciding with the early years of the reign of Alphonse the Magnanimous in Naples (1442-1458). The names, geographic setting and sources are primarily Italian. *Curial* is unquestionably the most remarkable literary legacy from the presence of the Crown of Aragon and the Catalan language in Italy. This chivalric 15th-century romance stands out for the predominance of the sentimental component, a certain psychological complexity, a notable presence of erudite elements drawn from classical Greco-Latin culture, Christian patristics and the great 14th-century Italian writers, and a remarkable stylistic elegance.

Numerous hypotheses on the authorship of *Curial* have been put forth. The most plausible is the one formulated in 2016 by Abel Soler. The author would be Enyego d'Àvalos (ca. 1414-1484), born in Toledo but trained in the Valencian court of Alphonse the Magnanimous after 1422. After participating in the battle of Ponça (1435), he went to the Milanese court of Filippo Maria Visconti and to the Neapolitan court of Alphonse, where he held important posts and diplomatic missions. Here he must have written the romance between approximately 1443 and 1449.¹⁰ The *makulatur* from the manuscript, with notary documentation on Fuensalida (Toledo), suggests that it was conserved in Toledo and from there it ended up in the Biblioteca Nacional de Madrid, perhaps with the disentanglement of 1835 or shortly before then.¹¹

Even though the main characters of the romance, Curial and Güelfa, are Italian, just as the erotic-sentimental plot of much of the story also hails from the Italian tradition, the geographic setting where Curial's deeds take place, and the provenance of the majority of secondary characters in the romance, span not only Italy but also Germany, Hungary, the Holy Land, Egypt, Greece, Tunisia and especially France. In fact, most of Curial's chivalric deeds take place in France. The romance reserves a special place for the figure of Peter the Great, sovereign of the Crown of Aragon

FIGURE 2. Italian knight, which illustrates the Renaissance tone of *Curial e Güelfa*. Close-up from “Apparition of the Virgin to Saints Anthony Abbot and George” by Pisanello (Naples or Ferrara (?), 1445).

(1276-1285) and, because of his marriage to Constance of Hohenstaufen, King of Sicily as well (1282-1285).

Curial is a work built upon a laborious play of symmetries and contrasts in plot and language, which is painstakingly organised into three books. In the initial prologue, the author announces that he is setting out to “relate what cost a gentle knight and a noble lady to love each other, and how, with great trials and sufferings, and afflicted by many misfortunes, after a long while they

achieved the reward of their endeavours”. Therefore, it tells of the vicissitudes which the main character, Curial, had to go through in order to marry Güelfa. This prologue, which serves as a general introduction to the work, thus announces the moral lesson that the story of the love between Curial and Güelfa seeks to be.

In the first book, Curial, a Lombard adolescent born to “a lowly house”, enters the service of the Marquis of Montferrat. There he has the good fortune of securing the protection of Güelfa, the Marquis’ sister and widow of the Duke of Milan, who assigns Melcior de Pandó as her tutor and the administrator of her assets. The sentimental relationship between the young Curial and Güelfa unleashes the slander of two envious older men in the court of the Marquis of Montferrat, so the Marquis is forced to remove Curial from his court. Aware that the Duchess of Austria has been falsely accused of adultery, Curial goes there accompanied by Jacob de Cleves and manages to vanquish the two accusers in a legal battle. In gratitude, the Duke of Bavaria offers him the hand of Làquesis, which Curial declines because of his affection for Güelfa. Back in Montferrat, Curial, assisted by three Catalan knights, beats the Neapolitan Boca de Far in a competition held by the Marquis. The book concludes with a passionate eulogy for the King of Aragon, “Don Pedro”. Therefore, the action is set in the 13th century, although names like Melcior de Pandó, Jacob de Cleves and Boca de Far suggest historical figures from the first half of the 15th century.

In the second book, Curial goes to Melú to participate in a famous competition called by the King of France. On his way there, he has the chance to perform numerous chivalric feats, to meet up with four Aragonese knights and to be the recipient of a splendid reception in a famous permissive French convent. In Melú, Curial participates on the side of the knights from Burgundy and Aragon, who are competing against the French and Breton knights. King Peter also takes part, incognito. With the assistance of Curial, King Peter and his knights beat the Duke of Orleans and his knights. In Paris, Curial achieves new chivalric feats, but he is the victim of the slander of the two envious old men because of his fickle loves: he falls into the disfavour not only of the King of France but also of Güelfa. Curial returns to Montferrat, but Güelfa swears never to favour him unless the court of Puig de Nostra Dona asks for mercy for him.

In the third book, Curial undergoes the penance which could redeem him from his state of disgrace. After a journey to the Holy Land and Parnassus, he heads home, but his ship sinks off the coast of Tunisia and he is sold as a slave and spends six years in captivity. Back in Montferrat, Güelfa has yet to forgive him. Discouraged, he goes to the court of the King of France, who regales him with wealth, but he falls into lascivious behaviour. However, he attains widespread fame by saving Christianity from the Turks. The emperor gives Curial licence to present himself at the court of Puig de Nostra Dona. In the competition held there, Curial is the absolute winner, and then

the Kings of France along with the court gathered there ask Güelfa for the mercy he had begged of her. She considers her oath fulfilled and the King of France presides over the wedding between the two main characters.

Detecting the literary sources of *Curial* allows us to form a precise idea of the cultural context in which the romance was written and the ideological and aesthetic premises under which it was conceived. It is not easy to trace them because the author profoundly recast them and rendered a highly creative hybrid of different cultural traditions. The Latin sources encompass both some of the most famous Roman writers, like Virgil, Ovid and Julius Caesar, and a large number of mediaeval authors. The works of the latter which are mined the most include Boccaccio's *Genealogiae deorum gentilium* and *Metamorfosi*, Guido delle Colonne's *Historia destructionis Troiae*, and Pietro Alighieri's and Benvenuto da Imola's *Commenti* on Dante's *Divine Comedy*. The author is deeply familiar with 14th-century Italian literature. The most oft-cited source of authority, often in Italian, is Dante's *Divine Comedy*, but Boccaccio – especially his *Decameron*, *Fiammetta* and *Filocolo* – provides him with the most material. The main sources for the plot of *Curial* are the *Vides* (Lives) of the troubadours Raimbaut de Vaqueiras and Rigaut de Berbezilh, whose basic features the author takes from *Il Novellino*. The French literary sources found everywhere in *Curial* can be seen in the use of episodes, descriptions and names of literature from the Breton circle – especially *Lancelot* and *Prose Tristan* – and from the stories on chivalric themes in prose or verse. Despite being literary, the influence of French culture in *Curial* is important. So is the Castilian influence, as the footprints of Henry of Villena, Juan Rodríguez del Padrón, the *Crónica de Alfonso X* and perhaps the Marquis of Santillana can all be noted.¹²

Curial is a *tableau vivant* of mid-15th-century Italian culture, and specifically of the convergence of literary stimuli in the court of Alphonse the Magnanimous: it harmoniously combines essentially mediaeval traditions with values more characteristic of humanism, such as culturalist irony, the foregrounding of the classic Greco-Latin legacy and a kind of hedonism. The historical and realistic names from *Curial* and the contrast between King Peter of Aragon, the top representative of the Ghibellines, and Charles of Anjou, the papacy's candidate for the crown of Sicily and Naples and the main defender of the Guelphs, seem to obey the author's purpose of sending an ideological message to his audience or potential readers: defence of the position of the Crown of Aragon in the game of regional political balances in mid-15th-century Italy. And as we shall see below, *Curial* is quite different to *Tirant*. Their authors are separated by distinct literary sensibilities, ideological attitudes, cultural training and cultural and political environments.

Likewise, *Curial* is a true gem of European fiction. In it, the author reveals not only his extensive literary cultivation but also a refined, profound philological sensibility.

The resulting product is an extraordinary work of literature constructed on a very carefully worked *elaboratio*, an intricate linguistic filigree which has drawn the attention of many commentators and can only be explained by the author's multilingualism. The author easily alternates varying linguistic forms, which were far from the ideals of standardisation of the Chancery language and from the Latinising ideals of the Renaissance. He uses diatopic variation, in this case with a clear preference for Valencian lexical terms, and diaphasic variation, from the "lower" register to the more "elaborate" one, all to offer us a model of courtly language inspired by the *volgare illustre*, which his much-admired Dante theorised, and by the literary practice of the skilfully and always creatively exploited – and always silenced – Boccaccio.¹³

TIRANT LO BLANC

(Tirant the White Knight) (Joanot Martorell)

When *Tirant lo Blanc* was published for the first time (1490), its authorship was attributed to Joanot Martorell and Martí Joan de Galba (the latter was assigned one-fourth of it). However, a document exhumed in 1991 made it clear that Martorell was the author of the romance – he wrote it between January 1460 and early 1464 at the latest – and that Galba had retained the book since early 1464 as a pledge for one of the writer's loans.

The work was dedicated to Prince Ferdinand of Portugal, described as the "expectant king", the first cousin of Peter the Constable, King of the Catalans (1463-1466), and presented as a translation of a text written in Portuguese – which was, in turn, a version of an English text – "into Valencian vernacular, that my native land may receive joy and instruction from the many worthy deeds recounted". The dedicatory tells us that the author's purpose is to recount Tirant's "many illustrious deeds of chivalry" and how "he bravely subdued many kingdoms and provinces, offering them to others and desiring only the simple honour of his victories, and later he conquered the entire Greek empire, winning it back from the Turks who had brought the Christians under their yoke" so that "they may extract the kernels of wisdom hidden therein [...] upholding the common good for which the knightly order was founded". It also tells us about the personal situation of the author, specifically of the "adversities of Fortune that give my thought no rest".

A total of 715 copies were made of the 1490 edition, only three of which remain. Of the 1497 edition, only one copy remains. The anonymous Castilian version from 1511 came to replace the Catalan version, which was not published again until 1870. Thanks to the Castilian version (1511) and the Italian version (1538), *Tirant* is the Catalan-language fiction that has become the most famous abroad.¹⁴

The work contains 487 chapters of widely varying length. In the first section (chapters 1-97), Martorell

FIGURE 3. Cover of the first Castilian version of *Tirant lo Blanc* (Tipografía de Diego de Gumiel, Valladolid, 1511), without either the author's name or the original language. Cervantes drew inspiration from this version.

mines materials from *Guillem de Varoïc*, a chivalric tale based on the Anglo-Norman *Guy de Warwyck*, which was inspired in turn by Ramon Llull's *Llibre de l'orde de cavalleria*. It recounts the story of a knight, Guillem de Varoïc, who retires to a hermitage, from whom Tirant learns the principles of knighthood. Diafebus, Tirant's friend, tells Guillem de Varoïc about the festivities organised by the King of England over his marriage, and how Tirant was dubbed a knight after several unique combats. The second section of the romance (chapters 98-115) starts when Tirant and his friends travel to Brittany and France. Prince Philip decides to accompany Tirant on his siege of Rhodes with the assistance of the King of Sicily to release it from the Turkish peril. Back in Sicily, Philip's marriage with Princess Ricomana is celebrated. Tirant conquers Tunisia, assisted by the kings of Sicily and France.

Tirant goes on to Constantinople at the behest of the Greek emperor, who had requested his assistance against the Turkish threat. Our hero is named Captain General of the Greek army and achieves numerous victories against the Turks, assisted by several Italian knights, but he has to deal with the traps that the Duke of Macedonia lays for him, although the latter ultimately dies at the hands of the King of Africa. Tirant's military episodes show parallels

with his amorous affairs with the Princess Carmesina, daughter of the emperor, as well as with Diafebus' affair with Estefania and Hippolytus' with Pleasure-of-My-Life, Carmesina's loyal maidservant. Meantime, Philip and Ricomana become the king and queen of Sicily. The Placid Widow, another of Carmesina's maidservants, tries to win Tirant's love, and the empress falls in love with Hippolytus. The slander against Carmesina causes melancholy in Tirant, but Hippolytus rallies to show him the evilness of the Placid Widow (chapters 116-296).

Tirant's ship sinks off the Barbary coasts, but he secures the favour of the King of Tlemcen and convinces his daughter Maragdina, who had fallen in love with him, to marry her fiancé, Escariano, King of Greater Ethiopia. Their conversion to Christianity inspires thousands of Muslims to do the same. Pleasure-of-My-Life, who was also shipwrecked off the Barbary coasts, manages to become queen in another Christianised kingdom, Fez. Aware of Tirant's presence in North Africa, and having witnessed his empire reduced to little more than the city of Constantinople, the emperor requests Tirant's urgent assistance, and he goes there with the military reinforcements of the new King of Sicily, Philip (chapters 297-407).

Pleasure-of-My-Life also goes to Constantinople to help the emperor after she secretly accompanies Tirant to Carmesina's room. They consummate their marriage proposition. Tirant manages to get the Turks to accept the peace treaty that the emperor offers them. As a reward for his efforts, the emperor grants Tirant Carmesina's hand in matrimony, which turns him into the heir of the Empire. Immediately thereafter, the Turks wrest many of his conquests away from him, but while in Adrianople he becomes seriously ill, makes out his will in favour of Hippolytus, writes a letter to Carmesina and dies (chapter 408-471).

Carmesina weeps over Tirant's corpse in Hagia Sofia, in a heartfelt lamentation. Feeling close to death herself, she makes out her will in favour of the empress, so once the old emperor dies as well, a council of eminences makes Hippolytus and the former empress marry and recognises them as the new sovereigns of the empire. When the empress dies three years later, Hippolytus marries a daughter of the King of England (chapters 472-487).

We cannot rule out the hypothesis that Martorell, who spent some time in Naples, was aware of *Curial* – there are several coincidences in their geographic settings and the names of some characters –, but a comparison reveals that the differences in substance and tone are enormous, with the exception of the realism of the everyday situations described. A few examples shall suffice to confirm that the themes, the mindsets and the explicit purposes of the two romances clearly do not reflect the same stimuli, the same contexts and the same intentions. The action in *Tirant* takes place between approximately 1450 and 1462. A kingdom of Sicily separate from the Crown of Aragon and ruled by a French prince named Philip was an unthinkable circumstance at the time. Many of the names in

the Byzantine parts of *Tirant* are Germanic and Latin, which was totally implausible in that court: thus the emperor was named Frederick, although at times he has been called Henry, and he is considered the son of Albert and the grandson of the emperor Constantine the Great. In contrast, the action in *Curial* approximately dovetails with the reigns of Conrad, Charles of Anjou and Peter the Great, that is, 1266 to 1285, and the names are rigorously historical. The sources of *Tirant* are essentially Catalan, while the sources of *Curial* are essentially Italian. Most of *Tirant* must have been written in the city of Valencia, just a few metres from the house of Joan Roís de Corella, the author of several primarily mythological works that Martorell plagiarised considerably. In contrast, *Curial* must have been written in Naples. *Tirant* was dedicated to a beloved prince, Ferdinand of Portugal, the “expectant king”, who, like Tirant, stood out for his actions in North Africa. Some commentators explain “expectant king” as an allusion to his status as the likely successor of Peter the Constable. However, this does not match Martorell’s political leanings. We do not have the name of the recipient of the dedicatory of *Curial*, but the romance seems like a mirror for princes. *Tirant* has a pessimistic ending in line with Martorell’s biography, as he was the victim of “injurious Fortune”, a life situation which was not alleviated by his great protector, John II, who must have given him safe-conduct in 1464 so he could move freely around the Kingdom of Valencia without justice taking action against him. According to the documentation and his own personal confession, the author lived and died poor, constantly besieged by lawsuits. Quite tellingly, Martorell replaced the “fickle Fortune” of his source *Los dotze treballs d’Hèrcules*, by Henry of Villena, with “injurious Fortune”. According to the unanimous opinion of competent mediaevalists,¹⁵ the writer and knight Joanot Martorell has nothing to do with the wealthy master rational of the Prince of Viana of the same name, who was a Valencian citizen, nor can we identify him as the wealthy knight of the same name, Lord of Beniarbeig, solicitor of the Count of Dénia, Rojas Sandoval, cousin of the writer, known exclusively as “Joan” Martorell.¹⁶ In contrast, *Curial*, the work of a wealthy knight, oozes optimism and has a happy ending.

Despite its moral purpose in favour of the traditional values of knighthood, Martorell managed to create a rollicking literary work, the outcome of an exceptional mastery of narrative resources and an extraordinary ability to observe and imagine. In his recreation of courtly scenes, Martorell draws not only from his own experiences (especially in London, Lisbon, Valencia and Naples) but also from information furnished by friends, relatives and acquaintances such as Jaume de Vilaragut (life in the ducal court of Gandia, the military expedition to Rhodes, etc.). Unlike the author of *Curial*, who chose to carefully recast his sources, Martorell prefers *imitatio*, since he reproduced and linguistically modernised his sources without excessive concern with distancing his text from them; in-

deed, in *Tirant* we can read many sentences borrowed almost verbatim from Joan Roís de Corella. The tone of *Tirant* is also considerably different to that of *Curial*: Martorell’s obscenity and stabs at parody contrast with the measure and refined irony of the author of *Curial*.

With his distortions of contemporary history and names, Martorell sought to do more than just remind readers that his story was fiction. An iconoclast and provocateur, he also wanted to express his threefold disenchantment: with personal adversities – loss of his realm, family conflicts, constant lawsuits; with the crisis in values in his social class, which he so skilfully rendered in the early pages of *Tirant* by presenting himself as a “knight, not merchant”; and with Western Christianity’s failure to effectively win back Constantinople – the praise of Ferdinand of Portugal, who was famous for his campaigns in North Africa, along with the tragic yet parodic ending of the romance, could not mean anything else.

The book, which is an engrossing read despite the rhetorical heft of certain fragments, is not only a veritable tableau of the society of his day and more specifically Valencian society; it is also a sample of the different kinds of writing and different literary registers of the time. Even though he drew significantly from the early works of his kinsman Corella, there is no solid reason for doubting his words in the dedicatory: “lest others be blamed if any fault be found, I, Joanot Martorell, knight, assume all the responsibility and wish to share it with no one.”

ESPILL (*Mirror*) (Jaume Roig)

Jaume Roig (ca. 1400-1478) composed the 16,249 verses of *Espill* probably between 1459 and 1461. It is a story told in the first person in which the main character tells his nephew about his unfortunate experiences with women in order to demonstrate their vile baseness and to advise men to avoid them. The text has survived in a single manuscript, which can be dated from the late 15th century, and in the three editions from the 16th century, which were published under the title of *Llibre de consells* or *Llibre de les dones*. Despite the syntactic intricacy of the work, along with its expressive and stylistic limitations, which entailed systematically fitting the plot into paired tetrasyllables, and the multisecular marginalisation of mediaeval Catalan literature, Roig’s verses have always been popular. This is proven by the fact that Llorenç Matheu i Sanç rendered a version of them in the midst of the Golden Age of Castilian literature, albeit in Spanish (1665), that Carles Ros prioritised its publication within a project to revive the mediaeval classics in their original language (1735), and that Francesc Pelai Briz published it during the early stages of the Renaixença (1866).

The *Espill* consists in a “Query” (v. 1-46) addressed to Joan Fabra in which Jaume Roig expresses the moral purpose which guided him when he composed the work; a

“Preface” (v. 47-792) addressed to his nephew Baltasar Bou, in which the author confesses that his advice to young and old is the outcome of his negative experiences with women and he describes the style and organisation of his story; and four books in which he recounts in first person the adventures that the main character – who should not be confused with Jaume Roig – experienced in the four stages into which his autobiography is divided. The work is presented as a “rewriting” or response from the physician Jaume Roig to Joan Fabra, a lovesick knight. Therefore, it is a kind of book of remedies. Since the main character is presented as 100 years old, this allows him to allude to historical events from the era of Peter the Ceremonious.

In the first book, “De sa joventut” (On His Youth), the main character, whose father has died, tells how he is kicked out of his house and required to live in En Clapers hospital (which Roig administered). He then tells how he travels to Catalonia on foot to seek his fortune. A bandit

knight adopts him as a page, but his wife’s threats force him to return to Valencia, where he is taken in by his godfather, who is a merchant, thanks to whom he is able to travel to Paris to search for new opportunities. He even has the chance to participate in, and fill his coffers from, the Hundred Years’ War. His experiences in the French capital are quite juicy, always in relation to the behaviour of the women he meets. He finally returns to Valencia with his earnings from Paris.

In the second book, “De quan fon casat” (On When He Was Married), the main character tells about his marital experiences with four women. The first is a relatively cultivated maiden – she discusses Dante, Boccaccio, Poggio, Plato, Cicero et al. with her friends – who brings him to ruin, but he is able to get out of it because she was already married. The second is a Beguine whom he wishes to marry after a pilgrimage to Santiago in Galicia, but she ends up being vicious and hypocritical and he leaves her. The third is a widow who ends up being barren, but she fakes pregnancy and tricks the main character with the newborn baby of another woman, who commits suicide after discovering the ploy. The fourth is a novice who gives him a son she does not want to nurse to avoid losing her bodily beauty; the child dies at the hands of wet nurses, and she kills herself when she becomes pregnant again. On these pages, Roig avidly condemns the vices of the convents.

In the third book, “De la lliçó de Salamó” (On Solomon’s Lesson), the narrator tells how once, when he was half-asleep, he heard Solomon’s voice recommend not to marry given the misdeeds of his own 700 wives, and he recalls the great men who were deceived by women (like Samson, Hippocrates, Socrates, etc.) and the lasciviousness of some famous women, such as Marie of Montpellier. Roig takes advantage of the occasion to take up the immaculate conception of Mary (which additions in the 1531 book explain more strikingly), a subject of theological debate at that time.

In the fourth book, “D’enviudat” (On Widowhood), the main character justifies his decision not to marry and recounts how after a pilgrimage through some of the most famous monasteries in Catalan lands (Poblet, Santes Creus, Vallbona, Montserrat, Benifassà, Valldecris, etc.), he decides to live a pious life at home, without contact with women, whom he considers perverse, except one, in allusion to Isabel Pellisser, Jaume Roig’s wife. He closes the story with an invocation to the Virgin Mary.

Roig had sound training in medicine and theology, and especially rich experience as a physician, the outcome of his contacts with different hospitals in the city. *Espill* faithfully attests to this.¹⁷ However, he also had notable literary culture – he was quite familiar with *Les lamentacions de Matheolus*, for example – along with a fine ability to write verse and an outstanding mastery of “the Alge-mia and speech of Paterna, Torrent, Soterna”, that is, of the colloquial language of L’Horta de València. Roig describes his “*noves rimades*” (stories in verse), “*al pla teixides*” (“woven plain” or written in the vernacular), as “co-

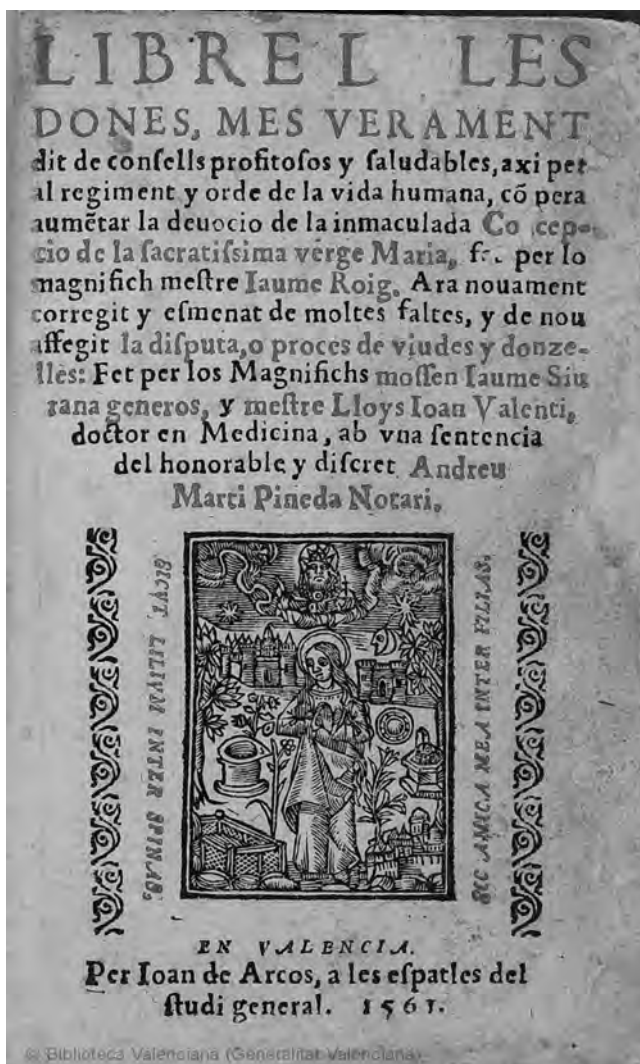

FIGURE 4. Cover of the edition of *L'Espill* by Jaume Roig, which was published in Valencia in 1561 by Joan d'Arcos with a new title, *Libre de les dones*, and additions referring to the Immaculate Conception.

mediades, amforismals, facecials” (comical descriptions usually related to amorous experiences, sententious adages and jest), yet he also conceived his work as a “*doctrinal, memorial [que] haurà nom Espill*” (moral instruction). The author manages to concentrate practically all the clichés of mediaeval misogyny in the book and to weave them into a highly original story. Even though his recourse to paired tetrasyllabic verses has traditionally been seen as a flaw for such a vivid story, his contemporaries must not have shared this assessment as this metre was easy to memorise and made the text easy to pass on orally. The literary genre and the tone of the story lead to the blossoming of a morphology, a lexical layering and a plain style which is the antithesis to Corella’s artful prose.

The work has traditionally been presented as an expression of the author’s profound misogyny, which must have been “contested” by pro-female works like Corella’s *Triümf de les dones* and Mother Isabel de Villena’s *Vita Christi*.¹⁸ This is a stance which was certainly not alien to the author’s education and convictions, nor possibly to his direct or indirect knowledge of certain real situations, but the descriptions of the different kinds of women are so caricatured that we have to wonder if the text is also not a pretext for a spirited social satire along the lines of the rich burlesque poetry in Valencia from the last few decades of the 15th century. However, it stands apart from them for its clear moralising tone, which starkly contrasts with the amorality of the anonymous *Colloqui de dames*, one of the best expressions of erotic language by that group of burlesque poets.

Espill is mere fiction, but it is full of autobiographical elements and, despite the deformations imposed by the literary genre, it especially offers a very realistic picture of Valencian society in the 15th century and specifically of the city of Valencia. Roig describes very precise aspects of the trades and customs of the era and evokes real events which he knew about first-hand. He also furnishes priceless details on the knowledge and profession of medicine. In any event, as Antònia Carré accurately states,¹⁹ “the satirical deformations and comical inversions of *Espill* should be understood within the context” of Galenic medicine.

VITA CHRISTI (*Life of Christ*) (Isabel de Villena)

One could question the inclusion of *Vita Christi* by Mother Isabel de Villena – a work that sought to inspire piety in its readers, the nuns of the Trinity in the abbess’s mind – in an overview of fiction. The work is unabashedly profoundly devout, even theological, in nature: the author not only aims to induce spiritual commingling with Jesus Christ – especially through Mary, Mary Magdalene and the other female characters in the Gospels, such as the Canaanite woman and the Samaritan woman – but also seeks to educate its readers in the Christian faith. However, Mother Isabel de Villena also approaches the life of Jesus Christ as a story which is capable of attracting atten-

tion through the entertainment techniques common to the romance. This approach is more than justified if we consider her *Vita Christi* as a fictional text. What is more, it is an outstanding fictional text in the way it recreates the life of Jesus, and highly original because of its feminist orientation. We obviously have to understand this feminist orientation in the sense of a woman’s perspective, albeit always within the prevailing ideological parameters of the period. The way she brings the female characters in the life of Jesus Christ to the fore makes the work a plea in favour of the affective superiority of women and their visibility in Jesus’ milieu.

As Albert Hauf has noted,²⁰ Mother Isabel, a Franciscan nun, bases the plot of her *Vita Christi* on the vernacular *Vida de Jesucrist* of her fellow Franciscan Francesc Eiximenis or on a source common to both of them, and, of course, on the Gospels, both canonical and apocryphal. Many of the citations and theological annotations are also based on the *Vita Christi* in Latin by Ludolph of Saxony, on liturgical and para-liturgical texts and on the most famous works by the fathers of the Church. Most of the imaginative resources were drawn from the *Meditationes vitae Christi*, which were widely circulating at the time. Hauf himself has shown that the book is an expansion, in terms of Jesus’ life, of an anonymous *Tractat de la passió* which, given its almost exact similarity to the corresponding chapters of the *Vita Christi*, must be attributed to Mother Isabel as well. A comparison of this *Tractat* with the graphic habits of Mother Isabel, which can be seen in her autographed *Llibre de censals*, confirms this authorship.²¹

Mother Isabel’s *Vita Christi*, written in “Romance”, or at least much of it, predates Joan Roís de Corella’s *Vita Christi*, in “Valencian prose”, better known as *Lo Car-toixà*. In any case, her book is immune to the stylistic influence of the artful prose of Corella and his imitators. Since it was published in 1497, seven years before Mother Isabel’s death, the new abbess, Mother Aldonça de Montsoriu, seems to have asked Miquel Peres to write the dedicatory of the work to Queen Isabel the Catholic, and perhaps to prepare the text for printing as well.²² If Mother Isabel’s *Vita* contains several neologisms which match Corella’s *Vita*, it is probably not because of direct imitation of this latter work but because both shared a similar cultural milieu. We cannot forget that both authors were nobles, especially Mother Isabel de Villena, who did not hesitate to state this in her *Vita Christi*. Thus, when referring to the relic of the infant Jesus’ shirt, she mentions that “because of the privilege of great excellence, it pleased our Lord that the Kings of Aragon possess it, as the faithful and devout Christians that they are, and they conserve it with great veneration and reverence and are fully confident that the Lord who has worn and borne it will grant great mercy and grace to the house of Aragon and all its descendants, since he has entrusted such a dignified and excellent relic to them” (ch. xciv). She makes no reference to the fact that this relic had been conserved in the cathedral of Valencia since 1424 and therefore that she herself

must have seen and venerated it. What she does remark is that she considers herself one of the descendants of the royal house of Aragon.

But the place where Mother Isabel's aristocratic heritage stands out the most is in the courtly setting and royal address of the most important characters in *Vita Christi*. Thus, the birth of Jesus is heralded by the quartet made up of Saint Joseph singing tenor and the three archangels in a kind of courtly chamber music; Saint Michael Archangel is presented as a "prince", "viceroys" or "camerlengo"; Saint Joseph as a "knight"; the angel who appears to Saint Joachim as the "royal chamberlain" of the celestial court; the Holy Innocents as a "noble cavalry"; Moses as "the prince of the Jewish people"; the Virgin Mary as the "captain and mistress of the holy [apostolic] college; Joseph of Arimathea and Nicodemus as "noble barons of the city"; and in consequence, Jesus is called "His Majesty" and Mary "Her Ladyship", "Her Mercy" or "Her Highness", or simple "the Lady" or "the Glorious One". Many of these aristocratic elements were eliminated in the second edition of the *Vita Christi* (1513) and, in imitation of the latter, in the Barcelona edition from 1527. The streamlining of the second edition carried out by an anonymous "Master in Holy Theology" also affected the morphology, syntax and lexis, in an effort to adjust Mother Isabel's text to the new trends in pious literature in Catalan, which was predominantly bourgeois. In fact, the 1497 edition had been justified not only as a work meant for a select group of nuns in the Trinitat convent but "so that the simple and ignorant may know and contemplate the life and death of [...] Jesus".

Mother Isabel's language is moderately educated in terms of her use of lexical and syntactical Latinisms, while it is also colloquial with nuances in her use of common terms from everyday parlance. The use of diminutives – some of which were quite common in the colloquial language of Valencia – is considered a hallmark of her style, along with her detailed descriptions, but these traits are inherent to the mediaeval tradition of the lives of Christ. In reality, diminutives and detailed descriptions only appear in some sections and are closely related to women's domestic life.²³ One example from chapter x of *Vita Christi*, when Mother Isabel describes a scene in Jesus' family life with a level of domestic detail that could only come from a woman's pen, should suffice to illustrate how this writer very imaginatively recreated it with affectionate overtones and great narrative skill:

"And Anne accompanied the lady her daughter [Mary] to Joseph's house, which was very clean and only bedecked in poverty. The house had two small rooms. In the first was a little bed for the lady, with few bed linens, and in the other was a little bed, a very poor one, for Joseph. And the noble lady, as a lover of all virtue, refused to accept the better room but instead chose the smaller and poorer one.

And the lady her mother [Saint Anne], after leaving Mary in Joseph's house, returned to her own, and recalling the poverty she had seen in her daughter's house, she sent a pair

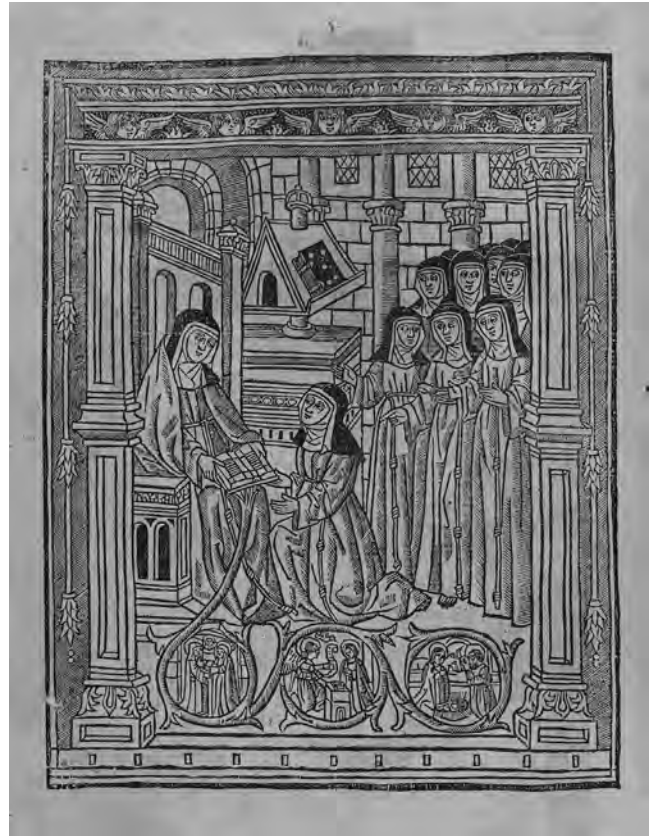

FIGURE 5. Engraving of the verse on the cover of *Vita Christi* (Valencia, Jordi Costilla, 1513) by Sister Isabel de Villena, depicting the author giving her book to her nuns in Valencia's Trinitat monastery.

of blankets and a few home implements. And the lady her daughter accepted them more out of love for Joseph than for herself, and profusely thanked the lady, her mother."

NOTES AND REFERENCES

- [1] A good example of this is the recent publication in the United States, overseen by Peter Cocozzella, of an edition and study of the *Tragèdia de Caldesa* entitled *Text, Translation and Critical Interpretation of Joan Roís de Corella's 'Tragedia de Caldesa', a Fifteenth-Century Spanish Tragedy of Gender Reversal. The Woman Dominates and Seduces Her Lover* (The Edwin Mellen Press, Lewiston 2012), in which we read that Corella's famous story is announced as "Spanish".
- [2] For an overview of Catalan fiction in the 15th century, see: Albert HAUF (dir.). *Panorama crític de la literatura catalana*. Vol. II. *Edat mitjana. Segle d'Or*. Vicens Vives, Barcelona 2011; Lola BADIA (dir.). *Història de la literatura catalana. Literatura medieval*. Vol. III. *Segle XV*. Enciclopèdia Catalana, Barcino and Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015. For the study of the tendency towards an increasingly Spanish lexicon in the *Història de les amors de París e Viana*, see: Antoni FERRANDO, "La traducció catalana de la *Història de les amors de París e Viana*", *Caplletra*, no. 42 (Spring 2007), pp. 59-74.

- [3] A critical edition of the four volumes of *Lo Cartoixà* is currently being prepared, overseen by Josep Vicent Garcia Peris, Jordi Oviedo, Joan Maria Furió Vayà and Josep Antoni Aguilar, respectively.
- [4] Lambros KOTSALÁS. “El Oeste en el Este”. Hacia una historia de la *Història de Jacob Xalabín*. *Scripta*, no. 9 (2017), pp. 18-59. Modernised Catalan edition: Lola BADIA (ed.). *Història de Jacob Xalabín*. Barcelona 1982. Spanish version: Juan Miguel RIBERA (trad.). *Història de Jacob Xalabín*. Madrid 2000. Italian version: Anna Maria COMPAGNA (trad.), *La storia di Jacob Xalabín*. Introd.: Núria PUIGDEVALL. Alessandria 2010. English version: Barry TAYLOR (trad.). *History of Yaqub Çelebi*. Leiden and Boston 2016.
- [5] Antoni M. ESPADALER. “La *Història de Jacob Xalabín*. Realitat i ficció al voltant de Kossovo”. *eHumanista/IVITRA*, no. 8 (2015), p. 210.
- [6] Antoni M. ESPADALER. “La *Història de Jacob Xalabín*...”, *op. cit.*, p. 212.
- [7] Lola BADIA. “Estudi introductori” in *Història de Jacob*..., *op. cit.*, p. 6.
- [8] Antoni M. ESPADALER. “La *Història de Jacob Xalabín*...”, *op. cit.*, p. 219.
- [9] Antoni M. ESPADALER. “La *Història de Jacob Xalabín*...”, *op. cit.*, p. 220.
- [10] Abel SOLER. *La cort napolitana d’Alfons el Magnànim: el context de ‘Curial e Güelfa’*. Doctoral thesis supervised by Antoni FERRANDO. Universitat de València, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, Valencia 2016. A summary of the hypothesis of the authorship of Enyego d’Àvalos in Abel SOLER. “Enyego d’Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?”. *Estudis Romànics*, no. 39 (2017), pp. 137-165. One of the arguments cited is the coincidence between the coat-of-arms that Curial uses in honour of Güelfa and the real coat-of-arms that Enyego d’Àvalos adopted when signing his marital pledge with Antonella d’Aquino, who inherited this coat-of-arms. The following hypotheses on authorship are all in situated in Naples: Antoni FERRANDO (*Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València 1980), in favour of Joan Olzina (hypothesis abandoned in 2007); Júlia BUTINYÀ (“Sobre l’autoria del *Curial e Güelfa*”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, no. 41 (1987-1988), pp. 63-119), in favour of Lluís Gras; and Maria Teresa FERRER I MALLOL (“Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa*? El nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV”. In: Ricard BELLVESER (ed.). *La novella de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*. Vol. II. Institució Alfons el Magnànim, Valencia 2011, pp. 415-450). For arguments on the shortcomings of the hypotheses of Olzina and Sescases: Antoni FERRANDO. “Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa*?”. *Estudis Romànics*, no. 35 (2013), pp. 443-463. In contrast, “the work was written in an Iberian setting related to the Trastámaras in the 1440s”, according to Lola Badia and Jaume Torrò. See Lola BADIA and Jaume TORRÒ. “Curial entre Tristán y Orlando”. In: *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*. San Millán de la Cogolla 2010, p. 44. In her review of ANONYMOUS, *Curial e Güelfa*, translated by Cesáreo CALVO and Anna GIORDANO (Aracne, Rome 2014), in *Llengua i Literatura* 26, 2016, pp. 186-188, Lola BADIA considers that “il grande mistero del *Curial e Güelfa*” is the fact that “si ignora nome [of the anonymous author] e contesto” of the romance (p. 186).
- [11] Antoni FERRANDO. “Precaucions metodològiques per a l’estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*”. In: Antoni FERRANDO (coord.). *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’, novella cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*. John Benjamins, Amsterdam 2012, p. 103.
- [12] See, for the sources, “Introducció”, in ANONYMOUS. *Curial e Güelfa*. Critical, annotated edition by Lola BADIA and Jaume TORRÒ. Quaderns Crema, Barcelona 2011, pp. 9-114, and especially, Abel SOLER, *La cort napolitana*..., *op. cit.*; for the language and cultural context, Antoni FERRANDO (coord.). *Estudis lingüístics i culturals*..., *op. cit.*; for the philological edition of the text, ANONYMOUS. *Curial e Güelfa*, introduction and edition by Antoni Ferrando. Anacharsis, Toulouse 2007. Electronic Spanish version: Júlia BUTINYÀ (trad.). *Curial y Güelfa*. 2003. French version: Jean-Marie BARBERA (trad.). *Curial & Güelfa*. Toulouse 2007. German version: Gret SCHIB (trad.). *Curial und Güelfa. Ein katalanischer Ritterroman*. Berlin and Munich 2008. English version: Max WHEELER (trad.). *Curial and Güelfa*. Amsterdam and Philadelphia 2011. Portuguese version: Ricardo DA COSTA (trad.). *Curial e Güelfa*. Santa Barbara (California) 2011. Italian version: Anna GIORDANO and Cesáreo CALVO (trad.). *Curial e Güelfa*. Rome 2014. Asturian version: Pablo SUÁREZ GARCÍA (trad.). *Curial ya Güelfa*, Uviéu 2016.
- [13] Antoni FERRANDO. “Precaucions metodològiques...”, *op. cit.*, pp. 56-70; “Nuevas miradas acerca del *Curial*”. In: *En Doiro antr’o Porto e Gaia*. Porto 2017. A highly debatable version in: Lola BADIA and Jaume TORRÒ. “El *Curial e Güelfa* i el ‘comun llenguatge català’”. *Cultura Neolatina*, no. LXXIV, 1-4 (2014), pp. 203-245.
- [14] A comparative study of both versions was performed by Cesáreo CALVO. *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del ‘Tirant lo Blanc’ (1538)*. Institut d’Estudis Catalans, Barcelona 2012. Critical edition: Albert HAUF and Vicent J. ESCARTÍ (ed.). *Joanot Martorell i Martí Joan de Galba, Tirant lo Blanc*. Valencia 1990. Spanish version: Martí de RIQUER (trad.). *Tirante el Blanco*. Madrid 1947-1949. English version: David H. ROSENTHAL (trad.). *Tirant lo Blanc*. New York 1984. French version: Jean-Marie BARBERA (trad.). *Tirant le Blanc*. Toulouse 2003. German version: Fritz VOGELSGANG (trad.). *Der Roman von Weissen Ritter Tirant lo Blanc*. Frankfurt 2007. Italian version: Paolo CHERCHI (trad.). *Tirante il Bianco*. Turin 2013.
- [15] Agustín RUBIO VELA. *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el ‘Tirant’*. Gráficas Papallona, Valencia 2010; Mateu RODRIGO reviews the aforementioned book

- by Agustín RUBIO. *Estudis Romànics*, no. 24 (2012), pp. 632-637; Antoni FURIÓ. “Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers. Escripura, orgull de classe i autoria del *Tirant*”. *eHumanista/IVITRA*, no. 4 (2013), pp. 150-164; Ferran GARCIA-OLIVER. “Joanot i Ausias”. *eHumanista/IVITRA*, no. 4 (2013), pp. 201-219. Jaume Torró’s arguments in favour of equating the writer with the master rational of the Prince of Viana in Jaume TORRÓ. “Els darrers anys de Joanot Martorell, o en defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort”. In: Ricard BELLVESER (ed.). *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle xv*. Institut Alfons el Magnànim, València 2011, pp. 573-599.
- [16] A summary and critical commentary of these three hypotheses in: Antoni FERRANDO. “Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)”. *eHumanista/IVITRA*, no. 22 (2012), pp. 623-668.
- [17] Agustín RUBIO VELA. “Autobiografia i ficció en l’*Espill* de Jaume Roig. A propòsit de l’episodi en l’hospital”. *L’Espill*, no. 17-18 (1983), pp. 127-149.
- [18] Joan FUSTER. “Jaume Roig i sor Isabel de Villena”. In: *Obres completes*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 2002, pp. 175-210; Rosanna CANTAVELLA. *Els cards i el llir: una lectura de l’Espill de Jaume Roig*. Quaderns Crema, Barcelona 1992.
- [19] Antònia CARRÉ. “L’*Espill*, de Jaume Roig”. In: Lola BADIA (dir.). *Història de la literatura...*, *op. cit.*, p. 288.
- Philological editions: Anna Isabel PEIRATS (ed.). *Jaume Roig, Spill*. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València 2010; Antònia CARRÉ (ed.). *Jaume Roig, Espill*. Barcino, Barcelona 2014. Spanish version: Anna Isabel PEIRATS (trad.). *Jaume Roig, El Espejo o Libro de las mujeres*. Centro de Lingüística Aplicada Atenea, Madrid 2009. Italian version: Aniello FRATTA (trad.). *Jaume Roig, Specchio o Libro delle donne*. University of California at Santa Barbara, Publications of eHumanista, Santa Barbara 2014.
- [20] Albert HAUF. *La ‘Vita Christi’ de sor Isabel de Villena (s. xv) como arte de meditar. Introducción a una lectura contextualizada*. Biblioteca Valenciana, València 2006, p. 46.
- [21] Antoni FERRANDO. “Llengua i espiritualitat en la *Vita Christi*, d’Isabel de Villena”. *Scripta*, no. 6 (December 2015), p. 37.
- [22] Antoni FERRANDO. “Llengua i espiritualitat...”, *op. cit.*, p. 44.
- [23] Rosanna CANTAVELLA. “El denominat ‘estil afectiu’ en la *Vita Christi* d’Isabel de Villena. Notes d’exegesi isabelina”. In: *Els escriptors valencians del segle xv*. Edició de Germà COLÓN. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana 2013, pp. 193-233. Modernised version: Vicent J. ESCARTÍ (ed.). *Isabel de Villena, Vita Christi*. Institut Alfons el Magnànim, València 2011. Albert Hauf has completed a critical edition of the *Vita Christi* by Mother Isabel de Villena.

BIOGRAPHICAL NOTE

Antoni Ferrando is a Full Professor of Catalan Philology at the Universitat de València, a full member of the Philology Section of the Institut d’Estudis Catalans, a corresponding member of the Reial Acadèmia de Bones Lletres of Barcelona, the director of the collection entitled “Biblioteca Sanchis Guarner” (Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana) and co-director of the collection entitled “Biblioteca Lingüística Catalana” (Universitat de València). He has served as the director of the Institut de Filologia Valenciana and the Department of Catalan Philology at the Universitat de València and was the founder and the first director of the journal *Caplletra*. He is or has been a member of the scientific or advisory board of journals like *Caplletra*, *Quaderns de Filologia*, *Catalan Review*, *Afers*, etc. He specialises in the history of the Catalan language, the history of culture and the philological edition of texts, particularly from the Middle Ages. With Miquel Nicolás, he has published a *Història de la llengua catalana* (2011). In relation to 15th-century Catalan fiction, he has published numerous studies on the most important writers, particularly from a linguistic and cultural vantage point, some of which are compiled in *Aportacions a l’estudi del català literari medieval* (2018). He is the author of a philological edition of *Curial* (2007) and has coordinated the *Estudis lingüístics i culturals sobre ‘Curial e Güelfa’* (2012).

Communication and division on the northern border of Catalonia between the 15th and 18th centuries

Patrici Pojada*
Universitat de Perpinyà

Received 20 August 2016 · Accepted 11 October 2016

ABSTRACT

Catalonia's northern border underwent major shifts during the Modern Age. Wars played a significant role in these changes, as evidenced by the Treaty of the Pyrenees in 1659, a stage in the process which led to the creation of an actual state borderline that the people gradually started to internalise. Nonetheless, the border dwellers still interacted with each other, making it a place of intense exchanges which included them within a larger cultural and economic framework in which they strove to live "as good neighbours", as they themselves put it.

KEYWORDS: trade, conflicts, emigration, border Pyrenees

Catalonia's northern border underwent major changes during the Modern Age. All we have to do is recall the Treaty of the Pyrenees of 1659, which even today remains a highly symbolic event. The northern border between Catalonia and Languedoc did not shift, but this treaty created a political border right in the middle of Catalan territory by moving the boundary between the monarchies around fifty kilometres to the south, thus separating northern and southern Catalonia. Even though the border shifted, a town like Perpignan was nonetheless still a border town, with all the consequences this entailed; however, Figueres suddenly became one as well, while the entire zone of the diocese of Narbonne and Alet were no longer. Wars did not play a minor role in this process of redefining the borders which culminated in 1659, but though they are the most visible part they are certainly not the only factor.

In northern Catalonia between the Vall d'Aran and the Roussillon plain, how did towns on either side of the political border experience the wars that involved the two state powers which gradually came to control this region from the 15th century to the French Revolution and Empire? What were the relations between the Catalans and Occitans on the border like? These simple questions can only be answered by two opposing words: communication and division. Indeed, the border served to connect people on either side while also separating them at the

same time. This is an ambiguous feature of the border as a place of both intense exchanges (including clashes) and repulsion. Studying the northern border of Catalonia in the Modern Age through the lens of this apparent paradox requires us to first question the elements that hindered communication, including everything that allowed conflict to thrive on the border. After that, we have to see how despite all that, the border dwellers had important relations, which even included them within a larger cultural and economic framework. Finally, since the role of the monarchic states was not negligible in terms of the evolution that led to the creation of a true state borderline, which people gradually came to internalise, we shall conclude by focusing on this process.

DIFFICULT COMMUNICATION...

A border location directly threatened the villages in the event of war between the monarchies, but also in the event of any attack, livestock raid, retaliation or similar act from the neighbouring valley. Thus, borderlands quite often had a high level of self-defence, which was part of the very identity of the villagers (armed villagers). In response, this situation fostered a kind of potential violence between borderlands which could hinder reciprocal relations and prevent communications.

An armed people

We tend to say that border towns were the "natural defenders" of their land. In the Pyrenees, and more general-

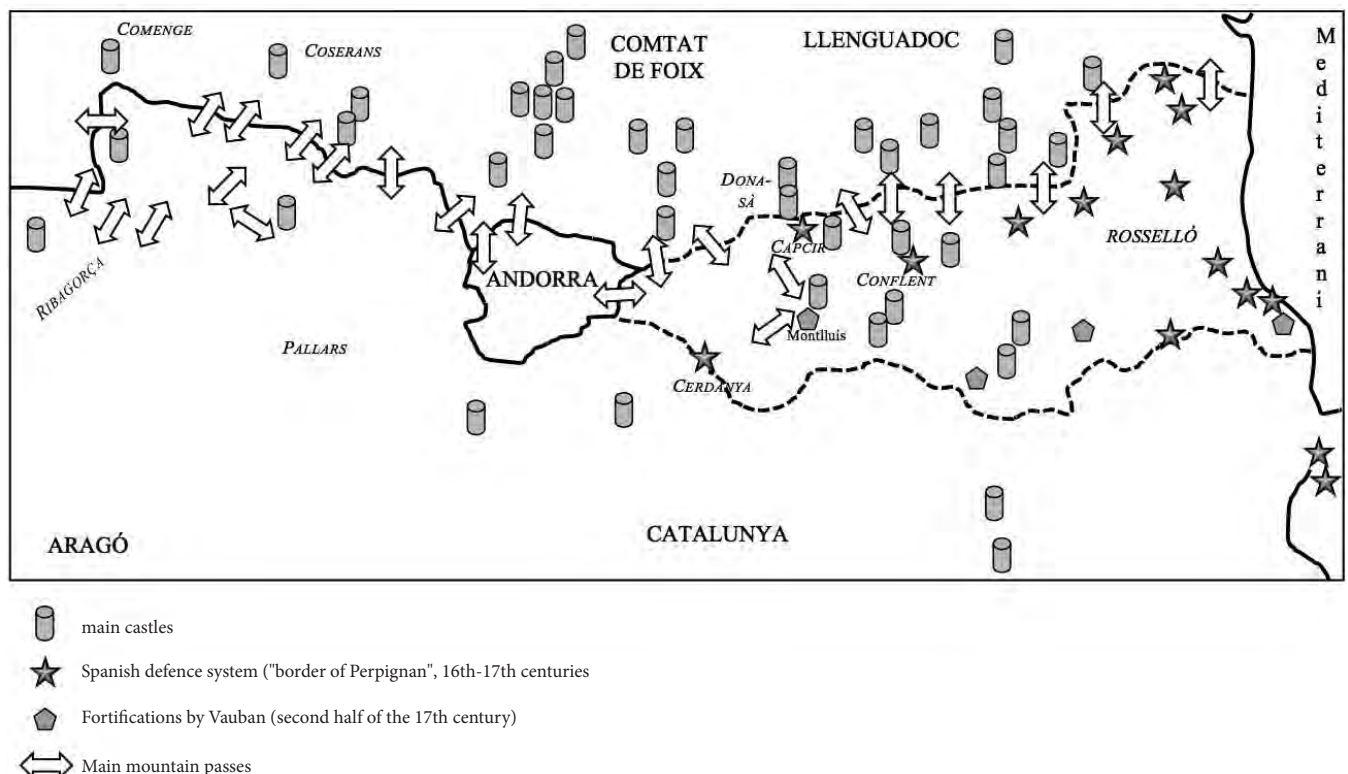
* **Contact address:** Patrici Pojada. Universitat de Perpinyà, Facultat de Lletres i Ciències Humanes, Departament d'Història. 52 av. Paul Alduy, F-66860 Perpignan cedex. Tel.: + 33 468662270.
E-mail: patrice.pojade@univ-perp.fr

ly in Catalonia as a whole, bearing arms was quite common and one of the privileges for which its inhabitants fought; in fact, they even argued the need to bear arms to protect themselves from the savage beasts that prowled the mountains. Just like any other working tool, they could not be deprived of them. They viewed arms as an inalienable right recognised by the Usatges of Barcelona and the customs of the village of Perpignan,¹ which explained why the Catalans rejected the monarchies' control policies and why despite these policies, bearing weapons was deeply rooted in their mindset. Thus, in Roussillon back in the 18th century, the inhabitants' wish was clearly to conserve this right,² which to them symbolised their freedoms, that is, their way of exercising a kind of political sovereignty that may have already been lost. Regardless, the Spanish and French monarchic powers somehow managed to eliminate it.

The role played by the border dwellers as the defenders of the border was a bit paradoxical, since they ultimately played this role to profit the monarchies, or perhaps more accurately, this role had been revived by the monarchies for their own benefit. The local privileges sometimes mentioned it. For example, the privilege bestowed upon the Couseranais village of Sèish (Seix) by Henry II, King of France, in 1547 was precisely that the inhabitants of the university had to be on watch and armed to prevent enemies of the King of France from passing both night and day in times of war.³ In La Fenolleda (Fenouillèdes), when needed, the inhabitants had to go to the three main castles in the region (Puillorenç [Puilaurens], Fenollet [Fenouillet] and Querbús [Quéribus]) that defended the

border in 1258 between the Crown of Aragon and the Kingdom of France.⁴ All of this implied an almost militaristic organisation of the town into militias, such as the famous Catalan and Andorran militia called by tolling bells and the cry of "Via fora!". In Andorra, a general militia was established in September 1588 in an attempt to reject three "Protestant" companies which were en route to attack La Seu d'Urgell.⁵ Another example is the militia of Prats de Molló (Vallespir), which in 1661 had 276 participants out of a total population of 290 to 330 families, 74% of whom were armed.⁶ In the Vall d'Aran, the royal inspector Juan Francisco de Gracia counted around 700 arquebuses for a population of 854 households in the early 17th century,⁷ that is, theoretically 82% of the residents were armed, a figure that was close to 85% in the western Pyrenees, according to Christian Desplat.⁸ As numerous cases show, men (between the ages of 14 and 60) had to submit to periodic military training on how to handle weapons. This is what occurred in the Vall d'Aran for the Holy Cross of May (the 3rd), when the best shot also received a prize of 16 *rals*. Thus, the image of an armed village was not an exaggeration.

Nor should we forget that the defence and security of the border valleys and villages was based on a dense network of defence and watch towers, castles, churches and fortified villages. In the north of the Vall d'Aran, the triangle made up of the towns and villages of Marinhac (Merignac), Sent Biat (Saint-Béat) and Hòs (Fos)⁹ encompassed seven defensive buildings for around 40 km², while in the Vall d'Àneu the entire system befell the castle of València. In the Vall d'Aran in 1613, the seat of the roy-

MAP 1. Defence system in the central and eastern Pyrenees (16th to 17th centuries).

al governor, Castell-lleó, commanded a network of five castles and, even more importantly, 32 towers, that is, one fortification every 22 km² or, more accurately, one for every 4 km² of populated area, that is, one per every 30.5 households. The towers communicated with each other using smoke signals by day and fire signals by night; thus, information could travel the 45 kilometres from the village of Sant Llorenç de Cerdans (Saint-Laurent-de-Cerdans) in Vallespir to Perpignan in less than one hour.¹⁰ What is more, quite often the Pyrenees villages had closed architecture; that is, the houses were connected to each other by the walls and were part of a kind of fortification without any other exterior wall. We can find this kind of protection in Salardú (Aran), Benasc (Benasque), Sent Biat, Organyà (“wall by the houses themselves”), Àreu (“the houses make a closed wall”) and many other villages.¹¹

The churches, which were quite often fortified, played no lesser a role: they simultaneously served as defence towers and places where the population could take refuge. In exchange for the protection they offered, the inhabitants of the village helped to defend them and defray their costs. This was a kind of collective participation which somehow created a “citizenry”, since participating in the defence and its costs implied having political rights. Gilbert Larguier says this clearly regarding Perpignan when he claims that the payment of municipal taxes and the defence of the village were the foundational acts of citizenship.¹²

However, while there was a line of defence on either side of the border between the Vall d’Aran and Roussillon (“border of Perpignan”) in the 16th and first half of the 17th centuries, we cannot say that this border was “iron-clad”, like the one Vauban built later. Nonetheless, we are well aware of the desire of a monarch like Philip II to reinforce the political border, although he came upon a different reality: maintenance of the fortification and troops was too expensive, there was a shortage of weapons and the garrisons were too few and far between.

CONFLICTS AMONG NEIGHBOURS

Violence was one of the elements that hindered communication among the valleys, even though we could also say that it was a form of border relations. First of all, we should make an initial, important remark: this violence – which we could call peasant or pastoral wars – was not exclusive to cross-border relations but instead was a normal condition in the relations between any valley or village, regardless of its political location.¹³ On the other hand, there is no need to wait for the religious wars in the second half of the 16th century to witness a spate of violent acts. For example, in Couserans in 1540, the inhabitants explained that they had been attacked three times in 100 years by armed gangs from the Iberian lands, who had pillaged them, taken them prisoner and demanded

ransom.¹⁴ One of the bosses was Benet Marcó, who had earned the title of Baron of Lés (Aran) from King Joan II on the 15th of April 1478 for having fought back an invasion of infants and knights led by the lords of Armagnac, Aura and Comminges.

Banditry fed off of this conflictive situation, while it also fed it: what was the difference between a gang of bandits and a gang of mere attackers from a neighbouring village? Being located on the peripheries of the monarchies in an area of mountainous borders reinforced the impunity of these actions, which were sometimes concealed behind the acts of war. In 1542, when a Spanish infantry company with a few men from the Cerdagne went to France and took away 400 cows, how can we describe this act of retaliation as a likely attack from Puigcerdà?¹⁵ As an act of war, banditry, pillage? Does the fact that this act took place during the conflict between Charles V and Francis I make it an act of war?

If we talk about the simple conflicts caused by proximity, we should not downplay the role of the wars waged by the kings of France and Aragon-Catalonia, and later the Hispanic monarchies. Roussillon experienced this countless times during the Catalan Revolution of 1462 and the French occupation until 1493, and even in the ensuing years, such as in 1496 and 1502, when French armies attacked the castle of Salses, a key link of the defence of the entrance into Roussillon.¹⁶ Altogether it was “an endemic state of war”, to revisit a title by Núria Sales,¹⁷ with which the border villages had to live. Before the religious wars, northern Catalonia and especially the countships of Roussillon and Cerdagne were affected by invasions or armed incursions in 1502-1509, 1512-1526, 1535-1538, 1542-1544 and 1557-1559, with their respective sieges, destruction, raids and pillaging. These punitive expeditions most likely occurred in both directions, with each side acting the same, which led to retaliation which in turn justified further retaliation, thus creating a circle of violence and border pillages. For example, the General Captaincy of the countships attacked villages in Les Fenolledes of Languedoc in 1537, setting fire to and pillaging Sornia (Sournia), Sant Pau de Fenollet (Saint-Paul-de-Fenouillet), Tuixà (Tuchan), Pasiòls (Paziols) and other sites in that region.¹⁸

The religious wars that got underway within the kingdom of France in 1562 may be regarded as a decisive moment in the process of conflict among the valleys, an important stage in which opposing identities were crystallised, when the representations of the monarchic authorities were not negligible. We should not downplay the Spaniards’ rejection of Protestantism and its lasting consequences on cross-border relations. However, while this is the aspect which we are discussing in this paper, we should not forget that the religious conflicts first touched the lands under French administration and opposed the Protestant and Catholic zones, or even more, the villages between them, before the border regions.

The times of the religious wars

This is not the place to offer a complete history of the religious wars that profoundly divided the kingdom of France between 1562 and 1598, but instead we aim to shed light on how these events played a role in border relations. The connection between the “Protestant” – or supposedly Protestant – gangs and the Catalan bandits who were “allied” or that fought each other is well known. Some bandits had been fighting against the Protestants since 1652, such as Perot de Llupià, the Lord of Llupià (Llupia) and Castellnou (Castelnou) (northern Catalan countships) and the leader of bandits who ultimately ended up fighting the Huguenots from Languedoc, taking the side of Marshal Joyeuse¹⁹ at the head of around 700 or 800 “Gascon” bandits, who died in the siege of Montpellier in September 1562. Between the autumn of 1562 and the spring of 1563, other bandits participated in the siege led by Blaise de Monluc in another hub of Occitan Protestantism, Montalbà de Carci (Montauban).²⁰

The opposite also happened. In 1571-1572, the Spanish Inquisition accused the Ripoll-based bandit Joan Escuder, known as “the Lutheran”, of having participated in the seizure of Tarascó (Tarascon), a village in Foix, and of having been chosen consul by the local Huguenots. This area, the upper countship of Foix or Savartès, had become what Xavier Torres calls a sanctuary of the Catalan gangs on the other side of a border that had become protective.²¹ Indeed, the sources consider the towns or villages of Mèrens (Mérens), L’Ospitalet (L’Hospitalet), Lusenac (Luzenac) and Acs (Aix) as the refuges of *cadells* like Cua de Llop and Barbafina.²² From this standpoint, the meaning of the excerpts from the documents cited by Lluís Obiols Perearnau²³ is clear. Thus, after Joanot Cadell had fled the siege of Arsèguel, the consuls of Puigcerdà wrote on the 15th of November 1592 that, based on reports from their spies, they knew that many places in the countship of Foix harboured many armed people and that Joan Cadell from Arsèguel was marauding through the village of Tarascó with French knights as if it were his own home...

Even in 1598, there were “many native-born bandits from Cerdagne” who had taken refuge in the countship of Foix after the destruction of the castle of Arsèguel. And without a doubt, these kinds of testimonials could go on and on. Unions between Catalan and “Protestant” bandits from Foix were hardly rare, it seems. More than 300 of the latter under the orders of Galceran Cadell attacked Bagà and Puigcerdà in 1581. In the west during the 1560s, the same could be said of the gang led by the bailiff of Vilac (Aran) and Joan Arjó de Pier, who regrouped “Lutherans” in order to defile and rob churches; in fact, they even murdered a governor. The bailiff of Vilac was also accused of smuggling horses to the kingdom of France, his place of refuge where he had family.²⁴ His action was similar to those of the “*mossurs* of the border”,²⁵ which were well known along the borders from Aragon and Béarn and from Aragon and Bigorra in the western and cen-

tral Pyrenees. Thanks to their personal and family connections on either side of the political border, they engaged in illegal horse trading,²⁶ organised raids and played at being the local “war lords”, albeit on their own scale. They used the context of the religious wars to conduct their lucrative activities.

Obviously, under no circumstances can we say that religious ideology was what bound these heteroclitic bandits together, and we can even question the religious orientation of those called “Protestants”. But for the time being, we shall stress the presence of Occitans among the bandits. It is very difficult to know it with certainty, and we can only make approximate guesses based on the documentation. For example, if we consider all the bandits mentioned in the *Dietari de la Generalitat de Catalunya* for the year 1573,²⁷ that is, 140 names whose origins we know, 95.55% were Occitans.²⁸ However, of the 110 “aroused and torn from peace and truce” by the cry of the viceroy on the 30th of June 1593, at least 24% were Occitans.²⁹ These are two different cases with very different proportions, but both allow us to say that the presence of Occitans was not negligible. What is more, the timeline of the “Protestant” incursions southward and the actions of the bandits exemplify how the “official” war was fostered. In reality, the war turned all local or private conflicts into legitimate warfare, and even encouraged them. Thus, it should come as no surprise that during the war between the French and Spanish in 1595 to 1598, that is, during the waning days of the religious wars, we can count an annual mean of 4.72 times more incursions and levies by bandits crossing the political border than between 1562 and 1590.

Can we figure out who the ones called “Lutherans” were, those often accused of boosting the ranks of the bandits? If we examine the case of the Viscount of Sent Gironç (Saint-Girons), Aimeric of Narbonne, we are faced with many doubts as to the religious identity of these supposed “Lutherans”. Aimeric became known at the helm of the “more than 300 Lutherans” who attacked the Vall d’Aran and El Pallars in November 1597, according to the documentation of the Council of Aragon.³⁰ And yet he was one of the last faithful in the Catholic League who recognised Henry IV as the King of France, albeit too late. It would be a stretch to label him a Protestant! On the other hand, it should be borne in mind that the valleys of Couserans and Comminges, from which these “more than 300 Lutherans” had come, were not Protestant, quite the contrary: they had remained Catholic, unlike the neighbouring countship of Foix. Therefore, it is possible that the supposedly “Lutheran” gangs were essentially made up of Catholics. What is more, the valleys and villages of Couserans attacked by the Barons of Eroles and Erill in May 1598 in retaliation for the attacks of 1597 were not Protestants. Therefore, we have to conclude that the descriptor “Lutherans” applied to the aggressors coming from north of the political border did not reveal their religious affiliation, although it did give them a particular identity that stigmatised them.

There is no doubt that there were Protestants on the borders of the Kingdom of France, but they did not make up the bulk of the gangs accused of being comprised of them. Lutherans, Protestants, Huguenots... these words have become a kind of appellative, an ethnic adjective which, based on the stigmatisation of a specific group, ends up referring to a population viewed as a whole, even when it has nothing to do with the original group.

...AND DESPITE IT ALL, INTENSE RELATIONS

Even though we have just described a fairly conflictive situation around the northern border of Catalonia due to a population which had to ensure the armed defence not only of their territory but also of the monarchic boundaries within a climate of international wars and in a general context which could be called the “economy of pillage” and in the particular context of the religious wars, the Catalan and Occitan borders had very close relations for centuries. These relations were economic and commercial, cultural and linguistic, and more generally human, such that we do not view it as overly exaggerated to talk about a true human community which spanned a vast territory joining the northern and southern sides of the Pyrenees.

A cultural community

Language is a key feature in the relations between the Catalans and the Occitans. Since the late 19th century, with a decline in relations of proximity and the spread of the state languages, the Pyrenees have gradually become a linguistic border between Occitan and Catalan, since the languages that are spoken are regarded as different. In fact, this claim was expressed by the signatories of the text that appeared in *La Veu de Catalunya* on the 8th of May 1934: “Catalan and Occitan are two different languages, two separate language groups”. These Catalanists from the 1930s had no doubt; of course, they also needed Catalan to become separate at this important juncture in Catalonia’s political history. However, despite that, there is still a strong linguistic community between Occitan and Catalan which may show the greatest similarities between the two Romance languages. In the Modern Age, when the powerful monarchic states were founded which built stronger borders which, in turn, ruptured human relations, we have clear testimonials of the Occitan-Catalan linguistic community. We shall examine several from different sources as examples.

In 1579, when the viceroy of Catalonia said that he did not trust the soldiers from Perpignan because he claimed there was a mixture between “French and Gascon” Catalans who spoke Catalan in the same way, we see the true linguistic and human proximity that joined the peoples on either side of the border. Some Spanish writers from the 17th and 18th centuries bore witness to this as well. One example is Francisco de Cepeda, who wrote in 1643

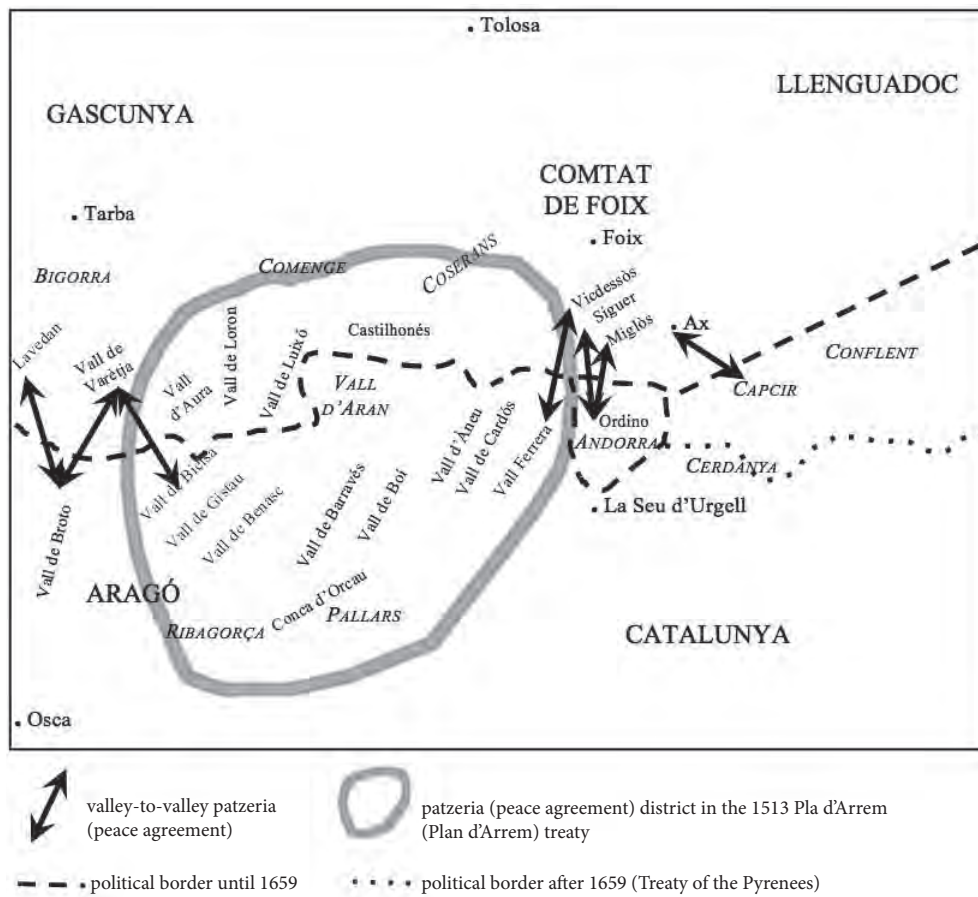
that the Catalan language was very similar to the Limousin spoken by the people from Languedoc. Likewise, one century later, in 1752, Pedro Murillo Velarde noted in his *Geografía histórica* that the Catalans spoke the Limousin language, and in 1791, Pascual Ramón Gutiérrez de la Hacería stated the same in *Descripción general de la Europa y particular de sus Estados y Cortes*.

English travellers in the 18th century made similar observations, such as Richard Twiss, who in 1772 wrote that Catalan is “a strange dialect similar to Limousin”. In turn, when speaking about the Valencians and Catalans in 1775, Henry Swinburne wrote that “their language is not understood by the Spaniards; it is a dialect of the old Limousin, a kind of Gascon”. Likewise, when John Talbot Dillon was in L’Horta de València in 1778, he explained that “the language of this country is a dialect of Provençal”. As he travelled through the Maresme region in 1787, Arthur Young noted that the same language was spoken in Languedoc and Catalonia, the language of the entire southern portion of the kingdom of France. We have to wait until much later, the 19th century, to find similar notes from travellers coming from France. We could cite Charles Davillier, who was in the region of Valencia during the 1860s and wrote that Valencian sprang from the ancient Limousin language. Antoine de Latour, a Limousin in Valencia in 1877, believed that the people of Valencia still spoke Limousin, while the Provençal Màrius Bernard, also in the region of Valencia in around 1880, thought that the people there spoke a “corrupt by-product of our Provençal, the dry sibling of our Lengua d’Òc” that is, a version of the Occitan language.

All of these testimonials indicate the same thing: Valencians, Catalans, natives of Languedoc, Gascons, Limousins and Provençals all spoke forms of the same language. And it is certainly no coincidence but instead, as Talbot Dillon explained, because all of them were the lands of the troubadours, that is, they were all the heirs to a cultural unit known since the Middle Ages. In Catalonia, the sense of linguistic unity had not disappeared and still remained alive in the 18th century. We should recall the case of the canon Antoni de Bastero i Lledó (approx. 1675-1737): when travelling through the lands of Occitan, he returned with linguistic data on the different dialects that illustrated everything we have just discussed.³¹ Thus, in a letter written to Rome in June 1723, Bastero explained that the Provençal language (that is, Occitan), was “the same as our Catalan or Limousin”.

Trade privileges

The trade exchanges across the political border of the Pyrenees benefitted from a series of treaties and privileges. For example, we can mention the “Index of Privileges” of Andorra,³² which explained that the Andorrans had privileges when trading with France, even when it was at war with Spain, and that they were able to get everything the valleys needed from France (wheat, bread, legumes, wine, oil, cattle, sheep, meat, etc.) without paying any levies.

MAP 2. Geography of the oaths of peace on the northern borders of modern-day Catalonia.

Likewise, Cerdagne and the countship of Foix even traded in times of war as well, as mentioned in the *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà* when it states that in 1543 there was trade between the countship of Cerdagne and Capcir and the countship of Foix and Donasà, even though there was a war between France and Spain. The same happened in 1554.³³ This privilege was confirmed for the inhabitants of the villages of Acs, Merens and Donasà in 1595 by the Count of Foix and King of Navarre, who was also the King of France (Henry IV).³⁴

The *Manual Digest* from 1748 also stated that the Andorran parishes of Canillo and Ordino had the authority to send six deputies per year to swear an oath of peace (commonly called “*las Paisseries*”) with other universities in the countship of Foix.³⁵ This excerpt mentions the *patzeries* or *lligues i patzeries* (peace agreements), treaties which joined valleys or groups of valleys which had to be periodically confirmed or renewed. They allowed the valleys to maintain relations even during times of war between the monarchies, rendering them more or less neutral.³⁶ The expression *lligues i patzeries*, a Catalan version of the Occitan *ligas e patzariás* or *patzerias*, stresses the two aspects of the treaties, that is, alliances (*ligas*) and peace (*patzerias* from the Occitan *patz*: peace). These treaties were defined by three components: the pastoral part, the commercial part (free trade) and the postponement of wars. After the 16th century, the *lligues i patzeries* ran up against the birth of European diplomacy and

the large states’ disputes over the border. We can distinguish two major types of treaties: bilateral, such as the ones linking an Andorran parish with a parish in the countship of Foix, and multilateral, such as the ones that joined several different valleys, the most important of which was signed on the 22nd of April 1513 at the Pla d’Arrem (Plan d’Arrem)³⁷ (Comminges, on the border of the Vall d’Aran), creating a district measuring around 10,000 km². The representatives of more than 20 Occitan, Catalan and Aragonese valleys gathered there to sign a treaty, the most prominent features of which, for our purposes, were the commercial clauses and the postponement of wars.³⁸

Trade relations

The treaties we have just presented allowed inhabitants on either side of the political border to engage in more or less intense trade. Some products arrived from far away, and once they crossed the line they continued their long journey, while others were part of more local trade, usually of the goods that the high Pyrenees valleys and the border villages needed in order to survive. Running north to south, the products can be summarised by the Iberian trilogy of wool, salt and oil, along with a few more products, such as horses (which were smuggled to the Kingdom of France), local foodstuffs (butter, cheese) and Pyrenees iron (from Andorra and from the Cerdagne to Foix, from which it was sold in Toulouse or in the port of Nar-

bonne, for example). Wool was very important for the weavers of *cordellat*, a thick woollen fabric, in the small villages in the northern Pyrenees and Languedoc.

Trade in Catalan salt was an ages-old activity in the Pyrenees which benefited from the privileges such as the ones granted by the counts of Foix in the Middle Ages. A report on cross-Pyrenees relations and the *lrigues i patzeries* in the Land of Foix³⁹ from 1680 on clearly states that the people could not maintain the livestock they owned without the salt from Cardona because of its quality, which was regarded as much higher than Mediterranean and Atlantic salt. The salt from Cardona entered on packs of mules through the Pimorent pass (Porté-Puymorens) and Andorra, and it often followed the trail northward to Toulouse and Languedoc... as smuggled goods. Salt from Llavorsí and Gerri de la Sal entered in Comminges and Couserans. In 1660, when the French monarchy created the customs *gabella* on salt in the new province of Roussillon, the legal trade of salt from Cardona to Roussillon immediately became illegal. We thus see how a political decision had repercussions on the trade networks: the Treaty of the Pyrenees signalled a structural change in cross-Pyrenees trade.

Wool, oil and salt often served as currency to pay back loans, or even more often to pay for mules, mares or colts. Thus, Joan Anglès, a carrier from Llivia, purchased three mules and one mare in exchange for 12.25 *quintars* of raw wool in the village of Acs in May 1641.⁴⁰ Another time, a merchant from Auvergne living in Puigcerdà promised to pay for the mule he had just purchased with oil.⁴¹ Oil was also purchased in the Land of Foix by merchants from Béarn who went there to sell their shepherds' capes for the Catalan market.

Running north to south, fabrics, textiles, shepherds' capes, fish and grains were first sent to other lands and then followed the route into inland Catalonia. Mules were an extremely important trade good which had carved out a network between the central massif in the Kingdom of France (where they were born) and the Iberian Peninsula (where a market had developed); some valleys in the Pyrenees (such as Vall d'Aran and later Andorra) specialised in breeding and trading them. Catalans, Andorrans and Aragonese went to buy them at the fairs in the Pyrenees, although sometimes they went directly to the production centres, especially in Rodès, which hosted a large mule fair attended by people from the Spanish monarchy and much of the Kingdom of France.⁴²

Béarnaise capes were another major trade good. Crafted in eastern Béarn and sold by merchants in the tiny village of Pontac, they fed a commercial trade route which continued and travelled the north of the Pyrenees, from west to east, at least as far as Narbonne. Land routes towards Catalonia and Andorra went through the Vall d'Aran and the upper countship of Foix, where the people from Pontac sold them to local merchants, who resold them wholesale to intermediaries living in Andorra and Catalonia. The sale of capes shaped a more complete a

system of goods circulation, since the Béarnaise merchants accepted payment with wool, olive oil, woollen fabric or horses. Béarnaise merchants and carriers with capes heading to Girona went through the easternmost part of the Catalan Pyrenees, at Vinçà and Millars, two customs points in the Conflent.⁴³

Because of their importance, we should also mention trade in conger eel, codfish, sardines and herring by merchants from Toulouse via Arieja (Ariège) Valley towards Andorra and Catalonia. They were joined by many other products and objects which we can find in a legal proceeding or mentioned by visits from the General: cards, all sorts of hats, leather, copper, lead, spices, sugar, tobacco, pie, combs, stockings, needles, knives, keys, spades, cowbells, hooks, receptacles, etc. All of these products filled the shops owned in Andorra and Catalonia by the emigrant merchants from Occitan, who were the true actors in this trade.

Occitan emigration to Catalonia

According to a Spanish document, in 1536 more than half the population of Perpignan came from the Kingdom of France;⁴⁴ in 1542 they were deemed useful for the economy of Roussillon.⁴⁵ Likewise, in 1572 the Inquisition estimated that most of the population of La Seu d'Urgell was made up of families from France.⁴⁶ It is possible that all these testimonies exaggerate the "French" presence, meaning the Occitan presence, but the problem was in no way recent, since the Courts of Montsó in 1510 banned all of these "French" people from carrying crossbows or any other weapons, except for a staff and a sharpened knife, throughout the entire Principality of Catalonia and the countships of Roussillon and Cerdagne.⁴⁷ This emigration has sparked a large number of local or regional studies⁴⁸ and vast amounts of more general research, including the pioneering study by Jordi Nadal and Emili Giralt published in Paris in 1960.⁴⁹ It is very difficult to get a quantitative idea of these emigrants. Thanks to the list of the "French" on the Catalan coast in 1637, established by the monarchical authorities after France's declaration of war against Spain in 1635, we can gain a snapshot of a specific place and time. First of all, more than 99% of these "French" people came from Occitania, which, as explained above, must have made it easier for them to integrate. Likewise, a little over half (53.5%) were natives of the bishoprics at the foothills of the Pyrenees, Bayonne to the west and Alet to the east. The diocese of Comminges by itself was the source of 20% of the emigrants; 15% arrived from Auvergne and Limousin. The others were divided among other dioceses in Languedoc, some of them Provençal and Dauphinoise.

The trades that were practised are a good example of their fit within the society and economy. Fifty-eight percent of them worked in farming, 45% with crops and 13% with livestock, very often as day labourers or shepherds, that is, in the less qualified jobs. In contrast, only 7% worked as artisans, especially in woodworking and con-

struction, activities that appear as the traditional specialities of the emigrants from Limousin and Auvergne.⁵⁰ Some of them also worked in agriculture (25%), and very few from the Pyrenees and Aquitaine worked as artisans (4 to 6%). Commercial activities were in the minority but were monopolised by the emigrants from Limousin and Auvergne, for which this trade represented a kind of identity different to their fellow emigrants. On the boundary between crafts and trade, Auvergne sent a large number of boilermasters who set up shop the villages and towns of Catalonia, sparking a commercial network and cross-border space from Auvergne and Limousin to Catalonia. What we view as the most noteworthy is that the highlands in Auvergne and Limousin supplied the Pyrenees and western Catalonia with merchants who set up their shops there and moved between north and south, constantly crossing the political border. Emigrants went to this corridor, especially to Toulouse but also to the small Pyrenees villages, to get supplies, as if these places were supply posts for part of Catalonia, at least the Pyrenees and western region.⁵¹

All of this proves that despite the political border, there were trade and more generally human relations between the north and south of the line at least in the 16th and 17th centuries. People travelled, sometimes laden with goods. Trade activity, which fed its own channel of emigration, had privileges that made it easier. We could also mention the very close local relations based on pilgrimages, and, in a different sphere, the role of the Occitan universities – especially the one in Toulouse – as centres where Catalan students were educated.⁵² Yet did these relations not suffer from the monarchies' policies, either directly or indirectly?

FROM COMMUNICATION TO DIVISION: THE CONSTRUCTION OF A LINEAR BORDER (16TH-18TH CENTURIES)

The situation presented in the first part of this article, that is, a context of local violence on the border characterised by raids and incursions among the border valleys and villages, exacerbated by the international wars, resulted in a more large-scale intervention by the monarchic states, which were gaining ground and needed their borders to be controlled and, in some cases, closed. State control led to the reinforcement of a political border which the people strove to ignore but had to be aware of. How did the wars in the 17th century and Louis XIV's policies affect border relations? Was the peace of the 18th century favourable to these relations?

A process of reinforcement in the 16th century

Border problems and the desire to control them had repercussions on the jurisdictions, on the role given to the Inquisition, and on the redefinition of the dioceses, in addition to the struggle against bearing arms and banditry,

which were viewed as symptoms of the monarchy's lack of control and its impotence to act on its sovereignty.

Border defence was nothing new in the second half of the 16th century, but the fear of Protestantism led Philip II to fortify it even further. We are particularly aware of the Hapsburgs' concern with the two most open passes into Catalonia, namely Vall d'Aran in the west and Roussillon in the east. Both zones were the targets of special attention, which meant supplying them with more troops and more weapons and renovating the defence structures or building new ones. In 1588, the monarchy had demanded that repairs be made at the Aranese fortress of Castell-Ileó and that the armaments be reinforced. For example, four pieces of artillery were brought from Barcelona, and construction on the fortifications seemed to be concluded by August 1589. However, all of this was apparently not enough, since starting in 1596 the government and General Council asked for more repairs, and in 1598, after the so-called "Lutheran" invasions, they called for more weapons. Having said this, we should not think that the monarch's will was always carried out: in 1594 Philip II demanded that there be 40 soldiers inside the Aranese fortress, but there were only 34 in 1598, 25 in 1613 and 18 in 1622.⁵³ It is obvious that if his will was indeed clearly defined, it clashed with the reality of local resources and situations. The representatives of the monarchies were fully aware of this, given what the viceroy of Catalonia evoked in 1579, when he wrote that he could not trust the Catalan soldiers from Perpignan – he claimed that they were mixed with the "French" soldiers who spoke the language like the natives – to protect Roussillon. This was why the lieutenant of the countships had attempted to remove the Catalan soldiers and officers in 1572, as they were very negatively perceived for the defence of the land on behalf of the monarchy.⁵⁴

One of the reproaches to the Catalans from Perpignan and the Aranese was their likely connection to banditry, the repression of which was an essential avenue of action by the royal power, thus reinforcing it. The fight against the bandits was waged in numerous ways: the most important one, in addition to direct armed struggle against the gangs, was the desire to ban or at least restrict the right to bear and use weapons. For example, in 1560 the viceroy of Catalonia banned harquebuses and flint-lock rifles; in 1575, his successor dictated the length of authorised weapons; in 1585, the Courts of Montsó banned short weapons which were easier to conceal; and the Courts of 1599 did the same with flint-lock rifles, which sparked the opposition of the knights. Thus, in 1503, the viceroy had to once again publish the prohibitions, which concerned short flint-lock guns less than three or four palms long which were more easily concealed under clothing, as promulgated by the pragmatic from 1612 issued by the viceroy, the Marquis of Almazán.⁵⁵

The possession and potential use of firearms led to measures to assure public safety in many places. In Andorra, ordinances handed down from the Court of Justice

of the valleys in 1580 banned gatherings of groups of people armed with any weapon (lances, halberds, crossbows, arquebuses, shotguns, flint-lock rifles, pistols).⁵⁶ Likewise, in the Vall d'Aran, the royal *Ordinacions* published in 1616 banned people from bearing loaded weapons by day and night in the villages and towns of the valley under the penalty of a fine and ten years of exile or the galley for recidivists.⁵⁷ Furthermore, the universities also issued their own ordinances on the use of weapons, such as the Andorran parish of Sant Julià de Lòria in 1588 and the Aranese towns of Salardú and Tredòs in 1610, when they decided that when the men went to the community Council they had to leave their weapons "ten steps away from the council" to avoid any problems. Sant Julià de Lòria asked that no one could nor should dare to shoot with a flint-lock rifle or any other weapon from the bell tower, which helps us to gain insight into the situation at that time.

On the other hand, the viceregal authorities somewhat successfully issued pardons and absolutions of bandits; that is, they were allowed to join the royal armies with the heads of the bandits as the captains of Spanish *tercios* that usually served abroad.⁵⁸ As Xavier Torres noted, and as discussed above, the participation of Catalan bandits – and lords – in the French religious wars (such as the sieges of Montalbà and Montpellier) may have been a consequence of this policy of rehabilitating the bandit gangs. The repression of the Revolt of the Brotherhoods in Valencia and later the Morisco Revolt in the Kingdom of Granada in 1568 also had the assistance of the Catalan bandits mobilised to serve the monarchy.⁵⁹ In the Vall d'Aran, a decree dated the 28th of June 1636 pardoned 24 people from the gang of Pere Amorós de Miquel who had been accused of assassinating the royal governor. The pardon was issued under the condition that Amorós, as a captain, lead a company that included the Aranese criminals; in 1638, 47 men were in this company, which joined the *tercio* that Olivares sent to Hondarribia.⁶⁰

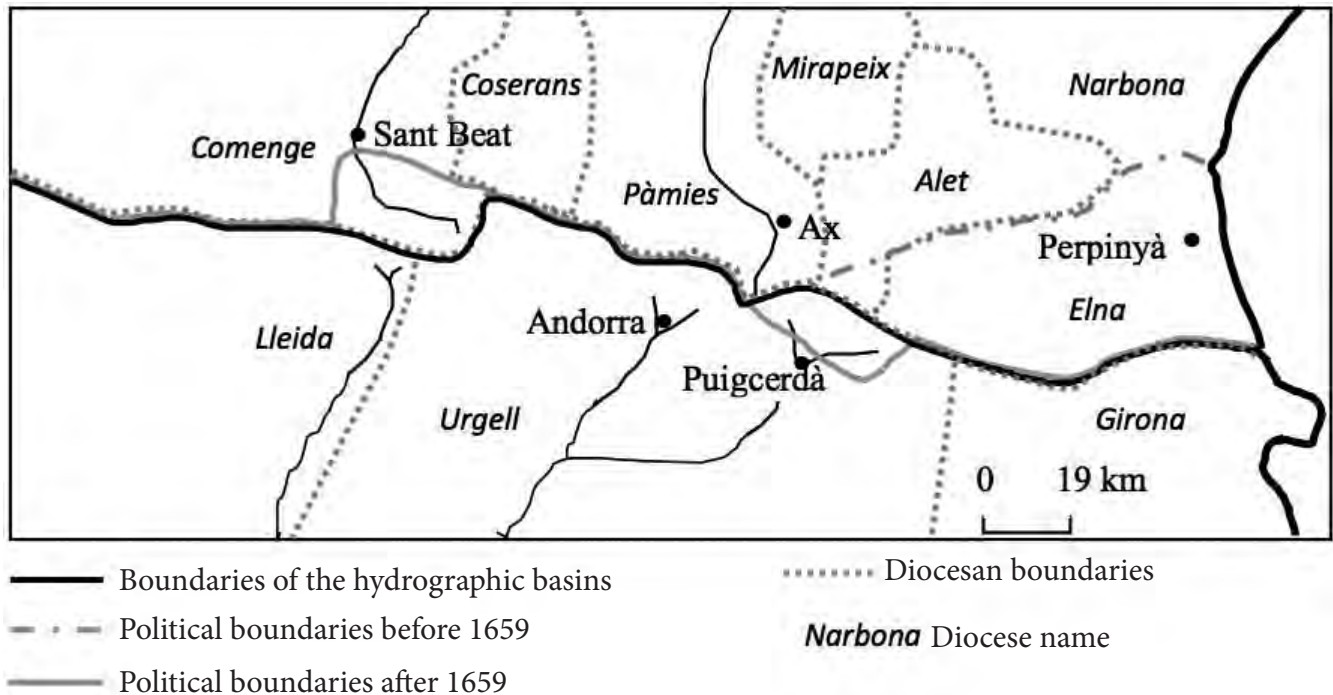
As another tack, Philip II promoted a change in the geography of the dioceses to better control them and protect them from the Protestant contagion, with an added difficulty in Aran: the political and religious borders did not match. We know about the creation of the diocese of Barbastro in Aragon in 1571, which amputated the bishopric of Lleida from an entire western Aragonese strip, as well as the diocese of Solsona in 1593. On a different level, the diocese of Elna was detached from the archbishopric of Narbonne and added to the archbishopric of Tarragona in 1563-1564 after the Council of Trent.⁶¹ Regarding the Vall d'Aran, none of the different attempts to incorporate it into the diocese of Urgell succeeded, neither the one in 1565 nor the one in 1570.⁶² And we should not forget the attempt by the Tribunal of the Inquisition of Barcelona to secure jurisdiction over Andorra and Aran, which it was always denied.⁶³

The wars of the 17th century and their border consequences

The Thirty Years' War and its prolongation until the Treaty of the Pyrenees had twofold consequences on the Catalan border. The first is that it allowed the monarchies to learn more about the territory thanks to the direct presence of soldiers, who needed better knowledge of the land in order to move about. The second well-known consequence was the new location of the border further to the south in 1659. The process that got underway continued with the wars in the second half of the century and with the War of the Spanish Succession in the early years of the next century. At all times, it became clear that that monarchy's presence on the border was becoming stronger and more physically visible.

Article 42 of the Treaty of the Pyrenees signed on the 7th of November 1659 stated, in the Spanish version, that "the Pyrenees mountains, which have commonly been taken as the division between the Spanish and the French, shall henceforth be the division of their kingdoms as well", while the French version said that "the Pyrenees mountains, which formerly divided the French from the Spanish, shall now also mark the division of the two same kingdoms". And thus began the disputes on where exactly these Pyrenees mountains were. In reality, if the treaty defined the political border between the two monarchies using a historical criterion (former boundary between Spain and France) and a geographic criterion (the Pyrenees mountains, which evoked a "natural border"), the result created more difficulties even after the negotiations between the representatives of the French king and the Spanish monarch held in Ceret in 1660. What is more, the border established in 1659-1660 was apparently not considered the definitive one by the French (not to mention the Spaniards), judging by the attempts to exchange Roussillon and Cerdagne for the Netherlands which were waged countless times between 1668 and 1677.⁶⁴ These affairs show that France did not want the state border to be the Pyrenees crest, viewed as the "natural border", at any price, but that instead it tried to secure the Netherlands – which it was more interested in from the geopolitical and geostrategic standpoint – in exchange for the newly conquered province.

On the other hand, referring to the supposed theory of natural borders, the Treaty of the Pyrenees kept an anomaly – the Vall d'Aran in the north of the Pyrenees, but left within the Spanish monarchy – and created another one – Cerdagne, with 33 annexed villages. Indeed, this area of Cerdagne, which is part of the Segre River basin, is on the southern face of the mountain, but thenceforth it became part of France within the province of Roussillon.⁶⁵ What is more, since the "Spanish" Vall d'Aran was part of a diocese whose bishopric was in the kingdom of France, Cerdagne, conceded to the King of France, remained part of the diocese of La Seu d'Urgell, which created divergent borders and led to jurisdictional problems which we can illustrate with an example cited by Alicia Marcet.⁶⁶

MAP 3. The political border in the central and eastern Pyrenees before and after the Treaty of the Pyrenees.

In Palau-de-Cerdagne, a town conceded to France, the bishop of Urgell appointed Rafel Prada, a Cerdagne resident originally from Llívia, which was now under Spanish control, as the parish rector. In 1666, the French authorities complained of this appointment, as they regarded Prada as a foreigner who could not exercise his priesthood there. We can clearly see how a treaty between states had almost immediate local consequences on the everyday lives of the villages and people. Despite this, by studying the geography of marriages in Cerdagne in the 17th and 18th centuries, Marc Conesa demonstrates that marital bonds remained the same as before the Treaty of the Pyrenees; that is, the political border did not break the human relations in the Cerdagne basin.⁶⁷ Nonetheless, it should come as no surprise that at the conferences of Figueres (1666-1668), the French minister Louvois promoted an agreement which stated that the bishop of Comminges would give the Vall d’Aran to the bishop of Urgell on the condition that it be exchanged with Cerdagne, which would become part of the diocese of Alet.⁶⁸ A project like this exchange of Church jurisdictions between Cerdagne and Aran was brought up again in 1785,⁶⁹ but to no avail; instead, it had to await the Concordat of 1801 between Bonaparte and Pope Pius VII before the state and Church jurisdictions between France and Spain were brought into alignment. We believe that this long episode, which lasted from 1659 to 1801, clearly shows that what the monarchies sought was not so much the juxtaposition of a political and a “natural” border but the match of the different jurisdictions – in order to avoid any ambiguity that might be favourable to the local peoples – and to create a truly convergent borderline that would replace a border zone, a frontier space. In other

words, the Pyrenees ceased simply marking the border and instead became a line of separation.

Indeed, for a long time the word “border” referred to a more or less broad swath of land, a kind of peripheral area that was poorly controlled by the states’ distant political centres.⁷⁰ The long periods of wars in the 17th and early 18th centuries allowed the topography of the Pyrenees to become much better known, particularly the hills, pathways, passes, etc., where the campaigning troops had to go and where they could be supplied. Thus, the reports that described the land increased in number, and the cartography made great strides. What is more, the border fortifications due to Vauban after the Treaty of 1659, such as the sites in Perpignan and Vilafranca de Conflent, the walls in Prats de Molló, the fort in Arles and several others, in addition to the symbolic construction of the fortress of Montlluís between 1681 and 1691 to keep watch over the pass between Cerdagne and Conflent-Rosselló,⁷¹ materialised the border, rendering it clearly visible to the local people. As Daniel Nordman wrote, the wars left two legacies: stone (the fortifications) and paper (the maps), material proof of the construction of a border line.⁷² The consequence was profound on spirits: the border dwellers had to internalise the existence of a state border which often broke down the ancient solidarities. Thus, the border towns, which were sometimes even separated by redrawn political boundaries, had to match their states, creating a true mental border. We should not underestimate the role played the religious wars in the 16th century in a process which we believed accelerated in the second half of the 17th century.⁷³ What is more, in the principality of Catalonia, the wars at the end of the 17th century and the constant flow of French troops further accentuated the

Francophobia.⁷⁴ It should come as no surprise that the French were generally rejected at the beginning of the War of the Spanish Succession. Louis XIV's policy of promoting the fortification and militarisation of the new border, along with permanent contingents of soldiers, allowed his authority to be consolidated and recognised, while, as we know, the inhabitants of Roussillon did not accept the changes in sovereignty in 1659 without reacting. Nonetheless, the War of the Spanish Succession put an end to a long process, leading to a rupture of the manifold ties between Roussillon and the Principality, between Comminges-Couserans and Aran, between the countship of Foix and Andorra and Pallars. If the Catalans of the Principality developed Francophobia, in the northern Catalan countships, the War of the Spanish Succession and the Quadruple Alliance contributed, in the words of Ramon Sala, "to giving Roussillon a very negative image of the residents of the Principality" such that "local patriotism and the border carved a separation between the two Catalonias".⁷⁵

The distancing in the 18th century

Beginning with the War of the Spanish Succession, the 18th century introduced a major change and accelerated the evolution towards the decline of cross-border relations, especially trade treaties. States used suspensions of trade privileges as weapons of war – and effective ones, at that – a circumstance that points to these monarchic states' powerful intervention in a sphere in which the valleys had played a major role until then. We can say that cross-border agreements became local phenomena, tolerated if they did not question the interests of the kingdoms which now exerted better control on either side of the political border. Thus, the kings were in no hurry to confirm the customs privileges of the borders, as happened with Aran, where the privileges were still not recognised by the French sovereign by 1756. Likewise, a letter sent by the consuls of Sèish (Couserans) to those of Salardú (Aran) on the 24th of July 1767 indicates that the inhabitants confirmed the *l·ligues i patzeries* only in 1744 and 1763, while they were usually supposed to do so every year.⁷⁶ We believe that all of this hindered trade between the valleys and neighbouring villages at the expense of the old *l·ligues i patzeries* agreements, but it also meant that things had changed.

In the 18th century, cross-Pyrenees trade most likely remained important, even though we are lacking specific studies on this activity. However, it was no longer a vital need, and the northern Pyrenees residents of the Kingdom of France gradually shifted towards the plains and consequently towards the French home market. The construction of a new network of roads illustrates the French royal authorities' zeal to channel trade exchanges from the Pyrenees towards the French market. The intention was to unlock the valleys, that is, to connect them to the regional capitals and from there to the political centre of the monarchy. This dealt a very harsh blow to cross-Pyre-

nees trade relations, since after the new roads were built it was easier to trade with the plains than to use the old mule pathways that crisscrossed the mountains. However, we should also mention the effects of Spanish protectionism, which fostered the development of internal production and markets. Everything contributed to gearing trade relations towards the plains and large cities, and ultimately to a dissociation between the denizens on either side of the border. Thus, the content of the treaties was gradually reduced to pastoral agreements, while the content of the clauses postponing wars were stripped of their more political meaning.⁷⁷ Paradoxically, the absence of war in the Pyrenees after the 1720s led the old obligations to be forgotten, and the old relations and solidarities gradually eroded. In this sense, despite its particular geopolitical situation,⁷⁸ the case of the Vall d'Aran illustrates the wider evolution of the trade network. As Maria Àngels Sallèhy wrote: "The sphere of attraction of the merchants from the Vall d'Aran stretched north and south. In the modern era, there was a gradual tendency to associate with the southern market. Whereas the wheat came from the north in the 17th century, by the 18th century it came from the south."⁷⁹

From another vantage point, the wars of the French Revolution and the Empire did not contribute to bringing the border peoples closer together again the way previous wars had. With the actions of the irregulars (formerly the bandits), the border once again became unsafe, and when the revolutionary troops occupied Puigcerdà, Bellver de Cerdanya and La Seu d'Urgell in 1793-1794, or entered the Empordà, the enemy was once again the "French", just as it had been two centuries earlier. As a result, the mental border was even further strengthened.

Living on the border meant being exposed to the perils of war during a period when there was an endless succession of conflicts. War was somehow part of the living conditions on the border – and more generally of a significant part of the modern population – but peace was what people strove to maintain in order to live, as they said, peacefully and "as good neighbours".⁸⁰ Thus, as soon as there was a military alert, they expended a great deal of energy to confirm the peace agreements among the valleys or, if needed, to prevent the monarchies from suspending them. Much of the economic activity on the borders depended on maintaining peaceful relations through either pastoralism or trade.

While the general interest on the border was peace and living "as good neighbours", the reality could be a bit different because of not only the outbreak of the monarchical wars but also the local actions of gangs, the "bandit lords", or simply because of the tensions between one village and another, between one valley and another, for access to natural resources, for example. This is the case of the multi-secular struggle for access to the extensive grasslands on the clearing in the upper basin of the Arieja River on the

northern face of the Pyrenees. Merens (countship of Foix) and Andorra disputed these meadows, especially after the 17th century, when each thought that they had rights that the other thought were theirs in a context in which livestock was an essential asset and having grasslands to graze them was a necessity.⁸¹ We thus enter the framework of the pastoral and peasant wars which had nothing to do with the political border, although it did act as protection or more accurately as additional justification of the exactions, a kind of “screen of violence”,⁸² even more so if it was a time of international war: war had the advantage of concealing the minor local conflicts and turning them into more notorious events. Thus, a certain awareness of the presence of the border became evident as the monarchies clashed with each other. In this sense, as we have stressed throughout this article, the monarchic wars increasingly served as essential waystations towards the establishment of a line, if not a barrier, between peoples who had intense relations and strong ties.

We cannot ignore the fact that the relations were based on a cultural and linguistic underpinning which made it even easier for the Occitan emigrants to modern Catalonia to suffer from a stigmatisation which at times hindered their integration. The primary cause might have been their precarious social and economic situation. Having said that, some of the emigrants played a prominent role in trade which, were it not for the wars, would have erased the political border which they continuously traversed. However, they had to submit to the tax border, which sometimes they tried to avoid... In reality, all the trade privileges and *l·ligues i patzeries* treaties were yet another factor facilitating communication. Nonetheless, if we look at what happened in the 19th and 20th centuries, the Pyrenees became a truly internalised barrier, the highly visible result of the political history of two states which strove to make the mountains their border. Wars played a crucial role in this process, helping to materialise the borderline and impose it on the people who, either willingly or unwillingly, ended up identifying – more or less perfectly, of course – with the state that encompassed them. Economic and territorial policies (protectionism, road-building, etc.), the nationalisms of the 19th century, schooling and the travel difficulties resolved by the development of the train, and later cars, which replaced mules and could go everywhere, ended the long process of border division. Nowadays, the expected opening of the European borders may once again intensify relations, beyond the superficiality of mass consumption.⁸³

NOTES AND REFERENCES

- [1] Article 36 of the *Costums de Perpinyà* recognised this right.
- [2] Michel BRUNET. *Le Roussillon, une société contre l'État (1780-1820)*. El Trabucaire, Perpignan 1990, pp. 473-474.
- [3] Document from the Parliament of Toulouse published in the *Bulletin de la Société Ariégeoise des Sciences, Lettres et Arts* (1893), pp. 263-265.
- [4] Charles VASSAL-REIG. *La guerre en Roussillon sous Louis XIII (1635-1639)*. Éditions Occitania, Paris 1934, p. 101.
- [5] Joan Maria VIDAL I GUITART. *Història d'Andorra*. Anta-lbe, Barcelona 1984, p. 75.
- [6] Alain AYATS. *Les guerres de Josep de La Trinxeria (1637-1694). La guerre du sel et les autres*. El Trabucaire, Perpignan 1997, pp. 23 and 28-29.
- [7] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies*. Pyrègraph, Aspet 1998, pp. 108-109.
- [8] Christian DESPLAT. *La guerre oubliée. Guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XIXe siècles)*. J. et D., Biarritz 1993, pp. 49-50.
- [9] Maurice GOURDON. “Les tours à signaux ou tours de guets dans le haut-comté de Comminges”. *Revue de Comminges* (1907 and 1908).
- [10] They are 45 km in a straight line and 55 km by foot. Ramon SALA. *Dieu, le roi et les hommes. Perpignan et le Roussillon (1580-1830)*. El Trabucaire, Perpignan 1996, pp. 45-46.
- [11] Some of the cases mentioned in: Père FORCAUD. “Relation de la mission faite en 1642 en la vallée d'Aran”. *Revue de Comminges* (1893); Bernard DRUÈNE. “Combats pour Castel Léon. Contribution à la chronique du Val d'Aran de 1642 à 1649”. *Annales du Midi* (1959), pp. 21-42; Bernard DRUÈNE. “Notes pour l'histoire de Vénasque”. *Revue de Comminges* (1954), p. 115; Bernard DRUÈNE. “Une étude de géographie pyrénéenne au XVIIe siècle. Les ‘devis’ de l'ingénieur Thierry, capitaine au régiment d'infanterie de Beauvais”. *Revue de Comminges* (1950), pp. 102 and 109; Núria SALES. *Els segles de la Decadència - Segles XVI-XVIII*. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 87.
- [12] Gilbert LARGUIER. “Fiscalité et institutions à Perpignan (XIIe-XVIIIe siècle)”. In: Louis ASSIER-ANDRIEU and Ramon SALA (ed.). *La ciutat i els poders*. PUP, Perpignan 2000, pp. 435-448. The author also notes the importance of the contribution to financing the village walls in creating the “citizenry”.
- [13] This what is demonstrated by, for example, Christian DESPLAT. *La guerre oubliée...*, *op. cit.* For examples of violence among Catalan valleys, see Xavier TORRES I SANS. *La vall de Torelló als segles XVI i XVII: una història de paraires i bandolers*. Eumo, Vic 1995. 190 p.
- [14] Claudine PAILHÈS. *D'or et de sang. Le XVIe siècle ariégeois*. Arxiu Departamental de l'Arieja, Foix 1992, p. 115.
- [15] Cited by Xavier TORRES I SANS. *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Reial Acadèmia de les Bones Lletres i Quaderns Crema, Barcelona 1993, p. 161.
- [16] Alice MARCET. “Le Roussillon, un enjeu entre la France et l'Espagne (1462-1715)”. In: Jean SAGNES (dir.). *Nouvelle histoire du Roussillon*. El Trabucaire, Perpignan 1999, pp. 163-169; Gilbert LARGUIER. “Dans l'Espagne

- du Siècle d'Or, sur les marges (1462-1659)". In: Jean SAGNES (dir.). *Nouvelle histoire...*, op. cit., pp. 193-201.
- [17] Núria SALES. *Els segles de la Decadència...*, op. cit., pp. 82-83.
- [18] Núria SALES. *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI al XVIII*. Empúries, Barcelona 1984, pp. 63-64.
- [19] Guillaume de Joyeuse was a lieutenant general from Languedoc and a fierce opponent of the Protestants.
- [20] On this siege, see Janine GARRISSON. "La 'Genève française' (16e siècle)". In: *Histoire de Montauban*. Privat, Toulouse 1984, pp. 110-117. The author mentions "des mercenaires royaux envoyés par Philippe II".
- [21] Xavier TORRES I SANS. *Nyerros i cadells...*, op. cit., pp. 150-152.
- [22] We can find a fascinating example of the relations between the two sides in Lluís OBIOLS I PEREARNAU. "El bandolerisme a la Cerdanya: algunes precisions (1526-1593)". In: Àngels CASALS (ed.). *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*. Galerada, Cabrera de Mar 2012, especially pp. 187-197.
- [23] Lluís OBIOLS I PEREARNAU. *Lo niu dels bandolers de Catalunya. Els setges del castell d'Arsèguel (1588-1592)*. Salòria, La Seu d'Urgell 2012, p. 60.
- [24] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière...*, op. cit., pp. 118-119 and 126.
- [25] Member of the local petty nobility.
- [26] On this topic, see Pilar SÁNCHEZ. "La Inquisición y el control de la frontera pirenaica en el Aragón de la segunda mitad del siglo XVI". *Historia Social*, no. 11 (autumn 1991), pp. 3-22.
- [27] *Dietari de la Generalitat de Catalunya*. Vol. 2. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1990.
- [28] Twenty-four percent were Catalans and 21% Aragonese.
- [29] List published by Lluís OBIOLS PEREARNAU. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit., pp. 92-94. Twenty-four percent encompasses everyone categorised as "Gascon" or "French".
- [30] Archive of the Crown of Aragon, Consell d'Aragó, bundle 98, 13/3/1598.
- [31] See August RAFANELL and Albert ROSSICH. "La langue occitane dans la Catalogne du XVIIIe siècle". *Lengas. Revue de Sociolinguistique*, no. 48 (2000), pp. 45-65.
- [32] Antoni FITER I ROSSELL. *Manual Digest de les Valls neutras de Andorra, 1748* (manuscript), Consell General d'Andorra, 1987, f. 285 and 287.
- [33] Salvador GALCERAN VIGUÉ. *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1977, pp. 40-41.
- [34] Felix PASQUIER. *Coutumes de la ville d'Ax sur Ariège, 1241-1391, 1676*. Veuve Pommiès, Foix 1888, art. 50 and 39; Claudine PAILHÈS. *Du Carlit au Crabère. Terres et hommes de frontière*. Archives Départementales, Conseil Général de l'Ariège, Foix 2000, pp. 296-297.
- [35] "Índex dels privilegis, franquescas y exempcions que gosan los habitants de las Valls de Andorra en las terras y dominis del Regne de Fransa". In: Antoni FITER I ROSSELL. *Manual Digest...*, op. cit., f. 285-288.
- [36] A summary can be found in Patrici POJADA. "Realitats frontereres no estatals: les lligues i patzeries". In: Àngel CASALS (coord.). *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*. Galerada, Cabrera de Mar 2009, pp. 141-163.
- [37] A year and a half later, the western Pyrenees valleys (Bearnese and Aragonese) signed an agreement known as the Treaty of Canfranc.
- [38] The text of the treaty, which is conserved in the Archive of the Parliament of Toulouse (Arxiu Departamental de l'Alta Garona, B 1920), is in Occitan; we can find a Catalan version in the Archiu Generau d'Aran [CGA c. IX-1625 (8c)] published by Pèir CÒTS E CASANHA. *Los derechos de paso, pastos y aguas entre Aran, Comminges y Coserans y su relación con los tratados de Lies i Patzeries*. Conselh Generau d'Aran, Viella 2003, pp. 102-106.
- [39] Arxiu Departamental de l'Arieja, 1 J 87.
- [40] Arxiu Departamental de l'Arieja, 5 E 2311, me Ferriol, Ax, f. 313v (05/05/1641), 315 (07/05/1641) and 316 (07/05/1641), and 5 E 2390, me Tardieu, Ax, f. 846 (04/05/1641).
- [41] Arxiu Departamental de l'Arieja, 5 E 10251, me Serda, Ax, f. 2614 (02/06/1650).
- [42] Regarding the market in Rodès, see Jacques BOUSQUET. *Enquête sur les commodités du Rouergue en 1552. Procès avec l'Agenais, le Quercy et le Périgord*. Privat, Toulouse 1969, pp. 154-155; "Mémoire sur la Généralité de Montauban (1699)". *Revue de Comminges* (1886).
- [43] Eva SERRA and Maria Àngels SANLLEHY. "Comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya (s. XVI-XVII)". In: Jean-Michel MINOVEZ and Patrice POUJADE. *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées, XIIIe-XIXe siècle / Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. CNRS and Université de Toulouse-le Mirail, Toulouse, 2005, pp. 473-522.
- [44] "This village is filled with French, who far outnumber the natives", letter from F. de Beaumont to the emperor (Perpignan, 20/08/1536) cited by Fernand BRAUDEL. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. A. Colin, Paris reissue 1987, vol. 1, p. 381.
- [45] William MONTER. "Els immigrants francesos i la Inquisició de Barcelona, 1550-1650". *L'Avenç*, no. 120 (November 1988), p. 10.
- [46] William MONTER. "Els immigrants francesos...", op. cit., p. 10.
- [47] *Constitucions de Catalunya*, book IX, Courts of Montsó, 1510.
- [48] There is no way we can cite all of them. However, among others, we shall mention as an example the names of researchers like Valentí Gual, Jaume Codina, Joan Peytaví and Alexandra Capdevila.
- [49] Jordi NADAL and Emili GIRALT. *La population catalane de 1553 à 1717. L'émigration française et les autres facteurs de son développement*. SEVPEN, Paris 1960, 354 p.
- [50] We know about master builders and sawyers from Lim-

- ousin. More than 22% of those from the lands in the central massif in the kingdom of France worked with wood or in construction.
- [51] On this point, see Patrici POJADA. “Les xarxes comercials transpirinenques al segle XVII”. In: Jaume DANTÍ (coord.). *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Rafael Dalmau, Barcelona 2012, pp. 55-77.
- [52] See Patrick FERTÉ. “La Nation Hispanica en Toulouse: para una prosopografía de los estudiantes españoles en Toulouse en los siglos XVII y XVIII”. *Historia de la Educación*, no. 19 (2000), pp. 373-412; Patrick FERTÉ. “Les étudiants catalans à l’université de Toulouse du XIIIe au XVIIIe siècle”. In: *Aulas y saberes. Congreso internacional de historia de las universidades hispánicas*. Vol. 1. Universitat de València, Valencia 2003, pp. 397-414.
- [53] Patrice POUJADE. “La Vall d’Aran i les fronteres al segle XVI”. *Afers*, no. 29 (1998), pp. 139-156. From the other side of the border, in the castle of Castilhon (Couserans) there were six soldiers in 1674, while 25 were expected (Guillaume GÉRAUD PARRACHA. *Histoire du pays de Couserans*. Sent Gironç 1994, p. 59).
- [54] Miquel PÉREZ LATRE. “Frontera militar i poder municipal a Perpinyà (1571-1585)”. *Afers*, no. 27 (1997), pp. 362-364.
- [55] Regarding the repression of banditry, see: Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers* (s. XVI-XVII). Eumo, Vic 1991, pp. 159-189; Núria SALES. *Els segles de la Decadència...*, op. cit., p. 98; Antonio ESPINO LÓPEZ. “La sociedad catalana y la posesión de armas en la Época Moderna, 1501-1652”. *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, no. 23 (2003), pp. 447-472.
- [56] Montserrat PALAU MARTÍ. *Protestantisme i Inquisició a Andorra al segle XVI. Problemes de competències i conflictes jurisdiccionals*. Consell General d’Andorra, Andorra la Vella 1990, pp. 33-34.
- [57] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière...*, op. cit., pp. 128-129.
- [58] The case of Aragon was studied by Gregorio COLÁS LATORRE and José Antonio SALAS AUSENS. *Aragón en el siglo XVI. Alteraciones sociales y conflictos políticos*. Universidad de Zaragoza, Zaragoza 1982, pp. 387-395; for Catalonia, see Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers...*, op. cit., pp. 175-177.
- [59] Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers...*, op. cit., p. 177.
- [60] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière...*, op. cit., pp. 125-126.
- [61] Emmanuelle REBARDY-JULIA. *Un évêché entre deux mondes. Elne/Perpignan XVIe-XVIIIe siècles*. El Trabucaire, Perpignan 2009, p. 248.
- [62] See Manuel ABIZANDA Y BROTO. *El índice de privilegios del Valle de Arán*. IEI, Balaguer 1944, privileges no. 53 (31/12/1565) and 87 (05/02/1570).
- [63] Montserrat PALAU MARTÍ. *Protestantisme i Inquisició...*, op. cit., pp. 53-59.
- [64] Pau de la FÀBREGA PALLARÈS. *L’oferiment de retrocessió del Rosselló a Espanya (1668-1677)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1962 (reissued in 1994), 64 p.
- [65] Here we shall not discuss the special case of Llivia, which, as a town and not a village, remained within the Spanish monarchy, thus creating a kind of territorial enclave separated from the rest of the “Spanish” Cerdagne with which it was connected by a road with “international” status.
- [66] Alicia MARCET. “La Cerdagne après le Traité des Pyrénées”. In: *Actes del Primer Congrés Internacional d’Història de Puigcerdà (1977)*. Puigcerdà 1983, pp. 172-174.
- [67] Marc CONESA. *D’herbe, de terre et de sang. La Cerdagne du XIVe au XIXe siècle*. PUP, Perpignan 2012, pp. 118-121, and documents, pp. 526-527.
- [68] Document from the Archive of the Eastern Pyrenees (Perpignan), 1 C 1393, cited by Alicia MARCET. “La Cerdagne après...”, op. cit., p. 174.
- [69] Peter SAHLINS. *Fronteres i identitats: formació d’Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*. Eumo, Vic 1993, p. 107.
- [70] Regarding all of this, see Daniel NORDMAN. *Frontières de France. De l’espace au territoire (XVIe-XIXe siècle)*. Gallimard, Paris 1998, pp. 23-122.
- [71] Alain AYATS. *Louis XIV et les Pyrénées catalanes de 1659 à 1681. Frontière politique et frontières militaires*. El Trabucaire, Canet de Rosselló 2002. 876 p.; Òscar JANÉ CHECA. *La identitat de la frontera pirinenca. Efectes socials i polítics al nord de Catalunya des de la creació de Montlluís (1677-1698)*. Diputació de Girona, Girona 2008. 261 p.
- [72] Daniel NORDMAN. *Frontières de France...*, op. cit., p. 325.
- [73] For the Cerdagne, we shall refer to the study by Peter SAHLINS. *Fronteres i identitats...*, op. cit., which is fully devoted to this topic.
- [74] See Òscar JANÉ CHECA. *França i Catalunya al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l’època moderna (1640-1700)*. *Afers*, Catarroja and Barcelona 2006. 459 p.
- [75] Ramon SALA. *Dieu, le roi et les hommes...*, op. cit., pp. 89-90.
- [76] Institut d’Estudis Ilerdencs (Lleida), C/44, 24/07/1767.
- [77] This is the evolution described by Chevalier (Michel CHEVALIER. *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*. Milan-Résonances, Toulouse 1984 (1956), p. 453), for the relations between Salardú and Sèish, which perfectly illustrates what could also be found in other areas of the Pyrenees, such as Bigorra (Annie BRIVES. *Pyrénées sans frontière. La vallée de Barèges et l’Espagne du XVIIIe siècle à nos jours*. Société d’Études des Sept Vallées, Argelers and Gasòst 1984. 221 p).
- [78] We should recall that the Vall d’Aran is located in the north of the Pyrenees, where it was easily supplied, but under Spanish sovereignty.
- [79] Maria Àngels SANLLEHY I SABI. *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d’Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comuns a la dependència econòmica*. Vol. 2: *El marc econòmic*. Garsineu, Tremp 2007, p. 295.
- [80] The peace always upheld in the agreements among the valleys: the expression “as good neighbours” can be found in the *patzeries* renewed in 1653 and 1654 between

the valleys of Àneu, Aran, Castilhonés and Couserans, and countless times in the correspondence exchanged among the communities of Salardú and Sèish.

- [81] The intendant of Roussillon attributed the meadow to Andorra (known now as the “Solana andorrana” or Andorran meadow) in 1687, but this decision did not put an end to the dispute, which lasted until the end of the 19th century (Claudine PAILHÈS. *Du Carlit au Crabère...*, *op. cit.*, pp. 161-163).

- [82] The expression comes from José FORNÉ. “Le paravent de la violence institutionnelle”. In: *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (xvie-xxe s.)*. Association des Amis des Archives de l’Ariège, Foix 1995, pp. 379-389.

- [83] Regarding this “mass consumption”, see, for example, Sophie AVARGUEZ and Aude HARLÉ. “Consommer à la frontière: usages et perceptions en territoire Catalan”. *Revue Territoire en Mouvement*, no. 29 (2016) <<https://tem.revues.org/3047>>

BIOGRAPHIC NOTE

Patrici Pojada is a Full Professor of Modern History at the Université de Perpignan and a researcher in CRESEM (Research Centre on Mediterranean Societies and Environs), where he oversees the research avenue entitled “Actors, Societies, Territories”. He has devoted much of his research to the border and the modern Pyrenees from a geopolitical and economic vantage point, which led him to take an interest in the world of trade and mobility. In addition to studies on trade actors, he is currently overseeing a history of Perpignan.

Athenaeums in Catalonia. Culture and sociability in the 19th and 20th centuries

Santiago Izquierdo*
Universitat de Barcelona

Received 10 January 2017 · Accepted 20 February 2017

ABSTRACT

This article presents an overview of the history of athenaeums in Catalonia during the 19th and 20th centuries until the transition to democracy in the 1980s. This article outlines the essential role played by athenaeums as the backbone of the country, particularly from the cultural standpoint, while also noting that in Catalonia athenaeums have clearly gone beyond their initial cultural mission to play a key role in the political development of contemporary Catalonia as well.

KEYWORDS: athenaeums, sociability, associationism, popular culture, civil society

INTRODUCTION

If we search in the *Gran Enciclopèdia Catalana* for the meaning of “atheneum”, we find this definition: “Scientific and literary association devoted to elevating the intellectual level of its members through discussions, lectures, classes and readings”. If our source is the *Diccionari d’Història de Catalunya*, we can read: “Institution created on private initiative to disseminate modern science and culture among its members and the populace in general”.¹ Likewise, Pere Solà, one of the top experts on the topic, defines an athenaeum as “an institution, a centre that creates and welcomes culture, that disseminates and compares cultural alternatives, the outcome of the work of human reason, which can be scientific or literary in nature”.² And we have yet a fourth definition, the one from the Federació d’Ateneus de Catalunya (Federation of Athenaeums of Catalonia): “An association whose mission is to foster culture and improve the quality of life of its members through sociocultural activities like talks, lectures, exhibitions, workshops, sports, etc.”³ In any event, “atheneum” is a generic term since we can find numerous names for very similar kinds of organisations: workers’ societies, recreational societies (*casinos*), promoters, centres, choral groups, recreational associations, Catholic patronages, circles, *casals*, etc. The name of the entity often reveals what ideological or political tendency lies behind the founding of the organisation and the main reason why it was created.⁴

Beyond the different definitions we can assign to athenaeums, in Catalonia these entities have been more than what is captured in these descriptions. Catalonia has historically been a land of athenaeums, which began to emerge in the second third of the 19th century within a liberal Catalonia which was in the process of industrialisation, although this process was causing major social and cultural inequalities. This is why athenaeums emerged from the ground up, from the middle and working classes, “to palliate inequalities, guarantee a decent life and contribute to the training and cultivation of the people”.⁵ In consequence, athenaeums and other similar grassroots institutions became key factors in the modernisation of Catalan society and fostered greater cohesion, albeit not without conflicts. From the time they appeared, Catalan athenaeums gained momentum throughout the 19th century and the first third of the 20th century, becoming key players in Catalan civil society and its web of associations.

Catalonia is a national community, and one of its hallmarks “has been and is the power of what we call civil society, which is expressed through an autonomous network of associations, independent of the family, political power and economic wherewithal, which generates a civic culture. Thus, one of the features of Catalan society throughout its history has been its capacity to organise itself and form associations. This associationism has varied in form over time and circumstances, but it has remained a constant backdrop.”⁶ Catalan associationism has been and is present in such a variety of fields as politics, economics, religion, culture, society, education, the workplace, sports, recreation and cooperatives, and it has

* **Contact address:** Faculty of Geography and History, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6, 08001 Barcelona.
Email: santi.izquierdo@ub.edu

shaped a dense web of associations that have contributed to the cohesion of Catalan society. They have played such a prominent role that in many periods in our history, civil society and the web of associations have been the foundations supporting the country's political and cultural continuity, even when it did not have institutions of its own. Furthermore, they have been active in the struggle against attempts to annihilate it.

Athenaeums have played a crucial role in this entire process because they were the predominant form of cultural and recreational association in Catalonia in the 19th and 20th centuries. During this long period, civil society, sociability, associationism and membership in athenaeums have often gone hand-in-hand and have merged in an almost perfect communion.

So where does the name athenaeum come from? It comes from the temple dedicated to Athena, the Greek goddess of wisdom and the arts, from which the word *athenaion*, the temple of Athena, comes, and from there the Latin *athenaeum*, the great Roman school and the name given to the first public educational institution in Rome. Towards the end of the Roman Empire, the Athenaeum was closed. In fact, the mission and spaces of athenaeums virtually disappeared with the fall of the classical world and did not reappear until the start of the Modern Age, as part of the Renaissance.

The veritable surge in athenaeums took place in the 19th and first third of the 20th century, when all over Europe citizens were spearheading a kind of civic associationism with the name of athenaeums. The most immediate origin of these institutions can be found in the 18th-century scientific and literary societies which were founded as part of the Enlightenment. In the latter years of this century, the Athénée de Paris (1785) and the Athénée des Arts (1792) were founded in the capital of France, which served as an engine driving their spread around the rest of Europe.

THE ORIGINS OF CONTEMPORARY ASSOCIATIONISM IN CATALONIA

In Catalonia, athenaeums took over from the mediaeval brotherhoods, the artisan guilds, and they became much more social in nature, a reflection of the shortcomings of an industrial society with major social inequalities and a very high illiteracy rate. Therefore, the Industrial Revolution signalled a turning point in associationism in Catalonia. When industrialisation began, culture and education were viewed as factors of social progress, and as long as the bourgeoisie did not want to provide them, the workers themselves did.

Thus, associationism in Catalonia originally emerged with a clear mission to serve the community. Many of the social shortcomings that were not covered by the State – a state which, however, Catalonia did not have – were resolved through collective action and volunteerism. In Catalonia, which had glaring deficits in its cultural struc-

ture, the world of athenaeums went far to palliate many of these shortcomings. In fact, the athenaeums' contribution to Catalan associationism was essential, and they played a crucial role in the organisation of the country's social and cultural life, in the social cohesion of many Catalan towns, in the survival of the Catalan language and culture, and in the efforts to propagate culture and politics among the working classes in the 19th and 20th centuries.

In a stateless nation like Catalonia, culture is one of the key factors in behind cohesion and collective identity. There are reasons to claim that associationism is strong in Catalonia precisely because it has no state. In some specific historical periods, the dynamism of its social actors has yielded brilliant results, comparable to those of small countries with weak political power. However, we must remember that Catalonia's cultural history has had its ups and downs: with the exception of the brief yet extraordinary periods brought about by the cultural policies of the Mancomunitat and the Republican Generalitat, and more recently by the restoration of democracy, until the past century Catalonia had not had its own public cultural structures that could offset or act upon the difficulties or failures which civil society was subjected to during periods of crisis.

Only by bearing this reality in mind can we gain awareness of the importance of athenaeums and all kinds of cultural associations in encouraging popular mobilisation and consolidating the coalescence of the region; we should not lose sight of the fact that in smaller towns, the athenaeum, the *casal* or the recreational society is often the only cultural facility. Furthermore, in many cases, these entities also serve an educational purpose as schools of democracy, citizenship, tolerance and teamwork. Hence, athenaeums and other associations have been vitally important in the contemporary history of Catalonia. "It has often been said that Catalonia is one of the countries in the world which has had the largest association movement quantitatively, and the most plural one qualitatively in the contemporary era. We Catalans, as a people that has been mistreated by history, have a tendency to overvalue our positive traits. Although that is not exactly true, among other reasons because no one is ever the first or the best, we must nonetheless acknowledge that associationism has reached exceptional dimensions in Catalonia."⁷⁷ To illustrate this, we can cite the following figures. Based on the Register of Associations of the Civil Government of Catalonia, an institution which depends on the central government and is in charge of controlling the legalisation of associations, Pere Solà has tallied almost 22,000 associations in the province of Barcelona over a period that spans from prior to 1880 until 1966.⁸ This is an extraordinary figure, even more so if we bear in mind that it does not include the association movement in the provinces of Girona, Lleida and Tarragona, and that it does not encompass the past 40 years, when the phenomenon of associationism has only kept growing since the end of the dictatorship in 1975.

Society gradually started to equip itself with intellectual spaces where critical education and knowledge could be generated in the midst of the country's economic development via industrialisation. This is the context, with the liberal revolution as the backdrop, in which schools, royal academies, recreational societies and choral societies started to crop up among the wealthier classes. Yet the working and middle classes also spearheaded their own spaces of sociability and interaction: athenaeums, whose mission was to bring literacy to the underclasses. This was the embryo of the athenaeum movement.

Athenaeums appeared in Catalonia out of need and with the desire to organise – especially in the lower classes – without any more connections and support than what could be forged among some of them.⁹ In Catalonia, athenaeums are therefore magnificent proof of Catalans' ability to organise structures from the ground up: "The country was built in fits and starts. And athenaeums, from the most sophisticated ones to the most precarious ones, were always on the front lines. The founding of the Ateneu de Mataró marked the beginning of a history in Catalonia that is much more than just a few cultural entities: it is the history of our organised civil society."¹⁰

During the 19th century, associations of all sorts began to appear (economic, musical, mutual aid, athenaeums, schools, cooperatives) in Catalonia, and later unions and large grassroots institutions. Many of the grassroots federations and cultural associations, as well as other federations, date back to the 19th century. One of the most paradigmatic ones, the Federació de Cors de Clavé (Clavé Choir Federation), strove to import a musical culture which was spreading around Europe, without losing sight of its main objective: the choirs promoted by Josep Anselm Clavé sought to implement a model of society in Catalonia that aimed to liberate the working classes by promoting a series of initiatives aimed at social welfare, such as the struggle against illiteracy through public instruction and the development of the social economy by creating cooperatives and mutual aid and mutual benefit societies, and by fostering savings as a guarantee of dignity in retirement.

On the other hand, when Clavé founded his first choir, he primarily did it to provide a morally decent alternative to the most common free-time activities among the working classes, which were considered immoral and a far cry from "decent practices". Apart from this, the ultimate objective of the choirs was not just to entertain the workers in a socially acceptable way but something more ambitious: they were a means to organise the workers and raise their political awareness.¹¹

Since their appearance in Catalonia, athenaeums were free places for debates, with libraries and stages for holding plays or musical events, and where a variety of courses were taught. The main area was usually the café where the members met to talk, chiefly about politics. During the 19th century, athenaeums were places of both entertainment and education.

Because of the glimpse of freedom that they provided, the universalisation of education, the first libraries, the first savings and loans – often resistance banks – were started, and the practice of sport became more widespread. The role that athenaeums were often forced to play as resistance banks has a logical explanation if we bear in mind that the repressive policies that affected the workers' movement and the dramatic living and working conditions of these lower classes in Catalonia in the 19th century required many athenaeums to go beyond their eminently cultural and educational missions to shoulder the burden of providing assistance and charity through mutual aid societies, and resistance banks opened to economically sustain the families of the members who had no regular income because of strikes or other labour contingencies. One of the most paradigmatic examples is the Ateneu de Mataró, which opened up a savings and loan meant for the entire population that became the embryo of the future Caixa Laietana.

THE CREATION OF THE FIRST ATHENAEUMS

The model of the first Catalan athenaeums was the Ateneo Español (Spanish Athenaeum, 1820), which took the side of the liberals in the struggle against absolutism. Just fifteen years later, in 1835, these same liberals, waving the banner of freedom and following the example of the French athenaeums, founded the Ateneo Científico y Literario (Scientific and Literary Athenaeum) of Madrid. Its most prominent founders include Ángel de Saavedra (Duke of Rivas), Salustiano Olózaga, Ramón de Mesonero Romanos, Antonio Alcalá Galiano, Juan Miguel de los Ríos, Francisco Fabra and Francisco López Olavarrieta, all of whom were imbued with the purest romantic-liberal spirit.¹²

During the early years, the process of creating these entities in Catalonia was quite slow: in 1828, the Casino (Recreational Society) of La Pobla de Segur was founded, and in 1848 the Casino of Vic, the oldest association in Vic which played an extraordinarily noteworthy role in the history of the city. The expression "casino dels senyors" (gentlemen's recreational society) quite aptly defined the Casino of Vic's historical role as the centre where the gentlemen of the city gathered to while away their free time. Since its founding, the Casino became a recreational, apolitical society without any other purpose than the leisure and entertainment of its members.¹³

Among these pioneering associations we can also find Catholic organisations such as the Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga (Pious Union of Devout Youth of Saint Louis de Gonzague), which was founded in Gràcia in 1851 and promoted other societies such as the Lluïsos (followers of Louis de Gonzague) of Gràcia and the Lluïsos of Horta.¹⁴ We should also highlight the role played by the Catholic workers' movement, started by Catholic workers' circles, with institutions like the At-

FIGURE 1. Façade of the Athenaeum of Vic, formerly Casa Comella. It is an Art Nouveau construction built in 1896 with mediaeval influence. In 1899, the Athenaeum moved its headquarters to the Art Nouveau-style Casa Comella located next to Plaça del Mercadal.

eneu de San Luis Gonzaga (Athenaeum of Saint Louis de Gonzague, 1866) of Sant Andreu.

After 1850, athenaeums with all kinds of political leanings started cropping up everywhere. The initiative quite often came from elements in the enlightened bourgeoisie driven by philanthropic reasons who wanted to contribute to the progress of society by offering educational resources to the least disadvantaged swaths of society. In some cases, the initial responsibility was shared with workers with cultural yearnings. Some of the more prominent athenaeums created during this period are the Societat d'Amics de la Instrucció (Society of Friends of Education) of Mataró, which was founded in 1854. One year later, its name changed to Ateneu Mataroní (Athenaeum of Mataró). It was the first entity founded in Catalonia bearing the name of athenaeum. Its objectives were to disseminate culture by educating the working classes, as well as training its members. Initially, they mirrored the scientific and artistic societies which had emerged in recent decades in several cities around Europe, especially France. However, soon the Ateneu Mataroní and the majority of its counterparts that had emerged thereafter began to distance themselves from these elitist cultural formulas, which were already served by the handful of erudite Catalan entities, and started to seek more grassroots formulas.¹⁵ In short, the in-

statement of the athenaeum model in Catalonia had its own unique features that make it different to the rest of Europe: its facet of grassroots sociability and its educational and instructional mission geared at improving the training and education of the most disadvantaged classes.

The athenaeums' endeavour to bring literacy to the lower classes required high levels of volunteerism by both the teachers, who at first tended to be members of the organisation with no specific training, and the students, who would steal hours of sleep to attend the classes after work. However, the athenaeums' schools gradually became more professional and expanded the range of classes they offered. Even though one of their priorities had been to offer training for adult workers, some athenaeums also responded to the lack of schools for children by opening elementary education classes during the day for boys – and less often for girls.¹⁶ The goal was not only to educate the children but also to care for them while their parents were at the factory. In some cases, they only served as nursery schools, but in others they pursued innovative pedagogical programmes.

Generally speaking, the athenaeums were more or less sensitive to the new trends in education and encouraged understanding, analysis and direct experimentation, which were complemented by gym or music classes. Lat-

er, some adopted the Montessori method, and others even more revolutionary approaches, such as the one advocated by Francesc Ferrer i Guàrdia's Modern School.

The 1850s and 1860s were crucial to the creation of some of the most emblematic entities in Catalonia's associationism. Three of them particularly stand out: the Casino Menestral Figuerenc (Tradesmen's Recreational Society of Figueres), the Centre de Lectura (Reading Centre) of Reus and the Cercle Literari (Literary Circle) of Vic.

The emblematic Casino Menestral Figuerenc (1856) is essential for understanding associative life in Figueres and the entire Empordà region.¹⁷ From its very start, the objectives it pursued were extremely clear: to foster culture in all its facets and to serve its members' leisure pursuits. Today it is one of the oldest athenaeums in Catalonia that is still fully operating with the mission of serving culture and art in the city and its region.

No less emblematic is the Centre de Lectura of Reus, a progressive, democratic, Catalanist entity which seeks to foster and disseminate culture in all its facets. It is also es-

sential to understanding associationism in Catalonia, the city of Reus and the region of Tarragona.¹⁸ The Centre de Lectura of Reus was founded in 1859 by a group of young artisans who met periodically in the Cafè de la Música to talk about politics, local issues and culture. It was founded with the intention of teaching the working-class and most disadvantaged sectors of the population how to read. The Centre de Lectura was originally a philanthropic centre with the mission of using education as a means of social regeneration.

Right at the turn of the decade, in 1860, the Cercle Literari of Vic was founded, a cultural association created with one chief goal: to link the individual initiatives of writers from Vic to the *Renaixença* movement.¹⁹ Its participants included Jacint Verdaguer, Jaume Collell and Martí Genís i Aguilar. The entity's dynamism was extraordinary: it was behind the founding of several newspapers, assembled a library with more than 8,000 volumes, instituted literary prizes, and held several exhibitions, in addition to holding Catalan classes.

FIGURE 2. Building that houses the headquarters of the Casino Menestral Figuerenc (Tradesmen's Recreational Society of Figueres), designed by the architect Josep Borri i Gensana (1904). It is listed in the Inventory of Architectural Heritage of Catalonia.

FIGURE 3. Library of the Centre de Lectura (Reading Centre) of Reus. This library, which was created in 1859, currently has a collection of approximately 200,000 volumes, including 20 incunables within its Reserve section, and books from the 16th, 17th and 18th centuries.

Only a few years after these three institutions were founded, another entity that also became emblematic was founded: in 1868 the Casino L'Aliança (L'Aliança Recreational Society) of Poblenou (which at that time was within the township of Sant Martí de Provençals) was founded, a recreational, cultural, social and mutualist entity.²⁰ Its original name was the Societat L'Aliança (L'Aliança Society), and this name remained until 1928, when it was reopened after it had been forcibly closed by Primo de Rivera's dictatorial regime, at which point it was reinstated with the name Casino L'Aliança del Poblenou.

In Barcelona, there had been a desire to found an athenaeum for a while, and the future opening of the Ateneu Catalán (Catalan Athenaeum) was even announced in the *Diario de Barcelona* in April 1836. However, the emblematic Ateneu Barcelonès (Athenaeum of Barcelona) was not created until the 13th of April 1872 as the merger of the Ateneu Catalán (1860) and the Casino Mercantil Barcelonès (Mercantile Recreational Society of Barcelona, 1869), which represented the more dynamic sectors of the conservative Catalan bourgeoisie associated with the *Reixença*.²¹ The first president of the new entity was Manuel Duran i Bas, and its first sections were the moral, economic, physical, agricultural and industrial sciences and literature and the fine arts. The Ateneu Barcelonès exerted the strongest influence on Catalonia's public and

cultural life during this initial period until 1895: it promoted important lectures, held training courses, sponsored several prizes, such as the Jocs Florals, published its *Butlletí* (Newsletter) for a period, and hosted prominent artistic and literary groups. What is more, it contributed to boosting the prestige of the Catalan language by starting to use it at all its institutional events after the president of the entity, Àngel Guimerà, delivered the keynote lecture of the academic year in Catalan for the first time on the 30th of November 1895, in an initiative that caused quite a stir both inside and outside the athenaeum. The entry of Catalan into the life of the athenaeum was the best proof that the Catalanist movements which had begun to emerge late in the past century were beginning to gain ground in the athenaeums as well.

Over time, the Ateneu Barcelonès assembled an extensive, rich library (5,900 titles in 1877, 13,500 in 1887, 19,000 in 1892, 50,000 in 1921, 175,000 in 1969 and by 2007 it held around 300,000 titles), becoming one of the most important in Catalonia – and the first private library in the country – with important collections of magazines and newspapers.²² Another entity known for having a magnificent library is the Centre de Lectura of Reus. Its library, assembled with great effort by its earliest members, had become one of the leading libraries in Catalonia, primarily thanks to the donations it had received over its

lifetime.²³ The growth in the number of volumes and subscriptions to periodicals from Catalonia and abroad was one of the athenaeums' points of pride, particularly given that public libraries were virtually non-existent at that time. For example, in 1870 the Centre de Lectura subscribed to more than 70 periodicals. If classrooms were an essential element in the lives of athenaeums, so were their libraries. People went to these reading rooms to read the newspaper, peruse books or simply meet up with fellow members.

All of this associative vitality which was so characteristic of the central years of the 19th century reveals that during the Restoration, the athenaeums in Catalan society served as the vehicles through which culture and politics were organised and disseminated. Yet additionally, ever since the first athenaeums had appeared in Catalonia mid-century, their history has been associated with the most important socio-political movements that the country has experienced. And even though they were founded within a context of harsh repression, which severely lim-

ited their explicit political action, these entities attracted people from all walks of life – especially progressives – who were always able to use them as platforms for their propaganda.²⁴ Many intellectuals had supervisory responsibilities in an athenaeum, without counting those who only participated more occasionally through lectures or courses. Manel Milà i Fontanals, Lluís Domènech i Montaner, Narcís Oller, Àngel Guimerà and many others were notable athenaeum members. And precisely because of their background in athenaeums, some of them were able to take the leap to politics later on.

Despite the harsh persecution of the anarchists throughout the 19th century, they were able to seize upon the periods of relative tolerance to create their own athenaeums, such as the Ateneu Racionalista (Rationalist Athenaeum) of Sants (1914). On the other end of the spectrum is the Ateneu Democràtic Regionalista (Democratic Regionalist Athenaeum) of Poble Nou, which was created in 1902 under the aegis of the conservative Lliga Regionalista (Regionalist League).

FIGURE 4. Library of the Ateneu Barcelonès (Athenaeum of Barcelona), an Art Nouveau-style space which is characterised by the architectural intervention and decoration by Josep Maria Jujol.
Photo: C. Esteve, AB Archiv

And in between were entities with all kinds of party affiliations and tendencies. There were even Carlist entities, such as the *Ateneu Tradicionalista* (Traditionalist Athenaeum) of Barcelona (1912). Non-political organisations, such as the Masons, also founded their own athenaeums to propagate their ideals, and even though their affiliation was not openly discussed, it is often easy to identify, such as the *Casino Menestral Figuerenc*, whose logo shows two hands representing friendship, a clear Masonic symbol. Nor did the Church remain on the sidelines in the efforts to control popular spaces which were usually secular, if not openly anti-clerical. In some cases, the entities they created were called athenaeums, but they often had other names as well, such as Catholic circle, parish circle or moral centre.

THE WORLD OF ASSOCIATIONISM DURING THE LAST THIRD OF THE 19TH CENTURY

Under normal conditions, associationism expands as capitalist social relations are being implemented, alongside increasing industrialisation and urbanisation. However, in states like Spain, it followed an irregular process, in fits and starts, since there were drastic restrictions on collective freedoms. The right to association in Spain was not recognised until the 1869 Constitution (articles 17-19) and lasted only a brief time (1869-1873).²⁵ Despite these impediments, associationism became deeply rooted in Catalonia, “in accordance with a society with a communitarian, associative tradition since the Middle Ages, and reinforced by political institutions – the mediaeval Catalan state, the *Diputació del General* – and the push to modernise Catalan society in the 19th and 20th centuries”.²⁶

The associative movement in Spain and Catalonia experienced a turning point with the enactment of the Law on Associations on the 30th of June 1887; even though it was in and out of force and temporarily suspended, it did remain in place until the end of the Spanish Civil War. Its first article reads: “The right to association recognised by article 13 of the Constitution may be freely exercised in conformance with the precepts of this Law. In consequence, associations for religious, political, scientific, artistic, charitable and recreational purposes, and for any other licit purposes, whose sole and exclusive objective is not profit or earnings, are subjected to the provisions of this Law. This Law also regulates mutual aid societies, corporate welfare societies and manufacturing, credit or consumer cooperatives.”²⁷

The Law on Associations brought a new impetus and diversification to the associative movement: choral societies, choirs, sports and excursionist entities, women’s entities, youth entities and more permutations all sprang up quickly. In the last 30 years of the 19th century, more than 20 athenaeums were founded in Catalonia, a figure which rose considerably in the ensuing years: around 40 more athenaeums were created until the Great War (1914), while 60 more were created until the Civil War (1936).

Excursionist entities deserve mention of their own, as they played a key role in the sphere of popular Catalan culture. Nineteenth-century excursionism spearheaded the compilation of folklore, which sparked the blossoming of the choral societies and dance troupes that subsequently cropped up all around Catalonia. Excursionism also served to democratise cultural activity and encourage research into and knowledge of popular culture. Most of the activities of the first excursionist entities were dedicated to discovering the country and to gathering songs, folk tales and traditions. And if we are discussing excursionist entities we obviously have to mention the *Centre Excursionista de Catalunya* (Excursionist Centre of Catalonia, 1876), which was created “with the goal of investigating everything worthy of it in our welcoming land, with preferential attention to scientific, literary and artistic concepts”.²⁸ The entity was founded under the name of the *Associació Catalanista d’Excursions Científiques* (Catalanist Association of Scientific Excursions). In 1878, the *Associació d’Excursions Catalana* (Catalan Excursion Association) split off, but in 1891 the presidents of the two associations, Francesc Ubach (*Associació Catalanista d’Excursions Científiques*) and Francesc Maspons (*Associació d’Excursions Catalana*), agreed to merge them back into a single entity – which adopted its current name – stating that the *Centre Excursionista de Catalunya* was a continuation of the association originally created in 1876.

Therefore, between the late 19th and early 20th centuries, and through the Law on Associations, free-time spaces became common (recreational societies, choral societies, lyceums and cultural institutions). Among the choral societies, we can highlight the *Orfeó Gracienc* (Choral Society of Gràcia), which was founded in 1904 by maestro Joan Balcells. Regarding recreational societies, we should spotlight the *Casino de Manresa* (Recreational Society of Manresa), which was founded in 1892 and became the social hub of the city’s bourgeoisie. One year later, in 1893, another recreational society was opened which was destined to play a key role in the associative and cultural life of the Cerdagne, the *Casino Ceretà* (Cerdagne Recreational Society) of Puigcerdà.

The cultural richness of Catalan society, the weak intervention of the public authorities in the sphere of culture, and the social fragmentation in the villages and cities meant that a set of cultural entities emerged all around Catalonia, driven by the possibilities offered by the Law. These entities had important potential in terms of their social cachet, number of members and sheer volume of cultural, educational, sports and entertainment activities they held.²⁹

The Catalan athenaeums, unlike their French counterparts which were inspired by the revolutionary ideas of 1789, or those in the rest of Spain, which were framed as enlightened circles, not only concentrated on disseminating high culture but also promoted popular culture in its social, sports or leisure facets.

On the other hand, the social polarisation and political and cultural vitality experienced in many villages and cit-

ies around Catalonia in the late 19th century meant that there were different kinds of cultural associations. These entities were promoted by widely divergent sectors within Catalan society. On the one hand were the athenaeums, entities associated with workers, tradesmen, small landholders and artisans which reflected the desire to foster Catalan culture and ideas of social progress.³⁰ On the other were the recreational societies, which were usually associated with the landowning families, industrial companies and other wealthier sectors of society.³¹

In any case, social differences aside, these entities had a strong presence in citizens' lives, often participated in local politics, and offered a wide range of activities to their members – including plays, concerts, dances, films or choral singing – although they were also places of gathering, interaction and exchange.³² Some of them also offered social, work and culture classes or political, social or religious lecture series, thus contributing to their social and educational mission. Their goal was also to keep the working classes away from the taverns, which were regarded as the source of many social evils. In fact, offering “healthy” leisure activities was another important mission of these entities, and one of their biggest calling cards.

THE WORKING-CLASS ATHENAEUMS

After the second half of the 19th century, a phenomenon arose in Catalonia which was closely tied to the appearance of many of the popular athenaeums: the consolidation of a working-class, grassroots culture. At first, they had to coexist with the institutions created out of bourgeoisie interests, but they gradually carved out their own niche among Catalonia's athenaeums and associations. They sought and ultimately secured this space via grassroots athenaeums. In this way, athenaeums and other grassroots associations turned into a refuge for the voices of protest in society and into a mechanism linking cultural and intellectual activists with the people. The Catalan working class became literate thanks to this web of grassroots athenaeums.

For all the progressive forces, athenaeums were the response to the calls to democratise knowledge and culture, given the conviction that the education and training of the underclasses would enable them to emerge from their secular misery. The people were claiming their place in the sun with increasing vehemence. Culture could not be a thing of the elites, so its reconversion and spread were being imposed: “I would daresay that the experience of the athenaeums is a stimulant first, in general, to reveal culture not as a means of individual promotion and social climbing but primarily as a project of collective emancipation (“the working class could emancipate itself only through its own effort...”), and secondly, because of the very fact of their spontaneity and bottom-up organisation”.³³

The main grassroots organisations include the *Ateneu Català de la Classe Obrera* (Catalan Working-Class Athe-

naeum), founded in the former Sant Felip Neri convent in Barcelona in 1861 with a clear, steadfast purpose: to culturally serve workers. Until 1868, it was dominated by progressive liberals, but after the September Revolution of that year it was overtaken by Bakunists such as Rafael Farga i Pellicer, Jaume Balasch and Josep Lluçà i Pujals. It was in operation until 1874, when it was shuttered after the coup d'état waged by General Manuel Pavía.³⁴ Before its closure, it developed an educational system that had major repercussions on subsequent athenaeums thanks to pedagogues like Ot Fonoll and Esteve Paluzie.

This model of institution took root in other places around Catalonia as well. The creation of the *Ateneu Igualadí de la Classe Obrera* (Working-Class Athenaeum of Igualada, 1863) dates from around the same time; its main goal was to promote the education of workers.³⁵ That same year, the *Ateneu Tarraconense de la Classe Obrera* (Working-Class Athenaeum of Tarragona) was founded, the embryo of the future *Ateneu de Tarragona*.³⁶ Also from the same period are the *Foment Martinenc* (Promotional Society of Sant Martí, 1877), the *Ateneu Lliure* (Free Athenaeum) of Terrassa (1879), the *Ateneu Obrer Manresà* (Workers' Athenaeum of Manresa, 1887) and the *Ateneu Obrer* (Workers' Athenaeum) of Sant Martí de Provençals. All of these entities, which had very active social lives, played an essential educational – and charitable – role, even providing vocational training to the members of the working class. The successor in Barcelona to the pioneering *Ateneu Català de la Classe Obrera* was the *Ateneu Obrer* of Barcelona, which had been operating since 1882 and encompassed different societies of workers, such as the *Societat de Teixidors de Seda* (Silk Weavers' Society) and *Les Tres Classes de Vapor*, whose members could send their children to school for free.

The turning point in this entire movement came at the same time as the general strike in Barcelona in 1902, which unleashed in workers the need to create their own educational institutions. Generally speaking, from then on the working-class societies became training centres which were heavily influenced by Francesc Ferrer i Guàrdia's Modern School and certain secular educational trends.³⁷ The most immediate response to the 1902 strike was the founding the following year of the *Ateneu Enciclopèdic Popular* (People's Encyclopaedic Athenaeum) —promoted by Josep Tubau, Eladi Gardó and the young Francesc Layret— which was the proletarian counterpart to the *Ateneu Barcelonès*.³⁸ Its founders strove to achieve worker emancipation and avoided any kind of political or ideological affiliation. The athenaeum encompassed the democratic, secular left, with members like Salvador Seguí, Lluís Companys, Joan Amades and Joan Salvat-Papasseit. It had 25,000 members at its peak.

At the beginning of the 20th century, there was a blossoming of grassroots athenaeums, especially in El Penedès, Maresme and Garraf, and in almost all the neighbourhoods in Barcelona. One of the key milestones in this entire outbreak of grassroots athenaeums was the 1903 crea-

tion of the Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (Autonomous Centre of Retail and Industry Clerks, CADCI) on Rambla de Santa Mònica. It sponsored the Escoles Mercantils Catalanes (Catalan Mercantile Schools), which taught classes in bookkeeping, languages and typing.³⁹ The entity was founded by a group of retail and office clerks (who were disparagingly called “saltataulells”) with Catalanist political leanings, and it was registered as a charity in order to avoid paying taxes. According to its bylaws, the centre’s mission was to become a “new force that, alongside the others that exist in our country, struggles with faith and ardour for the sacred cause of the Catalan claims” through “propaganda of the pro-autonomy doctrines, exercised as broadly as the laws and our forces allow us to”. It also sought to disseminate “instruction and culture among mercantile and industrial clerks” as a means of attaining “the moral and material betterment which our class so direly needs”.⁴⁰

So many entities of this kind were formed that there were even doubts as to the quality of the education they provided, which led to the 1905 creation of the Federació d’Ateneus Obrers (Federation of Workers’ Athenaeums), which organised the conferences in Reus in 1911 and Vilanova i la Geltrú in 1912. These two conferences were held to achieve the goal of unified action among all Catalan athenaeums. However, unfortunately, the two gatherings did not bear fruit given that ideological disputes and social conflicts put an end to the attempt to bring together the more than 138 entities that had participated in them.

THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: PEAK YEARS OF ASSOCIATIONISM

As Europe was embroiled in the horrors of the Great War (1914-1918), all sorts of entities were popping up in Catalonia, from recreational and sports societies to clubs organised around Esperanto or folklore, which helped to consolidate the legend of Catalan associationism. One special example was the Ateneu Empordanès (Empordà Athenaeum) of Barcelona, which was founded in 1916 at the headquarters of the Foment del Treball Nacional (Employment Development Agency) in Barcelona.⁴¹ As stated in the first article of its bylaws, “The ‘Ateneu Empordanès’ is a society whose mission is to conserve, improve and expand the spirit and manner of the people who were born, raised or are part of the region of the Empordà, to defend their interests on all fronts – rejecting any open or veiled tendency that may harm them – and to work for their glorification”.⁴² Its headquarters hosted assemblies of the Unió Catalanista (Catalanist Union), Futbol Club Barcelona and the Sindicat de Metges (Physicians’ Union), and it even remained open until the end of the Civil War, when it was confiscated by the Spanish Falange.

During the hiatus of the Primo de Rivera dictatorship (1923-1931), Catalonia’s associations had to deal with the prohibitions and persecutions that affected many of the en-

tities that were part of its web of associations. The end of the dictatorship ushered in a new historical era, the Second Republic (1931-1936), which became one of the glorious periods of associations in Catalonia. Recreational societies, athenaeums and all sorts of free-time and leisure associations resumed their activities with euphoria and drive. Those years also witnessed the outbreak of polarised societies, a tendency which could be seen in the division of townsfolk into membership in one or the other. Between 1931 and 1936, the growth in the number of entities turned Catalonia into the engine of associative modernisation compared to the rest of Spain. In a population of two million inhabitants, a total of 30,000 associations were registered. This translated into the gradual spread of literacy through the association movement, which also became a platform for disseminating political Catalanism. This strengthening of the culture was later dealt a harsh blow by the Franco-era repression.

Therefore, the true peak of athenaeums in Catalonia dovetailed with the Second Republic. At that time, there were around 200 athenaeums in Catalonia. One of the most popular ones was the Ateneu Polytechnicum (Polytechnic Athenaeum) on Carrer de Sant Pere Més Alt in Barcelona, which housed the Associació Obrera de Concerts (Workers’ Concert Association) led by Pau Casals. The Polytechnicum had been founded in 1924 by some of the professors from the Escola Industrial de Barcelona (Barcelona Industrial School) who had been stripped of their posts during the Primo de Rivera dictatorship, the first to repress the associative movement in its obsession with stopping the democratic and Catalanist influence over the working classes.⁴³ The engineers Josep Serrat i Bonastre, Rafael Campalans and Estanislau Ruiz Ponsetí, among others, were in charge of the Polytechnicum’s education programme. Some academic years, it hosted the Estudis Universitaris Catalans (Catalan University Studies), with classes by Pompeu Fabra, Francesc Martorell and Jordi Rubió i Balaguer. It also held free courses and lectures of general interest.

Dovetailing with the final crisis of the Primo de Rivera dictatorship and the start of the new Republican regime, the Agrupació Cultural Faros (Faros Cultural Group) opened its doors on Barcelona’s Carrer de Sant Gil (1930), along with the Federació Obrera Cultural (Cultural Workers’ Federation, 1931) and the Ateneu Llibertari (Libertarian Athenaeum) of El Clot, which housed the Escola Natura (Nature School) led by Joan Puig Elias. The Ateneu Popular (People’s Athenaeum) of Poblenou and the Institució Cultural Pedagogium (Pedagogium Cultural Institution) on Carrer de Balma also opened, the latter primarily known for the lectures it held. Other groups launched during this period include the Ateneu de Cultura Popular (Popular Culture Athenaeum) in L’Hospitalet de Llobregat (1932), the Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant (Semper Avanti Encyclopaedic Athenaeum) of Sants, which opened in 1933 and was later confiscated by the Falangists from the Female Section, and the Ateneu Popular (People’s Athenaeum) of Gràcia (1934).

This vitality in the world of athenaeums and the blossoming of so many new entities during the Republican period justifies the assertion that much of the groundwork of the postulates of the associative movement that still exist today was laid in the period prior to the Franco dictatorship.

Female athenaeums were a new development in the Second Republic, along with women being granted the right to vote. In 1928, the Club Femení d'Esports (Female Sports Club) had been created, which focused on sport but also engaged in significant cultural activities.⁴⁴ In 1931, the Lyceum Club appeared in Barcelona, which reflected the English model from 1904, which had been copied in Madrid in 1926. The first president of Lyceum Club was the writer Aurora Bertrana.

THE CIVIL WAR AND THE FRANCO REGIME: REPRESSION AND DISMEMBERMENT OF ASSOCIATIONS

All of this vitality suddenly ground to a halt with the Franco regime's occupation in the wake of the Spanish Civil War. On the afternoon of the 26th of January 1939, shortly after Franco's troops entered Barcelona, a large bonfire was held on the Rambla to burn the books and files of the Ateneu Enciclopèdic Popular.⁴⁵ The Franco regime was equally implacable with the local associations in the provinces. For example, the Centre de Lectura in Reus was closed down after the war and occupied by the Confederación Nacional de Sindicatos (National Confederation of Unions) and the archives of the Falange. When they left, because the building had been bombarded during the war and was unfit for inhabitation, the pro-Franco Town Hall tried to confiscate the site and the library, although it did not manage to do so. However, in around 1943, it did open a popular library on the site with the Centre's library collection, and imposed a fee on readers just as the members of the Centre de Lectura had had to pay before the war. In 1948, it reopened after a great deal of effort by its former members under the mayorship of Pere Miralles, who made official arrangements as the "Local Head of the Movement".⁴⁶

The Franco era was particularly violent towards freedom of association: the entities which stood against the regime were monitored and illegalised, and they were stripped of both their movable assets and their real estate, which were confiscated. The Franco regime's repression affected Catalan associationism to an extraordinary degree, bringing it to the brink of disappearance.⁴⁷ Many entities vanished because of the Franco dictatorship, which repressed all expressions of worker and grassroots organisation, including many of the athenaeums. Requisitions, repression against leaders or simply closures put an end to many of these organisations.

The political repression exercised by the State dismembered Catalan associationism through the new Law on

Associations. The terms of this law, dated the 24th of December 1964, were quite clear. Its first article states:

Freedom of Association. One. The freedom of association recognised in the first paragraph of article sixteen of the Fuero de los Españoles shall be exercised in accordance with the provisions of this Law for specific and licit purposes.

Two. The purposes of the association shall be understood as determined when there is no doubt regarding the activities which it effectively seeks to perform, as deduced from the bylaws and the clauses in the founding document.

Three. Illicit purposes are those that run counter to the Fundamental Principles of the Movement and the other fundamental laws, those sanctioned by criminal laws, those that attack the morale and public order, and any others that entail a danger for the political and social unity of Spain.⁴⁸

According to this law, groups no longer had to depend on the National Movement in order to gather legally. We should recall that this was the technocratic period of the Franco regime, one of whose main features was its attempt to consolidate Spain's economic structure, which implied a minimal liberalisation of social behaviours.⁴⁹ Alongside these legal structures, other underground ones appeared which were tolerated to a greater or lesser degree and triggered the attempt to dissolve the narrow legal and political framework of the Franco regime.

Despite this limited permissiveness, the Law on Associations banned meetings of more than three people without the compulsory authorisation, which allowed searches of entities' headquarters and required the minutes of board meetings to be submitted to the corresponding section of the civil governments. These sections, in turn, had the power to authorise scheduled events and decide on the members of the boards of directors, vetoing those who were not regarded as sympathetic to the regime. This law remained in force until the advent of democracy abolished it upon approval of the 1978 Constitution.

Despite the regime's harshness against Catalonia's associations, in addition to the struggle against the dictatorship, there was a web of associations that strove to resist; although first under the control of the repressive Franco apparatus, they soon resumed their activity by pragmatically accepting the limitations imposed by the new political regime. We cannot forget that in addition to the role of the post-war cultural activists, there was an entire network of cultural associations which strove to survive during the dictatorship. The dictatorships – including Primo de Rivera's – put a damper on the modernising force of Catalan associationism, but neither Primo de Rivera nor Franco was able to prevent the appearance of new associations, some as if in a process of self-regeneration in order to fill the void of those that had disappeared, the victims of persecution and prohibitions.

There are several examples to explain this pragmatic, adaptive attitude towards the new political reality. Parish life, with the Church as one of the cornerstones of the new era, in theory served as the aegis for a great deal of activity classified as cultural and religious. What stands out in this vein is the Catalan-language performances of the *Pastorets* Christmas story and the Passion play held in some towns during Easter Week. Nor can we forget amateur theatre, thanks to which the classic Catalan authors were not forgotten throughout the long Franco era.

Even though the Franco dictatorship dealt a heavy blow to the world of athenaeums and associations in general, the network and activity of associations were not entirely dismembered, and some entities which avoided the Catalanist label even avoided this fate, even though they had to operate under wraps. After the mid-1950s and during the 1960s, leisure activities are precisely what gradually revived the association movement in Catalonia. However, it didn't fully come back to life until the 1970s.

If the Franco era was rendered any less harsh, it was partly because of the stubborn activity of the world of associations during the darkest years of the regime. Chats in the cafés of the athenaeums became forums of lively, intense debates; plays performed in Catalan, whose widespread popularity made them essential for the dictatorship to tolerate from the very beginning, also played a key role; the people involved in traditional dance groups also played a crucial role in their drive to conserve the traditional dances by fostering a re-encounter with Catalan folklore. So did the libraries or chess rooms of countless associations, where Catalan language began to be taught undercover again. After the upheaval of 1936-1939, associationism was the only way many people had to take refuge from the oppression of the Franco regime.

THE TRANSITION: THE NEW CHALLENGES FACING THE ASSOCIATIVE WORLD DURING THE RECOVERY OF DEMOCRACY

Until General Franco's death in November 1975, it had been impossible to re-assert a network of grassroots athenaeums, whose utmost expression was the re-founding of the Ateneu Enciclopèdic Popular and the Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant in 1977, as well as the 1978 creation of the La Farinera del Clot and the La Flor de Maig in Poblenou (the latter adopted the name of a famous cooperative which had been operating since the early post-war years).

Of the new athenaeums founded through neighbourhood activism, the Ateneu Popular de Nou Barris (Nou Barris People's Athenaeum, 1977) is particularly well-known. It was a public sociocultural centre which operated according to the community management model which established its headquarters in an asphalt plant built between the neighbourhoods of Roquetes and Trinitat Nova. Reviving the idea of culture, intervention and

association with the region, the athenaeum steadfastly determined to be a project that would contribute to social transformation.⁵⁰

Another example of entities that were founded in the early post-Franco years, the outcome of grassroots claims, are the libertarian athenaeums which dovetailed with movements like punk and squatters and became social centres with anarchist or pro-independence ideologies.

In short, between 1976 and 1979, Catalonia recovered its lively associative movement with the appearance of new cultural centres until it counted 3,000 new associations. This entire web of centres and associations played an important "political" role during the initial stages of the Transition, at a time when the different parties had either not been legalised or were still in the process. In other words, the associations had to take on a "political" role to replace the parties which had not yet regained all their functions and which were therefore not poised to fully steer the change process. Under these circumstances, associations were partly in charge of determining the political debate. It was one way to conduct politics from democratic neutrality.

Therefore, on this slow pathway to democratic recovery, the web of associations had to consider its role and work to foster cooperation with the new democratic institutions. And all of this had to be done without falling into the danger of institutionalisation, in the sense that participation in shared projects with public authorities could entail the dissolution of the association within the state apparatus or its taking on an "institutional" role that did not benefit it, even though it seemed logical that the new associative project had clear points of connection with institutional activity.

And we say new because it seems clear that new forms of association appeared in Catalonia as part of the political transformation process from the Franco regime to democracy, which served as the point of reference for the development of subsequent associations in the 1980s, once democracy was fully instated.

Another problem which associations had to deal with after the return to democracy in the 1980s is that a large number of entities had reached that stage quite depleted, economically weakened, lacking sufficient societal recognition and struggling to adapt to the needs and demands of the new Catalan society.

Despite this, generally speaking, associations still had considerable social power as they witnessed the return of democracy, a power which was grounded on public structures and facilities which were totally non-existent in the other communities in Spain, with the exception of the other Catalan-speaking lands, where the phenomenon of resistance had paralleled the one in Catalonia.

At the beginning of the 1980s, the public administration launched a series of platforms to revitalise the web of associations. One prominent move in this direction was the 1981 creation of the Servei de Promoció Cultural (Cultural Promotion Service) of the Generalitat. Another

essential milestone for all athenaeums at the beginning of that decade was the founding of the Federació d'Ateneus de Catalunya (Federation of Athenaeums of Catalonia, FAC), which emerged from the Third Congress of Athenaeums held in the Centre de Lectura in Reus in 1983 after the call for its creation by the Department of Culture of the Generalitat de Catalunya through its Cultural Promotion Service.⁵¹ Since it was founded, the FAC has worked to foster, facilitate and enhance the role of the different sociocultural entities all around Catalonia. In parallel, it serves as a bridge between the entities and the administration, and it programmes educational and free-time activities to boost the networking among all the cultural associations around the country.

Despite the existence of the Federació d'Ateneus de Catalunya, fewer than half (172) of the 400 athenaeums still active today are affiliated with it, which highlights the broad range of projects and initiatives that shape the still-living phenomenon of Catalan athenaeums, key actors in the transformation of Catalan society over the past 150 years.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Jesús MESTRE (dir). *Diccionari d'història de Catalunya*. Edicions 62, Barcelona 1992, p. 74.
- [2] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *L'Ateneu Enciclopèdic Popular*. La Magrana, Barcelona 1978, p. 39.
- [3] <http://www.ateneus.cat/la-federacio/historia-dels-ateneus/>
- [4] An attempt to define the different forms of formal sociability in Catalonia (athenaeums, recreational societies, other societies, centres, circles, *casals*, *foments*) in Ramon ARNABAT and Xavier FERRÉ. *Ateneus. Cultura i llibertat. Associacionisme a la Catalunya contemporània*. Federació d'Ateneus de Catalunya, Barcelona 2015, p. 20. All of these forms of association have comprised and continue to comprise the majority of the mix of cultural, educational and recreational associations in Catalonia.
- [5] Ramon ARNABAT and Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 18.
- [6] Ramon ARNABAT and Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 13.
- [7] Jaume SOBREQÜÉS. "Moviment associatiu i impuls democràtic". In: *Debats al territori: el moviment associatiu català a debat*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004, p. 9.
- [8] Pere SOLÀ. *Història de l'associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques barcelonines*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, p. 5.
- [9] Amàlia BOSCH. *Els ateneus de Catalunya (1854-1990)*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 1991, p. 148.
- [10] Agnès ROTGER and Albert TESTART. "El naixement dels Ateneus". *Sàpiens*, no. 97 (November 2010), p. 74. For a definition of "civil society", see Ramon ARNABAT and Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, pp. 14-15.
- [11] The first federative organisation spearheaded by Clavé with the goal of joining efforts and materialising the direction of numerous choirs scattered all around the land was the Asociación Euterpense, created in 1860. Jaume CARBONELL. *La societat coral Euterpe*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 2008; Jaume CARBONELL. *Josep Anselm Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya (1850-1874)*. Galerada, Cabrera de Mar 2000. See too <http://www.josepanselmclave.cat/index.php/home/breu-historia>
- [12] Víctor OLMOS. *Ágora de la libertad. Historia del Ateneo de Madrid (1820-1923)*. Vol. I. La Esfera de los Libros, Madrid 2015.
- [13] See <http://www.casinodevic.cat/>
- [14] About the Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga and the Lluïsos de Gràcia, see http://lluïsosdegracia.cat/apartats/lluïsos.php?apartat=1&seccio=300#.V3uEc_mLS1s. A brief history of the Lluïsos d'Horta at <http://lluïsoshorta.cat/lluïsos-dhorta/historia>
- [15] Agnès ROTGER and Albert TESTART. "El naixement...", *op. cit.*, p. 68.
- [16] We should recall that during the early decades of athenaeums, women could only attend them as family members accompanied by members in open events, such as dances and plays. The athenaeums gradually opened up to women thanks to the creation of several female committees, but the men resisted giving them space and a prominent role.
- [17] Albert TESTART. *El Casino Menestral Figuerenc, 1939-1979: un estudi de sociabilitat sota el franquisme*. Ajuntament de Figueres and Diputació de Girona, Figueres 2010; Joaquim GIRONELLA. "El Casino Menestral, fita lluminosa en la vida figuerenca". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 3 (1962), pp. 102-108; available at <http://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/view/116625/168797> See too <http://www.casinomenestral.cat/>
- [18] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus. Una institució ciutadana*. Edicions 62, Barcelona 1977. See too <http://www.centrelectura.cat/cdlweb/>
- [19] David CAO. *Societat i sociabilitat. El Cercle Literari i els inicis de l'associacionisme recreatiu, cultural i polític a Vic (1848-1902)*. Afers, Catarroja 2015. See too David CAO. "El Cercle Literari de Vic (1860-1902). Un espai de sociabilitat cultural a mig camí de la marina i la muntanya catalanes". *Cercles. Revista d'Història Cultural*, no. 11 (January 2008), pp. 77-90; available at <http://www.raco.cat/index.php/Cercles/article/view/191262/263045>
- [20] <http://www.casinoalianca.cat/>
- [21] See Mercedes CARRIÓN. *Historia del Ateneo Barcelonés (1872-1936)*. Université de Paris IV, Paris 1972; Jordi CASASSAS. *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*. La Magrana and Institut Municipal d'Història, Barcelona 1986; Jordi CASASSAS (dir.). *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural*. RBA, La Magrana and Diputació de Barcelona, Barcelona 2006; Daniel VENTEO. "Una historia del Ateneu Barcelonés". *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*, no. 66 (autumn

- 2006), pp. 34-55; available at http://www.publicacions.bcn.es/b_mm/ebmm66/34-55.pdf. See too <http://www.ateneubcn.org/>
- [22] See Manuel PÉREZ NESPEREIRA. *La recepció del pensament i la cultura europeus a la Catalunya de la Restauració: l'Ateneu Barcelonès i la seva biblioteca com a vehicles de recepció, assumpció i difusió*. Afers, Catarroja 2005. See too Jordi CASASSAS and Manuel PÉREZ NESPEREIRA. "La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès". In: Víctor OLIVA and Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres. 6 biblioteques singulars a la Catalunya contemporània*. Organisme Autònom de Patrimoni Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú 2011, pp. 42-67.
- [23] Xavier FERRÉ. "La Biblioteca del Centre de Lectura de Reus (1859-1918)". In: Víctor OLIVA and Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres...*, op. cit., pp. 18-41.
- [24] Agnès ROTGER and Albert TESTART. "El naixement..." op. cit., p. 69.
- [25] http://www.congreso.es/docu/constituciones/1869/1869_cd.pdf
- [26] Ramon ARNABAT and Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, op. cit., p. 16.
- [27] <http://www.ub.edu/ciudadania/hipertexto/evolucion/textos/reunion/1887.htm>. The Constitution mentioned in this law is the one from 1876; available at http://www.congreso.es/docu/constituciones/1876/1876_cd.pdf
- [28] <http://www.cec.cat/>; see too Agustí JOLIS (coord.). *Centre Excursionista de Catalunya: 120 anys d'història (1876-1996)*. Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona 1996.
- [29] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 32.
- [30] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 34.
- [31] Recreational societies (*casinos*) reached Catalonia in the 19th century. Despite their elitist origin, throughout this century the *casino* model spread among the middle classes, artisans, tradesmen, professionals and workers. In many cases, beyond the name, it is difficult to establish clear differences between *casinos* and athenaeums, although the term "*casino*" seems to prioritise fun over education.
- [32] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 35.
- [33] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit., p. 194.
- [34] Manel VICENTE. "L'Ateneu Català de la Classe Obrera i la seva escola (1862-1874)". *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, no. 2 (1995), pp. 169-174; available at <http://www.raco.cat/index.php/EducacioHistoria/article/view/236034/318297>
- [35] Salvador RIBA. *L'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1868-1939)*. Ateneu Igualadí, Igualada 1988. See too <http://www.ateneuigualadi.cat/entitat/historia/>
- [36] Regarding the Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera, see Adelina MANUEL. "Els professors de l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera (1863-1936)". *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, no. 8-9 (1990-1991), pp. 93-97; available at <http://www.raco.cat/index.php/EducacioCultura/article/view/70290/86488>
- [37] Juan AVILÉS. *Francisco Ferrer y Guardia. Pedagogo, anarquista y mártir*. Marcial Pons, Madrid 2006; Pere SOLÀ. *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Curial, Barcelona 1978.
- [38] Ferran AISA. *Una història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular (1902-1999)*. Virus, Barcelona 2000. See too Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit. It can also be seen at <http://www.ateneuenciclopedicpopular.org/>
- [39] Manuel LLADONOSA. *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1988. More information at <http://www.cadci.net/historia.php>
- [40] *La Veu de Catalunya*, 14 May 1903, p. 4.
- [41] See Marta GALLART. "Un tros d'Empordà al cor de Barcelona". *Revista de Girona*, no. 295 (2016), pp. 54-57; available at http://www.revistadegirona.cat/recursos/2016/0295_054.pdf. See too Marià BAIG and Josep PLAYÀ. "Empordanesos a Barcelona: crònica del Centre Empordanès Gracienc (1884), del Centre Empordanès de Barcelona (1891) i de l'Ateneu Empordanès de Barcelona (1916)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, no. 42 (2011), pp. 329-382; available at <http://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/viewFile/247554/331895>
- [42] *Empordà. Butlletí de l'Ateneu Empordanès*, year II, no. 13 (May 1919), pp. 9-10.
- [43] Josep Maria ROIG ROSICH. *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [44] Neus REAL. *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006.
- [45] A good synthesis of the situation in Barcelona in 1939 can be found in Manuel RISQUES, Francesc VILANOVA and Ricard VINYES (cur.). *1939. Barcelona any zero. Història gràfica de l'ocupació de la ciutat*. Proa, Institut de Cultura and Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona 1999. A more general overview of the Franco regime's repression is in Josep BENET. *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat and Parlament de Catalunya, Barcelona 2009.
- [46] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus...*, op. cit., pp. 199-204.
- [47] Pere SOLÀ. *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*. Rafael Dalmau, Barcelona 1996.
- [48] <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1964-21491>
- [49] Borja de RIQUER. *La dictadura de Franco*. Crítica and Marcial Pons, Barcelona and Madrid 2010, volume 9 of the *Historia de España* overseen by Josep Fontana and Ramón Villares.
- [50] See <http://www.ateneu9b.net/qui-som>
- [51] <http://www.ateneus.cat/>

BIOGRAPHICAL NOTE

Santiago Izquierdo Ballester (Barcelona, 1968), PhD in history from the Universitat Pompeu Fabra, is an associate professor at that university and at the Universitat de Barcelona, and a lecturer at the Universitat Oberta de Catalunya. He is the author of works such as: *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana* (2010), *Panoràmica de l'esquerra nacional, 1868-2006* (2008), *República i autonomia. El difícil arrelament del catalanisme d'esquerres, 1904-1931* (2006), *El doctor Robert (1842-1902). Medicina i compromís polític* (2002), *La primera victòria del catalanisme polític* (2002) and *Pere Coromines (1870-1939)* (2001). He is a co-author of *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. II. De 1942 als temps recents* (2007) and *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural* (2006).

Salvador Dalí's references from Catalonia and the Empordà

Mariona Seguranyes*

Art historian and PhD in Humanities

Received 24 April 2017 · Accepted 6 July 2017

ABSTRACT

Salvador Dalí was born in Figueres, an open-minded city with republican ideals at a time when the myth of the Empordà as the heart of Catalonia, as the poet Joan Maragall described this place, was being forged. The friends of his father, the notary Salvador Dalí Cusi, commissioned his first works, which bore the symbols of the Empordà, such as *sardanes* (the traditional circle dance). Figueres is also where the revolutionary Dalí emerged, a close friend of Martí Vilanova and Jaume Miravittles. And the landscape of the Empordà, with its clear blue sky, is the driver behind his creative works. Referents to Catalonia and the Empordà appear throughout his entire career and become the essence of his oeuvre; today, many of them have become universally recognised thanks to this genius from the Empordà. In this paper, we shall reveal these referents.

KEYWORDS: Salvador Dalí, Empordà, Figueres, Cadaqués, Josep Puig Pujades, Joan Subias, Jaume Miravittles, Francesc Pujols

The earliest Salvador Dalí i Domènech (Figueres, 1904-1989) is the product of Figueres in the early 20th century, the capital of the *comarca* of the Alt Empordà, in Catalonia, the city of civic art which was open to all major transformations, especially in cultural matters. Thanks to its literary contests, and primarily the first *Concurs Artístic Català* (Catalan Art Contest) held in Figueres as part of the *Festa de la Bellesa* (Festival of Beauty) on the 5th of May 1906 – in which the guest of honour and president of the jury was Joan Maragall – Dalí's birthplace fuelled the myth of the Empordà that had been successfully formulated by the great Catalan poet. In his speech in Figueres, Maragall defined the Empordà as the “the heiress of the Pyrenees and the sea; crown of the fatherland, mirror of Catalonia [...] the land of liberty”,¹ and he conferred upon it a singularity which, in his opinion, made it more than just a physical space: “The Empordà has given Catalonia the symbol of its spirit in a beautiful dance, so we could say that the Empordà is like the heart of Catalonia”.² Precisely two years later, the plains, the sea and the mountains became the perfect inspiration for the poet to give shape to his perception of this corner of the country as he wrote the lyrics to the *sardana* “L'Empordà” by Enric Morera. That mythical day in 1906, the *Festa de la Bellesa* paid tribute to the musician Pep Ventura,³ and Joan Maragall, the writer Josep Pous i Pagès and the playwright and poet Ignasi Iglésias all attended. These ele-

ments emerged as the first creative symbols in the earliest alphabet of the young Salvador Dalí. He grew up in a small border city which was undergoing a transformation driven by a group of men who strove to give their Figueres a personality of its own. Even though they were the first admirers of the artwork by the notary's son, they could never have imagined that the rebellious, outrageous young man would carry the name of Figueres all over the world.

THE SHAPING OF THE GENIUS FROM THE EMPORDÀ

When discussing the shaping of Salvador Dalí, it is essential to bear in mind the emerging social and cultural context in the city of Figueres. The notary Salvador Dalí i Cusi, the painter's father, and his group of friends – including the merchant, cultural promoter, writer and Republican leader Josep Puig Pujades, the chemist Joaquim Cusi and the silviculturist Josep “Pepito” Pichot – were involved in different projects to transform the city, which became the backdrop of the painter's upbringing. From his facet as a politician and intellectual,⁴ Josep Puig Pujades was the person who played the most prominent role in defining and materialising the new Figueres. Dalí's father, along with Carles Costa, Josep Pichot and others, were also members of the executive committee of the monument to Narcís Monturiol installed in 1911; the goal of this committee was to raise funds and bring the tribute

* Contact address: mariona.seguranyes@seguranyes.com

to the Catalan inventor of the submarine and Republican politician to fruition. Finally, in 1916 the contest was announced to find the best sculptural project, with Josep Berga i Boada, Josep Clarà⁵ and others present alongside Enric Casanovas. Dalí most likely kept close track of the conflicts that emerged when choosing the winning project, and he was on hand for the fanfare of the unveiling of the monument on the 2nd of May 1918.⁶ The sculpture by Enric Casanovas ended up defining the Rambla de Figueres, one of the most important civil works by the architect Ricard Giralt Casadesús, which reflects the philosophy of civic art, a movement which had spread throughout all of Europe in the early 20th century. The sculptures and reliefs of the monument to Narcís Monturiol inspired some of the figures in the charcoal drawings that Dalí executed in 1919: "I'm drawing with charcoal. I've done *Aus de nit* (*Night Birds*). The figures spring from the strong emotion that I felt for the monument to Casanovas; I also have a very impressionistic *Crepuscle* (*Dusk*) and a few of my own compositions".⁷

In the words of the architect Giralt, the Rambla de Figueres was supposed to be a boulevard that reflected "the expression of the soul of the Empordà",⁸ and most likely for this very reason he defined it with these words in an article published in 1917 in *La Veu de l'Empordà*: "The gold and silver of the sky serve as its ceiling, whilst on land the hearts of the citizens, day after day, sow the vision of a new city, the city of art, the vision of the city that has dreams, aspirations and hope to be fulfilled".⁹ The architect of civil art was one of the young Dalí's conversation partners, as the painter hinted at in his personal diary,¹⁰ which is essential to understanding the local world nearest to Dalí.

One key presence shaping Dalí was the progressive politician, writer, art critic and intellectual Josep Puig Pujades, nicknamed Peixera, a close friend of Dalí's father. His important art collection brought Dalí into direct contact with exquisite oil paintings and pencil and charcoal drawings, a true feast for the senses: "[...] we went to Peixera's house, where we greeted him and his wife. We spoke about art. Costa, the two Bonateras, the Guanas, with Guatxindango, the girls who were going to perform in the concert and others kept coming in. [...] They went up to a kind of courtyard where Peixera keeps all his art relics acquired by dint of money and patience. [...] In front of me was a painting by Zubiaurre."¹¹ Dalí was recounting a concert that was held in the house of Puig Pujades as he raptly admired some of the prized treasures in his collection and discussed the painting by Joaquim Sunyer. Puig Pujades was one of the first people to prophesy Dalí's future as an artist and to praise his paintings in the local press.

José Pichot, nicknamed Pepito, who also belong to Dalí's father's inner circle, was another personality who was part of the painter's childhood. In his book *The Secret Life of Salvador Dalí* written in 1941 and published in 1942, Dalí devoted much of the chapter "Real memories

of childhood" to his stay in Molí de la Torre, an estate owned by the Pichot family which Josep Pichot kept watch over. The young Salvador accompanied him in a stay there in 1916 to recover from a severe fever, according to Anna Maria Dalí in her memoirs.¹² "Pepito" had a magnificent garden with a windmill in this country home by the lighthouse of the Empordà. That sojourn became Dalí's induction into the Impressionist painting of Ramon Pichot and everything it contained: pigment in its pure state, the universe of freedom and disinhibition. "Those lunches were my discovery of French Impressionism, the school of painting that truly made the deepest impression on me in my life, since it represented my first contact with an anti-academic and revolutionary aesthetic theory. [...] I wrung from those first paintings all the literary residue of 1900 whose eroticism seared my throat like a shot of Armagnac choked down. I particularly remember a dancer from the Bal Tabarin who was getting dressed. Her face was perversely ingenuous and she had red hair in her armpits."¹³ The works that decorated Molí de la Torre provided Dalí with direct knowledge of Ramon Pichot's entire artistic experience, of his stint with the Colla del Safrà and of bohemian scenes with guitarists and dancers, keepsakes from his time in Paris and Barcelona. He also discovered the pure pigments that thrilled him, which he later applied in all the -isms possible in his views of the coves of Cadaqués. Dalí also used Ramon Pichot's experiences in Figueres to capture the gypsies and bohemian atmospheres of cafes from the early 1920s in his gouache stage.

On the other hand, Josep Pichot was the author of numerous photographs conserved of the Dalí siblings, Anna Maria and Salvador, taken in the garden of the Pichot family home on Carreró de la Barceloneta in Figueres, a magical place for the painter which he recalled years later. A mix of the vegetation in that house and in Molí de la Torre is present in Dalí's text *Rêverie*¹⁴ from 1931, and in some of his most important paintings from the 1930s.

Joan Subias i Galter, a tirelessly curious historian who was in touch with all the aesthetic events in Barcelona and with the avant-gardes that were cropping up around Europe in the early 20th century, is cited several times in Dalí's personal diary, as the two were close friends. As Eduard Puig Vayreda claimed in an article published in the *Revista de Girona*,¹⁵ Subias, along with other illustrious men from the Empordà, acted as the older brothers, the inevitable cultural referents for an entire series of younger men from Figueres, including Salvador Dalí, Alexandre Deulofeu and Jaume Miravittles. It was precisely at Subias' request that the Figueres Town Hall commissioned Dalí to make the posters for the 1921 Fires de la Santa Creu (Holy Cross Fair), and together they had decorated the float of the Wise Men with the assistance of Miravittles in December 1920.¹⁶

Just like all boys, Dalí was a sponge, with an able, quick, lively, open, determined mind fed by everything around it. The cultural context of his father's Figueres was vital in

shaping him. From a very young age, he knew without doubt that he wanted to be an artist, and despite his father's misgivings, his friends encouraged him, commissioned him works and purchased his first pieces. Therefore, the city of his birth welcomed and celebrated his early steps, prophesying a brilliant future for the young painter.

In 1908, Salvador enrolled in the public nursery school with the teacher Esteve Trayter. In *The Secret Life of Salvador Dalí*, this school emerges as the place of his first dreams. To Salvador Dalí, Trayter was the teacher with the long beard and his first point of contact with gadgets that produced optical illusions and double images.¹⁷ Two years later, he was enrolled at the Col·legi Hispanofrancès of the Immaculada Concepció, and finally he attended the religious school of the marist Brothers, where he met Jaume Miravittles, with whom he was friends for many years. In 1916, he began to pursue his baccalaureate at Ramon Muntaner secondary school along with his friend Jaume Miravittles. Two years later, Alexandre Deulofeu and Ramon Reig were there; together they were destined to shift the future artistic and cultural course of Figueres. Curiously, Dalí's school records show that one of the courses in which he repeatedly excelled was religion, which is somewhat surprising given that from quite a young age he had started to explore Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra* and that his lack of religious faith hounded him throughout his entire life.

In January 1919, Dalí and four other students from the secondary school created the monthly magazine *Studium*, six of which were issued during that academic year. The editorial team was made up of Ramon Reig, Jaume Miravittles, Joan Turró, Dalí and Joan Xirau as the editor-in-chief, who later went on to become a reputed chemist and scientist. In this publication, which was funded by Xirau's father, Dalí examined the classical artists who drew his attention, including Velázquez, Goya, Michelangelo, Dürer and Leonardo da Vinci, and he most likely worked with Núñez.

Salvador Dalí was enrolled in the Municipal Drawing School in 1915.¹⁸ There he shared a classroom with Ramon Reig, and from the very start they fully connected in their quest to find places to paint, create and enjoy the landscape. This atmosphere is hinted at in Jaume Miravittles' memoirs: "When we were studying for our baccalaureate in Figueres, Gaudí was one of our heroes and his name often appeared in the pages of our writings. That was our romantic period as federal republicans, and our idols were Abdó Terrades, Monturiol, the inventor of the submarine who had been born in Figueres, and Pi i Margall. Gabriel Alomar, the great Mallorcan poet, was our literature teacher at the secondary school."¹⁹ At the request of Dalí *père*, Miravittles taught Salvador a maths class and together they exchanged revolutionary ruminations.

DALÍ THE ARTIST IN THE EMPORDÀ IN THE EARLY 20TH CENTURY

Carrer de Monturiol in Figueres was one of the prime arteries in the painter's life. Salvador Dalí was born in the entresol of the house at number 20 (today number 6), whose gallery figured quite prominently, as Anna Maria Dalí describes it in her memoirs: "Our childhood took place less inside the flat and more on the gallery that enlarged it. It was decorated with large pots of tuberose and lilies and a gazebo filled with birds. Our mother liked them so much that she loved to raise canaries and turtle-doves in a shed, which provided mild shade at the exit from the dining room."²⁰ In 1912, the family moved to the second floor of number 24 (today number 10), which is once again recalled in the memoirs of the painter's sister: "I spent so many years there it's like I can see it. When you entered, there was a small foyer lit by coloured glass windows. The gallery didn't have stone banister but an iron one, and it looked out onto a large, spacious square, behind which we could see a strip of the Gulf of Roses, Palau-saverdera and the mountains of Sant Pere de Roda from the gallery. It was on Plaça de la Palmera [Palm Tree Square], and this palm tree existed and was taller than our home. That was where the Fires de la Santa Creu were held."²¹ This is precisely the view that Dalí portrayed on one of his canvases, *Noia de Figueres (Girl from Figueres)*, in which a female figure is doing embroidery on the house rooftop with the magnificent sign of the Ford dealership²² with cars in front, a clear harbinger of Pop Art. As Anna Maria Dalí explained it,²³ the Fires de la Santa Creu were set up in the Plaça de la Palmera, which the Dalí siblings could see from their house, and from which the young painter made a few of the sketches for his numerous posters and gouaches on the most popular festival in the capital of the Alt Empordà.

Dalí temporarily used a small room at number 4 Carrer de la Muralla as his first working space. This was the gathering place of a group of intellectuals who published the humorous-satirical magazine *El Sanyó Pancraci*, only three issues of which came out between 1919 and 1920. The group was made up of the secondary school teacher and printer Josep Soler Grau, the owner of the house; the revolutionary politician, Martí Vilanova; the architect, Pelai Martínez; the writer, Antoni Papell; the poet, Jaume Maurici; and the teacher, Rafael Ramis, among others.²⁴ The meetings there were famous, and some ended in complaints and arrests.²⁵ "Vador", as Dalí's closest friends called him, came up with a series of murals in this house. Unmistakably Catalan elements appeared in the one depicting the group, such as the dragon, the wine flask and the onion. These paintings, which only survive today in a few photographs, reflected a kind of acerbic Noucentisme similar to the representations in the frescoes by Xavier Nogués which decorated Barcelona's Galeries Laietanes.

Dalí had his studio in Figueres in the same building where he lived: "The two spacious rooms in my brother's

FIGURE 1. Salvador Dalí, *Noia de Figueres* (*Girl from Figueres*), 1926. Oil on wood, 20.8 × 21.5 cm. Fundació Gala-Salvador Dalí, Figueres. © Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí, VEGAP, Barcelona, 2018

studio in Figueres gave onto Carrer Monturiol. Every afternoon, when the sun started to set, it would enter the studio obliquely, projected onto the tempera canvases like a reflector illuminating the bright colours. The two rooms were always filled with little gypsies who worked as his models, who looked like they were made of copper with the orangey light spreading through the studio.”²⁶ In *The Secret Life*, the painter himself referred to another of his work and meditation spaces on the rooftop of his house, from which he could spot much of Figueres and the mountains of Sant Pere de Rodes, where he spent many hours: “My parents never tired of answering the invariable question that their friends asked whenever they stopped by: ‘Where’s Salvador?’ ‘Salvador’s on the roof. He says that he set up his first painting studio in the sink. He spends hours and hours there alone.’ ‘Up there!’ [...] As soon as I reached the roof I felt unique: the scenic views of the city of Figueres, spread out at my feet, more than stimulated the pride and limitless ambition of my sovereign imagination.”²⁷ Jaume Maurici was one of the friends who went to see them, and in an article written under the pseudonym of One in the publication he oversaw, *Alt Empordà*, he recounted one of those visits, accompanied by Joan Subias, in September 1921: “So how about stopping by to see Dalí?” our friend Subias asked. When we reached the young painter’s house mid-after-

noon, we surprised him working in his studio, with the room flooded with that September light which came in through the wide-open balcony. He was working with a tempera when he got up to welcome us with his hair slightly mussed – Dalí’s hair, the only insurgent note on our streets.”²⁸ It was probably around the time of that visit that Jaume Maurici commissioned him to paint the cover of the biography of Ramon Muntaner by Carles Rahola, which is conserved in the Centre d’Estudis Dalinians, Fundació Gala-Salvador Dalí, although it was never published because the biography was ultimately issued by Publicacions Empordà in October 1922 without Dalí’s drawings.²⁹ On the other hand, the covers and illustrations of the poetry books of Jaume Maurici were made in the early 1920s, but not published until many years later, such as *Estrelles caigudes*, which was not published until 1954, with a drawing on the cover and an inside illustration from Dalí’s early years. In 1921, Dalí designed the cover for *Poemes amb ocells*, which was not published with his drawing until 1965.

Figueres is present in Dalí’s work through its people, the personalities he portrayed, the friends around him who took care of his day-to-day life: the portrait of Josep Puig Pujades with the city behind him, the portrait of Jaume Miravittles wearing the uniform of the Unió Esportiva de Figueres, both of which are in the Teatre-Mu-

seu Dalí in Figueres, and the portrait of Joan Xirau soaking up the sun in a bathing costume with a very elegant car behind him. The painter displayed this latter canvas with *Retrat de Luis Buñuel (Portrait of Luis Buñuel, 1924)* and other works at the First Exhibition of the Sociedad de Artistas Ibéricos which was held in Madrid's Retiro Park between May and June 1925. This show signalled the painter's launch outside Catalonia.

In Figueres, Dalí experienced the Fires de la Santa Creu intensely; he peered carefully at the sunsets from Sant Ferran castle; he fell in love strolling through its streets; he explored the outskirts of the city to practise *plein air* with Ramon Reig in Vilabertran and Roses; and he also experienced one of his keenest and most unfair heartbreaks: the death of his mother. Figueres was where his political leanings in favour of the Russian Revolution were sparked along with "Met" (Jaume Miravittles), both spurred by the Figueres politician Martí Vilanova, as Miravittles himself recalled upon his death: "Under the impetus of Martí Vilanova, Salvador Dalí experienced the most romantic, generous period in his existence. Later, led by Martí, we founded a group, *Renovació Social*, which belonged to the 3rd International. It was most likely the first cry in favour of Russia in Spain. Even today I can read the issues where there are wonderful articles by Martí, Dalí and Ramis."³⁰ They both embarked upon their revolutionary trajectories, got involved in the events that characterised that period (such as the burning of a Spanish flag in 1919³¹) and positioned themselves in the formation of the *Renovació Social* group.³²

The other setting of the painter's life was Cadaqués, more specifically Es Llaner, where the family had a summer home and where Dalí spent month upon month steeped in the sun, saltwater and entrancement. This may well be where the young painter's mind was set the freest, unhindered by prejudices. It is possible that the whimsical forms in the mineral formations of Cap de Creus had a great deal to do with his aesthetic change secretly forged in around 1926. In this sense, his "surrealism", his maliciously detailed "cold nature", are more closely related to Cadaqués than to Figueres.

Figueres was the paradigm of culture, learning, the organisation of ideas, the republic of the arts; it was a bustling city which was laying the groundwork for the next 100 years. By the late 19th century, Cadaqués had become a paradise for many painters: pure nature, inspiration, creation and a passion for light. Testimonies of this are the works by Roig Soler, Eliseu Meifrèn, Ramon Pichot and Siegfried Burmann. Dalí experienced these two worlds in constant parallel; unquenchable as he was, he was trained and learned from both sources near him. He evoked his creative side in Vilabertran, Cadaqués and his urban world in Figueres, three microcosms which succeed one another in the same creative discourse.

At the two places where the young Salvador went to learn drawing, he had the same teacher: Juan Núñez: in 1915 at the Escola Municipal de Dibuix and after 1916 at

the secondary school in Figueres. Without the shadow of a doubt, Juan Núñez was one of the people who made the greatest impression on him as an artist during his childhood and adolescence, the teacher that "picked him out from hundreds of students in his class and invited him to his home", where he explained "the mysteries of chiaroscuro and the 'savage lines' (this was his expression) of an original Rembrandt engraving that he owned."³³ Núñez inevitably appears in Dalí's personal diary and in *The Secret Life*; he was the young painter's first artistic referent in Figueres and taught him the underpinnings of art within a classical conception. With the eclectic collection of the museum at the secondary school in Figueres, Núñez availed himself of an outstanding working tool that today we know he used, as confirmed by an oil painting by Carme Roget, Dalí's girlfriend during his long apprenticeship in Figueres. It is a copy made in 1917 of the Lluís Rigalt piece *Camino de Vallvidrera, en el fondo Barcelona*, which entered the school museum in 1877 with a donation from Joan Tutau, and which is currently in the collection of the Museu de l'Empordà. It is telling that Núñez used this painter as a model in his classroom, since Rigalt – along with Martí Alsina – was one of the pioneers in practising *plein air* in Catalonia. Núñez invited his students to directly engage with the landscape around Figueres, at Vilabertran lake, as shown by the somewhat famous images of Vilabertran by Núñez and his disciplined disciples Ramon Reig and Salvador Dalí. This is the kernel of what later would be called the "Empordà School", or more specifically, the "Figueres School".

Dalí mirrored himself on Núñez and wanted to follow in his footsteps: "I'll finish my baccalaureate quickly, if I have to I'll do the two years that still remain in one. Afterwards I'll go to Madrid, to the Fine Arts Academy. There I'm planning on spending three years working like mad. The academy is also beautiful. It's never too much to sacrifice and subjugate myself. Later I'll earn a scholarship to spend four years in Rome; and when I get back from Rome I'll be a genius and the world will admire me."³⁴ With the help of Núñez and other friends of his father such as Puig Pujades, Dalí managed to make his dream of going to the *Escuela Especial de Pintura, Escultura y Grabado de la Academia de Bellas Artes* come true in the autumn of 1922. This move meant breaking up with Carme Roget, the sweet Isabel in *Tardes d'estiu (Summer Afternoons)*,³⁵ who was also present in the caricatures of his study books and in *Els primers dies de primavera (The First Days of Spring)*. In this latter composition, Dalí depicts himself embracing Carme Roget and recalls days past in Figueres by depicting easily identifiable scenes, such as his sister seated on the balcony doing embroidery or the city's emblematic buildings, including the French nuns' school and the Art Nouveau house in Plaça de la Palmera which he could see from his home. In his personal diary, Dalí jotted down Núñez's guidance with regard to the Fine Arts Academy of Madrid; he defined Núñez as a weary man who had abandoned his art career

and fully immersed himself in his teaching; this may be why not too many of Núñez's works still remain. In this diary, specifically a passage from the 14th of November 1920, the proud adolescent Dalí emerges speaking about Núñez with a touch of disdain. But in his other autobiographical writings, Dalí never ceases to praise and support his teacher, whom he profoundly admired: "He only does it for entertainment. More than anything, he is a very skilled engraver and has an artist's temperament. But this doesn't mean that he is one. I am beginning to show him my works. He finds lots of fantasy in them, but he is getting enthusiastic about them and is ending up being encouraging. He likes some of them a lot. He says that I've got talent and should drop everything to be a painter. After that he complains bitterly... 'If my son were so skilled, even half as skilled, no!, one-third as skilled! I mean, when I see your father I'm going to tell him not to be a fool. He and his books can go to hell. Work, work, work... never stop... You have an admirable vision of colour', and I think about the bohemians ('You'll get there, I'm behind you'), because I'm told that he'll recommend me to men of art when I get to Madrid, men who will know how to understand me. My teacher's words encourage me."³⁶ Without a doubt,

Núñez saw in Dalí's works of art his old youth and boldness back when he had just gotten his start, and he clearly helped with all arrangements so that the young Dalí could go to Madrid. He also celebrated his sweetest victories, such as the dinner he held in Barcelona in 1925 on the occasion of Dalí's successful exhibition at the Galeries Dalmau. He also taught him private engraving classes in the family home on Carrer de Monturiol in Figueres, where Dalí *père* had a press installed, as Anna Maria Dalí recalled.³⁷

One of the most important exhibitions to be held in Figueres was the Expo d'Art Antic i Modern in 1921, organised by Salvador Dalí and his friend Joan Subias in the Sala Edison, which featured works belonging to Puig Pujades, including a Zubiaurre and a *maja* by Gustavo de Maeztu. Joan Subias' unpublished memoirs mention that part of an altarpiece from a church located at the foot of Mare de Déu del Mont was in the exhibition, perhaps the Segueró church,³⁸ which contained an altarpiece by Pere Mates which depicted the image of Adam and Eve. "In around 1920, it was taken down from the parish church at the foot of Mare de Déu del Mont and exhibited by me and Dalí, the highlight of a successful EXPO D'ART ANTIC I MODERN in Figueres. [...] None of it was easy: we had to

FIGURE 2. Salvador Dalí, *Els primers dies de la primavera* (*The First Days of Spring*), c. 1922. Watercolour and ink wash on paper, 20.8 × 15 cm. Fundació Gala-Salvador Dalí, Figueres. © Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí, VEGAP, Barcelona, 2018

overcome the objections posed by the patriarch of El Noguer, despite the facilities gotten from the leading Church authority with road of oxen and successive paths! But seeing the ADAM AND EVE in Figueres was worth all of our efforts.”³⁹ The show also displayed oil paintings by Eusebi de Puig, one of the most prominent painters to practise Impressionism in his paintings depicting the environs of Figueres.

In fact, Dalí was personally familiar with the work of the “primitives of the Empordà” – Marià Llanera, Eusebi de Puig and Josep Bonaterra – who at some point he used as a reflection when striving to capture the same landscape. He coincided with these painters at numerous shows, such as the first exhibition in which he took part, which was held at the Teatre de Figueres. It was organised by the Societat de Concerts between December 1918 and January 1919, and he hung his paintings next to those of Josep Bonaterra and J. Montoriol Puig.⁴⁰ The latter presented four pieces there which followed the footsteps of French Impressionism, with references to Pissarro and Monet, just like two other artists in the gallery. In this show in December 1918, Dalí exhibited *Dona portant el doll i acompanyant, davant de sa punta des Baluard, Cadaqués* (*Woman Carrying a Jug and Accompanying, before Sa Punta des Baluard, Cadaqués*) where he showed influences from some of Gustavo de Maeztu's *Samaritanas* (*Samaritan Women*),⁴¹ which also depicted women carrying earthenware jugs with lost gazes. In *Fulla Artística d'Alt Empordà*, Puig Pujades published an extensive article on Impressionism in order to introduce the aesthetic of the pieces on display to the audience, and when referring to Dalí he exclaimed with emotion: “We're among those who believe that Dalí shows the mettle of a great artist, and in this sense we claim that the drawings and oil paintings displayed are indisputable. Now, our belief is conditioned upon the discipline that our young friend must impose on himself in order to gain qualities which are so powerful that they become dangerous if they are not subjected to a severe regimen which can elevate them to perfection without mishandling or diminishing them.”⁴² The politician and intellectual from Figueres publicly noted the young painter's high artistic value and warned that he had to continue working under rules that could guide him. And that was precisely what Núñez gave Dalí, academic discipline, systematic rules that allowed him to gain altitude and speed when he did take off.

FAIRS AND SARDANES IN SALVADOR DALÍ'S EARLIEST COMPOSITIONS

Winters in Figueres was too long for Dalí. The young painter yearned for the summer to come, the season when he and his family went to Cadaqués, to Es Llaner, so he could capture all the colours of that stretch of the Empordà on his canvas. But his compositions on themes from Figueres, devoted to its festivals and bohemian ven-

ues, is where Dalí painted his most festive, poster-like works, echoing those of Ramon Pichot. *Escena nocturna a Figueres* (*Night Scene in Figueres*) dates from this period, a work that is reminiscent of Pichot's compositions with dancers, as well as the Fires de la Santa Creu poster from 1921, which features the city's giants. This is probably one of the posters advertising the fair that sparked the most criticism and astonishment in Figueres' society, prompting an article by Subias explaining and providing the rationale behind his close friend's compositions: “Dalí's posters are novel, and outstanding. They leave plenty of room for discussion, which should please the author because there is no greater honour than sparking controversy.”⁴³ After that, Subias referred to the history of poster art from Jules Chéret to Toulouse-Lautrec to Edgar Degas. This series of names should be joined by Ramon Pichot, as Dalí himself noted in *The Secret Life*: “The oldest painting by R. Pichot was reminiscent of the stylistic and iconographic formulas characteristic of Toulouse-Lautrec”.⁴⁴

The work *Fires de la Santa Creu* (*Holy Cross Fair*) falls within the same aesthetic as the posters for the fair and is one of the different compositional studies that the painter made in his gouaches, some of which, after a culling, ended up being featured on the covers of the programmes of the fair or on posters. In this piece, there is a festive air and a joyful crowd, in which we can distinguish individuals within the painter's milieu, such as the footballer who appears behind some girls wearing the uniform of Unió Esportiva Figueres, his good friend Jaume Miravittles. His sister, Carme Roget and Dolors Carré no doubt appeared among the “girls from Figueres” which he mentioned in *The Secret Life*.⁴⁵ And the elegantly-dressed couple whose back is facing us may be Josep Pichot and his wife, Angelita, who always attended the city's social events. On the back of the same piece, Dalí painted *La festa de l'ermita* (*The Festival of the Hermitage*), another work in a festive tone spotlighting the Sant Sebastià hermitage in a Cadaqués.

Dalí placed two footballers in the foreground of the composition of *Les Fires de Figueres* (*The Fair of Figueres*), most likely Jaume Miravittles and Joan Maria Torres, as noted by Josep Playà and Xavier Jiménez in an article published in the *Revista de Girona*.⁴⁶ Right in the centre of the composition we again see a well-dressed couple, Josep Pichot and Angelita Gironès, as confirmed by Rafael Santos Torroella,⁴⁷ probably the painter's tribute to one of the referents from his youth who died in July 1921. This composition illustrated the cover a trade fair programme from 1922⁴⁸ which was printed by Minerva, a printer owned by the father of Salvador Dalí's classmate, Joaquim Serra. The same year, a more ground-breaking image of the Fires de la Santa Creu appeared on the cover of the programme of festival events printed by J. Vila. The painter synthesised the composition, streamlining it to eliminate all the aforementioned personalities, such that the volumes and geometry ended up coming to the fore. Refer-

ring to this drawing, Santos Torroella⁴⁹ cites its relationship with the work by the Uruguayan painter Rafael Barradas, who had exhibited his works at Barcelona's Galerías Dalmau several times. Dalí was always on the lookout for Barradas' shows, and later the two artists struck up a friendship in Madrid.

Regarding Dalí's facet as an illustrator in these early years, the cover of *Empordà Federal* dated the 15th of October 1921, devoted to the *sardana* dance, is particularly significant. He said that the dance was "embodied by Pep Ventura, who created it, and Enric Morera, who brought it to life".⁵⁰ This work came on the occasion of the tribute that the association was offering to the composer Enric Morera. Inside the same issue was a reproduction of *La sardana de les bruixes (The Witches' Sardana)*, with the village of Cadaqués and the sea in the background.

During those years, Dalí was working on the series of symbols of the Empordà, the poems and *sardanes* of an entire generation of writers from Catalonia and the Empordà led by Joan Maragall, which became "Mitologies empordaneses" (Mythologies of the Empordà), as cited in the catalogue of the exhibition held in Figueres on the occasion of the centennial of the painter's birth.⁵¹ These symbols are the outcome of the environment in which the Dalí siblings were raised, and in her memoirs Anna Maria recalled from her childhood that her father had the *sardanes* of Pep Ventura played by the musicians of the city, and that he published some of their scores with lyrics by Joan Maragall and Ignasi Iglésias.⁵² In 1906 and 1908, Dalí père and the Figueres-based bookseller Dalmaci Presas published two issues of a collection of *sardanes* by Pep Ventura: "Per tu ploro", with lyrics by Joan Maragall, and "La capritxosa", with lyrics by Joan Llongueras.⁵³

In 1922, Pere Coromines commissioned Salvador Dalí to make a series of illustrations for the second edition of his essay *Les gràcies de l'Empordà. Poema en prosa*,⁵⁴ in which everyday scenes from his boyhood in Figueres appear, including a *sardana* dance. The work was not published until 1994. Afterwards he illustrated *Les bruixes de Llers*⁵⁵ by Carles Fages de Climent, which was published in 1924; in it, we can glimpse Cubist lines and plays of volumes. By that time, Dalí was living at the Students' Residence in Madrid, but despite the distance, he remained in close contact with the people in the Empordà, as shown by a letter that Joan Subias sent to Dalí in which he said: "[...] Puig asks you to send drawings; I'm guessing, since I haven't seen them, that they're really good; I'd like to know what you're up to".⁵⁶ Subias was most likely referring to the drawings that went with the Josep Puig Pujades novel *L'oncle Vicenç*,⁵⁷ which was published in 1926, including the skyline of the city of Figueres, the giant cloud and the dining room scene.

The more Noucentista feel of Dalí's work from the early 1920s in the illustrated books to which he contributed was described by the poet Jaume Maurici, who also chose them to give shape to his words: "His drawings identify with ancestral and civilian experiences of all times. The

old dome and belfry of Sant Pere, which have since been replaced, set under a puff of clouds, which idealise the scenic views in 'L'oncle Vicenç'; the steep streets of Llers, the land of witches, through which the Holy Thursday procession is wending; agaves, haystacks and a cemetery, insinuated more than drawn, with a skilled hand [...]"⁵⁸

From Madrid, Dalí also corresponded with Joan Xirau, to whom he described the cultural atmosphere in the capital of Spain on the request of his brother, the philosopher Joaquim Xirau: "In Madrid, unlike in Barcelona, modern avant-garde painting has not only had no repercussions but isn't even known (except for a core of poets and literati which is whom I'll talk about)".⁵⁹ Dalí spent many hours with the Xirau brothers, especially the younger one, Joan, who often kept him company as he painted, as Joaquim Bech de Careda recalled.⁶⁰ Joan Xirau often visited Dalí in his studio, where he watched him work. Together they shared experiences in Figueres, such as the night they both spent in the city cemetery. Even today Maria Xirau, the daughter of the chemist from Figueres, recalls this anecdote that her father used to tell her.

In 1923,⁶¹ Dalí painted the portrait of Ramon Muntaner for the Gallery of Enlightened Men of the Empordà of the Library of Figueres (this portrait was destroyed in one of the bombardments that the city of Figueres suffered from throughout the Spanish Civil War). The Gallery of Enlightened Men of the Empordà project included portraits of Pep Ventura, Anicet de Pagès, Frederic Rahola, Damas Calvet and Bosch de la Trinxeria.⁶² Dalí's work was unveiled to the public by Puig Pujades, president of the Board of the Library of Figueres, on the 16th of February 1923 as part of the tribute that this institution was paying to Ramon Muntaner. At the same event, Carles Rahola, who had published a biography of the chronicler from Peralada, delivered a lecture on "L'Empordà en la crònica d'en Muntaner".⁶³

THE NEW DALÍ TAKES OFF IN THE EMPORDÀ

If Ramon Pichot was partly behind Salvador Dalí's early Impressionist, Fauvist stage spattered with light and colour, he was also behind his aesthetic shift sparked by the influx of the new avant-gardes. Through his brother Josep, in around 1920 Ramon Pichot gave Dalí the *Futurist Manifesto*, accompanied by works by Umberto Boccioni, Carlo Carrà, Luigi Russolo, Giacomo Balla, Gino Severini and Ardengo Soffici. But Futurism had previously been mentioned in the Figueres press in July 1919, when Ricard Giralt Casadesús published the article "Futurisme arquitectònic!" in *Fulla Artística de l'Alt Empordà*.⁶⁴ Articles and poems by Marinetti and Apollinaire also appeared on the literary page of the weekly *Alt Empordà*, directed by Jaume Maurici, in January 1920.⁶⁵ In parallel, Dalí got hold of the magazines *L'Esprit Nouveau* and *Valori Plastici* thanks to the finagling of his uncle, Anselm Domènech, the owner of the Verdaguer bookshop in Bar-

celona, as well as other Catalan magazines specialising in painting which reported on the painters of Italy's Novecento, such as Felice Casorati and Ubaldo Oppi. It was a time of taste and intersecting aesthetics which he experienced through the landscapes of his life around Figueres and Cadaqués. *Gitano de Figueres* (*Gypsy from Figueres*), conserved at the Museo Reina Sofia in Madrid, stands as a signpost of this juncture in the artist's career, revealing the influence of Paul Cézanne, Pablo Picasso, Juan Gris and Cubism. Another piece crafted in his workshop on Carrer de Monturiol in Figueres is *Natura morta, sífó i ampolleta de Rhum* (*Still Life, Siphon and Small Bottle of Rum*), in which the influences of the Italian metaphysical painters and the pure nature of Le Corbusier and Amédée Ozenfant are visible. In an article published in the magazine *Alfar* in 1924, his friend Joan Subias described this moment of metamorphosis:

Moment – fauve – and of decorative Cubism. In a feverish output – with primary colours in tempera – and tumultuous compositions with motifs like the circus, fairs, country picnics, he gets greater sensuality of col-

our with greater sensuality of matter. [...] First appearance of the geometric scheme. Simultaneously, nature studies-still lifes *almost aseptic* landscapes with a bare recollection of dreaminess... Change in atmosphere; futuristic attempts begin. Scenes of slums – misery, night-time, vice – which are reminiscent of the decompositions of Marc Chagall. As a reaction from the Futurist extreme, the first attempts at “pure paint” appear [...]. The vision from half-closed eyes has become a “precise” vision from dilated pupils. Colour is back, stripped down; he admires Raphael, Poussin, Ingres and patient drawings – *heroic lessons* – of anything, bereft of lyricism.⁶⁶

However, to define the scope of action of Dalí's art, Subias needed just one word: “Cadaqués”, the place where Dalí was free to develop his painting. There, he forged the technique in the quest for his own language, and he abandoned himself to the struggle to master nature by recreating a parallel universe of his own until it was possible to count the number of waves in its everyday sea, as he staked his distance from Figueres.

FIGURE 3. Salvador Dalí, *Gitano de Figueres* (*Gypsy from Figueres*), 1923. Oil and gouache on cardboard, 104 x 75 cm. Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Madrid.
© Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí, VEGAP, Barcelona, 2018

Of the works he executed in Figueres, worth highlighting is *L'estació de Figueres* (*The Figueres Station*) from 1924, a canvas painted in Joan Subias' house located on Carrer de Rubaudonadeu, across from the train station.⁶⁷ This painting shows a metaphysical aesthetic made solely of geometric lines, trees bare of leaves and the human presence marked merely by two silhouettes, shadows reminiscent of the shadows in Giorgio de Chirico's works.

One example of the new direction on which the painter embarked is *Retrat de Pep Ventura* (*Portrait of Pep Ventura*) from 1927, a far cry from the 1922 drawing which he made for the cover of the book by Joan Llongueras, *Pep Ventura i les belles tonades de la raça*,⁶⁸ which was never published. At that time, the painter was revving his engines to sign the *Yellow Manifesto*, an attack on all the underpinnings of bourgeois and Noucentista culture. The portrait was published in January 1928 to illustrate the article by Puig Pujades, "Quan va néixer en Pep Ventura".⁶⁹ There Dalí showed a Pep Ventura similar to the images of the "putrefactes" (putrid ones). In fact, this word emerged for the first time among his peers in his birthplace, Figueres, to describe the kind of society they rejected, and it also appeared in his personal diary in 1920. It may well be distilled from the work by Nogués: "Afterwards, before going to draw, we went to the Rambla where we studied some *putrefactes*. We've discovered a few gems. The world is inexhaustible!"⁷⁰ Dalí continued to work on this concept with Federico García Lorca and other classmates from the Student Residence. The *putrefactes* also appeared in the book by Jaume Miravittles *El ritme de la revolució*,⁷¹ published in 1933, and had been reproduced for the first time in 1931 in the magazine *Hora* on the occasion of a rally of the Bloc Obrer i Camperol, to which Miravittles belonged, at the Capcir Gallery of Barcelona.

Therefore, this Dalí was now distant from the city where he had been raised. It is the Dalí who joined the Surrealist, artistic revolution, thoroughly prepared to break with all the norms and develop his own, local universe that was, nonetheless, fed by the light of the Empordà.

The Provincial Fine Arts Exhibition held in the Casino Menestral during the 1928 Fires de la Santa Creu, organised by Josep Puig Pujades, Joan Subias, Sebastià Escapa, Juan Núñez and the architect Pelai Martínez,⁷² was one of the last major events in which Dalí was present in Figueres before he broke off relations with his family. Parallel to the show, a lecture series was held with talks by some of the most important critics from the capital of Catalonia, including Rafael Benet, Feliu Elies and Salvador Dalí himself, who spoke about "super-realism".⁷³ It must have been quite interesting to observe the aesthetic clash between Benet and Elies on the one hand and Dalí on the other, given the latter's radicalisation process since the publication of the *Yellow Manifesto* in March 1928, which he, Lluís Montanyà and Sebastià Gasch signed in Cadaqués. The *Yellow Manifesto* was written after a long public

dispute between Rafael Benet from *La Revista*⁷⁴ and Sebastià Gasch and Salvador Dalí from *L'Amic de les Arts*.⁷⁵

The most important artists from the *comarques* of Girona who were working at the time participated in the Provincial Fine Arts Exhibition held in Figueres. On the one hand were painters who followed the Olot School, from whom Dalí had distanced himself considerably for some time, including Joaquim Vayreda, Marian Vayreda, Josep Berga i Boix, Josep Berga i Boada, Pere Gussinyé, Iu Pascual and Francesc Vayreda. On the other were painters from different places who followed a more Impressionist and Post-Impressionist style: Manuel Pigem from Banyoles; Josep Aguilera, Francesc Gallostra and Pons Martí from Girona; and Josep Maria Mascort, Francesc Vidal Palmada and Lluís Medir from the Baix Empordà. Finally, among the painters from the Alt Empordà with whom Dalí grew up, the "Primitives from the Empordà" participated, namely Marià Llanvenera, Eusebi de Puig and Josep Bonaterra, along with his classmates, Ramon Reig and Marià Baig.

The works that Dalí showed there, *Aparell i mà* (*Apparatus and Hand*), *Arlequí* (*Harlequin*) and *La mel és més dolça que la sang* (*Honey is Sweeter than Blood*), among other "Figures", revealed the abyss between him and his fellow artists at the show. He was at a point of no return, yet he wholly depended on the Empordà. Figueres was still a presence in Dalí's life until the painful break with his family. His father tried to force him to stay away from Cadaqués, never fully achieving it, and Dalí seldom returned to his family home in Figueres again, although he was concerned about the paintings, drawings and manuscripts that remained there, which he tried to get back multiple times.

In February 1929, months before the family tumult broke out, Dalí published "La dada fotogràfica" in the magazine *Gasetta de les Arts*,⁷⁶ in which he publicly expressed his admiration for his friend Joan Subias. The article was based on the images of the Vilabertran cross rendered by Subias, and he reflected on how photography brings much more visual information since it offers an unfiltered reality: "I am pleased to be able to remark on the effort of Joan Subias, who merges the primordial conditions of the spirit (generally so scarce among those who work in archaeological research) with great erudition, which allows him to be a spectator of a work by Max Ernst and a Romanesque sculpture simultaneously. For example, Joan Subias has captured the head of the Christ of Vilabertran, which is equivalent to its wholesale invention; this photograph, the process of painstaking craftsmanship and various attempts, shows us the first real detail of the both non-existent and famous Cross of Vilabertran."⁷⁷ Good proof of the friendship between Dalí and Subias is the wedding gift that the painter gave his friend in 1923, the painting *Cadaqués* (1923), which is currently conserved at the Dalí Museum in Saint Petersburg, Florida. The events that transpired in the summer of 1929 distanced the painter from his circle of friends in

the Figueres of his birth and youth. He met up again with Joan Subias many years later, once Dalí's American years were behind him. It was a coincidental encounter at Barcelona's Palau de la Virreina, yet a very effusive one perhaps because of the memory of the cultural pursuits they had shared in Figueres more than thirty years earlier.⁷⁸

Figueres is also where Salvador Dalí and Luis Buñuel carried on with the project *Un chien andalou*,⁷⁹ as they themselves recounted in an interview with Josep Puig Pujades published in *Empordà Federal* in February 1929.⁸⁰ The film has ended up being remembered as much for the famous scene of the knife cutting the eye as for the two priests, Dalí and Miravittles, being dragged by a man who is also dragging two pumpkins, two rotting donkeys and two grand pianos. The capital of the Alt Empordà was one of the first cities where *Un chien andalou* premiered on the 10th of January 1930⁸¹ in the midst of the father-son feud in the Dalí household. Figueres never ended up understanding this feud, and the painter did not return to settle in his city until 1948, after he had spent long stretches in Europe and the United States. However, some bonds were never broken, such as his relationship Josep Puig Pujades, who could be regarded as one of his spiritual mentors; the two exchanged letters until the death of the republican federal leader, who had been exiled with no return in France upon the entry of the nationals.

The politician and writer Jaume Miravittles was one of the friends from Dalí's youth who best weathered the artist's shift in aesthetics, thinking and concepts. Indeed, this intellectual made this very clear in the open letter that he published in *La Vanguardia* in 1980, which represented the conclusion of the relationship between the two. Miravittles asserts this by saying: "I have known and loved Dalí with sentimental, virile love many more years than you, Gala. [...] We immediately became 'close friends'. I would go to his house every afternoon to help him study maths and science, which were totally impenetrable to him."⁸² Miravittles respected most of the painter's transformations, and they held each other in mutual admiration, which allowed them to continue their friendship almost until the end of the painter's life. They both shared a revolutionary and republican spirit, they were both imprisoned, but historical events eventually broke their dreams. In this letter, Miravittles revealed the proposal he had made to his good friend when he found out he had been appointed Propaganda Commissioner of the Generalitat de Catalunya in 1936: "the creation of a special department that he personally ran from La Pedrera. His mission would be 'the irrational organisation of everyday life'".⁸³ In the study entitled "Dalí i Miravittles, profetes i empordanesos",⁸⁴ Josep Playà clarified many details of the relationship between the two, especially in New York after 1945. The end of the open letter from Miravittles to Gala could be considered a sincere confession of the friendship that existed between the two men, despite the artistic genius's extravagance. The politician from Figueres did not mince words in expressing his an-

noyance at the obstacles that Gala put up to him visiting Dalí: "But I love Dalí and I accept him the way he is, without expecting any benefit. [...] If the memories of childhood and adolescence are negative to him, let a physician tell me so in front of you and in Port Lligat, in that 'cabin' which he and I used for the first time many years before you even met him."⁸⁵

Despite the distance, Figueres was still a strong presence in Dalí's heart throughout his long stay in the United States. For example, every Thursday morning, the market day in Figueres, he ran errands, went shopping and got together with his Catalan friends in order to maintain his life routines. Jaume Miravittles confirmed both friends' recollection of Figueres as an architectural space from the city of skyscrapers, and he recounted how they tried to imagine them along the Rambla of Figueres, comparing it to the size of the streets in the Big Apple: "After comparative studies, we reached the conclusion that it would have to be around 1,000 metres long and around 250 wide. At a minimum, Dalí insisted in all seriousness."⁸⁶

Figueres was the beginning and became the end of Dalí's life, and he owed part of his essence and personality to the city where he was born. He consciously and premeditatedly chose it as the site of his artistic legacy, the Teatre-Museu Dalí, and he only felt properly recognised when the Cercle Sport, his father's social milieu, paid tribute to him as a person and an artist. This was the great yet fragile Dalí. Gala must have taken much of this fragility in her attempt to marginalise the painter's past in Figueres. This would explain the discord between Salvador Dalí and his old peers from Figueres and his sister, Anna Maria, who remained implacable in her blatant opposition to her brother's relationship with Gala, an attitude that did not contribute to the unity of the Dalí family. Nonetheless, Salvador Dalí repeatedly showed his recognition of Figueres in small details, and at the end of his public speeches, he always exclaimed "Visca Figueres" ("Long live Figueres!"). In a letter to the painter, Alexandre Deulofeu discussed the importance of Figueres, the capital of the Alt Empordà, so closely tied to his theory outlined in his book *L'Empordà, bressol de l'art romànic*,⁸⁷ a copy of which he sent Dalí with the following missive: "I'm sending you this book so that you have material support for your brilliant 'VISCA FIGUERES', which has no meaning other than considering our town an exceptional place".⁸⁸ Those were the years when Dalí was resuming his friendship with old acquaintances from his birthplace, including Alexandre Deulofeu himself and Ramon Reig.

The confirmation that Figueres was always present in the painter's universe becomes clear in the decision to locate his Teatre de la Memòria there,⁸⁹ his legacy to the world. In the 1960s, he, Miquel Mateu and Ramon Guardiola⁹⁰ started a series of complex arrangements to make this museum come to fruition. All of this finagling made it possible for construction on the future Teatre-Museu Dalí to be approved in 1970. Dalí wanted recognition at home. In the early 1970s, he and Antoni Pitxot visited

what had been Dalí's second home in Figueres – with views of the Plaça de la Palmera – as well as the Molí de la Torre estate by the lighthouse of the Empordà, seeking the sensations and memories of their childhood. In this way, Dalí continued to travel back to his past. Through this universe of lived experiences and captured sensations, he was able to reinvent himself and fabricate the “false memories” which figure prominently in his entire artistic and literary oeuvre, at the end of which was always his beloved Empordà.

Inherent in the sharp edges of the of Cap de Creus depicted on his canvases is Dalí's thinking, as he sought to understand the concept of divinity within the laws of logic. And over the years the philosopher Francesc Pujols became an essential referent for the painter in this quest, with everything this meant regarding the thinking of Ramon Llull and his great *Ars Magna*, based on the underpinnings of religion in science, as also seen in Dalí's works. The painter from the Empordà met Pujols back in the 1920s at the gatherings at the Ateneu Barcelonès, and they shared a defence and admiration of Gaudí, another of his aesthetic mainstays. Pujols' great work, the *Hiparxiologia* (Science of Existence) became his lodestar: he devoted several paintings to it, such as the oil *Cel Hiparxiològic* (*Hyparxiological Sky*). He also drew the angelic stamp represented by the staircase of understanding for the philosopher's tomb, and published the book *Pujols per Dalí*.

And since his life and history are one wondrous circle, as his good friend Alexandre Deulofeu envisioned them, one year after the Teatre-Museu Dalí opened, in 1975 the painter erected a monument to Pujols with a plaque that read: “To Francesc Pujols, genius of Catalan philosophy”, which is tantamount to a confession of the Catalan thinker's importance in his oeuvre. In 1982, a new plaque was installed with an inscription by Pujols that is reminiscent of the vigour of those men of the Empordà who fought for the principles of the Catalan nation and love of the land, with whom the painter, despite all his contradictions, grew up and who shaped part of his creative oeuvre: “Catalan thinking will always spring up again and survive its illustrious buriers.”

NOTES AND REFERENCES

- [1] Joan MARAGALL. “Del discurs llegit a la Festa de la Bellesa de Maig de 1906, celebrada a Figueres”. *Empordà Federal* [Figueres], no. 39 (23 December 1911), p. 1.
- [2] Idem, p. 2.
- [3] “Crònica General, Homenaje á Pep”. *El Ampurdanés* [Figueres], no. 1355 (10 May 1906), p. 2.
- [4] For more detail, see Enric PUJOL, “Ideologia i cultura a la Figueres republicana, 1900-1936”. In: *Figueres, 1900-1936. Imatge i història de la Catalunya republicana*. Museu de l'Empordà, Figueres 1999, pp. 76-97. Exhibition catalogue of the same name.
- [5] Jaume Miravittles mentions that the candidates who participated in the contest for the monument to Narcís Monturiol included the sculptor from Olot, Josep Clarà. Jaume MIRAVITLLES. *Gent que he conegut*. Destino, Barcelona 1980, p. 17.
- [6] The president of the Mancomunitat de Catalunya, Puig i Cadafalch, the civil governor, Jiménez Soler, and many mayors from around Catalonia attended the unveiling of the monument to Narcís Monturiol on the 2nd of May 1918, as well as an official delegation of seafaring officers from the Companyia Transatlàntica and Casa Trayà, who laid a wreath of flowers at the foot of the monument. Josep Puig Pujades, one of the driving forces behind the tribute to Monturiol and the author of a fascinating biography of the inventor, *Vida d'heroi*, published one month before the monument was unveiled, played a crucial role in bringing it to fruition.
- [7] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí vist per la seva germana*. Edited by Mariona Seguranyes. Viena, Barcelona 2012, p. 70.
- [8] Ricard GIRALT CASADESÚS. “Lo que deu ésser la Rambla de Figueres”. *La Veu de l'Empordà* [Figueres], no. 643 (3 February 1917), p. 2.
- [9] Ricard GIRALT CASADESÚS. “La Rambla”. *La Veu de l'Empordà* [Figueres] no. 641 (20 January 1917), p. 2.
- [10] Salvador Dalí mentioned Ricard Giralt several times as one of his fellow conversationalists, always watchful of what the youngsters in the city were up to. Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920. Les meves impressions i records íntims*. Destino and Fundació Gala-Salvador Dalí. Barcelona 2003, “Textos autobiogràfics” collection, no. 1, pp. 92, 98, 116-118, 121-122, 125, 127 and 131-132.
- [11] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, *op. cit.*, p. 158.
- [12] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, *op. cit.*, pp. 97-98.
- [13] Salvador DALÍ. *Vida secreta*. Destino and Fundació Gala-Salvador Dalí, Barcelona 2003, pp. 361-362.
- [14] *Rêverie* was published for the first time in December 1931 in the magazine *Le Surréalisme au Service de la Révolution*, pp. 31-36.
- [15] Eduard PUIG VAYREDA. “Joan Subias, conservador de l'art gironí”. *Revista de Girona*, no. 254 (January 2008), pp. 64-67.
- [16] “La Festa dels Reis”. *Empordà Federal* [Figueres], no. 519 (31 December 1920), p. 3.
- [17] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, *op. cit.*, p. 293.
- [18] *La Veu de l'Empordà* [Figueres], no. 558 (19 June 1915), p. 5.
- [19] Jaume MIRAVITLLES. *Gent que he conegut*, *op. cit.*, p. 208.
- [20] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, *op. cit.*, p. 76.
- [21] Idem, p. 93.
- [22] The Ford dealership belonged to Enriqueta Soler Bofill, the daughter of Joan Maria Bofill, a republican politician at the same time as Pi i Margall.
- [23] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, *op. cit.*, p. 93.
- [24] For more detail, see Josep PLAYÀ. “Cronologia Ultralocal”. In: *El país de Dalí*. Figueres Town Hall and Consorci Museu de l'Empordà, Figueres 2004, p. 294.

- [25] The incidents that sparked these gatherings are outlined in a diary of Josep Soler Grau himself, the earliest information on whom can be found in the following articles: Josep PLAYÀ and Xavier JIMÉNEZ. "Els documents de Pere Garriga i Camps (I)". *Hora Nova* [Figueres], no. 353 (28 February 1984), p. 8; Josep PLAYÀ and Xavier JIMÉNEZ. "Els documents de Pere Garriga i Camps (II)". *Hora Nova* [Figueres], no. 354 (12 March 1984), p. 6.
- [26] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, op. cit., p. 134.
- [27] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., pp. 345-346.
- [28] ONE. "En S. Dalí Domènech". *Alt Empordà* [Figueres], no. 234 (17 December 1921), p. 2.
- [29] This biography of Ramon Muntaner won the Jocs Florals of Girona in November 1921. At that time, Maurici was the secretary of the Jocs Florals of the Empordà. The Girona City Council granted the publishing rights to the Ateneu Empordanès of Barcelona, which spearheaded Publicacions Empordà. In the article "Les relacions del jove Dalí amb els intel·lectuals del seu temps" (*Revista de Girona*, no. 58, July-August 1992, pp. 59-63), Josep Playà noted that on that visit to Dalí, Maurici got the idea of commissioning him to make the cover of the biography of Ramon Muntaner, even before he won the Jocs Florals of Girona, and that Maurici already knew this. What remains a mystery is why the work by Carles Rahola was published without the illustration by Salvador Dalí on the cover.
- [30] Jaume MIRAVITLLES. "Martí Vilanova, el meu germà gran...". *La Rambla de Catalunya* [Barcelona], no. 46 (9 February 1931), p. 13.
- [31] Jaume Miravittles offers his version of events and explains that in the middle of celebrating the Allied victory in World War I, he and Dalí went to the secondary school and burned a Spanish flag. Jaume MIRAVITLLES. *El que jo he vist a Madrid*. Forja, Barcelona 1938. In contrast, in his version of the events, Dalí states that he accidentally came upon the flag. Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 432.
- [32] This group, led by Martí Vilanova, published a magazine by the same name in December 1921.
- [33] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 461.
- [34] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 111.
- [35] Salvador DALÍ. *Tardes d'estiu*. Vol. III. Destino and Fundació Gala-Salvador Dalí, Barcelona 2004.
- [36] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 111.
- [37] Anna Maria DALÍ. *Noves imatges de Salvador Dalí*. Columna, Barcelona 1988, p. 101.
- [38] Despite the reference to "parish church" in Subias' memoirs, it may well be Segueró church, because in a letter to Salvador Dalí dated the 30th of July 1920, Subias mentioned it: "This stuff about Segueró is already beginning to... etc., I think that if we do it simply as a manifestation of what we have, right now it would be considered literature". *Salvador Dalí, lletres i ninots. Fons Dalí Museu Abelló*. Edited by Joan Maria Minguet Batllori. Museu Abelló, Mollet del Vallès 2001, p. 139. The explicit reference to the Noguer family also leads us to believe that it was Segueró church. This altarpiece by Pere Mates is currently conserved at the Museu d'Art de Girona.
- [39] Joan SUBIAS. *Memòries inèdites. "Museus"*. Institut d'Estudis Catalans. Joan Subias i Galter collection, box 3.2, Originals.
- [40] "J. Montoriol Puig" was most likely Dr Joaquim Montoriol Puig, the nephew of Puig Pujades, brother of the poet Carme Montoriol Puig, who lived in Barcelona and specialised in children's surgery at the poor children's hospital in that city. He married the daughter of Josep Pous i Pagès, Esther Pous Gómez, in Barcelona in 1923.
- [41] Gustavo de Maeztu and Zubiaurre were two of the painters whom Puig Pujades admired and whose works he purchased.
- [42] Josep PUIG PUJADES. "L'impressionisme". *Fulla Artística de l'Alt Empordà* [Figueres], no. XIII (January 1919), p. 2.
- [43] Joan SUBIAS GALTER. "Cartells a Salvador Dalí Domènech". *Alt Empordà* [Figueres], no. 214 (2 May 1921), p. 3.
- [44] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 362.
- [45] Idem, p. 362.
- [46] Josep PLAYÀ. "Dalí, el futbol i la Unió Esportiva". *Revista de Girona*, no. 117, (1986), p. 80.
- [47] Rafael SANTOS TORROELLA. *El primer Dalí, 1918-1929*. Edited by Maria Teresa Bermejo and Ricard Mas Peinado, Barcelona 2005, p. 110.
- [48] In 1928, Joaquim Serra devoted two articles to the painter in *La Veu de l'Empordà* in which he explained his friend's concept of art and made reference to Dalí's aesthetic sensibility, not as Catalan, Spanish or European but as "human", and he documented his referents: "Picasso, Togoies, Mallo, Villa, Mense, Smith, Kars, etc.". See Joaquim SERRA VILA. "L'art de Salvador Dalí". *La Veu de l'Empordà* [Figueres], no. 1250, (22 September 1928), pp. 5-6.
- [49] Rafael SANTOS TORROELLA. *El primer Dalí...*, op. cit., p. 128.
- [50] "El nostre homenatge". *Empordà Federal* [Figueres], no. 560 (15 October 1921), p. 1.
- [51] See the catalogue of the exhibition that was held in the Museu de l'Empordà in Figueres, curated by Josep Playà, *El país de Dalí*, op. cit.
- [52] Anna Maria DALÍ. *Noves imatges...*, op. cit., p. 35.
- [53] See *Pep Ventura abans del mite. Quan la sardana era un ball de moda*. Consorci del Museu de l'Empordà, Figueres 2010. Catalogue of the exhibition of the same name.
- [54] Pere COROMINAS. *Les gràcies de l'Empordà*. Altés, Barcelona 1919.
- [55] Carles FAGES DE CLIMENT. *Les bruixes de Llers*. Pòrtic de Ventura Gasol. Políglota, Barcelona 1924.
- [56] Roger TINELL. "Joan Subias Galter escriu a Salvador Dalí". *Revista de Catalunya* [Barcelona], no. 249 (April 2009). Unpublished letter found in the archive of the Federico García Lorca Foundation in Madrid.
- [57] Josep PUIG PUJADES. *L'oncle Vicenç*. Políglota, Barcelona 1926.
- [58] Jaume MAURICI. "Salvador Dalí en els meus records". *Revista de Girona*, no. 68 (1974), p. 76.
- [59] Letter from Dalí to Joan Xirau, perhaps written when the painter had just arrived in Madrid, that is, in the summer

- of 1923. It reveals glimpses of a series of positions which will eventually lead him to write the *Yellow Manifesto* in 1927. Salvador Dalí, *lletres...*, *op. cit.*, p. 126.
- [60] Josep PLAYÀ. "Joaquim Bech de Careda". *Hora Nova* [Figueres], no. 350 (7 February 1984), p. 7.
- [61] See *Empordà Federal* [Figueres], no. 629 (10 February 1923), p. 2.
- [62] *Empordà Federal* [Figueres], no. 625 (13 January 1923), p. 3.
- [63] Carles RAHOLA. *En Ramon Muntaner: l'home, la Crònica*. Publicacions Empordà and Ateneu Empordanès, Barcelona 1922.
- [64] Ricard GIRALT CASADESÚS. "Futurisme arquitectònic!". *Fulla Artística de l'Alt Empordà* [Figueres], no. XVII (July 1919), p. 1.
- [65] Jaume Maurici oversaw the weekly *Alt Empordà*, which had an extraordinarily high-quality literary page. "Pàgina literària". *Alt Empordà* [Figueres], no. 145 (17 January 1920), p. 3.
- [66] Joan SUBIAS. "Salvador Dalí". *Alfar* [La Corunya], no. 40 (1924), pp. 390-391.
- [67] His daughter, Pilar Subias Fages, recalls that her father had told them that Dalí had worked with small canvases in the Subias house on Plaça de l'Estació several times as they discussed aesthetic topics. [Interview on 21 September 2012].
- [68] The book was supposed to be published by Publicacions Empordà. The manuscript is currently held in the Joan Llongueras i Badia collection in the Biblioteca de Catalunya, and the drawing by Dalí is part of a private collection in Barcelona.
- [69] Josep PUIG PUJADES. "Quan va nèixer En Pep Ventura". *La Dansa més Bella* [Figueres], no. 2 (February 1928), p. 5.
- [70] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, *op. cit.*, pp. 129-170.
- [71] Jaume MIRAVITLLES. *El ritme de la revolució*. Documents, Barcelona 1933.
- [72] *El Ampurdán* [Figueres], no. 63 (28 April 1928), p. 6.
- [73] Dalí's lecture was announced with the title "Algunes dades per a la comprensió de la pintura més recent" and it discussed super-realism. "L'Exposició Provincial de Belles Arts". *Emporion* [La Bisbal d'Empordà], no. 3 (1 June 1928), p. 69.
- [74] This dispute reached its apex in Rafael BENET. "En el centenari de Goya". *La Revista* [Barcelona], not numbered (July December 1927).
- [75] Benet's response can be read in *L'Amic de les Arts*. Sebastià GASCH. "Comentaris. Al marge d'un article de Rafael Benet"; Salvador DALÍ. "Nous límits de la pintura". *L'Amic de les Arts* [Sitges], 29 February 1928.
- [76] Salvador DALÍ. "La dada fotogràfica". *Gasetta de les Arts* [Barcelona], no. VI (February 1929).
- [77] Idem, p. 42.
- [78] At this encounter, Dalí kissed Joan Subias on both cheeks since Subias' second surname was Galter ("galtes" means "cheeks" in Catalan). Rafael SANTOS TORROELLA. "Joan Subias y Salvador Dalí". *Empordà* [Figueres], no. 306 (25 April 1984), p. 45. The encounter is also recalled by the daughter of Joan Subias, Pilar Subias Fages, who stated that they met up again at the Palau de la Virreina in Barcelona.
- [79] The film was initially supposed to be called *Dangereux de se pencher dedans*. Josep PUIG PUJADES. "Un film a Figueres. Una idea de Salvador Dalí i Luis Buñuel". *La Veu de l'Empordà* [Figueres], no. 1269 (2 February 1929), p. 5.
- [80] Josep PUIG PUJADES. "Un film a Figueres...", *op. cit.*, pp. 5-6.
- [81] Josep Playà devoted several articles to the film's premiere in Figueres; among others: "L'estrena d'Un chien andalou es va fer a Figueres". *Hora Nova* [Figueres], no. 1271 (3 July 2002); "La discreta acollida d'Un chien andalou a Figueres". *Hora Nova* [Figueres], no. 1273 (13 August 2002).
- [82] Jaume MIRAVITLLES. "Carta abierta a Gala Dalí". *La Vanguardia* [Barcelona], no. 35497 (31 July 1980), p. 6.
- [83] *Ibidem*.
- [84] Josep PLAYÀ. "Dalí i Miravittles, profetes i empordanesos". In: *La revolució del bon gust. Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1936-1939)*. Viena and Figueres Town Hall, Barcelona 2006, pp. 225-231.
- [85] Jaume MIRAVITLLES. "Carta abierta...", *op. cit.*, p. 6.
- [86] Jaume MIRAVITLLES. *Més gent que he conegut*. Destino, Barcelona 1981, p. 240.
- [87] Alexandre DEULOFEU. *L'Empordà-Rosselló: bressol de l'escultura romànica*. Emporitana, Figueres 1968.
- [88] Letter mentioned in Juli GUTIÉRREZ DEULOFEU. "Amb 'D' de Dalí... i Deulofeu". *Setmanari de l'Alt Empordà* [Figueres], 23 January 1991, p. 33. For more information on the relationship between Alexandre Deulofeu and Salvador Dalí, see Enric PUJOL. "Alexandre Deulofeu i Salvador Dalí: dos genis heterodoxos". *Revista de Girona*, no. 221 (November-December 2003), pp. 32-37.
- [89] By locating the Teatre-Museu Dalí in the city of Figueres, in the same place where he publicly exhibited his work for the first time, Dalí somehow sought to continue the myth of the Figueres that the painter had experienced in his childhood and adolescence. Dalí was convinced that this centre would become an international site of art pilgrimage, as in fact it has. This idea is upheld by Enric Pujol in the research he is carrying out for his study *El mite de Figueres*, which he shared in a lecture in November 2012, as part of the series entitled "Figueres dins la història de Catalunya" organised by Òmnium Cultural Alt Empordà and the Institut d'Estudis Empordanesos.
- [90] Inés Padrosa tells about the interview with Miquel Mateu, Ramon Guardiola and Salvador Dalí in "Miquel Mateu i Salvador Dalí". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], no. 37 (2004), pp. 203-222. To track the different phases in the Teatre-Museu Dalí, see Ramon GUARDIOLA. *Dalí y su museo: la obra que no quiso Bellas Artes*. Empordanesa, Figueres 1984.

BIOGRAPHICAL NOTE

Mariona Seguranyes (Figueres, 1972) is an art historian with a PhD in humanities, a Bachelor's in Art History and a Master's in the specialisation of Management of the Cultural Heritage. She has intensively researched Catalan art from the 19th and 20th centuries. She is the author of numerous books on Catalan painting and has studied painters like Francesc Gimeno and Francesc Vayreda, although she has particularly focused on Dalí's relationship with the Empordà and with his family. Her doctoral thesis, *Malenconia i Salvador Dalí, passat i futur d'un estat d'esperit*, analyses melancholy in Dalí's works.

She is the author of several books which talk about catalan art, such as *Una visió artística de l'Empordanet* (2006), *Josep Pla i els pintors* (2006), *La mirada persistent. Història de la pintura a Figueres (1892-1960)* (2013), *Pintors a la porta d'entrada al cap de Creus* (2015).

She has been the curator of several exhibitions, including *Evarist Vallès* (2000), *El Dalí de Lacroix* (2004), *Francesc Gimeno i els paisatgistes del Montgrí* (2007), *Francesc Vayreda* (2013), which have resulted in several publications. She has been the curator of the book *Atles Paisatgístic de les terres de Girona* (2010) and of the writing of Anna Maria Dalí's book, *Salvador Dalí vist per la seva germana* (2012). Also she has published *Els Dalí de Figueres. La família, l'Empordà i l'art* (2018).

In Memoriam

Gabriel Llompart (1927-2017)*

He was born in 1927 in Palma, where he passed away on the 5th of October 2017. An ecclesiast in the Theatine order since 1947, he studied at the Pontifical Gregorian University of Rome and the Universidad Pontificia Comillas of Madrid, and he earned a Bachelor's degree in Theology. He also holds a Bachelor's degree in

History from the Universitat de Barcelona, where he also earned his doctorate. Even though his academic work was never geared towards university teaching, he did serve as an Art History professor at the Universitat de les Illes Balears between 1982 and 1984.

He was interested in folk religiosity, nativity scenes, iconography, art history, cartography, printing, goldwork and everyday life in the Middle Ages. He joined the History-Archaeology Section of the IEC as a corresponding member for Mallorca on the 13th of February 1987.

Standouts from his body of work include the books *La Mallorca tradicional en los exvotos* (Palma, Olañeta 1988), *La Impremta i llibreria de Gabriel Guasp a 1634* (Palma, Museu de Mallorca 1988), *El Belén mallorquí* (Palma, Olañeta 1993) with Donald G. Murray and the compilation of studies *Religiosidad popular: folklore de Mallorca, folklore de Europa: miscelanea de estudios* (Palma, J. J. Olañeta 1982, and reissue in 2001) and *Historias de la Almudaina. La vida en la Mallorca del siglo XIV* (Palma, L. Muntaner 2007).

An examination of the *Atlas mallorquí del jueu Cresques Abraham (Religious Illustrations of the Mallorcan Atlas of the Jew Cresques Abraham)* was his inaugural speech when he joined the Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià de Mallorca (1989). He was also a member of the Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Històrics, Genealògics i Heràldics (since 1998), the Societat Arqueològica Lulliana de Palma and the Societat Catalana

d'Estudis Litúrgics, and a corresponding member of the Real Academia de la Historia of Madrid, the Acadèmia de Bones Lletres of Barcelona, the Asociación Española de Etnología y Folklore, the Real Academia de Bellas Artes de Sant Fernando, the Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (since 2007), and the Verein für Volkskunde of Vienna.

In his facet as an art historian, his guide on *La catedral de Mallorca* has been translated into several languages (Barcelona, since 1993), but his peak work is unquestionably the four-volume *La pintura medieval mallorquina: su entorno cultural y su iconografía* (Palma, Luís Ripoll 1977-80), which had been his doctoral thesis and had become a required reference, a classic, on the topic of Mallorcan mediaeval painting, its cultural environment and its iconography. He wrote more than one synthesis version, such as *La Pintura gòtica a Mallorca* (Barcelona, Polígrafa 1987).

He contributed to the *Historia de Mallorca* coordinated by Josep Mascaró Pasarius (Palma 1970), and he is the author of an extensive bibliography which is housed on the website of the Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi. He contributed to different journals like "Documenta", "Regnum Dei", "Studi Sardi", "Lluc", "Papeles de Son Armadans", "Mayurqa", "Revista de dialectología y tradiciones populares", "Anuario de Estudios Medievales", "Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana", "Studia Monastica", "Analecta Sacra Tarraconensia", "Miscel·lània Litúrgica Catalana" (put out by the IEC's Societat Catalana d'Estudis Litúrgics) and "Locus Amoenus", among many others, and he was the editorial chief of the journal "Traza y Baza" issued by the Faculty of Philosophy and Humanities of Palma, when he was still with the Universitat de Barcelona. He was also a contributor to the Mallorcan newspaper "Última Hora".

He won the Ciutat de Palma Award (1977), the Ramon Llull Award from the government (1997) and the Jaume II Award from the Consell de Mallorca (2006), and he was an affable, approachable scholar who earned widespread respect among fellow scholars both in our culture and beyond it.

* Text prepared by FRANCESC FONTBONA (Institut d'Estudis Catalans and Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi)

Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section

Bonaventura Bassegoda i Hugas was born in Barcelona in 1954. He earned a Bachelor's degree in Art History from the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) in 1976 and a PhD in 1988.

He has been a professor of art history at the UAB since 1978 and chair since 1998. He was the academic secretary of the Art Department (1989-1991) and later director of the

same department (1994-1998) and Vice Chancellor Social and Cultural Transfer (2009-2012).

At the UAB, in 1995 he was one of the driving forces behind the scholarly art history journal *Locus Amoenus*, which is certainly the most solid journal of its kind published in Catalonia in this field. Furthermore, since 2001 he has been the spearhead behind the "Memoria Artium" book collection published jointly by the UAB, five other Catalan universities and the National Art Museum of Catalonia (MNAC). He also oversees the "Digital Library of Spanish Art History" project, which specialises in artistic literature from the late 19th and early 20th centuries by seeking to gather all the printed materials, in book, journal or brochure format, related to the production, study and dissemination of the arts and the monumental heritage throughout the modern era into a single portal until the time when these materials transition securely into the public domain. In short, the "Digital Library" – which currently has 637 records – seeks to make available to historians in general and art historians in particular relatively unknown and highly dispersed materials in terms of their current locations, which could be used to attempt an in-depth survey of the origins of our artistic historiography.

His academic tasks outside the university include his work as the Director of the Cabinet of Drawings and Engravings of MNAC (1991-1993), a member of the board of directors of the Spanish Committee on Art History (1994-2004), an art manager in the Office of the Assistant General Manager of Research Projects in the Ministry of Education and Science (2004-2007) and a board member of the Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic (since 2014).

He is a member of the International Advisory Board of *Goya. Revista de Arte* (since 2007) of the Fundación Lázaro Galdiano of Madrid and of the journals *De Arte. Revis-*

ta de Historia del Arte from Universidad de León (since 2008) and *Cuadernos de Arte e Iconografía* of the Fundación Universitaria Española (since 2009).

He was named permanent scholar in the sumptuary and visual arts section of the Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi of Barcelona in 2011 and joined this academy in 2012.

As a researcher, he has specialised in the artistic literature of the Renaissance and Baroque. He has published an anthology of texts, *Barroco en Europa*, in the "Fuentes y documentos para la historia del arte" collection (Barcelona, 1983), along with a detailed critical edition of the 1638 treatise by Francisco Pacheco, *Arte de la pintura*, (Madrid, Cátedra, 1990) – the outcome of his doctoral thesis. He has also devoted three articles to studying the unique figure of the Valencian canon Vicent Vitoria, an art writer and collector of drawings and prints (Dénia, 1650 - Rome, 1709). He published a book containing his painstaking research on the original painting collection of the San Lorenzo monastery of El Escorial, *El Escorial como museo. La decoración pictórica mueble en el monasterio de El Escorial desde Diego Velázquez hasta Frédéric Quilliet (1809)* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002).

He has also studied ancient Catalan drawing and was the curator of the exhibition "La col·lecció Raimon Casellas. Dibuxos i gravats del Barroc al Modernisme del MNAC" unveiled in Barcelona (MNAC) in 1992 and at the Museo del Prado in Madrid in 1992.

He published the monograph *La cova de Sant Ignasi* (Manresa, Angle, 1994) on one of the most noteworthy Baroque sculpture sets in Catalonia, and lately he has been examining the history of art collecting in Catalonia in the 19th and 20th centuries and its relationship with the origins and evolution of Catalan artistic historiography. Some of the initial results in this vein can be found in the collective volume B. Bassegoda (ed.), *Collecionistes, col·leccions i museus. Episodis del patrimoni artístic de Catalunya* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007); in the lecture "Joan Antoni Güell i López (1875-1958), segon comte de Güell, tercer marquès de Comillas i primer colleccionista d'escultura policromada barroca" published in B. Bassegoda, J. Garriga and J. París (ed.), *L'època del Barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'Història de l'Art a Catalunya, Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007); in the article "El colleccionisme d'art a Barcelona al segle XIX" in the catalogue *Ànimes de vidre. Les col·leccions Amatller* (Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2010); and in *Josep Puiggarí i Llobet (1821-1903), primer estudiós del*

patrimoni artístic, which was his inaugural speech as a new member of the Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi of Barcelona (2012).

At the Institut d'Estudis Catalans, he and Francesc Fontbona jointly oversee the *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear*, a work which was begun in 2001 and started to appear online in 2012. It currently has almost 600 entries, including the ones that he himself has

written on Agustí Arqués i Jover, Isidoro Bosarte de la Cruz, Pelegrí Casades i Gramatxes, Juan Agustín Ceán Bermúdez, Josep Maria Escrivà de Romaní i Dusay, Bartomeu Ferrà i Perelló, Andreu Avel·lí Pi i Arimon, Josep Pijoan i Soteras, Antoni Ponç i Piquer, Josep Puiggari Llobet and Vicent Vitoria i Gastaldo.

FRANCESC FONTBONA

Rafael Cornudella Carré (Barcelona, 1964). Bachelor's in Art History (1988) from the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) and PhD from the same university with a thesis (1998) on the Catalan engraver Miquel Sorelló, who worked in Rome in the 18th century.

He began teaching as a professor of modern art history at the Universitat de Lleida (1995)

and then moved to the UAB (1996), where he has been a full professor since 2003. But much of his professional activity as an art historian has been in museums, initially as an archivist (1987-1991) and later as a senior technician in the Cabinet of Drawings and Engravings of the Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) (1992-1993). Later, from 2007-2012, he was the head of the Gothic Art Department (a position earned through a public competition), where he was assigned services for the MNAC.

His dedication to research has two thematic facets; from the start he has been geared towards the realm of Renaissance and Baroque art, with a particular focus on Catalan engravings from the 16th to 18th centuries and their Italian context, based on his thesis on Miquel Sorelló's oeuvre in Italy. For example, he has published studies on the 17th-century engraver Ramon Olivet, on chalcography in Barcelona c. 1600-1725 (published in *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* from 1995 and 1999), on printing and engraving in Catalonia c. 1518-1550 (*Actes dels I-II-III Col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*, Tortosa 2000), on the painting of Francisco Preciado de la Vega in 17th-century Rome (*Locus Amoenus*, 1997), and other topics.

His interest then shifted to Catalan painting from the late 15th and early 16th centuries. This yielded studies on the career of Aine Bru (*El Renacimiento Mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el s. xv*, Museo Thyssen-Bornemisza, Madrid, 2001), on painting from the first half of the 16th century at the Museu Episcopal de Vic (*Locus Amoenus*, 2002-2003) and on the Mestre de la Llotja de Mar of Perpignan (*Locus Amoenus*, 2004).

However, the main facet of his research, which became the prime subject of his publications, revolves around mediaeval painting from the 14th and 15th centuries in the Crown of Aragon. It is first worth noting that many of his publications are associated with museums. For example, he has overseen exhibition catalogues and served as the curator of exhibitions, either jointly, as in *Pedralbes. Els tresors del monestir* (Museu-Monestir de Pedralbes, Barcelona, 2005; new exhibition in 2015, with M. Carbonell and A. Castellano) or by himself, as in *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional* (MNAC, Barcelona, 2012). The volume entitled *El Gòtic a les col·leccions del MNAC* (Barcelona, 2011, with C. Favà and G. Macías) reflects his museological project to offer a new presentation of the permanent collection of Gothic art at MNAC, which was unveiled in 2010. Numerous articles and studies of works published in catalogues raisonnés which appear on his CV (and need no further specification) are also associated with museums.

Secondly, also worth noting is the fact that his research aimed primarily at Catalan and Valencian Gothic painting has expanded its sights in order to encompass French and Dutch painting as well in a bid to better explain their affiliations and bonds with greater Europe. Examples of this broad view are his articles on the dissemination of Jan van Eyck's works in Valencia and other areas within the Crown of Aragon (*Nord/Sud. Presenze e ricezioni fiaminghe...*, Actes Workshop, 2005, Padua, 2007); on the Eyckian culture of the Master of Porciúncula and the Valencian painting of his day (*Butlletí del MNAC*, 2008); on Jan van Eyck, the paintings and tapestries in the court of Alfons the Magnanimous (*Locus Amoenus*, 2009-2010); on a miniature by Jean Bourdichon (*Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 2007); on a panel depicting Saint Claire and the sculpture of Christ on the Calvary at the monastery of Pedralbes (*Revue Belge d'Archéologie et Histoire de l'Art*, 2014); and on van Eyck's influence in Valencia and the enigmatic Jacomart (*Uno sguardo verso Nord...*, Padua, 2016).

Thirdly, we should highlight that his study of the figurative arts, always mindful of the material makeup of the works, seeks to integrate different genres: in addition to attending to decorative sculpture and painting on wood panels, he also pays particular attention to book illumination, as well as to embroidery (to the iconography and style of figurative or pictorial embroidery, an area that is little known and barely studied). We have selected a few

articles to illustrate his work in these fields, such as the one devoted to the altarpieces of Tobed and the early stage of the Serras (*Butlletí del MNAC*, 2010, with C. Favà); the Master of Baltimore and the origin of Italianism in 14th-century Catalan painting (*Journal of the Walters Art Museum*, 2014); Bernat Martorell and the legend of Saint George from altarpieces to embroidery (*Locus Amoenus*, 2011-2012, with G. Macías); book illumination in Catalonia in around 1400 (ed. R. Terés, *Catalunya i l'Europa septentrional c. 1400...*, Rome, 2016); and the 15th-century decorative sculpture in the Palau de la Generalitat (ed. M. Carbonell, *Palau de la Generalitat de Catalunya, I*, 2015, with G. Macías). In this vein, one of his most recent studies is his article (with G. Macías) on embroidery in the Crown of Aragon and the liturgical garments in the chapel of the Palau de la Generalitat of Barcelona (Abegg-Stiftung, Riggisberg Switzerland, 2017).

We shall make a simple, sweeping reference to note not only his numerous studies of works published in catalogues raisonné, which number far more than 60, but also his countless popular publications, reviews, reports and other writings. The same holds of his frequent participation as an instructor in courses and seminars outside the

UAB, as well as the many lectures he has delivered. We should further mention his membership in the research group in the UAB's Department of Art (led by professor Bonaventura Bassegoda) and his participation in numerous of this group's research projects financed by competitive public funds.

We must finally mention his participation in committees related to the public management of the artistic heritage, with particular mention of his membership in the Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Cultural de Catalunya (2011-2017). He has also been a member of the editorial board of *Quaderns del Museu Episcopal de Vic* since 2005 and was on the board of *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya* from 2007-2012.

He is part of the new generation of art history researchers, in his case merging academic rigour in his studies with museum management of the artistic heritage. With his scholarly work, his museographic projects and his teaching, he has proven his commitment to his country and his language.

Joaquim GARRIGA

Josep Maria Gregori i Cifré (Igualada, 1954) is a musicologist and singer. He received his musicological education at the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), where he earned a Bachelor's in 1977 with a thesis on the compositional oeuvre of Joan Crisòstom Ripollès (1678-1746), the chapel master of the cathedral of Tarragona.

He earned a doctorate from the same university in 1986 with a thesis directed by Francesc Bonastre entitled *La música del Renaixement a la catedral de Barcelona, 1450-1582*, which studied the figure and works of Pere Alberch Vila, one of the leading Catalan composers during the Renaissance

He has taught at the Universitat Autònoma de Barcelona since 1978, where he has been the chair in Musicology since 2007. He has received several research awards in musicology, such as the Higiní Anglès Awards of the Societat Catalana de Musicologia (1977), the Fundació Güell of the Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (1982), Emili Pujol (1991), Fundació Ernest Lluch (2008), the E. Lluch Ciutat d'Olot grant (2010) and Joan Mercader (Igualada) (2014).

His musicological research encompasses historical and interpretative aspects of the music of the 15th to 19th centuries and issues on musical thinking and aesthetics, about which he has published 46 book chapters, 77 arti-

cles in research journals and 40 popular articles (liner notes for records, music magazines, newspapers) and presented 38 lectures and papers at national and international conferences.

In 2001, he launched the IFMuC (Inventari dels Fons Musicals de Catalunya) research project at the UAB, which seeks to inventory the compositional repertoire of the collections of manuscripts and printed matter in the music collection of Catalonia. This project, which is now a UAB Research Group, has been granted four research projects from the Ministry of Science and Innovation since 2003, and between 2006 and 2010 it received the support of the Sub-Directorate General of Archives of the Generalitat de Catalunya.

Between 2001 and 2006, the IFMuC has registered more than 200 musical holdings in Catalonia with indexes on almost 1,000 composers and an inventory of more than 10,000 works catalogued. In 2007, the printed editions of the catalogues began to be released with the creation of the "Inventaris dels fons musicals de Catalunya" collection, which was published by the Department of Culture of the Generalitat between 2007 and 2010, and by the UAB starting in 2011. Between 2007 and 2016, the project catalogued 16 musical collections, thirteen of which were published in new volumes (http://publicacions.uab.cat/llobres/titols_llobres.asp?TITOL=inventaris+dels+fons+musical+s+de+catalunya&Submit3=Cercar).

At ESMUC College of Music in December 2015, he presented the digital platform <http://ifmuc.uab.cat>, the website and the database which provide open access to

the information contained in the descriptive fields of the 10,358 catalogue records of the musical repertoire organised from the 16 catalogued holdings through the “author manuscripts”, “anonymous manuscripts”, “music stand books”, “choir books” and “printed matter” collections.

In 2013, as part of the IFMuC project, he embarked upon the publication of the collection of scores entitled “Mestres Catalans Antics. Quaderns dels Fons Musicals de Catalunya” with the publishers Tritó and Ficta. Between 2013 and 2016, eight books devoted to the works of Catalan composers from the 16th, 17th and 18th centuries were published (Pere Riquet, Joan Pujol, Josep Reig, Miquel Rosquelles, Tomàs Milans, Carles Bager, Felip Olivelles and Joan Crisòstom Ripollès) thanks to the cooperation of the entities which curate the collections, with the assistance of the Department of Culture of the Generalitat de Catalunya.

He has served as the secretary of the Institut de Musicologia Josep Ricart i Matas (1979-2002), secretary of the Societat Catalana de Musicologia (1992-2004), a member of the board of directors of the Sociedad Española de Musicología (2006-2008) and since 2007 a corresponding scholar of the Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi for Vilassar de Mar, the city where he lives with his family.

In his artistic facet, he was trained at the Mare de Déu de Pompeia sanctuary by Father Robert de la Riba, with whom he studied piano and harmony. He studied choir directing with Manuel Cabero and Pierre Cao, and voice

with Montserrat Pueyo and Jordi Albareda in the professional conservatories of Terrassa and Badalona, and he furthered these studies with Xavier Torra.

He has conducted several choir groups (Cor Nou Ressonò, 1982-1984; Dolce Stil Nuovo of Barcelona, 1984-1985; Cor Vila Atzari, 1998-2011; Ensemble Convivium Musicæ, 2011-2013). He sang with Jordi Savall’s La Capella Reial between 1987 and 2011 and has participated in more than 100 concerts all around Europe, in 16 recordings and in the DVD for the BBC production Monteverdi’s *L’Orfeo*. He sang with the ancient music ensemble Exaudi Nos between 2007 and 2010 and has participated in three recordings for Columna Música, the Capella de Música de Santa Maria del Pi since 2014, and the De Canendi Elegancia ensemble conducted by Francesc Garrigosa since 2016. As a soloist, he has also performed in Baroque religious music recitals with the organists Miquel González, Carme Godall and Guido Iotti. Since 2011, he has performed the *Cant de la Sibilla* with this organist every Christmas night at Sant Feliu parish church in Cabrera de Mar.

In his literary facet, between 1999 and 2016 he has translated five books from French into Catalan for the publishing houses Publicacions de l’Abadia de Montserrat and Claret, and between 2002 and 2016 he was given six Catalan-language poetry awards.

Romà ESCALAS

Josep Maria Nolla i Brufau (L’Albagés, 1949) holds a Bachelor’s in Philosophy and Humanities, History branch, from the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), where he earned his doctorate in 1977 with a thesis entitled *La ciutat romana de Gerunda*. In 1978, he joined the faculty at the former Col·legi Universitari de Girona, later the Universitat de

Girona, where he has worked since then, since 1984 as a full professor and since 1994 as a chair. At that university, he has held different management and governance positions, such as the director of the Institut de Patrimoni Cultural and the Vice-Chancellor of Research. In parallel, in his early years of work he was also a senior expert at the Diputació de Barcelona (Provincial Council of Barcelona) and conservator of the Conjunt Monumental i Museu d’Empúries from 1983 to 1985.

In the field of research, he has worked intensely on the region of Girona. Since 2005, he has been the lead researcher of three projects granted by different ministries between 2003 and 2013 and the co-director of two others between

2014 and 2017; all of them ended with a monographic publication. He has overseen numerous European projects in conjunction with Catalan, Italian and French town halls and with the University of Siena and the Polytechnic of Toulouse, and he has signed numerous agreements with Catalan institutions (town halls, the Provincial Council of Girona and different departments of the Generalitat).

With the extensive archaeological experience he gained in Empúries, where he worked between 1970 and 1977, his research activity has been centred at numerous sites in the region of Girona, such as in the cities of Empúries, Girona and Roses, the monastery of Sant Feliu de Guíxols, the *castellum* of Sant Julià de Ramis, the Roman villages of Ametllers (Tossa de Mar) and Vilauba (Camós), and many others. He also participated in the international excavation of the Trophies of Pompey in Panissars (La Jonquera - El Portús) and the Magna Mater temple in the monumental complex in Ostia, Italy. His specialisation is the Roman world, in which he is a renowned researcher who works on several avenues of inquiry about the urban and rural population and funerary architecture. In these fields, he has overseen a total of 12 doctoral theses and has co-directed two more.

He is the author of numerous publications, including 18 monographs in conjunction with a wide range of col-

leagues, such as *El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, *El fòrum romà d'Empúries*, *La villa romana de Vilauba (Camós)*, *Aquae Calidae: presència romana a la Selva*, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, Girona, de Carlemany al feudalisme*, *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerundae i Aquae Calidae*, *Els trofeus de Pompeu als Pirineus*, *La villa romana dels Ametllers i el seu fundus* and *Empúries a l'antiguitat tardana*. He has published a total of 440 studies with different colleagues as well, including book chapters and articles in countless journals. He has participated in more than 90 conferences and scholarly gatherings of all sorts,

both national and international, where he has presented a large number of lectures and papers. He is a member of the board of directors or editorial board of different specialised journals. In terms of dissemination, he has served as the curator of different exhibitions and has participated in numerous courses and lectures, more than 200 in total.

With his teaching and research, professor Josep Maria Nolla has made a decisive contribution to knowledge of the Girona region in the Iberian, Roman and early medieval periods, as well as to the training of countless researchers within his specialisation.

Ferran ARASA

Roser Salicrú i Lluch was born in Mataró in 1967, so she has just turned fifty. She is currently working as a tenured scholar at the Institució Milà i Fontanals of the Consell Superior d'Investigacions Científiques (National Research Council) in Barcelona. She earned her Bachelor's in history from the Universitat de Barcelona with

an Extraordinary Prize in 1990, and her doctorate, also with an Extraordinary Prize, in 1996, with a thesis entitled *Relacions de la Corona d'Aragó amb el regne de Granada al segle xv (1412-1458)*, directed by Dr Maria Teresa Ferrer i Mallol. Taking advantage of the plentiful, chronologically precise documentation in the Cancelleria Reial Catalanoaragonesa (Royal Chancellery of Catalonia-Aragon), she suggested introducing several changes in the genealogy of the last sultans of Granada which had been posited by Spanish and French Arabists based primarily on the chronicles of Al-Andalus and Castile, which are somewhat imprecise when situating events in time.

With regard to her scholarly training, she has earned many grants and scholarships which has allowed her to devote herself fully to research, without systematic teaching loads, and to spend time at research centres in both Spain and abroad. She wrote her doctoral thesis at the aforementioned Institució Milà i Fontanals with a training grant for research personnel from the Ministry of Education and Science (1991-1994). After she finished her thesis, she earned a postdoctoral fellowship (1996-1997), which allowed her to make a lengthy sojourn at the University of Genoa and start research in the Archivio di Stato in that Italian city.

Back in Barcelona, in 1997 she was hired by the Institució Milà i Fontanals as a researcher and joined the research team of Dr Maria Teresa Ferrer i Mallol. Since then, all of her research has been conducted at that centre.

In 2010, upon the retirement of Dr Ferrer i Mallol, Roser Salicrú took over coordination of the Consolidated Research Group of the Generalitat de Catalunya entitled "La Corona d'Aragó, l'islam i el mon mediterrani" (The Crown of Aragon, Islam and the Mediterranean World). She is currently the head of the Department of Historical Sciences of the Institució Milà i Fontanals. Her extensive research has been geared towards the late Middle Ages and has been organised into four interconnected thematic lines: *a*) contacts between Christianity and Islam; *b*) slavery and captivity; *c*) naval construction and navigation; and *d*) travels and travellers.

She has participated in and led numerous national and international research projects. The former include: *La Corona de Aragón en el Mediterráneo Medieval: puente entre culturas* (2007-2010), *La Corona de Aragón en el Mediterráneo Medieval: Interculturalidad, mediación, integración y transferencias culturales* (2011-2014) and *Tripulaciones, armamentos, construcción naval i navegación en el Mediterráneo Medieval* (2015-2018), all financed by the Ministry of Education and Science. Her international research projects include: STARACO (*Status, "race" et couleurs dans L'Atlantique de l'Antiquité à nos jours*), financed by the Research Centre for International and Atlantic History of the University of Nantes, and *The Diplomatic Exchanges between Islamic Mediterranean Powers and Cristian European Cities in the Middle Ages: New Methods for the Analysis of Documents*, financed by the National Research Council in partnership with the universities of Liege and Aix-en-Provence.

Her lengthy, intense research has generated a wide range of monographs published in Spain, Italy and France. She has published four books: *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons la lleuda de Mediona* (Barcelona, 1995), *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458* (Barcelona, 1998), *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle xv: l'assegurança contra fugues* (Barcelona, 1998), and *El sultanato nazarí de Granada, Génova y la Corona de Aragón en el siglo xv* (Granada, 2007).

She has coordinated the publication of six other books, including: *Cataluña y Navarra en la Baja Edad Media* (Pamplona, 2010), *La Corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani: Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol* (Barcelona, 2013) and *A l'entorn de la Barcelona medieval: Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives* (Barcelona, 2013).

She has published around fifty articles in indexed journals and book chapters, the following particularly deserving of mention: "Fou Yusuf V ibn Ahmad, rei de Granada, l'infant Coix de les cròniques castellesanes?" (Barcelona, 1996); "Más allá de la mediación de la palabra: negociación con los infieles y mediación cultural en la Baja Edad Media", in *Negociar en la Edad Media* (Barcelona, 2005); and "Salves in the Professional and Family Life of Craftsmen in the Late Middle Age", in *La famiglia nell'economia europea. Secc. XIII-XVIII* (Florence, 2009); and *L'évaluation des salaires dans le secteur de la construction navale et de la navigation maritime en Catalogne au Bas Moyen Âge* (Paris, 2014).

Even though it is not among her most important commitments, Dr Salicrú has also engaged in teaching. She has participated in Master's and doctoral programmes at the Universitat de Barcelona, the Universitat Autònoma de Barcelona, the Universitat de València and the Universidad de Granada, as well as in specialised seminars at the universities in Girona, Navarra, Alicante, Madrid, Vito-

ria, Pisa, Naples, Florence, Cagliari, Sassari, Paris-Sorbonne, Aix-en-Provence, Cambridge and Heidelberg.

She has also directed four doctoral theses, all of which earned top marks, as well as the doctoral thesis of Ivan Armenteros, which won the Extraordinary Prize at the Universitat de Barcelona in 2012.

Since 2010 she has directed the journal *Anuario de Estudios Medievales*, which her predecessor, Dr Maria Teresa Ferrer i Mallol, had brought to the top of the rankings. Her steadfast dedication to this job has means that not only has it remained the benchmark publication in Catalan and Iberian Mediaevalism, but its prestige and international dissemination have been even further enhanced with the application of digital management tools.

Dr Salicrú also belongs to the editorial boards of numerous journals specialising in Mediaevalism, such as *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia*, *SVMMA*, *Aragón en la Edad Media*, *Rivista Italiana di Studi Catalani*, *Espacio*, *Tiempo y Forma*, *Anales de la Universidad de Alicante* and *Miscelánea Medieval Murciana*.

Because of her important, ground-breaking scholarly activity and her management capacity, the History-Archaeology Section has deemed that Dr Roser Salicrú i Lluç would be an outstanding addition to the Institut d'Estudis Catalans.

Antoni RIERA MELIS

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2017

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2017 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books Llibres

BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest. *Ferran II: el rei del redreç? / Discurs de recepció d'Ernest Belenguier i Cebrià com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 26 d'octubre de 2017*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2017. – 81 p.

Cartes de Ferran Soldevila (1912-1970) / Edició a cura d'Enric Pujol i Josep Clara. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2017. – 688 p.

CRUSAFONT I SABATER, Miquel. *Glossari català de numismàtica amb totes les poblacions emissores (Països Catalans i Corona Catalano-aragonesa)*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2017. – 700 p. ; il.

ESPAÑOL, Francesca ; VALERO, Joan [ed.]. *Les pedreres medievals a la Corona d'Aragó*. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2017. – 303 p. : il.

I. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca ; VALERO I MOLINA, Joan «Prefaci»; II. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «Les pedreres a la Catalunya medieval. Les explotacions. Els professionals. Les infraestructures»; III. MARTZLUFF, Michel ; CATAFAU, Aymat ; GIRESE, Pierre ; BARRAU, Caroline de «Les roches ornementales dans la domaine pyrénéen des rois de Majorque. Sources et usages: approche pluridisciplinaire»; IV. CRIADO MAINAR, Jesús «Las canteras de alabastro en Aragón. Datos sobre su explotación y uso en la arquitectura y las artes plásticas. 1402-1534»; V. BARCELÓ I CRESPI, Maria «Pedreres i pedra a la Mallorca medieval (segles XIV-XV)»; VI. ARCINIEGA GARCÍA, Luis «Reutilización de materiales pétreos y uso de canteras en el abastecimiento de la arquitectura valenciana de época foral»; VII. FITÉ LLEVOT, Francesc «Notícia sobre Pedreres, en època medieval a l'àrea de Lleida, a través de les

fonts documentals»; VIII. VALERO I MOLINA, Joan «De la pedrera a la catedral: singularitat en l'ús de la pedra a les seus de Barcelona i Girona»; IX. GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim «Usos, artífexs i comerç de la pedra de Montjuïc de Barcelona a l'època medieval»; X. MONTERO TORTAJADA, Encarna «La explotación de canteras en Valencia ca. 1430: un negocio en transformación (el ejemplo de Mahomat Ferriç)»; XI. PUIGFERRAT I OLIVA, Carles «Les pedreres de Folgueroles i rodalia (Osona)»; XII. RANESI, Rudi «La portada gòtica de Santa Maria de Puigcerdà i la seva restauració: els materials desvetllats»

GIL I ESTALELLA, Pere. *Història moral de Catalunya. Llibre segon de la Història catalana / a cura de Rodolfo Galdeano Carretero*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2017. – 560 p.

MARTÍN I BERBOIS, Josep Lluís. *La Societat Catalana d'Estudis Històrics. Setanta anys de compromís amb la història (1946-2016)*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2017. – 134 p.

Ordinarium Vicense c. 1508 / Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs a càrrec de Miquel S. Gros i Pujol. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2017. (Biblioteca Litúrgica Catalana; 10). – 363 p.

RIERA I MELIS, Antoni. *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2017. – 464 p.

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 47. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2017. - 293 p. : il.

I. ALTURO I PERUCHO, Jesús «Presentació del llibre *La moneda de Sardenya medieval i moderna. Bases documentals. Edició i breu anàlisi* de M. Crusafont»; II. SANAHUJA I ANGUERA, XAVIER «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2016»; III. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria «Documents per a una biografia del numismàtic cerverí Josep Salat i Móra (1762-1834)»; IV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Notícia sobre les "Notes de numismàtica sarda" de Joaquim Botet i Sisó»; V. CHEVILLON, Jean-Albert ; VILLARONGA, Gabriel «Emporion: un diòbol arcaic inèdit amb pròtoma de pegàs amb el cap girat»; VI. MARTÍNEZ CHICO, David «Dos divisores de Gadir y Atenea/Atenea procedentes de Cástulo como elementos cartagineses de preguerra»; VII. MERINO, Antonio «Una singularidad de la estructura morfológica íbera y celtíbera»; VIII. PIRAS, Enrico «Denario romano repubblicano con la lettera H»; IX. AMELA VALVERDE, Luis «(Dertosa) Hibera Iulia Ilercavonia en época de Augusto»; X. AMELA VALVERDE, Luis «RRC 423/1, de C. Serveil C. f.»; XI. PONT, Joaquim «Variants de diners del Biarn a nom de Cèntul (segle XI-1426)»; XII. FRANCÈS VAÑÓ, David «Aportació numismàtica a la Taifa de València: 'Abd-al-'Aziz i les emissions del 435 al 442 AH amb i sense el nom Naŷaba»; XIII. FORTEA I MARZÀ, Vicent Josep ; CRUSAFONT I SABATER, Miquel «L'esmunyedís mig florí de Martí amb marca B ajaguda»; XIV. GIULIANI, Achille «Alfonso II re di Napoli (1494-1495) e la zecca dell'Aquila. Gestione, coniazioni e conformità ponderali dei cavalli»; XV. PERFETTO, Simonluca «Leonardo de Zocchis, numismatico, e la sua *Lista delo valor y cuños de las monedas que se han labrado en la cecha de Nápoles*»; XVI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Encuny de revers d'una peça de cinc rals de Vic de la Guerra dels Segadors (1640-1652)»; XVII. FORTEA I MARZÀ, Vicent Josep «Descoberta del dobló o dobleta valenciana de Carles II»; XVIII. BOADA SALOM, Jaume «Intent fallit de batre moneda a Mallorca el 1769»; XIX. SENDRA I IBÁÑEZ, Joan Antoni «Els diners valencians entre 1592 i 1609. El diner de Feli I amb marques S-S»; XX. JORBA I SERRA, Xavier «Pellofes inèdites (2a part)»; XXI. AGUILÓ, Bernat ; PERETÓ, Òscar «DOMINVS MIHI ADVIT a la moneda d'Eivissa i un dobler contramarcats inèdits»; XXII. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «La fabricació de monedes i fitxes de celuloide a Reus l'any 1937. Les primeres monedes oficials del món fetes en material plàstic»; XXIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Els bitllets de Sant Sadurní d'Anoia de la Guerra 1936-1939»; XXIV. CASANOVA, Rossend «Les medalles de l'Sportsmen's Club. Un concurs dos vencedors, tres premis»; XXV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Documentació de medalles (VI): la Festa de l'Arbre»; XXVI. CRUSAFONT I SA-

BATER, Miquel «Documentació de medalles (VII): les medalles republicanes de la firma Martini Rossi a Catalunya»; XXVII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; SANCHO, Omar «Tresors de la Franja»; XXVIII. SÁNCHEZ I SIGNES, Miquel ; PINA MIRA, Joaquín ; MENÉNDEZ FUEYO, José-Luís «Trobada d'IFAC (Calp, Alacant)»; XXIX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Trobada de Galtelli (Sardenya)»; XXX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; SANAHUJA I ANGUERA, XAVIER «Recensions bibliogràfiques»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Volum 28. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2017. – 652 p.
I. NADAL I FARRERAS, Joaquim «“Un gris verdós, clar, si l'ensopeguen, pot fer bonic”. Biblioteques i guerra. Una correspondència de Jordi Rubió i Balaguer amb Joan Subias i Galter (1927-1938)»; II. MIKES, Tünde «Els arxius patrimonials catalans. Presentació»; III. FERNÁNDEZ TRABAL, Josep «Els arxius patrimonials catalans, de què estem parlant?»; IV. LLUCH BRAMON, Rosa «El Noguer de Segueró: un cas paradigmàtic d'arxiu patrimonial»; V. PIÑOL ALABART, Daniel «L'arxiu patrimonial Fontcuberta (segles X-XXI)»; VI. GÓMEZ FERRER, M. Pau «Els arxius familiars i patrimonials aranesos: documents per a l'estudi de la Societat de la Val d'Aran»; VII. MIKES, Tünde «Legislació històrica de la família catalana medieval i moderna»; VIII. GIFRE RIBAS, Pere «La recerca històrica en arxius patrimonials de Catalunya. Un estat de la qüestió»; IX. PLANES I ALBETS, Ramon «Els arxius patrimonials catalans: experiències i futur»; X. LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Informe sobre els arxius patrimonials a Cervera»; XI. HOMS BRUGAROLAS, Mercè ; CINGOLANI, Stefano M. «Els orígens familiars dels Cartellà al llarg de deu generacions (s. X-XIV)»; XII. RAMISA VERDAGUER, Maties «La crisi patriota de 1811 i el radicalisme»; XIII. VALLS-JUNYENT, Francesc «En els orígens de Codorniu. 1886-1905»; XIV. MOLINER PRADA, Antoni «Identitats compartides: Emmanuel Brousse i la Nacionalitat Catalana»; XV. CAÑAMERAS VALL, Guillem «Josep Gudiol i Ricart (1904-1985). Salvament de patrimoni artístic més enllà de Sixena»; XVI. DURAN I SOLÀ, Lluís «Estat Català (1944-1982), continuïtat prou desconeguda i represa d'un partit antifranchista a partir de l'Arxiu de Josep Planchart»; XVII. GARCIA IZQUIERDO, José Manuel «La Renaixença del dret català: Francesc Maspons i Anglès»; XVIII. BATISTA I ROCA, Josep Maria «El decret del general Franco contra l'Estatut de Catalunya és nul i sense valor de dret»; XIX. FERRÉ I TRILL, Xavier «Díez, Xavier (2016). *El pensament polític de Salvador Seguí*. Barcelona: Virus editorial, 267 p.»; XX. FERRÉ I TRILL, Xavier «Pujol Casademont, Enric (2015). *Tres imprescindibles: F. Solde-*

vila, J. Vicens Vives i P. Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 134 p.»; XXI. SORONEL·LAS MASDEU, Montserrat «Duch, Montserrat; Arnabat, Ramon i Ferré, Xavier [ed.] (2015). *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 574 p.»; XXI. VELA I AULESA, Carles «Maria Teresa Ferrer i Mallol (1940-2017)»; XXII. GRAU PUJOL, Josep Maria «En la mort de l'historiador i arxiver Gener Gonzalvo Bou (Barcelona, 1958-Tàrraga, 2017)»; XXIII. «Normes per a la presentació d'originals»; XIV. «Memòria d'activitats de la SCEH al 2016»; XV. «Junta i llista dels socis de la SCEH»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 25. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2017. – 289 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «*In Memoriam.* Salvador Alavedra i Invers (Terrassa, 1919-2015)»; III. CABIÉ, Maité «*In Memoriam.* Robert Cabié (1929-2017)»; IV. GUDAYOL TORELLÓ, Anna «Bibliografia litúrgica de Robert Cabié»; V. «*In Memoriam.* Karl-Werner Gumpel (1932-2015)»; VI. GUDAYOL TORELLÓ, Anna «Bibliografia litúrgica musical de Karl-Werner Gumpel»; VII. AMENGUAL I BATLE, Josep «"Cum igitur in ecclesia [...] nobiscum pariter plebs universa missam operiretur". Precocitat en l'ús del terme missa per Sever, bisbe de Menorca (418)»; VIII. ALTURO I PERUCHO, Jesús; ALAIX I GIMBERT, Tània «La notació musical datada més antiga d'Europa»; IX. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «Els sis missals de la catedral de Vic a mitjan segle X»; X. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «Les pintures murals romàniques de Sant Vicenç de Rus, història i iconografia»; XI. RUBIO SADIA, Juan Pablo «"Apud hispanos lex toletana obliterated a est". Suppressions, oblits i pervivències al voltant del ritu hispànic»; XI. GUDAYOL TORELLÓ, Anna; MONTALT, M. Rosa «Música litúrgica a la Biblioteca de Catalunya I: Llibres de cant litúrgic manuscrits»

Revista catalana de musicologia. Volum 9 (2016). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2017. – 260 p. : il.

I. CAMPRUBÍ, Marcel «Corpus d'escrits musicals en l'obra de Ramon Llull»; II. ESCALAS I LLIMONA, Romà «L'himnari SMV 62 de la seu de Mallorca. Descripció i proposta musical»; III. ESCANDELL GUASCH, Jaume «Lamentacions del profeta Jeremies procedents del convent dels Socors de Ciutadella: una font musical del segle XV a l'Illa de Menorca»; IV. PUENTES-BLANCO, Andrea «Los libros impresos de polifonía en la Biblioteca de Catalunya (1503-

1628)»; V. CABRÉ I CERCÓS, Bernat «El manuscrit 59 del Centre de Documentació de l'Orfeó Català. Nous repertoris, noves perspectives»; VI. ROIG I GALCERAN, Francesca «Felip Parellada. Dos mestres de capella de la seu de Girona amb el mateix nom»; VII. BADAL, Carles «Pau Llinàs i la vida a Santa Maria del Pi (1711-1749): biografia i inventari»; IX. DEDIES, Reinald «Tres versions d'un responsori del dia de Corpus, "Qui manducat carnen meam", d'Emmanuel Gònima»; X. GASCÓN, Montserrat «Les flautes de vidre del Museu de la Música de Barcelona (1839-1844)»; XI. ANGLADA I MAS, Anna Maria «Baldomer Cateura (1856-1929). El *piano-pédalier*, la mandolina espanyola i el trípode de subjecció: apunts sobre la recepció dels seus invents»; XII. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «El pare Robert de la Riba, figura cabdal de la música per a orgue en la Catalunya del segle XX»

Revista catalana de musicologia. Volum 10 (2017). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2017. – 224 p. : il.

I. «Junta de la Societat Catalana de Musicologia (SCMUS)»; II. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «Francesc Bonastre i Bertran (1944-2017)»; III. SALIS I CLOS, Josep M. «Els Bords, destacada nissaga d'orgueners, i la seva aportació a l'orgueneria catalana (segles XV-XVII)»; IV. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «Joan Ferrer, mestre de cant i organista de la Catedral de Barcelona (1513-1536), autor del motet "Domine non secundum" del *Cancionero musical de Segovia* (CMS) (E.: SegC, s. s.)»; V. MIRANDA LÓPEZ, M. Mar «Música i cerimònia per a la festivitat de Sant Narcís a la *Consueta* de la Catedral de Girona, 1595-1655»; VI. ROYO, Mireya «Cantors castrats en la capella del Col·legi Seminari de Corpus Christi de València, entre les veus de tiple masculines adultes i infantils durant el segle XVII»; VII. DEDIES, Reinald «La fusió de dues capelles de cant al segle XVII a Perpinyà: història d'un llarg conflicte»; IX. CORREA RODRÍGUEZ, Alejandro «Locatelli y Leclair en la nueva España. Dos sonatas para violín en la Catedral de México»; X. CUSCÓ I CLARASÓ, Joan «Música simfònica i òpera a Vilafranca. Segle XVIII»; XI. ANGLADA I MAS, Anna Maria «El paisatge sonor de Palamós entre 1770 i 1850: l'església de Santa Maria i el convent de Nostra Senyora de Gràcia»; XII. RIBALTA COMA-CROS, Martina «*El Lied a través del temps.* Una història del gènere narrada des del domicili de Josep Bartomeu durant el primer franquisme»; XIII. ALMACELLAS I DíEZ, Josep Maria «La musicologia en l'àmbit de música del Congrés de Cultura Catalana»

Tamid. Volum 12 (2016-2017). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2017. – 224 p. : il.

I. ELWOLDE, John Francis «A text-critical study of the *Nova Vulgata* of Sirach 41. Part 1: Comparison with the sources texts»; II. LLOP I JORDANA, Irene ; OLLICH I CASTANYER, Imma «Els espais de la comunitat jueva de Vic, entre la documentació escrita i l'arqueologia»; III. PLANAS, Sílvia ; COLOMER CASAMITJANA, Joel ; SAGRERA, Jordi ; VIVO, Jordi «El micvé de la darrera sinagoga medieval de Girona»; IV. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria «Documents relacionats amb unes disposicions municipals sobre els jueus de Cervera (1479-1482)»; V. BERTHELOT, Martine «Opposants et réfugiés du nazisme arrêtés en Espagne (1942-1943): trois noms célèbres»; VI. «Notes bibliographiques»; VII. FERRER I COSTA, Joan «Moulié Vidas. *Tradition and formation of the Talmud*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2014»; IX. MOLINÉ, Enric «Carme Batlle i Gallart. *L'aljama de la Seu d'Urgell medieval: Una comunitat jueva del Pirineu català*. Barcelona: Rafel Dalmau, 2016»; X. VALLS I PUJOL, Esperança «Howard Kreisel. *Judaism as philosophy: Studies in Maimonides and the medieval Jewish philosophers of Provence*. Boston: Academic Studies Press, 2015»; XI. «Tabula gratulatoria»; XII. «Instruccions resumides per als autors»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

Abusos comesos a Lleida per Peire de Lobeira / Estudi històric de Jordi Bolòs ; estudi lingüístic de Josep Morán. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals, Barcelona 2017. – 122 p.

BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert. **Testimonis de la Catalunya contemporània (1875-1986).** Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals ; Obrador Edèndum, Barcelona 2017. – 653 p.

BATLLÓ, Josep ; BUSTO, Montserrat. **1939: els núvols confiscats: relat d'Eduard Fontserè sobre els últims dies del Servei Meteorològic de Catalunya / a cura de Manuel Castellet.** Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals, Barcelona 2017. – 146 p. : il.

Carles Miralles i Solà : sessió en memòria : Sala Prat de la Riba, 28 de gener de 2016. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2017. (Semblances biogràfiques; 67). – 79 p.

I. «Homenatge a Carles Miralles i Solà»; II. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; III. BORRÀS I CASTANYER, Laura «Presentació»; IV. ARGENTER I GIRALT, Joan Albert «Carles Miralles: una

llengua de cultura, una cultura de llengua»; V. CABRÉ I FABRÉ, Jaume «Com qui no vol la cosa»; V. JUFRESA MUÑOZ, Montserrat «Una vocació d'hellenista»; VI. MALLAFRÈ I GAVALDÀ, Joaquim «Espais de trobada»; VII. VILALLONGA I VIVES, Mariàngela «La presència de Carles Miralles a l'Institut»; VIII. MIRALLES JORI, Eulàlia «Els estudis de literatura catalana»; IX. «De viva veu. Recordant Carles Miralles»; X. CABRÉ I CASTELLVÍ, M. Teresa «Cloenda»

CHAPTOIL, Pons de. **Poesie / edizione critica a cura di Antonella Martorano.** Institut d'Estudis Catalans. Edizioni del Galluzzo, Firenze 2017. – 419 p.

Enric Prat de la Riba (1870-1917) : Jornada d'Estudis / edició coordinada per Josep Serrano Daura. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2017. – 143 p.

I. CRUANYES I TOR, Josep «Inauguració»; II. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Inauguració»; III. VILA I VICENTE, Santiago «Inauguració»; IV. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «El lloc d'Enric Prat de la Riba en la història contemporània de Catalunya»; V. CATTINI, Giovanni C. «Prat de la Riba i les llibertats medievals, un exemple de patriotisme cívic?»; VI. GIFREU I FONT, Judith «La projecció de l'ideari nacionalista de Prat de la Riba en la gestació de la Mancomunitat de Catalunya»; VII. PUJOL I CASADEMONT, Enric «El paper cabdal d'Enric Prat de la Riba en els primers deu anys de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1917)»; VIII. CASASSAS I YMBERT, Jordi «La nacionalitat catalana, d'Enric Prat de la Riba»; IX. FORCADELL I ESTELLER, Xavier «El municipalisme en un projecte nacional»; X. RUBÍ CASALS, Gemma «Enderrocar la ciutadella del caciquisme. La corrupció política en el pensament d'Enric Prat de la Riba»; XI. FIGUERES I ARTIGUES, Josep M. «Enric Prat de la Riba i *La Veu de Catalunya* (1899-1917)»

Francesc Maspons i Anglès (1872-1966) : homenatge : actes de la Jornada d'Estudis / edició coordinada per Josep Serrano Daura. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2017. – 168 p. : il.

I. GALIANO PERALTA, Joan «Presentació»; II. CASASÚS I GURI, Josep M. «Francesc Maspons i Anglès, l'home i el país»; III. ARMENGOL FERRER, Ferran «L'esperit del dret públic català: Francesc Maspons i Anglès i el dret públic de Catalunya»; IV. LÓPEZ BOFILL, Héctor «Europeisme i catalanisme. Una experiència de dret comparat»; V. RENEYER ALIMBAU, Jaume «Francesc Maspons i Anglès: la concepció catalana del dret a l'autodeterminació»; VI. DURAN I SOLÀ, Lluís «Francesc Maspons i Anglès: dret, excursionisme

i ensenyament per Catalunya»; VII. RIERA ROCA, Magalí «Qüestions actuals del dret civil català a partir de l'obra de Francesc Maspons i Anglasesell»; VIII. LLUCIÀ I SABARICH, Isidre «La cosa pública catalana està preparada per a recuperar l'esperit del dret públic català?»; IX. BOTINAS MONTELL, Lluís «Francesc Maspons i Anglasesell, un model per als catalans d'avui»; X. CRUANYES I TOR, Josep; DELFÍ GUÀRDIA, Josep; LAMARCA I MARQUÈS, Albert «Clausura»

GARGANTÉ I LLANES, Maria; SOLÀ I COLOMER, Xavier. **Santuaris, ermites i capelles a l'època del barroc: Geografia sagrada de la muntanya catalana.** Institut d'Estudis Catalans. Publicacions vinculades; Diputació de Barcelona, Barcelona 2017. – 244 p. : il.

MENSA I VALLS, Jaume. **Antoni Andreu, mestre escotista. Balanç d'un segle d'estudis.** Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals; Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona 2017. – 134 p.

Miscel·lània Puig i Cadafalch: recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch / [Ha tingut cura de l'edició d'aquesta obra Jaume Puig i Oliver]. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals, Barcelona 2017. – 454 p. : il.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; II. MASSOT I MUNTANER, Josep «Introducció»; III. PUIG I OLIVER, Jaume de «Nota editorial»; IV. BOSCH I GIMPERA, Pere «La data de la fundació d'Empòrion»; V. VILAR-BERROGAIN, Gabrielle P. «Jean II et le monastère de Montserrat au lendemain de la pacification de la Catalogne 1474»; VI. OLIVAR I DAYDÍ, Marçal «Fonts documentals inèdites per a l'estudi de la ceràmica valenciana medieval»; VII. LANTIER, Raymond «La tombe 179 du cimetière wisigothique d'Estagel»; VIII. GAILLARD, Georges «Les sculptures de Cuixa et de Serrabone»; IX. FORT I COGUL, Eufèmia «Pintura trescentista i quatrecentista a la Selva»; X. BALTRUSAITIS, Jurgis «Abside alvéolée dans la première architecture romane»; XI. MAS I GOMIS, Lluís «Els antics pobladors de la serra de la Salut de Sabadell»; XII. CALMETTE, Joseph «Jean II de Catalogne-Aragon et la conservation des archives de la révolution catalane»; XIII. DURAN I CAÑAMERAS, Fèlix «L'arquitectura visigòtica»; XIV. GALÍ I COLL, Alexandre «Atenció al segle XVIII»; XV. LAMBERT, Elie «Documents nouveaux sur Sant-Guilhem du Déséri»; XVI. SERRA I RÀFOLS, Josep de Calassanç «Joies greco-romanes de l'Estanyol (Girona)»; XVII. AMADES I GELAT, Joan «La construcció a tornajornals»; XVIII. ALBAREDA, Anselm «Ferran el catòlic i Germana de Foix en una miniatura de la Vaticana»; XIX. LHÉRITIER, Michel «La coopération internationale des historiens et la paix

mondiale»; XX. MADURELL I MARIMON, Josep M. «Bernat Roca, arquitecte i escultor trescentista»; XXI. MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, Julio «Nielado y ataujía en la España Visigoda»; XXII. SOLDEVILA I ZUBIBURU, Ferran «Alguns documents de Pere "el Gran", relatius a orfebreria»; XXIII. MARTINELL I BRUNET, Cèsar «L'antic gremi d'escultors de Barcelona»; XXIV. MATEU I LLOPIS, Felip «Les inscripcions del Bisbe Justinià i la seu visigòtica valentina»; XXV. MOISY, Pierre «L'église des Saints Félix et Adauct au Wawel de Cracovie»; XXVI. AINAUD I DE LASARTE, Joan «Notes biogràfiques de l'arquitecte Pere Blay»; XXVII. VILAR, Pierre «Un moment critique dans la croissance de Barcelone: 1774-1784»; XXVIII. LAVEDAN, Pierre «Note sur les vues urbaines dans la peinture catalane du XVe siècle»; XXIX. MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel «Les inscripcions i els primers documents de Santa Cecília de Montserrat»; XXX. COLOMINES I ROCA, Josep «Poblat eneolític del Camp de la Creueta (Sant Llorenç de Campdevàrol)»; XXXI. COROMINES I VIGNEAUX, Joan «Llastra, fòssil arqueològic al Pallars Sobirà»; XXXII. PONS I GURI, Josep Maria «Les esglésies romàniques del Maresme oriental»; XXXIII. MILLET, GABRIEL «Saint-Mokios de Constantinople refuge de l'astrologie»; XXXIV. ANGLÈS I PÀMIÉS, Higiní «El "Breviarium de musica" del monjo Oliva (mort després del 1065)»; XXXV. AEBISCHER, Paul «La sonorisation des occlusives intervocaliques en Toscane au début du VIIIe siècle d'après les témoignage de quelques documents longobards»; XXXVI. DOLÇ I DOLÇ, Miquel «Una inscripció de Sant Joan de la Penya»; XXXVII. DURLIAT, Marcel «Permanence de la peinture de style gothique français en Catalogne et Languedoc, dans la seconde moitié du XIVe siècle»; XXXVIII. JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard «La data de reconstrucció de l'església del Monestir de Sant Joan de les Abadesses»; XXXIX. «Índex toponímic»; XL. «Índex antroponímic»

RODORÉDA, Mercè. **Cartes de guerra i d'exili (1934-1960) / compilació, edició i estudi per Carme Arnau.** Institut d'Estudis Catalans. Fundació Mercè Rodoreda, Barcelona 2017. – 382 p.

ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. **Viles planificades valencianes medievals i modernes.** Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals; Universitat de València, Barcelona 2017. – 331 p. : il.

Journals
Revistes

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació. Volum 29 (gener-juny 2017). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2017. – 256 p. : il.

I. AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen ; RAMOS I GONZÁLEZ, Alfred «Presentació. Passat i present de Célestin Freinet»; II. FUENTES CODERA, Maximiliano «Freinet abans de Freinet: el rebuig de la guerra i la perspectiva revolucionària»; III. CID FERNANDEZ, Xose Manuel ; CARRERA FERNÁNDEZ, M. Victoria ; DIÉGUEZ SANS, Núria ; CID RODRÍGUEZ, Antía «Educació per a la pau en la trajectòria freinetiana. Del seu discurs originari als actuals moviments de l'escola moderna a la península Ibèrica»; IV. JAUME I CAMPANER, Miquel «Tres assajos d'aplicació de les tècniques Freinet a Mallorca per iniciativa del mestre Teodor Terrés Lladó entre 1933 i 1937»; V. JIMÉNEZ MIER Y TERÁN, Fernando «La Escuela Freinet de Barcelona»; VI. RAMOS I GONZÁLEZ, Alfred «La revista *Escola*, òrgan del freinetisme valencià (1965-1969)»; VII. FERRAZ LORENZO, Manuel «La segunda época de cooperación, experimentación y aplicación de las técnicas Freinet en las Islas Canarias (1977-1982)»; VIII. ZURRIAGA I AGUSTÍ, Ferran «Parlem de la formació permanent de l'ofici de mestre i de les idees del Moviment Freinet»; IX. HERNÁNDEZ HUERTA, José Luis «Influence and reception of Freinet in Spain. Map of the historiographical maze: Possible Means of Escape (1979-2016)»; X. SALA SUREDA, Carme ; VILAPLANA LAPENA, Enric «Informació sobre els autors dels articles»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 30 (juliol-desembre 2017). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2017. – 244 p. : il.

I. SOLER I MATA, Joan ; SUREDA I GARCIA, Bernat «Editorial»; II. GORDALIZA CORNELLÀ, Benet ; SÁNCHEZ-VALVERDE VISUS, Carlos «El Grup Benèfic Wad Ras: semblança en el centenari de la creació de “La Prote”»; III. FERNÁNDEZ-SORIA, Juan Manuel «Dos Españas en guerra, dos educaciones»; IV. BAIGES LÓPEZ, Alba «Les reformes de l'ensenyament tècnic durant la Dictadura de Primo de Rivera. Canvis i reaccions a l'Escola Industrial de Vilanova i la Geltrú»; V. GOMBAU DOMINGO, M. Carme «Religió, llengua i ensenyament en la premsa tortosina en català (1900-1936)»; VI. GROVES, Tamar «Freinet y los maestros españoles: la configuración de un movimiento social y pedagógico (1969-1983)»; VII. SEBASTIAN FABUEL, Vicent «El

que han d'ensenyar els mestres als xiquets i els pares als seus fills. El didactisme en un directori catòlic del segle XVIII»; VIII. GORDALIZA CORNELLÀ, Benet ; SÁNCHEZ-VALVERDE VISUS, Carlos «“La Prote”, vida quotidiana i històries de vida»; IX. MARQUÈS I SUREDA, Salomó «El testimoni de Josep Pallach. Un jove estudiant escriu sobre la República i l'autonomia (1932 i 1933)»; X. «Informació sobre els autors dels articles»; XI. «Normes de presentació d'originals per a l'edició = Presentation regulations of originals for publishing»

Revista de dret històric català. Volum 16 (2017). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2017. – 334 p.

I. BARÓ PAZOS, Juan «Notas sobre el derecho civil de Cataluña ante el proceso codificador español»; II. JORDÀ FERNÁNDEZ, Antoni «La formació de funcionaris públics de la Diputació de Barcelona a la Mancomunitat de Catalunya i la Generalitat de Catalunya (1912-1939)»; III. LÓPEZ BOFILL, Héctor «La viabilitat d'un estat propi en el context europeu i internacional: Catalunya i Escòcia»; IV. CAPDEFERRO, Josep «Els testaments del jurista i polític Miquel Sarrovira (ca. 1514-1604) i d'Altília Cordelles (1602)»; V. ESPALIÚ BERDUD, Carlos «Sobre la contribución de Cataluña a la construcción de la civilización europea»; VI. WESTERMAYER HERNÁNDEZ, Felipe Ignacio «Notas para un primer acercamiento al estudio del derecho indiano en las Cortes de Cádiz»; VII. FERRAN I PLANAS, Elisabet «L'abat Oliba, personatge i conflicte»; VIII. LLUCIÀ I SABARICH, Isidre «Purgar taula: el present d'una institució històrica»; IX. CORONAS GONZÁLEZ, Santos M. «Generaciones y semblanzas de la Asturias ilustrada»; X. TURULL I RUBINAT, Max ; AGUADO I CUDOLÀ, Vicenç «Per a “esquivar tota sospita i engany”: les regles essencials per a la formació de la voluntat de la *Universitas* i el procediment d'adopció d'acords dels consells municipals de Catalunya a través dels llibres d'actes (Cervera, 1332-1333)»; XI. PLANAS BALLVÉ, Maria «*Exclusio propter dotem*: los pactos de renuncia a la legítima futura en el derecho romano»; XI. VÁZQUEZ OSUNA, Federico «L'anihilació de la República del general Franco i l'administració de justícia de Catalunya (1936-1939)»; XII. MESUTTI, Ana «Presentación del libro de Víctor Ferro Pomà *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta*»

Catalan **Historical** Review

Number 11 / 2018

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	107	Introducció
Gabriel Pons	109	La cultura talaiòtica de les Illes Balears
Antoni Ferrando	123	La narrativa catalana al segle xv
Patrici Pojada	137	Comunicació i divisió a la frontera septentrional de Catalunya entre els segles xv i xviii
Santiago Izquierdo	151	Els ateneus a Catalunya. Cultura i sociabilitat als segles xix i xx
Mariona Seguranyes	163	Els referents catalans i empordanesos de Salvador Dalí
Francesc Fontbona	177	In memoriam
	179	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

Com en els números anteriors de *Catalan Historical Review* continuem oferint balanços sobre temes que han atret l'atenció d'un nombre important d'investigadors i que pertanyen a aspectes i èpoques molt diversos del passat.

Sempre han resultat enigmàtics els monuments megalítics erigits a les illes de Mallorca i Menorca durant els segles de la introducció de la metallúrgia del bronze. L'estat del coneixement i de les interpretacions sobre la cultura talaiòtica que ha fet l'arqueologia fins avui és l'objecte del primer article d'aquest número. Forma part dels conjunts megalítics de l'edat del bronze a Europa, com el famós cercle de Stonehenge, a dotze quilòmetres de Salisbury.

En el segle xv, la prosa en llengua catalana començà a oferir novel·les i narracions de ficció per a uns homes i dones pertanyents a la burgesia i a la noblesa cortesana. D'aventures, viatges i amors anava plena la novel·la dita de cavalleria, que conté de vegades elements d'un realisme que preludeja ja la modernitat. *Tirant lo Blanc* és la novel·la més famosa d'aquesta època i la més traduïda —Cervantes l'esmenta al *Quijote*—, però n'hi va haver d'altres. Es presenta aquí una aproximació al resultat de la recerca dels estudiosos de la literatura sobre la narrativa catalana del final de l'edat mitjana.

Com la major part de les altres fronteres, la septentrional de Catalunya amb França va ser fluctuant fins que les guerres acabaren fixant-la en el segle xvii. Les terres de parla i cultura catalana al nord dels Pirineus no foren separades políticament de la resta fins al 1659. Com en tots els espais fronterers, els contactes i els intercanvis eren més importants entre poblacions veïnes que els conflictes entre els regnes als quals pertanyien. No fou fins a l'edat contemporània que els pobles a banda i banda de la línia fronterera començaren a interioritzar la divisió arbitrària dels espais que havien compartit i que continuarien compartint econòmicament i culturalment. Un balanç de la recerca en aquest camp és el tema d'un altre article. A la coberta, hi trobem una imatge aèria del castell de Salses, la població més septentrional de la Catalunya del Nord. La fortalesa fou remodelada a principis del segle xvi. La seva forma actual pertany a la darrera reforma, efectuada pel mariscal Vauban, ja sota el definitiu domini francès després de la Pau dels Pirineus de 1659.

Els ateneus han jugat un paper important durant els segles xix i xx en la divulgació i el debat culturals. Entitats d'origen mesocràtic de la societat civil organitzada, molt aviat la classe obrera creà els seus propis ateneus per a la

formació d'adults, com a instrument de promoció social col·lectiva per mitjà de la cultura i també per a la seva sociabilitat durant el poc temps d'oci de què disposaven els treballadors manuals. Tot i ser en principi entitats transversals i pluralistes, foren també utilitzades com a cercles d'iniciació, de captació i de convivència per anarquistes, tradicionalistes i catòlics que fundaren els seus respectius ateneus amb una connotació ideològica explícita i determinada. Abans d'existir biblioteques públiques dignes d'aquest nom, els socis dels ateneus crearen les seves i algunes foren la via de penetració de les noves idees que arribaven de la resta d'Europa. En la vertebració no sols cultural, sinó també cívica i patriòtica, la societat catalana deu molt als ateneus, que hagueren de superar com pogueren la restricció de les llibertats imposades per les dues dictadures espanyoles del segle xx. L'existència d'una historiografia que comença a ser extensa sobre el tema ha permès dedicar-li un article d'aquest número.

Geni cosmopolita, Dalí mantingué uns referents arrelats a la comarca on va néixer, on va viure i a la qual deixà el seu llegat. Són aquests referents projectats internacionalment el tema del darrer article que es presenta aquí.

En aquest número s'inclou la nota necrològica de Gabriel Llompart, membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica, així com les semblances de Bonaventura Bassegoda, Rafael Cornudella, Josep Maria Gregori, Josep Maria Nolla i Roser Salicrú, nous membres de la Secció.

Era previsible que els balanços de síntesi a què s'ha dedicat fins ara *Catalan Historical Review* i que estan pensats prioritàriament per a lectors estrangers, interessessin igualment lectors autòctons. Ara s'ha comprovat que així ha estat. Darrerament han crescut d'una manera notable les consultes i les descàrregues d'articles de la revista per part de persones residents als països de parla catalana, sense que es reduís el nombre de lectors de la resta del món per via electrònica. I és que la historiografia catalana ha anat assolint unes dimensions i una complexitat tan considerables que oferir unes visions globals sobre grans temes havia de ser tan valorat pel públic de l'interior com pel de l'exterior, necessitats tots dos de guies per a orientar-se i poder aprofundir en els llocs comuns de la història dels territoris i pobles que avui comparteixen la llengua catalana.

ALBERT BALCELLS
Editor

La cultura talaiòtica de les Illes Balears

Gabriel Pons*
Consell de Mallorca

Rebut 11 gener 2017 · Acceptat 6 juliol 2017

RESUM

Aquest article pretén exposar les característiques essencials de les comunitats humanes que es desenvoluparen a les illes de Mallorca i de Menorca entre mitjan segle x i mitjan segle vi abans de la nostra era. Amb el nom de cultura talaiòtica s'identifiquen unes comunitats que habitaven en petits poblats, que es dedicaven a l'explotació agropecuària en règim autàrquic i que tenien un desenvolupament social en procés de jerarquització. El contacte amb l'exterior, segons el registre arqueològic, tot i la dissolució d'aquesta estructura social i econòmica, vendrà marcat pel fort impacte comercial i polític de les colònies púniques i gregues.

PARAULES CLAU: complexitat social, humanització del territori, territorialització, arquitectura ciclòpia, enterraments col·lectius

INTRODUCCIÓ

Entenem per talaiòtic el període que a les illes de Mallorca i Menorca transcorre aproximadament al llarg de la primera meitat del primer mil·lenni abans de la nostra era i que en l'evolució tecnològica correspon al bronze final ferro. El mot talaiot té l'arrel en la paraula catalana talaia¹ i està associat als conceptes de torre i de vigilància, funció que ha planat, en primera instància, a l'hora de determinar l'ús de les construccions més emblemàtiques d'aquest període. En ser aquestes torres la construcció més monumental de la prehistòria de Mallorca i de Menorca, s'han utilitzat com a referència a l'hora d'elaborar sistematitzacions de la prehistòria. Així doncs, es parla de pretalaiòtic i posttalaiòtic.

L'Institut d'Estudis Catalans va ésser el promotor de les primeres investigacions científiques dutes a terme a Mallorca, a partir de les quals es plantejà la primera sistematització de la prehistòria insular.² Aquesta institució científica hi envià l'arqueòleg Josep Colomines, que entre els anys 1915 i 1920 desenvolupà una intensa tasca investigadora que es plasmà en alguns articles.

Actualment, són diversos els equips d'investigació que treballen sobre la prehistòria i concretament sobre el període talaiòtic en ambdues illes, situació que ha generat l'ús de diferents terminologies i l'elaboració de perioditzacions que matisen a partir d'unes pautes comunes. Aquesta disparitat es deu, en bona part, al fet que les data-

cions radiocarbòniques preses fa dècades no provenien d'estratigrafies ben determinades i al fet que les datacions d'aquest període, que són moltes, però centrades en pocs jaciments, disposen d'un ampli marge cronològic. Aquests dos factors creen problemes a l'hora de concretar l'inici de les construccions talaiòtiques i, en conseqüència, l'abast cronològic del període talaiòtic.

Tot i que el nom de la cultura s'utilitza per a Mallorca i Menorca, no és sinònim d'homogeneïtat. És un fet que es pot estendre a tota la prehistòria. Tenen estretes similituds i significatives divergències, tant en les manifestacions arquitectòniques com en la cultura material. Un fet que és constant en la prehistòria comparada d'ambdues illes és la magnitud i la rellevància de l'arquitectura prehistòrica de Menorca. Les comunitats prehistòriques menorquines produïren unes construccions de major volum i major qualitat tècnica; els poblats eren menys nombrosos, però tenien unes dimensions superiors i tot plegat els aporta una alta incidència en el territori i el paisatge menorquí. L'arquitectura talaiòtica és el reflex material de les transformacions econòmiques i socials que es produeixen en la primera meitat del primer mil·lenni abans de la nostra era, les quals s'intuïen a través dels ítems arqueològics, i algunes investigacions arqueològiques les comencen a consolidar.

PERIODITZACIÓ

Les sistematitzacions de la prehistòria insular es caracteritzen per les matisacions cronològiques i terminològiques que utilitzen algunes persones i equips per marcar

* **Adreça de contacte:** Secció de Museus i Belles Arts, Consell de Mallorca. Via Roma, 1, 07012 Mallorca. Tel: +34 971219548. E-mail: gponshomar@gmail.com

diferències vers els altres. És un plantejament erroni quan tothom beu d'unes mateixes i minses fonts. Les taules radiocarbòniques i la clarificació dels seus contextos estratigràfics han ajudat a acostar les sistematitzacions, tot i que es mantenen interpretacions i matisos.

D'una banda, el que anomenem equip de Son Forners estableix dos períodes per a l'àmbit cronològic que tractem. El primer és el prototalaiòtic (1050-850 cal ANE), que correspon al període en què es produeixen els primers exemples de transformació arquitectònica naviforme, de concentració de la població en conjunts més cohesionats per l'adossament d'estructures. En l'àmbit insular s'experimenta amb una arquitectura nova, com ara les formes amb projecció vertical que en la fase següent quedaran clarament definides. L'aspecte funerari es concreta en el desenvolupament de les navetes menorquines i en el final de les coves naturals amb enterraments col·lectius d'inhumació. Per tant, és un període de transició entre el naviforme i el talaiòtic. A partir del 850 fins al 600 cal ANE es desenvolupa el període talaiòtic.³ La primera data indica el moment de construcció de la majoria d'estructures turriformes, mentre que la segona fa referència a una data a l'entorn de la qual es dona la destrucció violenta de la majoria d'estructures talaiòtiques i marca un moment de profunda transformació en la qual la influència exterior, especialment de l'Eivissa púnica, jugarà un paper destacat.

D'altra banda, tenim la sistematització de Víctor Guerrero, que estableix un bronze talaiòtic amb unes dates molt similars al període prototalaiòtic de l'equip de Son Forners (1100-800 cal ANE), però amb uns continguts diferents. Per a ell, en aquest període es manté parcialment el poblament en navetiformes i es construeixen els poblats emmurallats, exempts de talaiots, que contindran alguns elements de prestigi, com ara els turriformes, i es construiran els centres cerimonials. En aquest període, es detecta un impuls al comerç amb l'exterior que es manifesta en la proliferació d'objectes de bronze de prestigi. Entre el 900 i el 800 s'inicia la construcció dels talaiots i es consolida el model de poblats emmurallats i centre cerimonial. Aquest plantejament teòric ja fou proposat amb anterioritat per Javier Aramburu.⁴ En l'aspecte social, considera que en aquest període existia amb tota seguretat una protoaristocràcia que s'envoltava d'elements de prestigi. Guerrero defensa que, entorn dels anys 800-700 ANE, aquest procés evolutiu queda col·lapsat i molts d'aquests centres són abandonats o reconvertits en espais d'hàbitat. Planteja com a possibilitat d'aquest col·lapse la incidència que pogué tenir l'Eivissa púnica. Destaca la construcció de santuaris com a edificis de prestigi que substituïren els turriformes i indica canvis en l'estructura social i política.⁵

Tres anys després, el mateix investigador, juntament amb Manuel Calvo i Bartomeu Salvà, fa una modificació a la sistematització plantejada i parla d'un període de transició (1100-900) amb els mateixos fonaments que l'equip de Son Forners.⁶

LA TRANSICIÓ CAP AL PERÍODE TALAIÒTIC

Tradicionalment, es considerava que l'origen de la cultura talaiòtica era el resultat d'un procés invasiu causat per la inestabilitat que es produí al llarg de la Mediterrània a causa de la irrupció dels coneguts com a pobles de la mar. Aquesta teoria és producte del corrent de pensament imperant a l'època, que considerava el Pròxim Orient el bressol de la civilització i dels avenços de la humanitat, els quals eren irradiats per la Mediterrània cap a Occident. El resultat d'aquest procés havia generat les comunitats constructores de grans torres a Còrsega, Sardenya, Menorca i Mallorca. Simultàniament, l'opinió científica donava l'inici del talaiòtic entorn del segle XIV ANE.

La intensa labor investigadora de les darreres tres dècades, l'ordenament del registre arqueològic i les datacions radiocarbòniques de què disposen les Illes Balears, especialment Mallorca, han permès plantejar una nova interpretació dels fets i un cronograma de l'evolució.

Actualment, es considera que el període talaiòtic és una evolució de l'etapa anterior, el naviforme o pretalaiòtic final, que abraça els segles XVII-X cal ANE. Es tracta d'un lent procés cap a una major complexitat ideològica i social que es manifesta en l'evolució i el canvi dels ítems arqueològics.

Per poder entendre el període talaiòtic, és necessari exposar els trets bàsics del període anterior, el naviforme, per tal de comprendre el procés evolutiu i els canvis cap a una major complexitat social.

Hi ha consens a considerar que a principis del segle XVII cal ANE s'inicia la construcció de les estructures naviformes que juntament amb els hipogeus d'enterrament formaran un tàndem arquitectònic que marcarà la identificació arqueològica del període, especialment a Mallorca. La fase final d'aquest període, segons els diferents autors, estaria entre el 1100 i el 950 cal ANE. Aquesta fase correspon a l'inici de construccions diferenciades de les estructures naviformes, a partir de l'aglutinació d'edificis, però lluny de materialitzar-se en una estructura definida que es faci extensiva a totes les comunitats, com passarà en el període següent, el talaiòtic.

L'arquitectura naviforme és de caràcter ciclopi. La construcció d'hàbitat és una cabana de planta en U amb els braços allargats d'entorn a 15/20 m i una coberta de terra i pedra sostinguda per troncs o lloses. Els poblats naviformes solen estar ubicats en terrenys plans i els poblats estan formats per diversos naviformes separats els uns dels altres o bé agrupant-se dues o tres estructures a partir de compartir els murs, cosa que no trastoca per res el sentit de l'espai. La seqüència estratigràfica d'algun d'aquests naviformes indica l'existència d'una cambra superior. L'ús de les cabanes naviformes està documentat amb datacions absolutes entre els segles XVII i IX cal ANE. La proliferació d'aquest model constructiu al territori mallorquí és notable, ja que s'han identificat 146 nuclis,⁷ però no és tan freqüent a Menorca. És factible, doncs, parlar d'un augment demogràfic substancial. De fet, l'estudi territorial de Ma-

llorca indica l'ocupació de tot el territori, per bé que de manera desigual. De l'alta densitat d'assentaments es dedueix la pressió humana sobre el medi natural.

Sabem que entorn del 1300 cal ANE s'abandonen algunes construccions naviformes en ambdues illes. Aquest fet afecta un percentatge important de les construccions naviformes excavades, però desconeixem l'abast i les causes d'aquests abandonaments. És el cas de la naviforme Ponent del conjunt de s'Hospitalet Vell i Canyamel a Mallorca i de Cala Blanca a Menorca. Tenim molt poca documentació arqueològica sobre aquests segles per poder fer un discurs clar sobre l'evolució del període naviforme al talaiòtic. Les excavacions d'estructures naviformes indiquen una heterogeneïtat de fets. Les del naviforme Ponent del conjunt de s'Hospitalet Vell (Manacor, Mallorca) i del naviforme de Canyamel (Capdepera, Mallorca) aporten datacions d'abandonament entorn del 1300 cal ANE.⁸ Aquesta situació també té el seu reflex a Menorca amb l'abandonament del naviforme de Cala Blanca.⁹ Les excavacions al conjunt naviforme dels Closos de can Gaià (Felanitx, Mallorca) determinen la perdurabilitat de l'assentament fins al 800 cal ANE.¹⁰ A Menorca hem de destacar l'estructura absidal situada sota del gran talaiot de Trebalúger amb la datació més recent d'entorn del segle XI cal ANE.¹¹

Al final d'aquest període, al voltant del segle X cal ANE, algunes estacions arqueològiques excavades a Mallorca i Menorca permeten identificar un procés de canvi que es basa en la modificació d'aquest model constructiu, el resultat final del qual seran les construccions en forma de torre.

Les excavacions practicades al Figueral de son Real identifiquen experiències d'aquest procés. El jaciment consta de diferents agrupacions d'estructures naviformes disperses. En una d'aquestes agrupacions es produeix un procés de transformació que denota la intenció de recerca d'un model arquitectònic diferent del bastit fins aleshores, per tal d'aconseguir uns espais i una composició arquitectònica que s'adaptin a noves necessitats, encara que el resultat és lluny, arquitectònicament i funcional, d'ésser reconegut com a talaiot o estructura turriforme.

També es reconeix en el poblat de s'Illot un nucli de construccions que s'han identificat com a exemple d'aquest procés. El nucli central del conjunt el forma una complexa superposició i adossament de construccions. L'evolució es faria a partir de la presència d'unes cabanes, probablement dues naviformes adossades. Sobre aquesta estructura se'n construí una altra en forma de torre quadrangular. Es disposa de tres mostres radiocarbòniques. Les més antigues es van aconseguir a partir de la fusta utilitzada en la coberta de les cabanes, que indiquen el moment més antic documentat. Se les situa a finals del segle XIV cal ANE. En tractar-se de fusta utilitzada per a la coberta, podem pensar que la construcció va estar en ús amb posterioritat a aquesta data. Una altra data l'aporta una mostra de carbó extreta d'una construcció adossada a l'estructura turriforme. La datació indica un espai tempo-

ral entre el segle XI i X cal ANE. Així, l'edificació de l'estructura turriforme que ens interessa destacar s'hauria produït en un moment anterior.¹²

El procés evolutiu no s'ha pogut identificar a Menorca, tot i que es disposa d'algunes datacions radiocarbòniques que palesen la sincronia del procés amb Mallorca. Les excavacions arqueològiques al conjunt de Trebalúger varen identificar una estructura per sota del gran talaiot que aportà la datació radiocarbònica 1247-969 cal ANE, amb la qual cosa tenim una base objectiva per ubicar la construcció del talaiot en una data posterior. La datació radiocarbònica de la mostra extreta d'una biga del talaiot circular de Sant Agustí Vell aporta la data 1007-812 cal ANE. Les excavacions practicades al conjunt de Biniparratx Petit han donat diferents datacions radiocarbòniques que col·laboren en la concreció cronològica d'aquestes construccions. S'han publicat quatre datacions extreteres del nivell sobre el qual s'assentà el talaiot. Les quatre oscil·len entre el 1000 i el 850 cal ANE,¹³ en total consonància, doncs, amb les altres datacions. Així mateix, les excavacions realitzades a la construcció de planta rectangular adossada al gran talaiot de Cornia Nou aporten datacions radiocarbòniques del nivell més antic entorn del canvi de mil·lenni.¹⁴

A Mallorca hem de destacar, en aquest sentit, l'extracció d'una mostra superficial d'una de les bigues del talaiot quadrat A de Capocorb Vell, que aportà la data 1002-833 cal ANE. O les diferents mostres dels nivells inferiors dels talaiots 2 i 3 de Son Forners, ambdues de 901-811 cal ANE. Així doncs, entre els segles XI i X cal ANE assistim a una fase de canvi en la qual s'inicia la construcció de turriformes i alhora es constata la permanència d'hàbitat en naviformes.

Totes aquestes dades manifesten l'aixecament d'estructures turriformes a les dues illes a partir de 1000/950 cal ANE. Soc de l'opinió que els casos identificats d'experimentació d'una estructura nova a partir de les naviformes, ara per ara no clarifiquen suficientment el procés. Com han indicat diferents autors, els models constructius turriformes presents a l'arc de la Mediterrània occidental poden haver influït en l'adopció d'aquest concepte arquitectònic.

Un factor a destacar en aquest període de transició és la proliferació d'objectes metàl·lics d'entitat que, d'una banda, manifesten l'adopció d'atributs de prestigi (espases, punyals, miralls, pectorals, braceroles, etc.), i de l'altra, d'un comerç amb l'exterior. A partir del 1300 cal ANE es localitzen motlles de fosa en diferents naviformes excavats. L'exemple més destacable a Mallorca n'és el del naviforme Ponent del conjunt de s'Hospitalet Vell. A la foganya d'aquesta cabana es trobaren set motlles per a fabricar punxons, braceroles, ganivets i destrals.¹⁵ D'altra banda, es construeixen en enclavaments costaners, tant a Mallorca com a Menorca, conjunts arquitectònics. Tenint en compte aquest fet, Salvà, Calvo i Guerrero consideren que a partir del 1300 cal ANE ja existeixen comunitats capaces de gestionar l'excés productiu

vers el comerç i per això ja s'ha de parlar de l'existència d'una certa complexitat social.¹⁶

L'ARQUITECTURA TALAIÒTICA

Entenem per talaiot una construcció de planta circular o quadrangular i gruixuts murs inclinats especialment a l'exterior. El mur és molt gruixut i supera els 2 m a la base i està elaborat amb dos paraments de grans blocs de pedra escassament treballada disposats en filades horitzontals. L'espai entremig dels dos paraments estava reblert de pedreny. A partir d'aquest perfil trobem diversitat de solucions de l'espai intern, de l'accés i de les mides de la construcció, especialment a Menorca. No obstant això, podem parlar d'un model prou estandarditzat a Mallorca que també trobem a Menorca. Aquest model es compon d'un accés amb llinda al nivell inferior de la construcció. L'escassa altura del passadís obligava, en molts dels casos, a passar-hi de grapes. El passadís facilita l'accés a una cambra que disposa d'una columna central, formada per grans blocs de pedra disposats de menor a major diàmetre. La columna és l'eix central de suport de la coberta, que se soluciona, en els pocs casos conservats o investigats, amb troncs (talaiot A de Capocorb Vell i talaiot 1 de Son Forners a Mallorca i Sant Agustí a Menorca) o grans lloses (s'Hospitalet Vell, Sant Agustí Vell, Torre Vella d'en Lozano). També existeixen exemples en què l'accés es practicava per la part superior de la construcció (talaiot B de Son Forners, talaiot quadrat de s'Hospitalet Vell). Les mides estàndard d'aquest model estan al voltant dels 12-15 m de diàmetre de base i d'uns 4-5 m d'altura, en el cas ben conservats. Aquest model tingué una gran implantació a Mallorca; tant és així, que actualment se'n conserven alguns centenars.

En canvi, a Menorca, la complexitat i la diversitat són manifestes. La volumetria de les construccions fluctua entre els talaiots com els mallorquins fins a casos com Trepucó, Torelló, Trebalúger, Cornia, etc., que tenen una planta entre els 20 i els 26 m de diàmetre. La configuració interna és molt diversa. Els exemples de cambra circular amb columna central com els mallorquins són escassos. S'observen exemples que disposen d'un passadís que connecta a una petita cambra lobulada, talaiots que conserven una escala d'accés a la planta superior, etcètera.¹⁷

La tècnica constructiva de la pedra en sec requereix mantenir unes proporcions. Com més altura es vol assolir, més ample ha d'ésser el mur a la base, el treball de la pedra més acurat i els murs més gruixuts i inclinats. Aquesta proporció sovint obliga a disposar d'uns espais interns útils molt reduïts i, fins i tot, a fer estructures massisses si la finalitat era aconseguir una major altura. És el cas d'algunes de les grans construccions turriformes de Menorca que hem esmentat. Tanmateix, aquesta és una línia d'investigació encara per encetar.

L'equip d'investigació del conjunt de Son Forners realitzà un estudi sobre la tècnica constructiva i el temps que

requerí l'aixecament del talaiot 1 de Son Forners, que segueix les característiques que hem exposat com a estàndard. Aquest és un dels talaiots més grossos de Mallorca, amb 17,3 m de diàmetre màxim. Els seus murs sobrepassen els 5 m de gruix i deixen una cambra circular de 6,6 m de diàmetre. La coberta plana amb soques li aportava una terrassa d'uns 200 m². La pedrera d'on es varen extreure els blocs s'ha localitzat a 100 m escassos. Fent el càlcul de desplaçament i de pes transportat, arribaren a la conclusió que un grup humà d'unes quaranta o cinquanta persones el varen poder tenir enllestit en uns dos mesos.¹⁸

La interpretació de la funcionalitat dels talaiots a Mallorca es fonamenta en els resultats de les excavacions fetes als dos talaiots circulars de Son Forners. El talaiot A, de planta circular i 17,5 m de diàmetre, desenvolupa el model descrit anteriorment com a estàndard. En el moment del seu abandonament violent, per incendi, era utilitzat com a lloc de sacrifici i esquarterament de bestiar porcí i en menor mesura boví, que era distribuït entre els habitatges del poblat. En el cas del talaiot B, també circular i de dimensions menors, amb la característica que la cambra era molt reduïda, amb accés des de la planta superior, s'interpreta com un lloc de caràcter cultural, atesa la manca d'utilatge domèstic i de restes d'alimentació i la presència de vasos de gran format que no han estat identificats en altres espais del poblat.¹⁹ Aquestes dades fan considerar els talaiots com a edificis fets per la comunitat i per a usos de la comunitat. Hem vist que, tot i mantenir un perfil extern molt homogeni, la configuració interna presenta variacions, cal pensar que en funció de la necessitat que va generar cada un.

A més de l'ús que es dona a la cambra del talaiot, com a lloc on es desenvolupen activitats de caràcter comunal (reunions, àpats cerimonials i lloc de redistribució d'aliments), és imprescindible destacar que la construcció cercava quelcom més que la utilitat d'uns espais. La contundència de la construcció la fa un referent en el territori, aspecte social i econòmic important que forma part d'un procés de territorialització de l'espai insular. En aquest sentit, és important advertir que el model arquitectònic talaiot també el trobem de forma aïllada, però, com veurem en analitzar la dinàmica territorial, formant part de la unitat d'assentament de les comunitats i situats en la seva perifèria. Els resultats de les excavacions practicades a talaiots aïllats han aportat els estris bàsics per a ús domèstic sense poder aprofundir més.

Un segon model de turriforme són els anomenats túmuls, molt més esporàdics que els talaiots i també presents a les dues illes (Son Oms, Pula, Son Ferrer, etc., a Mallorca, i Toraixa, Binicudrell, sa Torreta de Tramuntana, etc., a Menorca). Els tres casos excavats a Mallorca són a sobre d'estructures anteriors. En els dos primers exemples, s'assentaren damunt construccions naviformes i, en el cas de Son Ferrer, damunt un hipogeu artificial del període naviforme. El perfil és quadrangular i escalonat i poden disposar de rampes d'accés des de l'exterior. Les dades disponibles fan pensar en una funció estrictament

cultural. Pensam que aquesta degué ésser també la funció dels grans talaiots menorquins, grans moles massisses que assolien una altura considerable i on l'únic espai útil era la terrassa.

Amb aquestes dades podem comprovar que els turri-formes no es limitaven a un sol ús i que les característiques de dimensions i organització interna s'adaptaven a unes determinades funcions fruit d'unes necessitats col·lectives, econòmiques (centre de redistribució, com es comprova en el talaiot 1 de Son Forners), socials (talaiot 2 de Son Forners), culturals (túmuls de Mallorca i grans talaiots massissos de Menorca) i territorials (planta superior dels talaiots i talaiots aïllats situats a una certa distància dels poblats). Les estructures turri-formes eren, també, les que configuraven la distribució del poblat. S'observa que eren les estructures a partir de les quals s'edificaven la resta de construccions, tant els edificis com la muralla. Aquesta distribució no sembla seguir un patró; els turri-formes els trobem alineats, en triangle o amb distribució anàrquica.

Els poblats talaiòtics arquitectònicament es componien amb freqüència per un nombre no inferior a tres turri-formes, acompanyats d'estructures menors que es distribuïen al seu voltant, amb plantes trapezoïdals, arronyonades, rectangulars i també formant alineacions de construccions de planta quadrangular. Tanmateix, aquest model no és uniforme. N'és un exemple el conjunt del Puig Morter de Son Ferragut, on s'identifica un talaiot de planta quadrada, tres edificis rectangulars i dos edificis menors, un de planta quadrada i un altre de rectangular. Aquestes diferències de les cases talaiòtiques, com veurem, per a alguns autors suposa una heterogeneïtat social de les comunitats talaiòtiques a Mallorca.

A les darreres dècades, les excavacions d'edificis talaiòtics que hagin aportat informació sobre aquesta fase són molt minses. El nucli de referència és Son Forners, on les excavacions iniciades el 1979 han posat al descobert —i s'han publicat els resultats de les investigacions— un talaiot de planta circular i quatre habitacions d'un conjunt del qual s'han excavat dos talaiots circulars més i diferents cases i del qual encara queda molt per investigar. Les quatre cases publicades són de dos tipus de planta. Les dues adossades al talaiot 1 es configuren a partir de murs radials al talaiot i murs paral·lels a aquest que configuren espais arronyonats. La resta de cases són de planta quadrangular i formen una alineació entre dos talaiots circulars. Les dues cases que es construeixen a partir de murs radials al talaiot són les més petites, de 13 i 17,25 m² útils. Les dues cases quadrangulars tenen 23,5 i 40 m². Un altre exemple d'excavació d'una construcció adossada a un talaiot circular i bastida a partir de murs radials l'aporta el conjunt de les Talaies de Can Jordi. En aquest cas, té un espai útil de 18,5 m². Aquestes cases disposen d'alguna columna per sostenir una coberta de bigues d'ullastre que sustentaven una capa de lloses i argila. Significativament diferent és el cas de la casa rectangular del Puig Morter de Son Ferragut, que és una construcció de prop

de 300 m² i 148 m² útils.²⁰ A més, aquesta casa tenia una distribució interna més complexa, ja que gairebé dues terceres parts les ocupa un espai porticat, la part central del qual quedava a cel obert, sostingut per sis soques sobre bases de pedra. La resta de l'espai l'ocupaven dues estances quadrades.

Les excavacions d'aquestes construccions constaten, majoritàriament, la funció d'habitatges d'unitats domèstiques (Son Forners, Son Ferragut) en les quals es guardaven i es consumien els productes bàsicament ramaders. En el cas de Son Ferragut, es detecten els estris bàsics per a l'elaboració de ceràmica i de teixit. Diferent és el resultat de l'excavació de la casa adossada al talaiot de Can Jordi, la qual en constata l'ús exclusiu com a taller d'elaboració de ceràmica.²¹ Això suposa la identificació d'estructures amb funcions comunals: talaiots, túmuls i construccions menors, a més de les construccions per a ús de les unitats domèstiques.

Una part dels conjunts talaiòtics es presenten envoltats d'una muralla. Està composta d'un parament extern de grans blocs ortostàtics assentats sobre un sòcol de pedra. Per sobre dels ortostats s'alineaven grans blocs en horitzontal. El parament intern es bastia amb pedres de menor volum i distribució horitzontal. Les muralles disposaven de diferents portals de llinda. El perímetre que abracen les muralles està a l'entorn d'una hectàrea. No hi ha consens sobre el moment d'edificació d'aquestes barreres defensives, en bona part per la dificultat d'obtenir datacions radiocarbòniques. D'una banda, hi ha investigadors que es decanten per considerar les muralles estructures sincròniques als inicis del període talaiòtic.²² De l'altra, sobre la base de l'estratigrafia arquitectònica, s'ha considerat que les muralles eren posteriors, en no se sap quant de temps, a la construcció de les estructures turri-formes. Aquest plantejament es basa en l'observació que les estructures murals intenten envoltar els turri-formes més externs de cada conjunt, als murs dels quals s'adossen. A més, per la distribució de les estructures turri-formes es palesa que en la concepció inicial del poblat no es plantejava que haguessin d'ésser envoltades per una muralla.²³ D'altra banda, cal observar que la tècnica constructiva inicial del període talaiòtic és a base de filades de grans blocs col·locats de pla, sense que es pugui concretar cronològicament el moment d'inici de la tècnica d'encaix de grans blocs verticals sobre un sòcol de pedres. A l'edifici Alfa del Puig Morter es presenta una tècnica constructiva ortostàtica tot i que en la proporció dels carreus domina l'horitzontalitat.

Aquest plantejament s'ha vist corroborat per una datació radiocarbònica extreta d'un nivell d'ocupació per sota de la muralla del poblat del Pou Celat (Porreres, Mallorca), que, tot i tenir un ample abast, 760-390 cal ANE, ens situa la construcció defensiva amb posterioritat a mitjan segle VIII cal ANE.²⁴ Rafael Micó, sobre la base de la datació del Pou Celat i de les obtingudes als poblats menorquins de Son Catlar i Trepucó, les situa en una fase avançada o ja dins el període posttalaiòtic.²⁵

LA DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA DELS ASSENTAMENTS I L'OCUPACIÓ TERRITORIAL

Quant a l'ús del territori, es manifesta que ja en el bronze final es produeix un significatiu augment dels assentaments naviformes i l'ocupació i extens coneixement físic dels dos territoris insulars. Actualment, el percentatge d'estructures és sensiblement més nombrós a la zona costanera que a la Mallorca interior, però és probable que es degui a la major pressió humana al llarg de la història sobre les terres de l'interior de l'illa. D'altra banda, en el període naviforme es detecta una distribució irregular amb una major pressió a les zones de Pollença i istme d'Alcúdia, municipis de l'extrem nord de Mallorca, a la zona del cap Salines, ubicat a l'extrem sud de l'illa, i al voltant de l'albufera de Palma. Per contra, també es detecten zones molt buides, que demostren l'escàs ús en el període i que corresponen als espais més muntanyosos de Mallorca, la serra de Tramuntana, excepció feta de la vall de Sóller, i les serres de Llevant. També és molt escassa la presència a la comarca del Raiguer, tot i que en aquest cas no es pot descartar l'impacte de la pressió agrícola que ha rebut als darrers segles. També hem d'afegir-hi l'extens territori de les marines de Manacor i Felanitx, amb una escassa presència de manifestacions del període naviforme. En altres territoris, que corresponen als termes de Lluçmajor, Campos, Santanyí, Santa Margalida i Petra, la presència es pot qualificar d'homogènia i esponjada, que en els tres primers municipis suposa que la distància entre conjunts està entorn dels 2.500/3.000 m i, en el cas de Santa Margalida i Petra, d'uns 1.400/1.800 m.

Les estructures naviformes es localitzen majoritàriament en zones planes. No denoten cap interès pels enclavaments estratègics, les elevacions o altres aspectes que es manifesten en el període talaiòtic. L'anàlisi espacial de Mallorca constata la conservació d'un nombre de poblats talaiòtics molt similar al de naviformes, tot i que les estratègies són diferents. Els poblats talaiòtics tenen una clara tendència a assentar-se sobre promontoris o punts estratègics. No cerquen les grans elevacions, sinó lleugers canvis orogràfics que els aportin el domini visual sobre el territori més proper (petits turons o pujols, escalons rocallosos o la part superior d'un coster). La suma de les característiques arquitectòniques dels models constructius talaiòtics i de la distribució territorial denota un alt interès per la territorialització de l'espai. L'afany per marcar el territori propi de cada comunitat mostra una clara diferència respecte al període naviforme i demostra l'estratègia desenvolupada davant un recurs escàs, el territori, en un espai insular. Sabem que en la delimitació i el control de territori hi juguen un paper important els turriformes que, a partir dels nuclis de població i dels talaiots aïllats distribuïts a una certa distància dels poblats, segurament marcaven i atalaiaven el territori de la comunitat. Aquest canvi de criteri fa que la coincidència d'ubicació de les estructures talaiòtiques i naviformes sigui escassa, excepte en aquells territoris on l'orografia és eminentment plana.

Quant a la distribució territorial en el període talaiòtic es continuarà amb densitats desiguals. La serra de Tramuntana romandrà poc ocupada, a excepció de les valls (Sóller, Valldemossa, Orient). Els territoris orientals dels municipis de Manacor i Felanitx continuaran essent marginals. Augmenta la densitat a les terres interiors de Mallorca i baixa a les terres limítrofes a albuferes i aiguamolls. A partir de l'aplicació dels polígons de Thiessen en aquells territoris on es conserven millor els assentaments talaiòtics, s'ha proposat una mitjana de densitat d'un jaciment cada 7,3 i 7,5 km². L'estratègia de territorialització és diversa, segons l'orografia del terreny. S'observa que en els territoris plans és freqüent la presència d'un poblat que disposa d'un talaiot a una distància mitjana de 550 m. Enfront d'aquest model arquitectònicament més senzill, trobam unitats d'assentament més complexes en les quals es disposa el poblat en una posició central i envoltat de talaiots aïllats distribuïts segons les característiques de l'orografia. És el cas de Son Serra de Marina, amb una unitat d'assentament delimitada per dos torrents, que disposa d'un poblat localitzat en una posició central i set talaiots aïllats encerclant el territori al voltant del poblat i a una distància entre els 550 i els 1.450 m.

Es comprova, doncs, que, malgrat que el nombre d'assentaments naviformes i talaiòtics és similar, l'augment de la densitat arquitectònica és sensiblement superior. Els poblats talaiòtics tenen un major nombre de construccions d'ús domèstic a les quals hem d'afegir les de caràcter comunal i de prestigi, que abracen els diferents tipus de turriformes. Hi hem de sumar un important nombre de talaiots aïllats que sovint disposaven d'alguna estructura adossada. També es comprova que aquests models d'unitats d'assentament es poden vincular a les característiques de l'ecosistema. D'aquesta manera, en els terrenys plans, amb recursos hídrics escassos i de terres molt primes, el model que trobam és el d'un poblat que disposa d'un talaiot aïllat a una certa distància, entorn dels 500-800 m. En canvi, a les petites valls, amb orografia més pronunciada, de terres més grasses i amb més recursos hídrics, es desenvolupen les unitats d'assentament més complexes. La major magnitud arquitectònica d'algunes unitats d'assentament va acompanyada d'un augment de l'extensió del territori ocupat per aquests ítems arqueològics. Els territoris que millor conserven els conjunts arqueològics permeten analitzar l'extensió del territori que devia ésser propi de cada unitat d'assentament. Així, el poblament als municipis de Campos, Ses Salines i Santanyí indica una mitjana d'unes 300 ha, mentre que els més desenvolupats, com el de Son Serra de Marina, disposaven d'unes 450 ha²⁶ de terres de més qualitat.

Tenim poques dades per intentar determinar la funcionalitat dels talaiots aïllats. La majoria són excavacions antigues i de les quals tenim d'escassa documentació. Tot indica que els talaiots aïllats disposaven d'una cambra interior que s'usava com a habitatge i hi escassegen els estris propis per a la producció i manipulació dels aliments. Podríem dir que són estructures subsidiàries del poblat en

les quals sovint queda palesa la seva construcció per qüestions geoestratègiques de delimitació i control del territori d'ús de la comunitat. L'excavació més recent practicada en un talaiot aïllat és la de Son Serralta. És un talaiot circular ubicat als contraforts de la serra de Tramuntana, al coster d'un pas de muntanya. Excavat entre 1958 i 1959, aportà diferent material ceràmic d'ús quotidià propi per a guardar aigua i per a cuinar. No s'hi trobaren restes òssies ni utensilis per a la manipulació dels aliments. Aquests factors determinaren el seu ús com a lloc d'hàbitat.²⁷

Finalment, hem de fer menció del model arquitectònic conegut com a recinte de taula a Menorca i santuaris a Mallorca. La forma de la construcció és molt similar en ambdós territoris: una façana amb mur lleugerament còncau amb els angles escairats i portal central, mentre que el mur posterior és absidal. Tot i partir d'un mateix concepte, la materialització crea diferències entre les dues illes. En el cas de Menorca, els santuaris, coneguts com a recintes de taula, tenen unes dimensions superiors i una major monumentalitat, ja que al centre de la construcció es col·locaven dues grans pedres disposades en forma de T. Igualment, adossades al parament interior es distribuïen altres grans lloses, menors que la central. La ubicació d'aquests monòlits laterals conforma, en alguns casos, una planta interior lobulada.

A Mallorca, les manifestacions són més heterogènies. Aquest model constructiu de planta en forma de ferradura està molt estès, però també hi ha exemples de santuaris de planta quadrangular. En lloc de la construcció de la taula, es col·locaven diferents columnes alineades a la part central de la construcció.

Una de les qüestions a resoldre sobre els santuaris és saber quan es comencen a construir, ja que encara no es disposa de suficient precisió sobre el tema. Tradicionalment es consideraven d'època posttalaiòtica, ja que les excavacions aportaven materials que els ubicaven entre el segle IV cal ANE i els inicis de la nostra era. L'excavació del santuari de Son Mas, a Mallorca, canvia substancialment el panorama. La construcció s'assenta en un espai de llarga freqüentació humana. De fet, s'han documentat a l'exterior de l'edifici ceràmiques campaniformes i s'han aconseguit datacions radiocarbòniques que es remunten als inicis del segon mil·lenni cal ANE. El nivell inferior del santuari és del període talaiòtic i ha facilitat datacions radiocarbòniques entorn del 800 cal ANE. La llarga trajectòria i l'ús constant dels edificis sacres dificulten disposar d'informació sobre els seus orígens i, per tant, saber si en el període talaiòtic era freqüent la construcció d'edificis amb un ús exclusiu com a santuari.

Les excavacions a la taula de Torralba d'en Salord han proporcionat datacions radiocarbòniques de mitjan segle IX cal ANE, moment en el qual, segons un dels arqueòlegs que hi intervingué, el santuari ja estava en ús.²⁸

Un tercer cas és el conjunt menorquí de So na Caçana, format per deu construccions monumentals. Ha estat interpretat com un centre religiós a partir de les excavacions de tres recintes de taula i de la interpretació arquitectòni-

ca que n'ha fet Lluís Plantalamor, director de les excavacions. Les datacions radiocarbòniques dels recintes excavats en situen els inicis entorn del 1000-800 cal ANE, cronologia que els ubica en el mateix moment constructiu dels turriformes. La manca de publicació de les memòries d'excavació impossibilita entrar a valorar l'ús efectiu que se'n va fer.

Així doncs, les excavacions practicades en temps recents indiquen que al començament del període talaiòtic es construïren edificis amb unes característiques arquitectòniques molt pautades per a un ús exclusivament sacre.

L'ACTIVITAT ECONÒMICA

Per a l'anàlisi de la producció i consum d'aliments disposem d'escasses investigacions arqueològiques: les ja esmentades del conjunt de Son Forners i les de l'edifici Alfa del Puig Morter de Son Ferragut, ambdós a Mallorca. En el primer dels casos s'arribà a la conclusió que la base alimentària era de caràcter ramader, centrada per ordre de magnitud en el consum de porc, ovelles, bous i cabres. S'observa una planificació de la cabana ramadera per tal d'aprofitar, a més de la carn, els diferents productes derivats d'aquests animals (llana, llet, sang, tracció i càrrega i elaboració d'estris). Segons l'interès, l'animal era consumit jove o adult. D'aquesta manera, els bòvids i els ovicaprins es consumien en edat avançada, mentre que els porcs eren consumits en el moment de major pes, cap als dos anys. Es considerà que l'activitat agrícola era sensiblement menor, ja que a les habitacions només s'han trobat dos molins. Les anàlisis pol·líniques tampoc han detectat la presència de plantes cultivables ni restes de fauna o d'eines que indiquin una activitat caçadora.

En el mateix sentit són les conclusions de les investigacions a l'edifici Alfa del Puig Morter. La cabana ramadera estava formada pels mateixos animals que, en el cas dels bòvids i el ovicaprins, eren consumits d'adults, cosa que indica la gestió i el consum de productes derivats. S'hi han localitzat dents de sílex i restes de midó en diferents lloses que devien servir per a produir alguna mena d'aliment a partir de cereals. Així mateix, cal indicar la presència d'un morter i un percussor, que també pogueren fer servir per al processament d'aquest producte.

L'excavació i l'estudi del talaiot 4 de Son Ferrandell mostren una cabana ramadera com la detectada als dos jaciments esmentats. Hi ha indicis que, dels ovicaprins i els bòvids, a més de la carn, n'extreïen altres productes. Els directors de l'excavació interpretaren que el consum dels bòvids en edat avançada palesa l'existència d'una activitat agrícola cerealística.²⁹

L'estudi faunístic, a partir de les excavacions practicades al poblat mallorquí de s'illot, tenen l'inconvenient que es feren sobre el global del material ossi, sense respectar les diferents fases d'ocupació. En aquest cas, destaca la presència de fauna salvatge. A més, es pogueren recollir estris propis de l'activitat pesquera, juntament amb restes

de vell marí i deixalles d'activitat marisquera. Es recuperen també ossos de diferents tipus d'aus, de prat i de costa, i de mamífers salvatges.³⁰ Cal tenir en compte que els dos primers casos exposats estan situats al centre de l'illa, mentre que el poble de s'Illot és ran de mar i, en aquell temps, molt proper a una zona lacustre.

Les memòries d'excavacions antigues recullen la troballa de recipients que contenien cereals, com és el cas del talaiot de Son Oms o el de la Marina de sa Punta de can Amer.³¹ Altres dades sobre l'activitat agrícola provenen de la menorquina cova des Càrritx, en la necròpolis de la qual s'han trobat fruits i llavors d'ullastre, figuera, vinya, ordi, blat i morera.

Tant a Son Forners com al Puig Morter, els resultats són clars vers una dieta alimentària basada en el consum carni. Mentre que les evidències arqueològiques de producció de cereals a Son Forners es poden deduir per la presència d'alguns molins de mà i de morters, al Puig Morter se'n reconeix la presència a través de les anàlisis d'unes lloses que eren emprades per a fer algun producte elaborat a partir d'una base de cereal. D'altra banda, podem fer menció d'una dada indirecta com és l'utilatge ceràmic. Les formes són molt elementals i presenten una escassa varietat. Aquests factors ens poden indicar una activitat culinària elemental en què els processats devien ésser mínims. Trobam grans contenidors, coneguts amb el nom d'àmfores pitoides, que servien per a tenir-hi aigua. Les cassoles semblen ser les úniques formes ceràmiques que podien tenir una relació directa amb el cuinat d'aliments. La matèria primera devia ésser torrada o escalfada directament al foc. Sovint es troben còdols abrasats per l'efecte del foc que podien servir per a escalfar l'aigua o per a torrar a manera de graella.

LES RELACIONS AMB L'EXTERIOR I EL COMERÇ

Al llarg del període naviforme trobem objectes en el registre arqueològic que només poden ésser interpretats com a provinents d'importacions directes (objectes d'ivori i tint de cinabri) o indirectes (objectes de bronze la tipologia dels quals es basa en models externs).

En el període talaiòtic, no està constatada l'activitat comercial fora del marc insular com un quefer habitual. Així com en el període prototalaiòtic o de transició es detecta una significativa arribada de bronze i d'ivori, i a partir del segle VI cal ANE la introducció d'objectes manufacturats de prestigi (ceràmica, ornaments i ferro), del període talaiòtic se'n tenen dades escasses per poder tractar el tema. Els llocs d'hàbitat excavats compresos cronològicament entre els segles IX i VII cal ANE no han aportat objectes d'importació i la informació sobre les necròpolis és escassíssima. D'aquesta informació només en podem desprendre l'existència d'uns contactes testimonials que els procuraven objectes metàl·lics de bronze i de ferro, ja sigui de matèria primera o d'objectes elaborats. Fins al final del període talaiòtic no hi ha presència d'altres tipus

d'objectes de producció forana. Per tant, hem de parlar d'una producció en règim d'autarquia insular, desconeixent les relacions que hi pogués haver entre poblats.

A les acaballes del període talaiòtic, aquestes relacions aniran en augment marcades pel procés colonitzador de grecs i semites, que incidiran en la protohistòria de les poblacions de la Mediterrània occidental. Les àrees d'influència en aquest espai estaven centrades en els assentaments fenicis i púnics a la ribera sud a partir de Cartago, i la influència grega al nord, amb l'assentament de Marsella. El període talaiòtic cau de ple en el procés colonitzador de les dues potències comercials interessades a arribar a les rutes comercials d'Occident, especialment dels metalls. Les Balears, en principi, queden fora de l'interès dels uns i dels altres, i les relacions, segons les troballes arqueològiques, són més aviat minses, bàsicament centrades, en bona part del període, en l'armament de ferro.

Hem de fer èmfasi, per la influència i l'impacte que va tenir, en l'assentament feniciopúnic d'Eivissa, iniciat amb el de Sa Caleta, al segle VIII cal ANE, i amb el púnic d'Ebusus a continuació.³² Tal com ha demostrat l'arqueologia, malgrat les àrees d'influència indicades, els comerciants grecs i púnics van poder tenir accés als mercats d'ambdues riberes. L'excavació del vaixell grec del segle VI de cala Sant Vicent, a Mallorca, posa de manifest que ambdós interessos comercials, els grecofocues i els punicoebusitans, eren presents a les Balears.³³ Fins aleshores, la troballa de ceràmiques gregues, sempre testimonials, tenien el dubte de l'arribada a través del comerç semita o grec. La troballa i l'excavació d'aquest vaixell obre la possibilitat d'una dicotomia comercial a Mallorca i permet plantejar zones d'influència: la costa meridional amb contactes comercials amb púnics, a través de l'establiment eivissenc, i la part nord de l'illa amb els contactes grecs dels assentaments de Marsella i Emporion. Tanmateix, en el cas de les Balears, la influència ebusitana fou de cada vegada major fins a arribar, ja en el període posttalaiòtic, a la creació de la factoria púnica ebusitana de l'illot de na Guardis, al sud de Mallorca.³⁴

Les importacions talaiòtiques es decanten per objectes de prestigi; ja ens hi hem referit amb anterioritat. Els objectes de ferro més antics datats a les Balears procedeixen de la cova des Càrritx entorn dels anys 850-800 cal ANE. De fet, al llarg del segle VIII cal ANE, es va consolidant la introducció d'armes de ferro que segueixen models atlàntics, com les destrals de cub i planes i les puntes de llança.³⁵ Al segle VII cal ANE es troben les primeres espases d'antenes a la necròpolis de Son Real. Les troballes d'objectes datats a la primera meitat d'aquest darrer segle van en augment i des de mitjan del mateix segle es comença la introducció de ceràmiques decoratives que, en l'àmbit local, devien donar prestigi al seu posseïdor.³⁶ Un altre element de prestigi són les denes de pasta de vidre localitzades en dipòsits funeraris com la cova des Càrritx, a Menorca, i en el nivell inferior de la cova de Son Maimó, a Mallorca. A partir del segle VI cal ANE, ja en el període posttalaiòtic, les relacions exteriors s'intensifiquen

i l'arribada d'objectes serà contínua. És en l'època posttalaiòtica quan se superarà l'etapa de contactes comercials per passar a disposar d'assentaments costaners púnics a diferents illots, el més destacable dels quals, com hem dit, és el de na Guardis. En aquest període les relacions amb l'exterior superaran els interessos comercials i hi haurà una implicació de les comunitats talaiòtiques en els afers bèl·lics de Cartago, amb la participació de foners a les guerres púniques.

LES MANIFESTACIONS FUNERÀRIES

Mallorca i Menorca recorren per camins diferents pel que fa a les manifestacions arquitectòniques, però molt similars quant al marc ideotècnic. A les dues illes es venia de la tradició d'inhumacions col·lectives tant en cavitats naturals com en conjunts de coves artificials, aquestes darreres molt més esteses a Mallorca que a Menorca. Malgrat aquesta dicotomia entre cavitats naturals i artificials, les característiques i els objectius, pel que sabem, eren els mateixos. Es tractava de necròpolis en les quals es dipositaven els membres d'una família extensa al llarg de generacions. Com s'ha pogut comprovar en les excavacions de la cova natural de Can Martorellet, aquestes necròpolis col·lectives foren vigents al llarg de tot el període naviforme. En el cas de Can Martorellet, hi ha cinc datacions radiocarbòniques que abracen des d'una data inicial entre el 2020 i el 1770 cal ANE fins a una data entre el 1400 i el 1120 cal ANE.³⁷ La darrera datació coincideix amb el període de transformacions que marcaran el pas d'un període a l'altre que, com hem vist abans, arqueològicament es detecta amb l'aparició d'objectes metàl·lics de prestigi gràcies als intercanvis comercials.

Un cas similar l'ha aportat a Menorca la necròpolis de la cova des Càrritx, necròpolis col·lectiva que aprofita una cavitat natural per enterrar els membres d'una família extensa durant uns sis-cents anys, entre 1450-1400 i 800 cal ANE.³⁸ És simptomàtic que les necròpolis col·lectives que s'havien mantingut durant moltes generacions siguin abandonades just en el moment de profundes transformacions, fet que posa de manifest els canvis socials que les generaven. No obstant això, les dades arqueològiques només ens permeten entreveure pinzellades o símptomes d'aquest canvi.

El període talaiòtic a les dues illes suposa una ruptura, ja que s'abandonen els llocs d'enterrament emprats al llarg de les fases naviforme i de transició o prototalaiòtica. També es deixen de construir els hipogeu propis del període naviforme. Hi ha, doncs, un canvi bastant generalitzat de necròpolis, tot i mantenir el sistema d'enterraments col·lectius en cavitats naturals. La perpetuïtat del fet col·lectiu no és impediment per a plasmar-hi els canvis socials que s'anaven gestant en el si de les comunitats talaiòtiques. Una novetat del període talaiòtic és l'ús de la inhumació en calç. Les dificultats de l'excavació d'aquest tipus d'enterraments és una de les causes de la poca inves-

tigació que hi ha sobre aquest mètode. D'altra banda, el mal estat de conservació dels objectes que han estat sotmesos a l'acció de la calç crea greus problemes interpretatius. Així mateix, cal afegir-hi les dificultats que genera a l'hora d'extreure datacions radiocarbòniques. Tota aquesta problemàtica a l'entorn de la investigació dels enterraments en calç pot haver estat una de les causes de la manca de dades sobre l'activitat funerària en el període talaiòtic.

Com a referent arqueològic a Mallorca, cal citar la balma de Son Matge. Aquest recer natural va ser emprat, des dels inicis del poblament de Mallorca, en diferents períodes i usos, si bé el complex registre arqueològic i les interpretacions que se n'han fet no permeten disposar de dades clares quant a la relació de l'estratigrafia, els seus contextos arqueològics i la taula de datacions radiocarbòniques extretes. Sabem d'un nivell d'enterraments junt amb els quals es dipositaren diferents objectes d'armament de bronze i altres objectes ornamentals (espasa, ganivets, bracerola) que s'ubiquen cronològicament en el període de transició. També es trobà un nivell amb 650 enterraments en calç que correspondrien a la fase talaiòtica sense quedar-ne ben determinada la cronologia.³⁹

Al marge de Son Matge, no s'han publicat excavacions de necròpolis mallorquines d'aquest període a les darreres dècades. Només en tenim algunes notícies i troballes antigues, com són els casos de la Cometa dels Morts o del nivell inferior de la cova de Son Maimó, que no faciliten la comprensió d'aquest aspecte cultural.

S'ha plantejat la pràctica dels enterraments secundaris en algunes necròpolis talaiòtiques. Segons aquesta teoria, defensada per Jaume Coll, existirien uns espais a cel obert en els quals es deixava podrir el cos humà per a dipositar-lo després en una cavitat natural. Aquesta és la interpretació que es fa de la necròpolis del Coval d'en Pep Rave.⁴⁰

Al final del període talaiòtic corresponen les primeres construccions de la necròpolis de Son Real. Aquest espai funerari és una fita singular i destacada en el període, ja que es tracta d'un extens conjunt de petites construccions a l'aire lliure, ran de mar, elaborades amb una apurada qualitat tècnica i a partir d'un material molt poc utilitzat per la cultura talaiòtica com és el marès. Les construccions són circulars, quadrades, rectangulars, naviformes, i s'hi ha detectat la utilització volguda d'uns models arquitectònics, talaiots i naviformes, erigits pels seus ancestres. Ens interessa, però, centrar-nos en aquelles estructures construïdes cronològicament en el període talaiòtic. La necròpolis comença el seu ús a la segona meitat del segle VII cal ANE i, entre aquesta data i la primera meitat del segle VI cal ANE, es construïren, segons les datacions de què es disposa, les estructures circulars i algunes de les quadrades. S'hi detecten marcades diferències en relació amb el que era comú fins aleshores, els enterraments col·lectius de bona part dels membres d'una comunitat. En aquestes tombes de Son Real, hi veiem que n'hi ha que alberguen un nombre reduït de membres i, en el cas de la

tomba número 5, un sol individu acompanyat d'una espasa de ferro de les conegudes com d'antenes pel seu tipus d'empunyadura, a més de punxons i altres objectes. El plantejament teòric sobre la necròpolis comprèn des de considerar-la en la fase inicial com a exclusiva de personatges rellevants de la societat fins a interpretar-la com una necròpolis d'una comunitat sencera que palesa les diferències de jerarquia. L'investigador de la necròpolis considera que s'hi enterraven els caps militar i els seus familiars.⁴¹

D'aquestes escasses dades podem indicar que, durant el període talaiòtic, a Mallorca es manté el ritual d'enterraments col·lectius en cavitats naturals, segurament amb un tractament desigual d'alguns individus materialitzat en dipòsits funeraris que contenen objectes de prestigi. En la fase final del període, a partir de la necròpolis de Son Real, es pot inferir l'existència de diferències entre comunitats que generen l'adopció d'un model totalment nou en el panorama insular. Són canvis generats a partir de l'evolució de l'estructura social i econòmica. S'observa que progressivament es va cap a una accentuació de les diferències socials i econòmiques. En aquest procés, sembla que hi jugà un paper destacat la relació entre els indígenes i els comerciants púnics i foceus.

A Menorca, el període de transició entre la fase final naviforme i l'inici del talaiòtic és el moment de construcció i ús de les navetes més tardanes (Tudons, Rafal Rubí, Biniac-l'Argentina, etc.). Aquestes construccions eren necròpolis col·lectives d'inhumació que disposaven de dues càmeres d'enterraments superposades. El seu ús abraça els segles XI i IX cal ANE. També es va continuar l'ús de les coves naturals situades en parets rocoses dels penya-segats que miren a la mar o de barrancs; un dels casos investigats és el de Cales Coves. Aquest lloc es perpetuarà durant segles, i s'hi han comptabilitzat vuitanta-quatre hipogeus. Entre els segles XI i X cal ANE s'inicia l'ús de les cavitats naturals d'aquest lloc, en l'accés d'algunes de les quals es construí un mur ciclopi. Sembla que és a finals del període talaiòtic quan començà la construcció de coves artificials; així ho semblen indicar alguns objectes de bronze localitzats en aquest conjunt de coves. Les construïdes en el moment d'apogeu del talaiòtic eren de planta petita i senzilla i accés amb portal rectangular o semicircular.⁴² De l'anàlisi del conjunt de Cales Coves s'infereix el tractament diferenciat dels enterraments des de l'inici de la necròpolis, ja que en un sector de la cova 21 es localitza el dipòsit d'objectes de prestigi associats a un nombre limitat d'enterraments.

Des dels principis del període talaiòtic trobem el dipòsit d'objectes de prestigi, especialment de bronze (espases, dagues, ganivets, miralls, bracerols) i esporàdicament de ferro. A finals del mateix període s'incrementa el ventall d'aquesta mena d'objectes, mercès a l'augment dels contactes comercials, que seran amortitzats com a dipòsits funeraris.

En el període cronològic 1600-900 cal ANE hi ha un alt esforç centrat en l'arquitectura funerària (hipogeus i na-

vetes), mentre que en el període talaiòtic s'abandona l'arquitectura funerària per centrar els esforços en la construcció d'arquitectura civil en forma de turriformes. Aquest fet s'ha relacionat amb el canvi sociològic que s'esdevé en el pas del període naviforme al talaiòtic, en el qual es canvien les pràctiques d'integració social a través dels rituals funeraris per passar a donar major èmfasi a les pràctiques de caràcter civil, relacionades amb les segmentacions polítiques.⁴³

LA SOCIETAT TALAIOÈTICA

Els estudis que en les darreres dècades han analitzat la societat talaiòtica es basen, fonamentalment, en les memòries publicades de les excavacions a Son Forners i Son Ferragut, a Mallorca, i a la cova des Càrritx, a Menorca. Com hem vist, a Son Forners es posa de manifest la redistribució igualitària de certs productes carnis des del talaiot 1 fins a les quatre habitacions analitzades. A partir d'aquí es planteja l'existència d'un sistema de control de la producció i distribució dels béns. L'equip investigador de Son Forners considera que no està demostrada l'existència de beneficis per part d'una part de la població que doni peu a parlar de classes socials.⁴⁴ Sí que consideren uns principis de jerarquització en persones que assumien el control i l'organització de la producció, amb una societat fonamentada en les relacions de parentesc que no implicaria apropiació desigual de la producció.⁴⁵

Els objectes que componen el registre arqueològic mantenen una alta homogeneïtat material i formal entre assentaments considerablement distants, dada que manifesta l'alta relació intercomunitària probablement sustentada per una estructura de parentesc. Aquest factor pot estar basat en un sistema de relacions socials a partir del model d'estructura familiar extensa, model que ha estat aplicat a l'àmbit teòric en el cas del Puig Morter.⁴⁶ Hi ha consens a considerar que la societat talaiòtica estava dividida en petites comunitats o poblats que disposaven d'una organització social òptima per a gestionar la construcció de grans edificis comunals, controlar i gestionar un territori i desenvolupar l'activitat econòmica. Les investigacions realitzades permeten diferenciar dos grans tipus d'espais, els de caràcter comunal i els habitatges de les unitats domèstiques. En cap cas s'han detectat elements que puguin indicar la presència de diferències internes entre les unitats domèstiques. La comparació entre habitatges manifesta la igualtat tant en els utilatges com en els productes de consum. Per tal de coordinar les tasques comunals esmentades es considera l'existència d'un cabdillatge basat en el respecte i el reconeixement de la comunitat. No obstant això, cal pensar que, com succeeix en les comunitats preindustrials actuals, sí que hi devia existir una jerarquització quant a edat i gènere.

L'equip d'investigació de Son Ferragut mostra el contrast entre l'edifici excavat d'aquest assentament i les cases excavades de Son Forners: manifesten una clara dife-

rència quant a l'estructura de l'edifici i el nombre de membres que componien les unitats domèstiques. En el cas de Son Forners són cases petites que oscil·len entre els 13 i els 40 m², mentre que l'edifici de Son Ferragut fa 296 m². El càlcul de persones per habitatge en un assentament i en l'altre és molt diferenciat. En el cas de Son Forners es calcula que les unitats domèstiques les componien de set a nou individus, mentre que a Son Ferragut es considera un grup d'entre vint a vint-i-sis persones. Aquestes dissimetries han donat peu a plantejar l'heterogeneïtat de les comunitats talaiòtiques.

L'evolució dels sistemes d'enterrament i dels dipòsits funeraris permet deduir un procés social cap a una major complexitat. Aquestes diferències es comencen a detectar en les necròpolis comunals als inicis del període, en què uns pocs rebien dipòsits funeraris amb objectes de prestigi, que indiquen un rang social diferent. Així, s'arriba al final del període i especialment al posttalaiòtic amb la creació de necròpolis que marquen el rang social de les persones inhumades. D'altra banda, la construcció de grans edificis de caràcter cultural (santuaris, túmuls i, per ventura, grans talaiots d'estructura massissa) indiquen la magnitud i la complexitat de l'activitat religiosa. Això planteja la qüestió del rol que tingueren els sacerdots, el seu pes social i si es tractava d'una activitat específica que alliberava la persona amb els coneixements religiosos de les activitats econòmiques, cosa que ha propiciat que algun autor parli de casta sacerdotal.⁴⁷

LES PRÀCTIQUES RELIGIOSES

L'inici del període talaiòtic manifesta una sensible transformació de les societats insulars que també incideix en els aspectes religiosos. Fins aleshores, les pràctiques religioses de les quals tenim coneixement es realitzaven en coves naturals. A les necròpolis, podem detectar-hi unes pràctiques religioses i uns rituals que es feien a l'hora de tractar la mort d'una persona. En el període talaiòtic, els morts eren inhumats, es col·locaven a la gatzoneta i de costat, segurament amortallats i acompanyats d'objectes personals i d'un dipòsit o d'ofrenes per al trànsit.

La troballa i l'anàlisi de la cova des Mussol (Menorca) ens aporten informació sobre un complex ritual que es desenvolupà entorn dels anys 1200-1100 cal ANE, a finals del període naviforme. Aquesta cova és de molt difícil accés i es troba als penya-segats de la costa. Està formada per diferents cambres; a la de més difícil accés es trobaren diferents talles de fusta, dues de caràcter antropomorf, una de les quals és una figura humana amb banyes. Les dimensions de la cambra podien donar cabuda a dues persones, que s'havien de valer de la llum del foc per guiar-se i estar a la cova. Aquestes dades semblen indicar que s'hi practicava un ritual de caràcter iniciàtic. En aquest ritual, el xaman introduïa la persona iniciada en les forces ctòniques; en aquest cas, materialitzades en una figura masculina amb banyes. Aquest element és present en moltes cultures pre-

històriques mediterrànies com a sincretisme de la força i la fertilitat, i en el període posttalaiòtic apareix sovint en els santuaris mallorquins i menorquins amb les figures de braus i banyes elaborades en bronze.

En la transició cap al període talaiòtic o al seu començament s'emmarquen diferents dipòsits de caràcter votiu consistents en conjunts d'objectes de bronze (espases, ganivets, dagues, miralls, ornaments...) que trobem enterrats a l'aire lliure (Can Jordi, Cas Corraler, Lloseta) o bé en cavitats (Son Matge, sala 4 de la cova d'es Mussol). Sembla que es tracta d'amortitzacions d'objectes d'alt valor simbòlic que, seguint un ritual, van ésser enterrats en un moment de canvi social. Aquestes dades posen de manifest que el món de les creences estava molt desenvolupat i amb uns rituals definits.

En els santuaris d'època posttalaiòtica tenien una presència destacada les figures de bronze que representen guerrers i bous. Aquestes figures, per sincretisme religiós, s'han vinculat a divinitats que expressen els conceptes de la força, la fertilitat i la guerra, que realcen aspectes masculins i que segurament pretenen reforçar les característiques de la societat talaiòtica amb la religió.

A més dels santuaris, hem d'incloure dins l'esfera sacra els túmuls de Mallorca i, per ventura, els grans turriformes d'estructura massissa de Menorca. Els santuaris de Menorca han estat relacionats amb el culte al sol, a la lluna i a estels com Alfa Centauri o Sírius a partir de l'estudi de la posició de les columnes laterals respecte de la pedra central o taula i del recorregut que fan els astres i els planetes.⁴⁸

En les pràctiques rituals hem de relacionar la troballa d'ossos d'una mà al poblat de Son Forners i al santuari de Son Mas, que podrien ésser interpretats com a rituals de fundació.

Estructures com els túmuls o l'activitat de caràcter superestructural en cavitats naturals poden estar vinculades als cultes ctònics i a les forces naturals.

A la necròpolis talaiòtica de Son Matge es construí un petit recinte en el qual es trobà una petita i maldestra figura de fang que ha estat interpretada com una divinitat.

Totes aquestes manifestacions culturals evidencien la importància d'allò superestructural en la vida quotidiana talaiòtica. Cada una de les activitats culturals que hem relacionat devien tenir una o unes forces referents que, en alguns casos, tenien una representació física de caràcter sincrètic. No sabem si aquests poders sobrenaturals els arribaren a concretar en divinitats.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] El *Gran diccionari de la llengua catalana* d'Enciclopèdia Catalana defineix *talaia* com a «torre des d'on es pot observar mirant de lluny per donar avís del que hom hi descobreix».
- [2] Josep COLOMINAS. «L'edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-1920)». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona 1920), p. 555-573.

- [3] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE i Roberto RISCH. *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*. Consell Insular de Menorca, Barcelona 1999.
- [4] Javier ARAMBURU-ZABALA. *El patrón de asentamiento de la cultura talayótica de Mallorca*. El Tall, Palma 1998.
- [5] Víctor M. GUERRERO. *Arquitectura y poder en la prehistoria de Mallorca*. El Tall, Palma, 1999.
- [6] Víctor M. GUERRERO, Manuel CALVO i Bartomeu SALVÀ. «La cultura talayótica. Una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia». *Complutum*, núm. 13 (2002), p. 221-258.
- [7] Gabriel PONS i HOMAR. *Anàlisi espacial del poblament al pretalaiòtic final i al talaiòtic I de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma 1999, coll. «La Deixa», núm. 2, p. 45.
- [8] Gabriel PONS i HOMAR. *Anàlisi espacial...*, op. cit., p. 101-102.
- [9] Lluís PLANTALAMOR i Mark VAN STRYDONCK. *La cronología de la prehistòria de Menorca: noves datacions de C14*. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Palma 1997, coll. «Treballs del Museu de Menorca», núm. 20.
- [10] Manuel CALVO, Víctor GUERRERO i Bartomeu SALVÀ. *Arquitectura Ciclópea del Bronce Balear*. El Tall, Palma 2001.
- [11] Lluís PLANTALAMOR i Mark VAN STRYDONCK. *La cronología de la prehistòria...*, op. cit.
- [12] Rafael MICÓ PÉREZ. *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*. British Archaeological Report. International Series, núm. 1373. Oxford 2005, p. 270-272.
- [13] Simón GORNÉS HACHERO et al. «La campaña de excavación de 2001 en Biniparratx Petit (Menorca): Avance de los primeros análisis radiocarbónicos». *Mayurqa* (Palma), núm. 27 (2001), p. 227-235.
- [14] Montserrat ANGLADA, Antoni FERRER, Lluís PLANTALAMOR, Damià RAMIS, Mark VAN STRYDONCK i Guy DE MULDER. «Chronological Framework for the early talayotic period in Menorca: the settlement of Cornia Nou». *Radiocarbon*, vol. 56, núm. 2 (2014), p. 411-424. Montserrat ANGLADA, Antoni FERRER, Lluís PLANTALAMOR, Damià RAMIS i Mark VAN STRYDONCK. «La sucesión de ocupaciones entre el calcolítico y la Edad Media en el yacimiento de Cornia Nou (Menorca, Islas Baleares)». *Espacio, Tiempo y Forma*, núm. 6 (2013), p. 267-296.
- [15] Guillem ROSSELLÓ BORDOY. «Metalurgia en el pretalayótico final de Mallorca». *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. 17 (1987), p. 147-153.
- [16] Bartomeu SALVÀ, Manuel CALVO i Víctor M. GUERRERO. «La edad del bronce balear (c. 1700-1000/900 BC). Desarrollo de la complejidad social». *Complutum*, núm. 13 (2002), p. 193-219.
- [17] Lluís PLANTALAMOR. *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma 1991, coll. «Treballs del Museu de Menorca», núm. 12, p. 263.
- [18] Pepa GASULL, Vicente LULL i M.ª Encarna SANAHUJA. *Son Fornés: La Fase Talayótica. Ensayo de reconstrucción socioeconómica de una comunidad prehistórica de la isla de Mallorca*. British Archaeological Reports, International Series, núm. 209. Oxford 1984, p. 63-72.
- [19] Pepa GASULL, Vicente LULL i M.ª Encarna SANAHUJA. *Estudio comparativo de los talaiots 1 i 2 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca)*. *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Report, International Series, núm. 229, p. 1248-1249.
- [20] Pedro V. CASTRO-MARTÍNEZ, Trinidad ESCORIZA-MA TEU i M.ª Encarna SANAHUJA. *Mujeres y hombres en espacios domésticos. Trabajo y vida social en la Prehistoria de Mallorca (c. 700-500 cal ANE)*. *El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. British Archaeological Report, International Series, núm. 1162. Oxford 2003, p. 93.
- [21] Excavació inèdita dirigida per Joana Gual, Antoni López i Gabriel Pons.
- [22] Javier ARAMBURU-ZABALA. *El patrón de asentamiento...*, op. cit.; Víctor M. GUERRERO. *Arquitectura y poder...*, op. cit.
- [23] Gabriel PONS i HOMAR. *Anàlisi espacial...*, op. cit., p. 63-75.
- [24] Gabriel PONS i HOMAR. «Excavacions arqueològiques al poblat prehistòric des Pou Celat (Porreres): alguns elements d'interès. 1a Trobada d'arqueòlegs de les Illes Balears. Manacor, 15-16 de setembre de 2006». Palma, 2009.
- [25] Rafael MICÓ PÉREZ. «Cronología Absoluta y Periodización...», op. cit.
- [26] Gabriel PONS i HOMAR. *Anàlisi espacial...*, op. cit., p. 76-94.
- [27] Guillem ROSSELLÓ BORDOY i Joan CAMPS COLL. *Excavaciones en los talaiots de «Son Serralta» (Puigpuñent, Mallorca)*. Separata de *Noticiario Arqueológico Hispánico*, núm. xv. Madrid 1971, p. 21.
- [28] William WALDREN. «The prehistoric sanctuary of Son Mas 1995: a radiocarbon analysis survey». *Complutum*, vol. extra, núm. 6 (I) (1996), p. 200.
- [29] Robert CHAPMAN i Annie GRANT. «Talayot 4, Son Ferrandell Oleza: Problemas de los procesos de formación, función y subsistencia». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 5 (1995), p. 7-52.
- [30] H. P. UERPMANN. «Untersuchungen zu den Kleinfunden aus S'Illot (Mallorca). Eine Sonderform bearbeiteter Tierknochen». *Madriider Mitteilungen*, núm. 10 (1969).
- [31] Guillem ROSSELLÓ BORDOY. *La cultura talayótica en Mallorca. Bases para el estudio de sus fases iniciales*. 2a ed. revisada. Palma, 1979, p. 145.
- [32] Joan RAMON. «Sobre els orígens de la colònia fenicia d'Eivissa». *Revista d'Eivissa*, núm. 12 (1981), p. 24-31.
- [33] Xavier NIETO i Marta SANTOS. *El vaixell grec arcaic de cala Sant Vicenç*. Pòrtico, Saragossa 2009, coll. «Monografies del CASC», núm. 7.
- [34] Víctor M. GUERRERO. *Asentamiento púnico de Na Guardis*. Excavaciones Arqueológicas en España. Ministerio de Cultura, 1984.
- [35] Germán DELIBES i Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA. «Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares». *Studia Archaeologica* (Universidad de Valladolid), núm. 78 (1988), p. 114.

- [36] Víctor M. GUERRERO, Manuel CALVO i Bartomeu SALVÀ. «La cultura talayòtica...», *op. cit.*, p. 236.
- [37] Gabriel PONS I HOMAR. «La necrópolis de can Martorellet i el context cronològic i cultural». A: *Els amics al Pare Llompart*. Associació d'Amics del Museu de Mallorca, Palma 2009, p. 340-355.
- [38] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE i Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.*
- [39] William WALDREN. *Balearic Prehistoric Ecology and Culture. The excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*. British Archaeological Report, International Series, núm. 149. Oxford 1982.
- [40] Jaume COLL. «Seriación cultural de los materiales del Coval d'en Pep Rave (Sóller, Mallorca). Elementos calcolíticos y talaióticos». *Trabajos de Prehistoria*, núm. 48 (1991), p. 75-101.
- [41] Jordi HERNÁNDEZ GASCH. «Son Real. Necrópolis talayòtica de la edad del hierro. Estudio arqueológico y análisis social». *Arqueomediterrània*, vol. 3 (1998), p. 208-209.
- [42] Simón GORNÉS. «Arqueología de la muerte y cambio social. Análisis e interpretación de la necrópolis de Cales Coves, Menorca». *Complutum*, núm. 7 (1996), p. 91-103.
- [43] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE i Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.* p. 361.
- [44] Vicente LULL, Rafael MICÓ, Cristina RIHUETE i Roberto RISCH. *Ideología y sociedad...*, *op. cit.*, p. 67.
- [45] Pepa GASULL, Vicente LULL i M.ª Encarna SANAHUJA. *Son Fornés: La Fase Talayòtica...*, *op. cit.*, p. 90.
- [46] Pedro V. CASTRO-MARTÍNEZ, Trinidad ESCORIZA-MATEU i M.ª Encarna SANAHUJA. *Mujeres y hombres...*, *op. cit.*, p. 145-164.
- [47] Víctor M. GUERRERO. *Arquitectura y poder...*, *op. cit.*, p. 90.
- [48] Peter HOCHSIEDER i Doris KNÖSEL. «Les taules de Menorca. Un estudi arqueoastronòmic». *Treballs del Museu de Menorca*, núm. 14 (1995).

NOTA BIOGRÀFICA

Gabriel Pons és doctor en història per la Universitat de Barcelona i màster de gestió cultural per la UOC. Ha estat professor associat a la UIB. Actualment exerceix de cap de la Secció de Museus del Consell de Mallorca. Ha publicat diferents treballs sobre la prehistòria i l'antiguitat de Mallorca i ha format part de diversos grups d'investigació arqueològica.

La narrativa catalana al segle xv

Antoni Ferrando*
Universitat de València

Rebut 26 juny 2017 · Acceptat 30 setembre 2017

RESUM

La narrativa catalana del segle xv s'emmarca en un context d'expansió de la Corona d'Aragó per la Mediterrània, de trasllat a València de la capitalitat cultural de la Corona, de crisi dels valors dominants medievals, de consolidació d'una economia monetària i de fecunds contactes de la cultura catalana amb Castella, França, Borgonya i, sobretot, amb Itàlia. Ho il·lustren molt bé les cinc narracions més importants: la *Història de Jacob Xalabín*, que remet a l'Imperi otomà; *Curial e Güelfa*, que té com a escenaris Itàlia, França, l'Imperi germànic i el nord d'Àfrica; *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell, que se centra en Anglaterra, el Mediterrani oriental i el nord d'Àfrica; *l'Espill*, de Jaume Roig, que fa viatjar el seu protagonista per Catalunya, França, Castella i Galícia, i la *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena, que situa la vida de Jesús en un ambient cortesà.

PARAULES CLAU: *Història de Jacob Xalabín* (anònim), *Curial e Güelfa* (probablement Enyego d'Àvalos), *Tirant lo Blanc* (Joanot Martorell), *Espill* (Jaume Roig), *Vita Christi* (Isabel de Villena)

UNA VARIADA PRODUCCIÓ NARRATIVA EN UN CONTEXT POLÍTIC I CULTURAL COMPLEX

Presentar la narrativa catalana del segle xv exigeix, almenys per a lectors no familiaritzats amb la història dels països de llengua catalana, una breu contextualització històrica. Hi ha encara una altra raó poderosa que justifica aquesta introducció: l'Europa occidental tingué al segle xv dos grans «estats»: la Corona d'Aragó i el ducat de Borgonya. Tots dos foren monarquies compostes, plurilingües i amb una escassa cohesió territorial, que van viure en aquell segle un moment d'espèndor política i cultural. És una situació bastant ignorada en l'actualitat, ja que, en convertir-se en apèndixs de dues monarquies més poderoses, Castella i França, no es van poder consolidar com a estats nació al segle xvi. No es pot entendre la cultura catalana del xv sense tenir en compte aquesta situació. La narrativa no és història, però molt sovint ens dona unes informacions sobre la realitat cultural d'un determinat moment històric prou més útils que la documentació estrictament històrica. Les aportacions de Borgonya a la literatura cavalleresca europea del segle xv van ser molt importants. En l'àmbit català, les novel·les cavalleresques *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc* són uns impressionants retaules vius de la societat que les generà.

Els canvis geopolítics de l'Europa del segle xvi han tingut conseqüències fins al dia d'avui: la Corona d'Aragó i Borgonya són invisibles en l'Europa actual. L'Espanya i la França del present tendeixen a imposar polítiques monolingüitzadores que amaguen la pluralitat lingüística i nacional dels seus estats. En aquest context, les literatures diferents de la castellana i de la francesa difícilment poden gaudir de la consideració i del reconeixement merescuts en l'àmbit internacional, i els seus grans escriptors, com Joanot Martorell, estranyament poden ser reconeguts com a escriptors «clàssics» en el si dels respectius estats. I, tanmateix, la literatura catalana va ser una de les més importants de l'Europa del segle xv i és avui la més important del món entre les que no tenen al seu darrere un estat (si hi exceptuem Andorra).

En aquest article, mirarem d'oferir una visió panoràmica sobre la narrativa catalana del segle xv i, en concret, sobre les cinc obres que hem considerat de major interès literari: l'anònima *Història de Jacob Xalabín*; *Curial e Güelfa*, atribuïda a Enyego d'Àvalos; *Tirant lo Blanc*, de l'esmentat Martorell; *l'Espill*, de Jaume Roig, i la *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena. Són obres no sols d'una alta qualitat literària, sinó també d'un extraordinari interès historicocultural.

La Corona d'Aragó del segle xv, on la llengua majoritària era el català, tenia una estructura territorial i ètnica complexa: els seus reis eren coneguts com a reis d'Aragó i els seus súbdits en general, com a aragonesos; els habitants de cada un dels regnes que la integraven —que a

* **Adreça de contacte:** Departament de Filologia Catalana, Facultat de Filologia, Comunicació i Traducció, Avinguda Blasco Ibàñez, 32, 46022 València. Tel: +34 963864255. E-mail: antoni.ferrando@uv.es

mitjan segle eren sis: Catalunya, Aragó, València, Sicília, Sardenya i Nàpols (i, en certa manera, Mallorca)— preferien els seus gentilicis respectius, i el català també podia rebre el nom de valencià i de mallorquí als seus propis territoris o encara ser designat amb denominacions genèriques. Així, Martorell presentà el *Tirant* com a obra en «vulgar [llengua] valenciana»; l'autor del *Curial*, que degué escriure'l a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim, esmentà traduccions d'obres en «llengua catalana»; Roig optà per «pla», si bé el 1531, en ser editat l'*Espill*, l'editor va recórrer a la denominació de «llemosí»; finalment, sor Isabel de Villena s'inclinà per «romanç». Aquest cantonalisme onomàstic medieval, ja generalitzat des del darrer terç del segle xv, i, sobretot, la persistència de la subordinació política de la Corona d'Aragó a partir del segle xvi no han ajudat a la percepció unitària de la nostra literatura al si de la nostra comunitat lingüística ni a l'eficàcia de la seva projecció exterior.¹ Convé advertir-ho bàsicament de cara a un públic lector estranger poc familiaritzat amb la història cultural i la literatura catalanes.

Les cinc novel·les són un reflex impagable de la situació cultural i política de la Corona d'Aragó al segle xv. L'entronització dels Trastàmara castellans (1412-1516) no hi alterà l'estatus dominant de la llengua catalana ni aturà el desenvolupament de la seva literatura. Ben al contrari, el xv fou el segle d'or de la literatura catalana, en el qual la narrativa va ocupar el lloc central. L'expansió política italiana tingué un efecte positiu per a la llengua i la literatura catalanes: el català es convertí no sols en llengua cortesana a l'altre costat de la Mediterrània occidental, sinó també en llengua de comunicació més o menys sovintejada en àmbits com el comerç, la universitat i l'Església. No és sobrer recordar ací que al segle xv foren papes l'aragonès Benet XIII i els valencians Calixt III i Alexandre VI: tots tres dominaven el català i els dos últims el tingueren sempre com a llengua habitual. Sense la presència del català a Itàlia no es podria explicar el *Curial*. I sense la presència dels Trastàmara castellans al tron de la Corona d'Aragó difícilment es podrien entendre algunes petges castellanques tant al *Tirant* com al *Curial*. L'estatus del català com a llengua cortesana i d'alta cultura només patí una davallada quan es consolidà la monarquia hispànica dels Reis Catòlics (1479-1516), amb una cort situada a Castella i de signe predominantment castellà.

Cal fer notar que la projecció política i comercial de la Corona d'Aragó a la Mediterrània al segle xv, heretada de segles anteriors, no es limità a Itàlia, sinó que s'estengué als països balcànics. La narrativa catalana se'n va fer ressò. L'escenari de la *Història de Jacob Xalabín* és precisament la Turquia otomana. Els del *Curial* i del *Tirant* són europeus i mediterranis, molt centrat a Itàlia en el cas del *Curial* i a Constantinoble en el del *Tirant*, i en tots dos casos amb episodis al nord d'Àfrica. El protagonista de l'*Espill*, de Jaume Roig, es desplaça a Catalunya, a França, a Castella i a Galícia. La *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena, ha de situar l'acció forçosament a Terra Santa, però és de notar que l'abadessa, quan narra l'episodi evangèlic de les

temptacions de Jesús al desert, posa en boca del dimoni no les terres de Judea, sinó les de l'Europa occidental: «Veü: en aquella part és Castella, en l'altra França, e deçà Aragó, e dellà Portugal e moltes altres diverses terres» (capítol cviii). Totes cinc narracions, que segurament també són les més interessants per als lectors no catalans d'avui, comparteixen, doncs, una clara vocació internacional.

Els canvis socials i econòmics del segle xv confirmen l'ascens dels estaments burgesos. La cort i la noblesa han de compartir protagonisme cultural amb el patriciat urbà i els estaments «burgesos» de les grans ciutats. S'imposa l'economia monetària. Aquests canvis socioeconòmics també afecten les percepcions del món. I no cal dir que s'observen en les cinc narracions escollides i en les trajectòries biogràfiques dels seus autors coneguts. Desconeixem qui escriví la *Història de Jacob Xalabín*. Possiblement fou un català al servei dels otomans. Encara que rebé uns suports limitats del rei Joan II, Joanot Martorell fou un cavaller valencià arruïnada i desenganyat d'un món materialista que feia befa dels ideals de la cavalleria. En canvi, la trajectòria de l'autor del *Curial* sembla ajustar-se bé a l'ascens social i econòmic del protagonista de la novel·la. Sor Isabel de Villena, en realitat Elionor d'Aragó, filla d'Enric d'Aragó o de Villena, besneta de reis d'Aragó i de Castella i criada a la cort valenciana de la seva tia, la reina Maria de Castella, pogué dissimular la seva bastardia ocupant durant quasi tres decennis el càrrec d'abadessa del reial monestir de la Trinitat de València, però no deixà d'expressar a la seva *Vita Christi* els valors ideològics de l'estament nobiliari a què pertanyia. Jaume Roig fou un metge ben vinculat als estaments «burgesos» de la ciutat de València, que també assistí la reina Maria. Dels cinc autors escollits, Roig deu ser l'únic «burgès», però un burgès ben situat econòmicament i socialment. Ben mirat, no hi hagué una separació absoluta entre una noblesa amb pocs recursos econòmics, que aspirava a obtenir-los, sobretot mitjançant estratègies matrimonials, i una burgesia benestant, que aspirava a ennoblir-se: l'expansió econòmica n'afavoria la interrelació. Se sap que les dones «burgeses» de la ciutat de València alternaven els llibres de devoció amb la lectura o la recitació del *Tirant* i de les «poesies de mossèn Corella».

Comparant des d'una perspectiva literària els dos extrems cronològics del segle xv, s'hi constata una diferència molt notable. A començaments del xv encara viuen escriptors tan notables com Francesc Eiximenis, Anselm Turmeda o Bernat Metge, que excel·liren en el camp de la narrativa i de la literatura didàctica. En canvi, grans narradors del segle xv no ultrapassen el 1500: sor Isabel de Villena mor el 1490 i Joan Roís de Corella, el 1497. A diferència dels inicis del xv, en què persisteix el món literari del segle anterior, a finals del mateix segle i principis del xvi es produeix un tall cultural i lingüístic important: la noblesa adopta com a vehicle literari la nova llengua cortesana, el castellà, i alguns llettraferits procedents de l'estament «burgès» també hi fan provatures, encara que bàsicament en imitacions de la poesia de *cancionero*. El tall no afectà només la poesia, sinó també, i sobretot, la narrativa, fins al punt que un *best-se-*

ller com el *Tirant* ja no serà editat en català després de 1497. Abans de 1500 encara hi ha una situació de normalitat cultural. El descobriment d'Amèrica i l'aliança castellana amb els Països Baixos eren massa recents. Un noble com Joan Roís de Corella (1435-1497), poeta exquisit, però sobretot narrador estèticament insuperable, no es deixarà endur per les modes cortesanes castellanes. Les poques excepcions a aquest panorama, com Pere Torroella, amb obra bilingüe en català i castellà, o com Benet Garret *il Cariteo*, que només escriu en italià, o com l'autor anònim català de *Triste deleitació* (ca. 1465-1470), que l'escriu en castellà, són casos aïllats que generalment s'expliquen pels seus vincles amb les corts de Saragossa, Pamplona i Nàpols, presidides per reis castellanòfons.

La contundència del canvi lingüístic finisecular en la producció literària, causat en bona part per l'opció pels nous codis literaris cortesans, s'observa ben clarament, per exemple, en el canvi d'actitud de Serafi de Centelles (1460-1536), comte d'Oliva, un noble ric i mecenes de les lletres catalanes a finals del xv que, entre altres iniciatives, encarregà a Bernadí Vallmanya la traducció en «valenciana prosa» de dos textos castellans de notable èxit: l'un fou *Lo càrrec d'amor* (1493), la famosa narració sentimental de Diego de San Pedro, i l'altre, *La revelació del benaventurat apòstol sanct Pau* (1495), una narració de miracles atribuïts al sant. Doncs bé, des de principis del xvi, Serafi de Centelles tallà rotundament amb aquest passat per convertir-se en el principal mecenes valencià de l'edició d'obres en castellà, entre les quals el *Cancionero general*, d'Hernando del Castillo (1511). Un des millors exemples d'aquest canvi cultural i lingüístic ens l'ofereix la transmissió del *Tirant*. Aquesta obra, la novel·la en llengua catalana més famosa de tots els temps, serà editada en castellà (1511) i en italià (1538) com a anònima, amb un títol adaptat a la llengua dels destinataris respectius (*Tirante* en tots dos casos), sense dedicatòria, sense indicació de procedència i sense especificació de la llengua original. És d'aquesta manera com la conegué Miguel de Cervantes i com s'hi va referir a *Don Quijote de la Mancha*. Certament, al segle xx s'ha tornat a posar en circulació el nom de Martorell com a autor del *Tirant*, però la percepció que se'n té deriva més aviat de la visió que en difongué Cervantes. Sense l'afirmació de Cervantes que el *Tirante* «es el mejor libro del mundo», aquest difícilment hauria pogut suscitar l'atenció d'un Dámaso Alonso, d'un Mario Vargas Llosa o d'un Alejo Carpentier.

PANORAMA DE LA NARRATIVA CATALANA DEL SEGLE XV

És obvi que la narrativa catalana emmarcada entre el 1401 i el 1500 no es correspon a un període uniforme quant a gèneres, gustos i temes, sinó a un tall cronològic purament convencional. Així, tenen molt poc a veure la primera narració que hem escollit, la *Història de Jacob Xalabín*, dels primers anys de la centúria, i la *Vita Christi*

d'Isabel de Villena, enllestida el 1490 i editada el 1497. I aquestes dues obres tenen poc a veure amb les altres tres que hem escollit, totes tres de mitjan segle: malgrat haver-se gestat amb una quinzena d'anys de diferència i ser «novelles cavalleresques», és a dir, narracions molt realistes ben diferents de les fantasioses «novelles de cavalleries», *Curial* (ca. 1443-1450) i *Tirant* (1460-1464) són distintes en to, estil i concepció, mentre que l'*Espill* (ca. 1460) és un producte característic de la València «burgesa», que anuncia la notable producció satiricoburlesca dels poetes valencians del darrer terç del xv. És gran la diversitat de contextos historicoliteraris que es constata al llarg de la centúria i molt diferents els models de llengua que s'hi conreen. Per a confirmar-ho, només caldria comparar la llengua de la *Història de Jacob Xalabín*, que morfològicament i lèxicament no es diferencia gaire de la de Francesc Eiximenis, amb la de la *Història de les amors de París e Viana* (1495), ja molt afectada per la tendència a una creixent hispanització lèxica. Així doncs, la narrativa catalana del xv es troba ben lluny de ser un producte més o menys homogeni.²

El criteri d'estudi que farem servir en aquesta panoràmica serà purament cronològic, és a dir, el de considerar només els textos produïts al segle xv. Prescindirem, per tant, de les obres d'aquells autors que, tot i haver viscut en part d'aquesta centúria, van escriure la majoria de la seva producció amb anterioritat o posterioritat. I, quant a les obres anònimes, mirarem de cenyir-nos a aquelles que són o semblen ser d'aquest segle.

No és gens fàcil datar moltes de les obres anònimes de la tardor medieval si no aporten dades concretes que ho permetin deduir. Una bona part de les narracions copiadetes o documentades al xv són obres més antigues. Algunes ens ha arribat només manuscrites. D'altres encara van poder beneficiar-se de la impremta, que s'introduí en terres catalanes a partir de 1473. Finalment, n'hi ha que s'han perdut, com ara *Lo Arderic*, que només coneixem per la seva edició en castellà. En el cas de la narrativa breu catalana, les pèrdues han sigut probablement més importants que en les llengües de cultura veïnes, ja que l'impacte del castellà a partir del segle xvi degué influir en la percepció de les versions d'aquestes obres en català com a antiquades i en degueren facilitar la desaparició.

La literatura narrativa catalana del segle xv, que es manifesta tant en prosa com en vers, presenta diverses modalitats. Conformen la narrativa en prosa: a) les anomenades novelletes exemplars; b) les narracions històriques; c) les narracions d'ultratomba; d) les llegendes religioses; e) les novel·les cavalleresques, i f) les narracions al·legoricosentimentals. Amb etiquetes com aquestes correm el risc de la simplificació, però poden contribuir a una millor claredat expositiva en un article forçosament breu. L'hibridisme és consubstancial a molts d'aquests productes. Els materials aplegats al *Recull d'eximplis e miracles, gestes, faules e altres lligendes ordenades per ABC*, traducció de mitjan segle xv d'un text d'Arnau de Lieja, reflecteixen molt bé els diversos tipus de narrativa que

circulaven en terres catalanes. De fet, una bona part d'aquestes obres són traduccions o adaptacions de narracions forasteres de gran circulació per tota l'Europa occidental, especialment a França i Itàlia. Una de les traduccions més reeixides va ser la del *Decameró* (1429) —feta a partir del manuscrit que el 1427 Alfons el Magnànim havia fet portar de Florència a València—, en què el traductor anònim sabé recrear molt encertadament l'original i adaptar-lo al públic oïdor o lector català, en substituir la balada que tanca cada jornada del text italià per una d'autòctona. Una altra de les traduccions més difoses fou la *Història de les amors de París e Viana*, feta probablement a partir d'una versió italiana a través d'una altra de castellana, que conegué tres edicions a la darrera dècada del segle XV.

La literatura narrativa en prosa tingué una difusió considerable al segle XV. Ara bé, en el cas de la narrativa curta, la brevetat, l'anonimat en molts casos i les dificultats de transmissió no han ajudat a visualitzar i a valorar moltes de les seves manifestacions. No podem perdre de vista que no solament la narrativa en vers, sinó també la transmesa en prosa, era concebuda per a ser contada o recitada. Ens ho adverteix, per exemple, la rúbrica inicial de la *Història de Jacob Xalabín*: «Ací comença la *Història de Jacob Xalabín*, fill d'Amorat, senyor de Turquia, on se conté quines aventures li vengueren [...], segons que oïrets». Tot seguit donem compte només de les narracions en prosa més conegudes de cada una de les susdites modalitats.

Les novelletes exemplars són narracions curtes que solen derivar de temes tradicionals de gran difusió europea i transmissió sovint oral. Reben aquest nom des que Ramon Aramon el proposà, perquè tenen com a finalitat bàsica adoctrinar sobre una determinada virtut a través d'un seguit d'aventures. L'augment de la instrucció educativa contribuï a la seva fixació per escrit. Entre les datables al segle XV destaca *La filla del rei Contastí*, que aborda, amb bon gust narratiu, el tema de la donzella virtuosa que prefereix tallar-se les mans abans de cometre incest, però que reïx a recuperar-les miraculosament. És la mateixa temàtica que la de *La filla del rei d'Hongria*, en la qual sembla inspirar-se.

Entre les narracions històriques, que miren d'ajustar el fil narratiu i els referents onomàstics a fets històrics reals, la més coneguda és la *Història de Jacob Xalabín*, que examinarem més endavant. Són molt nombrosos els relats que descriuen viatges fantàstics al Purgatori de sant Patrici. Al segle XV perviuen les narracions d'ultratomba en obretes com l'*Aparició de l'esperit de Guido de Corvo, ciutadà de Bolunya*, de procedència italiana. Les llegendes religioses són relats que recreen vides de sants, contenen miracles i glossen pàgines dels evangelis, canònics o apòcrifs, amb un gran èmfasi en el desenvolupament narratiu i amb una notable càrrega d'elements fabulosos. Van ser molt populars la *Vida i miracles de sant Jordi* i les *Vides* de santa Margarida i de santa Caterina d'Alexandria. Una de les llegendes més reeixides va ser *La destrucció de Jerusalem*,

que conta com l'emperador Vespasià, en veure's curat d'una greu malaltia per Jesucrist, destruí Jerusalem com a venjança per la crucifixió i mort d'aquest darrer.

Les llegendes religioses no es poden confondre amb les hagiografies. Aquestes, generalment anònimes i de cronologia imprecisa, es limiten a una mera exposició de la vida i els miracles dels sants i són, per tant, d'escàs interès literari. No és fàcil separar tipològicament un producte de l'altre. Moltes hagiografies medievals estan farcides de llegendes fabuloses. Cap a finals del segle XV, Joan Roís de Corella i el seu gendre, Miquel Peres, tots dos els màxims representants d'un estil artitzat que se sol etiquetar com a «valenciana prosa», van excel·lir en la redacció d'algunes hagiografies, com la *Vida de santa Anna* i la *Vida de Josep, fill de Jacob*, de Corella, o la *Vida de la sacratíssima verge Maria* (1495) i la *Vida de santa Caterina de Sena* (1499), de Peres, que conjuminen harmoniosament hagiografia i prosa d'art. Dues de les millors expressions literàries de l'hagiografia i alhora de la literatura devota quatrecentista són la *Vita Christi* (1495-1500) de Joan Roís de Corella, traducció lliure i ampliada en «estil de valenciana prosa» de l'obra homònima de Ludolf de Saxònia, i la *Vita Christi* (1490) de sor Isabel de Villena, que examinarem després.³

Sorprèn l'escassetat de novel·les cavalleresques catalanes i l'excepcionalitat del *Curial* i del *Tirant*. Sabem que Joanot Martorell és autor de *Guillem de Varoic* (ca. 1450) i possiblement també de *Flor de cavalleria*. Ens han pervingut uns fulls d'un incunable de 1496 que reproduïa la *Tragèdia de mossèn Gras*, obra de ca. 1450 adreçada a Joan de Torrelles, comte d'Ischia, en què l'autor, mossèn Lluís Gras, reeixí a transformar la llegenda artúrica francesa *La mort le roi Artu* en un refinat relat sentimental. En el fragment conservat, es descriuen episodis relacionats amb la gelosia de la reina Ginebra a fi i efecte de fer palès el mal que causa la gelosia en les relacions amoroses. Ben mirat, en la novel·la de mossèn Gras se sobreposa el component sentimental a l'acció cavalleresca, tal com passa amb el *Curial* i amb la ja esmentada traducció-adaptació de la *Història de les amors de París e Viana*. En aquesta última narració, al rerefons cavalleresc se sobreposa una aventura sentimental que es desplega mitjançant cartes i discursos amorosos. Dit això, cal remarcar que al segle XV circularen algunes hagiografies que funcionaven com si fossin novel·les cavalleresques. És el cas de la *Vida de sant Honorat* (València 1495), modernització lingüística d'una antiga versió catalana derivada d'una altra d'occitana en què l'heroi, un monjo, actua com un cavaller que guanya batalles contra els seus enemics. Les poques mostres de literatura cavalleresca catalana es veuen compensades amb escriure per l'extraordinària qualitat del *Curial* i del *Tirant*, que són, com els qualificà Martí de Riquer, veritables joiells de la narrativa catalana.

Les narracions allegoricosen sentimentals són relats molt breus que descriuen una situació sentimental concreta, generalment inspirada en temes clàssics, però amb al·lusions a personatges coetanis i a circumstàncies personals dels seus autors, reals o fingides. Aquestes narracions

incideixen sobretot en l'expressió dels sentiments i utilitzen una llengua que imita la sintaxi llatina i es complau en la proliferació de llatinismes lèxics. El resultat és una prosa molt retòrica, que probablement era consumida per dames de la noblesa i de la «burgesia» benestant. Entre les seves manifestacions més interessants destaquen la *Tragèdia de Caldesa* (ca. 1458), de Joan Roís de Corella; la *Faula de les amors de Neptuno i Diana feta per Claudiano, poeta, i transladada en vulgar de catalana llengua* (1472-1486), probablement de Francesc Alegre, i la *Regoneixença i moral consideració contra les persuasions, vicis i forces d'amor* (1496), de Francesc Carròs Pardo de la Casta. A la *Tragèdia de Caldesa*, Corella descriu en una prosa bellíssima i en versos insuperables, amb unes imatges crues i violentes, un cas d'infidelitat amorosa que tradicionalment s'ha presentat com a autobiogràfic. El mestratge estilístic i la recreació dramàtica del cas converteixen la seva «tragèdia» en una joia de la narrativa breu. Contràriament a Corella, que a la *Tragèdia* perdona l'amada pecadora, Alegre, a la *Faula*, condemna la dama que li va negar els seus favors per a donar-los a un amant més ric que no ell. L'obra de Pardo de la Casta sembla una confessió personal sobre el desengany amorós, expressada amb una prosa elegant i continguda, en què els recursos estilístics se superen al missatge moral. Entre les narracions mitològiques de Corella destaquen la seva bella *Història de Leànder i Hero*, en prosa i vers, i el *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, en què cada un dels tertulians congregats ficticiament a sa casa narren un faula ovidiana.

La poesia narrativa en vers s'expressà predominantment en *noves rimades*, forma mètrica consistent en versos apariats isosil·làbics, i en *codolades*, variant de l'anterior en què els apariats són alternativament un vers de quatre síl·labes i un altre de vuit. A les noves rimades sol predominar el component satíric; a les codolades, el burlesc i proçaç. Les noves rimades foren un gènere molt prolífic al segle xiv, que mantingué una gran vitalitat al segle següent. La codolada va perdurar almenys fins al segle xviii. El metre i la rima contribuïen a la memorització i a la transmissió entre els seus consumidors. Aquestes narracions en vers, de gran difusió, són obres, generalment anònimes, que no sols s'expressen amb una gran llibertat, sinó que reflecteixen, amb un llenguatge molt viu, les actituds predominants entre l'estament «burgès». Ben sovint ens han arribat de manera fragmentària.

A la primera meitat de segle xv pertanyen el *Llibre de fra Bernat* i el *Testament de Bernat Serradell de Vic*. El graciós *Llibre de fra Bernat*, una codolada de més de 2.000 versos, de Francesc de la Via (ca. 1403-1423), és una sàtira desvergonyida contra les dones, a partir de les experiències que fra Bernat i l'autor tenen en les seves visites a un convent de monges. Al *Testament d'En Bernat Serradell* (1419), codolada de més de 1.600 versos atribuïda a un desconegut fra Bernat de Vinclera, es conta la malaltia, el testament i la mort del protagonista, el qual, després de mort, visita el paradís i l'infern i reïx a tornar al món dels vius per a contar les seves experiències. L'autor en fa un

gra massa descrivint els turments que pateixen a l'infern els mals reis i els mals frares.

A la segona meitat del xv proliferen, sobretot a València, els escriptors d'adscripció «burgesa» o «aburgesada» que es complauen a conrear en vers, sovint en col·laboració amb altri, narracions satíriques i burlesques. Entre ells destaca Jaume Roig. Com veurem després, el seu *Espill*, en noves rimades, és prou més que una simple sàtira misògina: és una veritable novel·la que descriu amb una gran desimboltura els aspectes més grotescos de la societat del seu temps. El gran mestre valencià de la codolada va ser Jaume Gassull, autor de *Lo somni de Joan Joan*, en què descriu amb una remarcable habilitat mètrica i un gran realisme les xafarderies d'una reunió femenina. L'obra sembla una mena de conclusió de *Lo procés de les olives* (1497), en què intervenen, a més de Gassull, mossèn Bernat Fenollar, Joan Moreno, Narcís Vinyoles, Baltasar Portell i l'anònim Síndic del Comú dels Pescadors. No menys enginyosa és la *Brama dels llauradors de l'Horta de València contra lo venerable mossèn Bernat Fenollar* (ca. 1475), en què Gassull descriu una protesta fictícia de camperols contra el rigorisme idiomàtic de Fenollar. Gassull és, amb Bernat Fenollar, el millor representant del grup de poetes realistes valencians de les darreres dècades del segle xv, que conrearen amb una gran naturalitat la poesia narrativa tant si era de caràcter satíricoburlesc com si era de temàtica religiosa. En aquest darrer aspecte, sobresurt *Lo passí en cobles*, de Bernat Fenollar, narració versificada de la passió de Jesús segons l'Evangeli de sant Joan, en cobles d'art major, d'influència castellana. El to optimista d'aquesta producció valenciana és el reflex d'una «burgesia» que es beneficia d'un moment d'expansió econòmica i d'una relativa estabilitat social.

LES OBRES

Història de Jacob Xalabín (Anònim)

És una novel·la històrica basada en fets reals ocorreguts a l'Imperi otomà entre 1387 i 1389, en temps de Murat I (1360-1389), concretament sobre «quines aventures li vengueren [a Jacob Xalabín] en la sua vida, ne con ne en qual manera finà sos dies per mans de Beseit Bei, son frare bastard, que així mateix aucís son pare». Aquesta obra anònima de començaments del segle xv en llengua catalana, editada per primera vegada el 1906, ha cridat l'atenció pel fet que s'ocupa d'uns fets polítics completament aliens a les terres catalanes. Darrerament, la *Història de Jacob Xalabín* s'ha posat en relació amb la dramàtica situació en què va viure els últims anys de vida el comtat de la Salona catalanobizantina a la Grècia central davant la invasió otomana (1394).⁴

L'obra consta de tres parts. En la primera (capítols I-III), es contenen els amors d'Issà Xalabina, esposa d'Elbai Murat (Murat I), amb el seu fillastre Jacob (Iakub) Xalabín, que la rebutja, la qual cosa provoca la malaltia de la soldana. El metge jueu que l'atén, «nadiu de Constantino-

ble, qui havia nom en greguesc Quir Mossè», proposa a Murat el lliurament del seu fetge o el de Jacob com a remei per a curar-li el mal d'amors. Murat decideix sacrificar el fill. Assabentat d'aquest propòsit, Jacob fuig de Bursa (actual Bursa) en companyia del seu amic Alí Paixà. En la segona part (capítols IV-XIV), es conta com Jacob i Alí es converteixen en cavallers afamats al senyoriu de Palàcia (l'antiga ciutat grega de Milet), que els ha acollits. Jacob s'enamora de Nerguis, filla del senyor de Palàcia, però aquesta ha de viatjar a Satalia (actual Antalya) per a casar-se amb el seu príncep, Hocman Bei (bei, 'senyor'). En el seguici hi van Jacob i Alí. Jacob aconsegueix reunir-se amb Nerguis en una «torre» funerària. Per a evitar ser descoberts pel senyor de Satalia, Alí la suplanta vestint-se amb les robes de Nerguis i és així com inesperadament es troba jaient amb la germana d'Hocman Bei. Totes dues parelles d'enamorats retornen a la cort de Bursa, on, ja morta Issà, són ben rebuts i se celebren les noces respectives. La tercera part (capítols XV-XVII) narra la victòria turca de Kosovo i com Elbai Murat hi és ferit greument i rematat pel seu fill Beseit Bei (Baiazet I) i com aquest assassina el seu germà Jacob, hereu legítim de l'Imperi otomà, per tal de proclamar-se'n soldà.

L'autor podria ser un català molt familiaritzat amb la cultura turca —resident probablement entre els turcs d'Anatòlia—, que hauria escoltat aquesta història *in situ*, ja que no sols els fets històrics i l'onomàstica, sinó també les descripcions geogràfiques i ètniques, són molt exactes. Així, Xalabín correspon al turc *çelebi*, que és el títol que portaven els membres joves de la família imperial, equivalent més o menys a 'infant'; el metge jueu rep el tractament grec de «quir» 'senyor'; el mal diagnosticat pel metge jueu en Issà rep el nom de «xamxa», que, segons ha fet observar Espadaler,⁵ derivaria del judeoarameu *shamsha* i expressaria l'estat febrós causat per un desig furient no satisfet; Bursa era, efectivament, la capital històrica de l'Imperi otomà, etc. Si l'autor del text original fos un turc, no s'explica bé que tracti els cristians d'una manera neutral en un moment de greus enfrontaments bèl·lics entre cristians i otomans, o que citi un passatge de l'Evangeli de sant Mateu, o que ignori l'Alcorà, o que usi expressions característiques de la poesia trobadoresca com «fina amor» o «amor coral», o que recorri al concepte de «bastard» per a designar el germanastre de Jacob, ja que és aliè al dret alcorànic. Tanmateix, la visió que ofereix de la realitat turca no és l'esperable d'un cristià. No hi ha cap judici de valor sobre les creences o els costums dels turcs, talment com si l'autor fos un mercenari renegat al servei dels turcs. Aquesta és una hipòtesi que no es pot excloure. Sabem que entre els soldats turcs que combateren a Kosovo hi havia aventurers hispànics. Segons fa notar Espadaler,⁶ l'amistat entre Jacob i Alí s'expressa en uns termes que no trobaríem en cap escriptor europeu, amb protagonistes europeus. A la novel·la no hi ha cap personatge cristià mínimament rellevant. Aquestes són les seves singularitats més destacades.

S'ha suggerit que la novel·la podria ser una refosa de

materials a partir d'un text turc. El text base seria una crònica històrica, especialment la primera i la tercera part, en què el centre d'interès seria contar com Baiazet (1360-1403) va accedir al tron otomà. Vist així, podria semblar un pamflet polític. Els afegits correspondrien bàsicament als capítols centrals, en què es narren les aventures cavalleresques i sentimentals de Jacob i d'Alí. En aquests afers, «l'amor és presentat com una passió sensual de força torbadora terrible, irresistible, gairebé com una malaltia dels sentits, com és habitual en la narrativa europea dels segles XIV i XV».⁷ Els hipotètics afegits guarden alguns punts de connexió amb la *Història de la filla de l'emperador Contastí*: el més important és que totes dues obretes parteixen d'una proposició d'amor incestuosa. De fet, totes dues ens han arribat copiades en un mateix manuscrit, que és l'únic que ens ha transmès la *Història de Jacob Xalabín* i que pertanyé a Fernando Colón, fill del descobridor d'Amèrica. L'episodi dels dos amants amagats en la torre funerària i el d'Alí Paixà vestint de dona jaient amb la germana del senyor de Satalia evoquen dos contes de les *Mil i una nits*: la *Història de Kàmar Azzaman, fill del rei Xahraman* i la *Història de Baibars i dels capitans de policia*. No cal cercar-hi, però, fonts directes orientals. Les *Mil i una nits* era un llibre ben conegut a Occident. D'altra banda, l'autor d'aquest original artefacte literari —barreja de crònica i ficció, d'ambient oriental i tradició europea— pensa en uns destinataris occidentals. No s'entén d'altra manera que l'autor comenci la història situant-la «en l'any de nostre Senyor 1387, en les partides d'Orient, ço és, llà on era la gran Troia edificada, que ara és apel·lada la Turquia», o que faci observacions sobre els costums turcs, com quan recorda: «sapiats que en aquella terra han tal usança, que totes les dones van ab les cares cobertes, e null hom no les pot veure ne conèixer».

La precisió amb què l'autor de la novel·la evoca els fets, els personatges històrics i els detalls més insignificants del paisatge o de la vida quotidiana apunta que l'obra es degué escriure pocs anys després dels esdeveniments narrats, tal com han proposat Riquer, Compagna, Redondo i Espadaler. Concretament, Espadaler⁸ fa veure que les dades que aporta la novel·la sobre la batalla de Kosovo i els visirs Çandarlı (Alí Paixà, pare i fill) són impensables en els millors historiadors occidentals de finals del XV. La morfologia i el lèxic confirmen que l'obra sembla de les primeres dècades del segle XV. Els trets fonètics que es desprenen de la còpia (*veura, gordar, udà*, etc.) que ens n'ha arribat són catalanoorientals. Els tocs venecians —Venècia és l'única ciutat europea esmentada—, en mots com *grip* 'vaixell lleuger venecià' o *batle dels venecians* com a calc de *bailo* 'cònsol', no sols demostren la familiaritat de l'autor amb els venecians, com fa veure Espadaler,⁹ sinó que confirmen la profunda coneixença de l'autor de l'entorn geogràfic de l'Egeu turc, on la presència dels venecians era molt forta. L'obra comparteix amb el *Curial* i el *Tirant* el realisme i la versemblança en totes les situacions descrites, però a diferència d'aquestes obres ho fa sempre amb un llenguatge directe i planer, molt similar

al registre cronístic. La sintaxi, quasi sempre a base d'oracions coordinades i juxtaposades, generalment amb *e* i *sí*, s'ajusta al propòsit de difusió oral del text que l'autor manifesta reiteradament.

Curial e Güelfa (probablement, Enyego d'Àvalos)

Segons l'única còpia manuscrita que ens n'ha pervingut, avui a la Biblioteca Nacional de España, és una obra anònima, sense títol, sense portada, sense dedicatòria i sense data, totalment desconeguda fins que, el 1876, el romanista català Manuel Milà i Fontanals en donà una breu nota informativa a la *Revue des Langues Romanes*. L'absència d'aquestes dades l'ha perjudicada en l'estimació de la crítica i de la història literària, en ser comparada amb *Tirant lo Blanc*. Jaume Riera i Rosa Navarro han considerat fins i tot que seria una falsificació perpetrada per Milà mateix. Tal posició no és compartida per cap altre paleògraf, filòleg o medievalista. S'edità per primera vegada el 1901, a cura d'Antoni Rubió i Lluch, que li posà el títol factici *Curial e Güelfa*.

Per dades intrínseques a la novel·la i per l'estadi lingüístic que manifesta, es pot datar cap a mitjan segle xv, és a dir, en coincidència cronològica amb els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim a Nàpols (1442-1458). L'onomàstica, l'escenari geogràfic i les fonts són bàsicament italians. El *Curial* és, sens dubte, el més remarcable llegat literari de la presència de la Corona d'Aragó i de la llengua catalana a Itàlia. Dins de la novel·la cavalleresca del xv, se singularitza per un predomini del component sentimental, per una certa complexitat psicològica, per una notable presència d'elements erudits procedents de la cultura clàssica grecolatina, de la patristica cristiana i dels grans escriptors trescentistes italians i per una remarcable elegància estilística.

S'han proposat diverses hipòtesis d'autoria del *Curial*. La més versemblant és la formulada, el 2016, per Abel Soler. L'autor seria Enyego d'Àvalos (ca. 1414-1484), nascut a Toledo, però format, a partir de 1422, en la cort valenciana del Magnànim; després de participar en la batalla de Ponça (1435), passà a la cort milanesa de Filippo Maria Visconti i a la cort napolitana del Magnànim, on exercí importants càrrecs i missions diplomàtiques i on hauria escrit la novel·la entre 1443 i 1448, aproximadament.¹⁰ El *makulatur* del manuscrit, amb documentació notarial sobre Fuensalida (Toledo), suggereix que es conservà a Toledo i d'aquí, potser arran de les desamortitzacions de 1835, o potser no gaires anys abans, anà a parar a la Biblioteca Nacional de Madrid.¹¹

Encara que els protagonistes principals de la novel·la, Curial i Güelfa, són italians, com també és de filiació italiana la trama eroticosentimental d'una gran part de la narració, l'escenari geogràfic on es desenvolupen moltes gestes de Curial i la procedència de la majoria dels personatges secundaris de la novel·la afecten no sols Itàlia, sinó també Alemanya, Hongria, Terra Santa, Egipte, Grècia, Tunis i, sobretot, França. De fet, és en terra francesa on tenen lloc les principals gestes cavalleresques del protago-

nista. La novel·la reserva un lloc especial a la figura de Pere el Gran, sobirà de la Corona d'Aragó (1276-1285) i, pel fet de ser consort de Constança de Hohenstaufen, també rei de Sicília (1282-1285).

El *Curial* és una obra construïda a partir d'un laboriós joc de simetries i contrastos argumentals i lingüístics i amb una acurada planificació en tres llibres. En el pròleg del llibre primer, l'autor anuncia que es proposa «recitar quant costà a un gentil cavaller e a una noble dona lo amar-se l'un a l'altre, e com ab gran treball e pena, e seguits de molts infortunis, après llong temps aconseguiren lo guardó de llurs treballs». Conta, doncs, les vicissituds per les quals hagué de passar el protagonista, Curial, per fer-se mereixedor del matrimoni de Güelfa. Aquest pròleg, que fa d'introducció general a l'obra, anuncia així la lliçó moral que vol ser la narració dels amors entre Curial i Güelfa.

Al llibre primer, Curial, adolescent llombard nascut de «casa baixa», es posa al servei del marquès de Montferrat. Ací té la sort de comptar amb la protecció de la Güelfa, germana del marquès i viuda del duc de Milà, que li assigna Melcior de Pandó com a tutor i administrador dels seus béns. La relació sentimental entre el jove Curial i la Güelfa provoca les maledicències de dos vells envejosos de la cort montferratesa, fins al punt que el marquès es veu obligat a allunyar Curial de la seva cort. Assabentat que la duquessa d'Àustria ha estat acusada falsament d'adulteri, Curial hi acudeix, acompanyat de Jacob de Cleves, i aconsegueix vèncer els dos acusadors en combat judicial. En agraïment, el duc de Baviera li ofereix la mà de Làquesis, que Curial declina per l'afecte que sent per la Güelfa. Tornat a Montferrat i ajudat per tres cavallers catalans, Curial venç el napolità Boca de Far en un torneig convocat pel marquès. El llibre conclou amb un apassionat elogi del rei d'Aragó «don Pedro». L'acció se situa, doncs, al segle XIII, per bé que noms com Melcior de Pandó, Jacob de Cleves i Boca de Far suggereixen personatges històrics de la primera meitat del segle xv.

Al llibre segon, Curial s'adreça a Melú per participar en un famosíssim torneig convocat pel rei de França. En el camí d'anada té l'ocasió de realitzar nombroses gestes cavalleresques, de coincidir amb quatre cavallers aragonesos i de ser objecte d'una esplèndida recepció en un famós i desimbolt convent francès. A Melú, Curial pren partit pel bàndol dels cavallers borgonyons i aragonesos, que lluiten contra els cavallers francesos i bretons. Hi participa, d'incògnit, el rei Pere. Amb l'ajut de Curial, el rei Pere i els seus cavallers vencen el duc d'Orleans i els seus cavallers. A París, Curial obté nous èxits cavallerescos, però és víctima de la maledicència dels dos ancians envejosos sobre les seves velleïtats amoroses: cau en desgràcia no sols del rei de França, sinó de la Güelfa. Curial torna a Montferrat, però la Güelfa jura no tornar-li a concedir el seu favor mentre no demani mercè per ell la cort del Puig de Nostra Dona.

Al llibre tercer, Curial experimenta les penitències que podran redimir-lo de l'estat de desgràcia. Després d'un viatge a Terra Santa i al Parnàs, emprèn el retorn, però

naufrega a les costes de Tunis i, venut com a esclau, hi passa sis anys de captiveri. De nou a Montferrat, la Güelfa continua sense perdonar-lo. Descoratjat, acudeix a la cort del rei de França, que el curulla de riqueses, però cau en la lascívia. Tanmateix, ateny la màxima fama en salvar la cristiandat dels turcs. L'emperador dona llicència a Curial perquè es presenti a la cort del Puig de Nostra Dona. En el torneig que s'hi celebra, Curial ix vencedor absolut i és aleshores quan els reis de França ensems amb la cort allí reunida solliciten per a ell la mercè que havia exigit la Güelfa. Aquesta considera satisfet el seu jurament i el rei de França presideix les noces entre els dos protagonistes.

La detecció de les fonts literàries del *Curial* permet formar-nos una idea precisa del context cultural en què es produí la novella i de les coordenades ideològiques i estètiques en què fou concebuda. No és fàcil rastrejar-les, perquè l'autor les reelaborà profundament i hibridà molt creativament diverses tradicions culturals. En tot cas, conèixer-les és bàsic per a entendre la teoria literària del nostre autor. Les fonts llatines afecten tant alguns dels més famosos escriptors romans, com ara Virgili, Ovidi i Juli Cèsar, com un bon nombre de lletraferits medievals. Entre les obres més explotades d'aquests últims destaquen les *Genealogiae deorum gentilium* i les *Metamorfosis*, de Boccaccio; la *Historia destructionis Troiae*, de Guido delle Colonne, i els *Commenti* a la *Divina Comèdia* de Dant per Pietro Alighieri i Benvenuto da Imola. L'autor coneix profundament la literatura trescentista italiana. La font d'autoritat més citada, ben sovint en llengua italiana, és la *Divina Comèdia* de Dant, però és Boccaccio —sobretot el *Decameró*, la *Fiammetta* i el *Filocolo*— qui més materials li proporciona. Les fonts principals per a la trama narrativa del *Curial* són les *Vides* dels trobadors Raimbaut de Vaqueiras i Rigaut de Berbezilh, que l'autor pren en els seus trets bàsics d'*Il Novellino*. Les fonts literàries franceses, presents arreu del *Curial*, s'observen en la utilització d'episodis, descripcions i noms de la literatura del cicle bretó —especialment el *Lancelot* i el *Tristany en prosa*— i de la narrativa, en prosa o en vers, de tema cavalleresc. Tot i ser llibresca, la influència cultural francesa hi és important. També ho és la influència castellana, ja que s'observen petges d'Enric de Villena, de Juan Rodríguez del Padrón, de la *Crònica de Alfonso X* i potser del marquè de Santillana.¹²

El *Curial* és un retaule viu de la cultura italiana de mitjan segle xv, i, en concret, de la confluència d'estímul literaris a la cort del Magnànim: s'hi combinen harmoniosament tradicions bàsicament medievals i valors característics de l'humanisme, com la ironia culturalista, la reivindicació del llegat clàssic grecollatí i un cert hedonisme. L'onomàstica històrica i realista del *Curial* i la contraposició entre el rei Pere d'Aragó, màxim representant dels gibel·lins, i Carles d'Anjou, el candidat del papat a la corona de Sicília i Nàpols, principal valedor dels güelfs, semblen obeir al propòsit de l'autor d'enviar un missatge ideològic a la seva audiència o als seus lectors potencials: la defensa de la posició de la Corona d'Aragó en el joc

d'equilibris polítics territorials a la Itàlia de mitjan segle xv. Com veurem després, en comentar el *Tirant*, les diferències amb aquesta obra són molt notòries. Als seus autors els separen sensibilitats literàries, actituds ideològiques, formació cultural i entorn cultural i polític ben diferents.

Altrament, el *Curial* és una autèntica joia de la narrativa europea. L'autor hi manifesta no sols una vasta cultura literària, sinó també una fina i profunda sensibilitat filològica. El producte resultant és una obra literària extraordinària, construïda a partir d'una treballadíssima *elaboratio*, i una veritable filigrana lingüística que ha cridat l'atenció a molts dels seus comentaristes i que només pot ser explicable pel plurilingüisme de l'autor. Un autor que es complau a alternar la variació de formes lingüístiques —lluny dels ideals uniformitzadors de la llengua cancelleresca i dels ideals llatinitzants del Renaixement—, la variació diatòpica —en aquest cas, amb una decidida delectació per les preferències lèxiques valencianes— i la variació diafàsica —des del registre «baix» fins a l'«intricat»— per a oferir-nos un model de llengua cortesana inspirada en el *vulgare illustre*, que teoritzà el seu admirat Dant, i en la praxi literària d'un ben explotat, sempre creativament, i sempre silenciats, Boccaccio.¹³

***Tirant lo Blanc* (Joanot Martorell)**

En editar-se *Tirant lo Blanc* per primera vegada (1490), se n'atribuí l'autoria a Joanot Martorell i a Martí Joan de Galba (a aquest se li assignà una quarta part), però un document exhumat el 1991 ha permès deixar clar que Martorell fou l'autor de tota la novella —l'escrigué entre gener de 1460 i principis de 1464 com a molt tard— i que Galba havia retingut el llibre des de començament de 1464 com a penyora d'un préstec a l'escriptor. L'obra apareix dedicada a l'infant Ferran de Portugal, qualificat de «rei expectant», cosí germà de Pere el Conestable, rei dels catalans (1463-1466), i presentada com una traducció d'un text en llengua portuguesa —versió al seu torn d'un text anglès— «en la nostra vulgar valenciana, per ço que la nació d'on io só natural se'n puixa alegrar e molt ajudar per los tants e tan insignes actes com hi són». La dedicatòria ens informa del propòsit de l'autor de contar els «molt insignes actes de cavalleria» de *Tirant* i com «per sa virtut conquistà molts regnes e províncies donant-los a altres cavallers, no volent-ne sinó la sola honor de cavalleria. E més avant conquistà tot l'imperi grec, cobrant-lo dels turcs, qui aquell havien subjugat a llur domini dels cristians grecs», a fi que se'n puga «traure lo fruit que es pertany [...], endreçant-se a mantenir lo bé comú per qui milícia fon trobada». També ens informa de la situació personal de l'autor, concretament de «les adversitats de la noïble Fortuna que no donen repòs a la mia pensa». De l'edició de 1490, se'n van fer 715 exemplars, dels quals només en resten tres. De la de 1497, només en queda un. L'edició castellana, anònima, de 1511, vingué a suplantat la versió catalana, que no tornarà a editar-se fins al 1870. Gràcies a la versió castellana (1511) i a la versió italiana

(1538), el *Tirant* és la novel·la en llengua catalana que ha tingut més projecció internacional.¹⁴

L'obra consta de 487 capítols, d'extensió molt irregular. En la primera secció (capítols 1-97), Martorell reaprofitava els materials de *Guillem de Varoïc*, relat cavalleresc seu basat en el roman anglonormand *Guy de Warwyck*, inspirat al seu torn en el *Llibre de l'orde de cavalleria*, de Ramon Llull. Conta la història d'un cavaller, Guillem de Varoïc, que es retira a una ermita i de qui Tirant aprèn els principis de la cavalleria. Diafebus, amic de Tirant, conta a Guillem de Varoïc les festes organitzades pel rei d'Anglaterra amb motiu del seu casament i com Tirant ha estat armat cavaller després de diversos combats singulars. Una segona secció de la novel·la s'inicia quan Tirant i els seus amics passen a la Bretanya i a França. L'infant Felip decideix acompanyar Tirant a l'assetjada illa de Rodas, la qual, amb l'ajuda del rei de Sicília, és alliberada del perill turc. Retornats a Sicília, se celebren les noces de Felip amb la princesa Ricomana. Tirant, auxiliat pels reis de Sicília i de França, conquesta Tunis (capítols 98-115).

Tirant passa a Constantinoble a petició de l'emperador grec, que havia sol·licitat el seu auxili contra l'amenaça turca. El nostre heroi és nomenat capità general de l'exèrcit grec i aconsegueix diverses victòries contra els turcs, ajudats per alguns cavallers italians, però ha d'afrontar les trampes que li para el duc de Macedònia, que finalment mor a mans del rei d'Àfrica. Els episodis militars de Tirant corren paral·lels als seus afers amorosos amb la princesa Carmesina, filla de l'emperador, però també als de Diafebus amb Estefania i als d'Hipòlit amb Plaerdemavida, fidel donzella de Carmesina. Mentrestant, Felip i Ricomana esdevenen reis de Sicília. La Viuda Reposada, també donzella de Carmesina, tracta de guanyar l'amor de Tirant, i l'emperadriu s'enamora d'Hipòlit. Les malediccions contra Carmesina provoquen la malenconia en Tirant, però Hipòlit reïx a fer-li veure la maldat de la Viuda Reposada (capítols 116-296).

Tirant naufraga a les costes de Barbaria, però aconsegueix el favor del rei de Tremissèn i convenç la seva filla Maragdina, que s'havia enamorat d'ell, que es casi amb el seu promès, Escariano, rei de la Gran Etiòpia. La conversió de tots dos al cristianisme arrossega la de milers de musulmans. Plaerdemavida, que també havia naufragat a les costes de Barbaria, aconsegueix esdevenir reina d'un també cristianitzat regne de Fes. Assabentat de la presència de Tirant al nord d'Àfrica i havent vist reduït el seu imperi pràcticament a la ciutat de Constantinoble, l'emperador requereix l'ajuda urgent de Tirant, que s'hi adreça amb el reforç militar del nou rei de Sicília, Felip (capítols 297-407).

També acudeix a Constantinoble en ajuda de l'emperador Plaerdemavida, que acompanya secretament Tirant a l'habitació de Carmesina. Tots dos consumen la promesa matrimonial. Tirant aconsegueix que els turcs acceptin el tractat de pau que els ofereix l'emperador. Com a premi per la seva gestió, l'emperador concedeix la mà de Carmesina a Tirant, cosa que el converteix en hereu de l'Imperi.

Tot seguit, arrabassa als turcs gran part de les seves conquestes, però mentre es troba a Adrianòpolis emmalalteix greument, fa testament a favor d'Hipòlit, redacta una carta per a Carmesina i mor (capítols 408-471).

Carmesina plora sobre el cadàver de Tirant a Santa Sofia i profereix una sentida lamentació. Sentint pròxima la mort, fa testament en favor de l'emperadriu, de manera que, mort també el vell emperador, un consell de notables fa casar Hipòlit i la vella emperadriu i els reconeixen com a nous sobirans de l'Imperi. Morta l'emperadriu al cap de tres anys, Hipòlit es casa amb una filla del rei d'Anglaterra (capítols 472-487).

No és descartable que Martorell, que sojornà algun temps a Nàpols, hagués tingut notícia del *Curial* —hi ha unes quantes coincidències entre els escenaris geogràfics i els noms d'alguns personatges—, però la comparació ens permet constatar que les diferències de fons i de to, llevat del realisme de les situacions quotidianes descrites, són abismals. Bastaran uns exemples per a confirmar que la temàtica, el tarannà i el propòsit explícit d'una novel·la i de l'altra disten molt de respondre a uns mateixos estímuls, a uns mateixos contextos i a una mateixa intencionalitat. L'acció del *Tirant* se situa entre 1450 i 1462, aproximadament. Presentar un regne de Sicília separat de la Corona d'Aragó i regit per un príncep que es deia Felip i era francès és una circumstància absolutament increïble a l'època. Una gran part de l'onomàstica de la secció bizantina del *Tirant* és germànica i llatina, totalment inversemblant en aquella cort: l'emperador es diu Frederic, bé que alguna vegada és anomenat també Enric, i se'l fa fill d'Albert i net de l'emperador Constantí el Gran. En canvi, l'acció del *Curial* coincideix aproximadament amb els regnats de Conradí, Carles d'Anjou i Pere el Gran, és a dir, entre 1266 i 1285, amb una onomàstica rigorosament històrica. Les fonts del *Tirant* són bàsicament catalanes. En canvi, les del *Curial* són bàsicament italianes. La major part del *Tirant* es degué redactar a la ciutat de València, a pocs metres de distància de la casa de Joan Roís de Corella, autor d'unes obretes majoritàriament mitològiques que Martorell plagia a fons. En canvi, el *Curial* es degué redactar a Nàpols. El *Tirant* es dedicà a un infant admirat, Ferran de Portugal, «rei expectant», que es distingí, com el cavaller Tirant, per les seves accions al nord d'Àfrica. Alguns comentaristes expliquen «rei expectant» com una al·lusió a la seva condició de previsible successor de Pere el Conestable. No casa, però, amb la militància política de Martorell. No ens ha arribat el nom del dedicatari del *Curial*, però la novel·la sembla un espill de prínceps. El *Tirant* transmet un final pessimista, en consonància amb la biografia de Martorell, víctima de la «noïble Fortuna», situació vital que no pallià el seu gran protector Joan II, que el 1464 hagué d'estendre-li un salconduit perquè pogués circular lliurement pel regne de València sense que la justícia pogués actuar contra ell. L'autor, segons la documentació i la seva pròpia confessió personal, visqué i morí pobre, en constant assetjament judicial. Ben significativament, Martorell substituï la «movible Fortuna» de la seva

font, *Los dotze treballs d'Hèrcules*, d'Enric de Villena, per la «noïble Fortuna». Segons dictamen unànime de competents medievalistes,¹⁵ l'escriptor i cavaller Joanot Martorell no té res a veure amb el benestant escrivà de ració del príncep de Viana, ciutadà valencià, ni sembla identificable amb el benestant cavaller homònim, senyor de Beniarbeig, procurador del comte de Dénia Rojas Sandoval, cosí de l'escriptor, conegut exclusivament com a «Joan» Martorell.¹⁶ En canvi, el *Curial*, obra d'un cavaller afortunat, traspua optimisme i té un final feliç.

Malgrat el seu propòsit moral i reivindicatiu dels valors tradicionals de la cavalleria, Martorell sabé crear una divertida obra literària, fruit d'un domini excepcional dels recursos narratius i d'una extraordinària capacitat per a l'observació i la imaginació. En la recreació de les escenes cortesanes, Martorell disposà no sols de les experiències viscudes (sobretot a Londres, Lisboa, València i Nàpols), sinó també d'informacions que li fornien amics, parents i coneguts com Jaume de Vilaragut (cort ducal de Gandia, Rodes, etc.). A diferència de l'autor del *Curial*, que optà per una estudiada reelaboració de les seves fonts, Martorell preferí la *imitatio*, ja que reproduïa i modernitzava lingüísticament les fonts sense una excessiva preocupació per apartar-se'n, fins al punt que al *Tirant* podem llegir moltes frases manllevades quasi literalment a Joan Roís de Corella. El to del *Tirant* també és sensiblement diferent del que té el *Curial*: la procacitat i la intenció paròdica de Martorell contrasten amb la mesura i la fina ironia de l'autor del *Curial*.

Martorell, amb les seves distorsions de la història coetània i de l'onomàstica, volgué alguna cosa més que recordar als lectors que érem davant una ficció. Iconoclasta i provocador, el nostre autor també hi va voler expressar el seu triple desengany: el desengany davant les adversitats personals —pèrdua del senyoriu, conflictes familiars, plets constants amb la justícia—; el desengany davant la crisi dels valors de la seva classe social, que tan bé va evidenciar a les pàgines proemials del *Tirant* en presentar-se com a «cavaller, no mercader», i el desengany davant l'absència de resposta efectiva de la cristiandat occidental per a recuperar Constantinoble —no altra cosa suggereixen la lloança de Ferran de Portugal, famós per les seves campanyes al nord d'Àfrica, i el final tràgic i alhora paròdic de la novel·la.

El llibre, de lectura apassionant malgrat la càrrega retòrica de certs fragments, és no sols un veritable retaule de la societat del seu temps i, més concretament, de la valenciana, sinó també de les diverses modalitats d'escriptura i dels diversos registres literaris d'aleshores. Encara que va aprofitar a fons les obres primerenques del seu parent Corella, no hi ha cap raó sòlida per a dubtar de les seves paraules a la dedicatòria: «perquè en la present obra altri no puixa ésser increpat si defalliment algú trobat hi serà, io, Joanot Martorell, cavaller, sols vull portar lo càrrec, e no altri ab mi, com per mi sols sia estada ventilada».

Espill (Jaume Roig)

Jaume Roig (ca. 1400-1478) compongué, probablement

entre el 1459 i el 1461, els 16.249 versos de l'*Espill*, una narració en primera persona en què el protagonista conta a un nebot les seves desgraciades experiències amb les dones amb l'objectiu de demostrar la seva vilesa i d'aconsejar els homes que les defugin. El text ens ha arribat en un sol manuscrit, datable als darrers anys del segle xv, i en tres edicions del segle xvi que foren publicades sota el títol de *Llibre de consells* o *Llibre de les dones*. A pesar de la dificultat sintàctica de l'obra, de les limitacions expressives i estilístiques que implica encabir-ne sistemàticament l'argument en tetrasíl·labs apariats i de la multisecular marginació de la literatura catalana medieval, els versos de Roig han gaudit sempre de popularitat. Prou que ho posa en evidència el fet que Llorenç Matheu i Sanç en fes una versió en ple Segle d'Or de la literatura castellana, encara que fos en aquesta llengua (1665), o que Carles Ros en prioritzés la publicació dins d'un projecte de recuperació dels clàssics medievals en la seva llengua original (1735), o que Francesc Pelai Briz l'edités en l'etapa inicial de la Renaixença (1866).

L'*Espill* consta d'una «Consulta» (v. 1-46) adreçada a Joan Fabra en què Jaume Roig manifesta el propòsit moral que l'ha guiat en compondre l'obra; d'un «Prefaci» (v. 47-792), dirigit al seu nebot Baltasar Bou, en què l'autor confessa que els seus consells als joves i als vells són fruit de les seves males experiències amb les dones i en què descriu l'estil i l'estructura de la seva narració, i de quatre llibres en els quals conta les aventures que el protagonista —que no s'ha de confondre amb Jaume Roig— ha viscut en les quatre etapes en què divideix la seva autobiografia. L'obra es presenta com un «rescrit» o resposta del metge Jaume Roig a Joan Fabra, un cavaller malalt d'amor. Seria, doncs, una mena de lletovari. Com que el protagonista s'hi presenta com a centenari, això li permet alludir a fets històrics de l'època de Pere el Cerimoniós.

En el primer llibre, «De sa joventut», el protagonista, orfe de pare, conta com és foragitat de sa casa i es veu obligat a acollir-se a l'hospital d'En Clapers (que administrà Roig). Tot seguit relata com se'n va a peu a Catalunya a cercar fortuna. L'adopta com a patge un cavaller bandoler, però les amenaces de la seva dona l'obliguen a tornar a València, on l'acull el seu padrí, que és mercader. Gràcies a aquest, pot viatjar a París a la cerca de noves oportunitats. Fins i tot té ocasió de participar, i d'enriquir-se, en la Guerra dels Cents Anys. Són molt sucoses les seves experiències a la capital francesa, sempre en relació amb el comportament de les dones que coneix. Finalment, torna a València amb els guanys que havia aconseguit allà.

En el segon llibre, «De quan fon casat», el protagonista conta les seves experiències matrimonials amb quatre dones. La primera és una donzella relativament culta —perquè discuteix amb les seves amigues sobre Dant, Boccaccio, Poggio, Plató, Ciceró, etc.— que l'arruïna, però se'n pot desfer perquè resulta que era casada. La segona és una beguina, amb qui pretén casar-se després d'una peregrinació a Sant Jaume de Galícia, però que resulta ser viciosa i hipòcrita, i ho deixa córrer. La tercera és una viuda, que

resulta ser eixorca, però que es fingeix embarassada i enganya el protagonista amb un nadó d'una altra dona fins que, descoberta la maniobra, se suïcida. La quarta és una novícia, que li dona un fill que no vol alletar per no perdre la bellesa corporal i que, en mans de dides, morirà. En veure's embarassada de nou, se suïcida. Són pàgines en què Roig es complau a denunciar els vicis dels convents.

En el tercer llibre, «De la lliçó de Salomó», el narrador conta com, mig endormiscat, sent la veu de Salomó que li recomana de no casar-se en vista de les malifetes de les seves set-centes esposes, i recorda els grans homes que foren enganyats per dones (com Samsó, Hipòcrates, Sòcrates, etc.) i la lascívia d'algunes dones famoses, com Maria de Montpeller. Roig aprofita l'ocasió per a decantar-se per la concepció immaculada de Maria (que uns afegits incorporats en l'edició de 1531 explicitaran més contundentment), llavors tema de debat teològic.

En el quart llibre, «D'enviadat», el protagonista justifica la seva determinació a no contraure matrimoni i com, després de peregrinar per alguns dels monestirs més famosos de les terres catalanes (Poblet, Santes Creus, Vallbona, Montserrat, Benifassà, Valldecris, etc.), decideix fer vida de pietat a casa, sense contacte amb dones, que considera perverses, llevat d'una, en al·lusió a Isabel Pellisser, esposa de Jaume Roig. Clou la narració una invocació a la Mare de Déu.

Roig tingué una bona formació en medicina i en teologia i, sobretot, una rica experiència com a metge, fruit dels seus contactes amb diversos hospitals de la ciutat. *L'Espill* en dona testimoniatge fefaent.¹⁷ Però també tingué una notable cultura literària —coneixia molt bé, per exemple, *Les lamentacions de Matheolus*—, una gran habilitat versificatòria i un excel·lent domini de «l'aljama i parleria dels de Paterna, Torrent, Soterna», és a dir, del llenguatge col·loquial de l'Horta de València. Roig qualificà les seves «noves rimades» (narracions en vers), «al pla teixides» (escrites en vulgar), com a «comediades, amforismals, facials» (descripcions còmiques generalment relacionades amb l'experiència amorosa, dites sentencioses i facècies), però alhora concebé la seva obra com un «doctrinal, memorial [que] haurà nom *Espill*» (una instrucció moral). L'autor reeixí a concentrar-hi pràcticament tots els tòpics de la misogínia medieval i a articular-los en una narració molt original. Encara que tradicionalment s'ha vist com un defecte el seu recurs als versos tetrasíl·labs ariats per a una narració tan vivaç, no ho devien percebre així els seus contemporanis, per als quals aquest metre facilitava la memorització i la transmissió del text. El gènere literari i el to de la narració hi fan aflorar una morfologia, una capa lèxica i un estil planer als antípodes de la prosa d'art de Corella.

L'obra s'ha presentat tradicionalment com a expressió de la profunda misogínia de l'autor, que hauria estat «contestada» per obres profemenines com el *Triumfo de les dones*, de Corella, i la *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena.¹⁸ És una posició que certament no era aliena a la formació i a les conviccions del nostre autor ni possible-

ment a la coneixença directa o indirecta d'algunes situacions reals, però les descripcions dels diversos tipus de dones són tan caricaturesques que ens hem de demanar si no som davant un text que és també un pretext per a una sàtira social divertida, en la línia de la rica poesia burlesca valenciana de les darreres dècades del segle xv. Se'n separa, però, pel seu decidit to moralitzant, que contrasta notòriament amb l'amoralitat de l'anònim *Colloqui de dames*, una de les millors expressions del llenguatge eròtic d'aquell grup de poetes.

L'Espill és una mera ficció, però és ple d'elements autobiogràfics i, sobretot, ens ofereix, malgrat les deformacions imposades pel gènere literari, unes imatges molt reals de la societat valenciana del segle xv i, en concret, de la ciutat de València. Roig ens descriu aspectes molt precisos dels oficis i dels costums de l'època i evoca fets reals que conegué de primera mà. I encara ens forneix detalls preciosos sobre els coneixements i la professió de la medicina. En tot cas, com bé adverteix Antònia Carré,¹⁹ «les deformacions satíriques i les inversions còmiques de *L'Espill* s'han d'entendre en el context» de la medicina galènica.

***Vita Christi* (Isabel de Villena)**

Es podria qüestionar la inclusió de la *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena —una obra destinada a suscitar la pietat de les seves receptores, les monges de la Trinitat en el pensament de l'abadessa—, en un panorama de la narrativa. Certament, l'obra té un caràcter profundament devot i fins i tot teològic: l'autora no sols pretengué induir a la compenetració espiritual amb Jesucrist —sobretot a través de Maria, de Maria Magdalena i de les altres protagonistes femenines dels evangelis, com la dona de Canà o la dona samaritana—, sinó que també tractà de formar en la fe cristiana les seves destinatàries. Tanmateix, sor Isabel abordà la vida de Jesús com una narració susceptible d'atraure l'atenció a través de les tècniques d'entreteniment pròpies del gènere novel·lesc. Aquest tractament prou que justifica considerar la *Vita Christi* villeniana com un text narratiu. Més encara, és un text narratiu excel·lent per la manera de recrear la vida de Jesús i molt original per l'orientació feminista. És clar que hem d'entendre l'orientació feminista en el sentit de perspectiva pròpia d'una dona, però sempre dins els paràmetres ideològics dominants de l'època. El protagonisme que concedeix als personatges femenins en la vida de Jesús converteix l'obra en un allegat a favor de la superioritat afectiva de la dona i de la seua visibilitat en l'entorn de Jesús.

Com bé ha remarcat Albert Hauf,²⁰ sor Isabel, monja franciscana, es basa, per a la trama narrativa, en la *Vita Christi* en vulgar del també menoret Francesc Eiximenis o en una font comuna a ambdós, i, no cal dir-ho, en els evangelis, tant canònics com apòcrifs; per a moltes de les citacions i glosses de caràcter teològic, en la *Vita Christi* en llatí de Ludolf de Saxònia, en textos litúrgics i paralitúrgics i en les obres més conegudes dels Pares de l'Església, i, per als recursos imaginatius, en les *Meditationes vitae Christi*, que tant circulaven a l'època. El mateix Hauf

ha fet veure que l'obra és una ampliació, quant a la vida de Jesús, d'un *Tractat de la passió* que ens ha arribat anònim i que, per la seva similitud quasi exacta amb els capítols corresponents de la *Vita Christi*, cal atribuir a sor Isabel. Una comparació d'aquest *Tractat* amb els hàbits gràfics de sor Isabel, de qui ens ha arribat un *Llibre de censals* autògraf, en confirma l'autoria.²¹

La *Vita Christi* de sor Isabel, en «romanç», o almenys una gran part, és anterior a la *Vita Christi* de Joan Roís de Corella, en «valenciana prosa». En tot cas, és aliena a la influència estilística de la prosa d'art de Corella i dels seus imitadors. En ser editada (1497) set anys després de la mort de sor Isabel, la nova abadessa, sor Aldonça de Montsoriu, sembla que recorregué a Miquel Peres per a la redacció de la dedicatòria de l'obra a la reina Isabel la Catòlica i potser per a la preparació del text per a la impremta.²² Si la *Vita* villeniana presenta alguns neologismes coincidents amb la *Vita* corelliana no és probablement per imitació directa d'aquesta darrera obra, sinó perquè totes dues compartien un ambient cultural pròxim. No podem oblidar que ambdós autors eren nobles. I ho era especialment sor Isabel de Villena, que es complau a manifestar-se com a tal en la seva *Vita Christi*. Així, en referir-se a la relíquia de la camisa de l'infant Jesús, comenta que, «per privilegi de gran excel·lència, ha plagut a nostre Senyor la posseïxquen los reis d'Aragó com a fidelíssims crestians e devots, los quals tenen la dita camisa en singular veneració e reverència, e esperant ab gran confiança que aquell Senyor que l'ha vestida e portada farà grandíssimes misericòrdies e gràcies a la casa d'Aragó e a tots los devallants d'aquella, puix tan digna e excellent relíquia los ha comanada» (cap. xcv). No fa cap referència al fet que aquesta relíquia es conservava, des del 1424, a la catedral de València i que, per tant, la hi devia haver vista i venerada. El que remarca és que ella es considera com un dels «davallants» (descendents) de la casa reial d'Aragó.

Però on millor s'observa l'aristocràticisme de sor Isabel és en l'ambientació cortesana i en els tractaments palatins que reben els protagonistes més importants de la *Vita Christi*. Així, el naixement de Jesús és saludat per un quartet musical format per sant Josep, fent de tenor, i pels tres arcàngels, a la manera d'una capella de música de la cort; l'arcàngel sant Miquel és presentat com a príncep, virrei o camarlenc; sant Josep, com a «cavaller»; l'àngel que s'apareix a sant Joaquim, com a «apostador major» de la cort celestial; els Sants Innocents, com una «noble cavalleria»; Moisès, com «lo príncep del poble judaic»; la verge Maria, com a «capitana e mestressa del sant col·legi» apostòlic; Josep d'Arimatea i Nicodemus, com a «nobles barons de la ciutat», i, en conseqüència, Jesús rep el tractament de «Sa Magestat» i Maria, el de «Sa Senyoria», «Sa Mercè» o «Sa Altesa», o simplement el de «la Senyora» o «la Gloriosa». Una bona part d'aquests elements aristocratitzants serà eliminada en la segona edició de la *Vita Christi* (1513) i, en imitació d'aquesta, en l'edició barcelonina de 1527. La depuració, duta a terme per un anònim «mestre en Sacra Teologia», afectà també la morfologia, la

sintaxi i el lèxic per tal d'ajustar el text de sor Isabel a les noves tendències de la literatura piadosa en llengua catalana, ja de signe predominantment «burgès». De fet, l'edició de 1497 ja s'havia justificat «perquè los simples e ignorants puguen saber e contemplar la vida e mort de [...] Jesús», i no solament com una obra destinada al col·lectiu selecte de monges del monestir de la Trinitat.

La llengua de sor Isabel és moderadament culta, pel que fa a l'ús dels llatinismes lèxics i sintàctics, i alhora matisadament col·loquial, pel que fa a l'ús de termes habituals en la parla quotidiana. S'ha considerat com a característic del seu estil el recurs als diminutius —alguns, molt presents en la parla col·loquial de València— i al detallisme descriptiu, però aquests són trets inherents a la tradició medieval de les vides de Crist. En realitat, els diminutius i el detallisme descriptiu només apareixen en algunes seccions, i en aquests casos tenen molt a veure amb la vida domèstica de les dones.²³ Un exemple del capítol x de la *Vita Christi* en què sor Isabel descriu, amb un detallisme domèstic només possible en la ploma d'una dona, bastarà per a il·lustrar la manera en què la nostra escriptora recrea molt imaginativament, amb tocs afectius i amb una gran destresa narrativa, una escena de la família de Jesús:

«E Anna acompanyà la senyora sa filla [Maria] a casa de Josep, la qual estava molt neta e sols de pobrea arreada. Havia-hi dos cambretes. En la millor estava un lletet per a la senyora, ab poca roba, e en l'altra, un altre per a Josep, molt pobrellet. E la cortesa senyora no volgué en nenguna manera la millor cambra, ans elegí per a si la pus xica e més pobra, com amadora de tota virtut.

E la senyora sa mare [santa Anna], deixant-la en casa, tornà a la sua, e recordant-se de la pobrea que havia vist en casa de la sua filla, tramès-li un parell de flassades e algunes aïnes de casa. E la senyora ho prengué, més per amor de Josep que de si mateixa, e feu moltes gràcies a la senyora sa mare.»

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] N'és una bona mostra la publicació als Estats Units d'Amèrica, a cura de Peter Cocozzella, d'una edició i un estudi sobre la *Tragèdia de Caldesa* sota el títol *Text, Translation and Critical Interpretation of Joan Roís de Corella's 'Tragedia de Caldesa', a Fifteenth-Century Spanish Tragedy of Gender Reversal. The Woman Dominates and Seduces Her Lover* (The Edwin Mellen Press, Lewiston 2012), en què llegim que la famosa narració de Corella és anunciada com a «Spanish».
- [2] Per a una visió de conjunt de la narrativa catalana del segle xv, vegeu: Albert HAUF (dir.). *Panorama crític de la literatura catalana*. Vol. II. *Edat mitjana. Segle d'Or*. Vicens Vives, Barcelona 2011; Lola BADIA (dir.). *Història de la literatura catalana. Literatura medieval*. Vol. III. *Segle XV*. Enciclopèdia Catalana, Barcino i Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015.

- [3] Hi ha en preparació l'edició crítica dels quatre volums de *Lo Cartoixà*, a cura de Josep Vicent Garcia Peris, Jordi Oviedo, Joan Maria Furió Vayà i Josep Antoni Aguilar, respectivament.
- [4] Lambros KOTSALÁS. «'El Oeste en el Este'. Hacia una historia de la *Història de Jacob Xalabín*». *Scripta*, núm. 9 (2017), p. 18-59. Edició catalana modernitzada: Lola BADIA (ed.). *Història de Jacob Xalabín*. Barcelona 1982. Versió castellana: Juan Miguel RIBERA (trad.). *Historia de Jacob Xalabín*. Madrid 2000. Versió italiana: Anna Maria COMPAGNA (trad.), *La storia di Jacob Xalabín*. Introd.: Núria PUIGDEVALL. Alessandria 2010. Versió anglesa: Barry TAYLOR (trad.). *History of Yaqub Çelebi*. Leiden i Boston 2016.
- [5] Antoni M. ESPADALER. «La *Història de Jacob Xalabín*. Realitat i ficció al voltant de Kossovo». *eHumanista/IVITRA*, núm. 8 (2015), p. 210.
- [6] Antoni M. ESPADALER. «La *Història de Jacob Xalabín...*», *op. cit.*, p. 212.
- [7] Lola BADIA. «Estudi introductori» a *Història de Jacob...*, *op. cit.*, p. 6.
- [8] Antoni M. ESPADALER. «La *Història de Jacob Xalabín...*», *op. cit.*, p. 219.
- [9] Antoni M. ESPADALER. «La *Història de Jacob Xalabín...*», *op. cit.*, p. 220.
- [10] Abel SOLER. *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de 'Curial e Güelfa'*. Tesi doctoral dirigida per Antoni Ferrando. Universitat de València, Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, València 2016. Un resum de la hipòtesi sobre l'autoria d'Enyego d'Àvalos a Abel SOLER. «Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?». *Estudis Romànics*, núm. 39 (2017), p. 137-165. Un dels arguments adduïts és la coincidència entre l'escut d'armes que utilitza Curial en atenció a la Güelfa i l'escut d'armes real que adoptà Enyego d'Àvalos en signar el seu compromís matrimonial amb Antonella d'Aquino, que heretà aquest escut d'armes. Coincideixen en la ubicació napolitana les hipòtesis d'autoria d'Antoni Ferrando (*Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València 1980), a favor de Joan Olzina (hipòtesi abandonada el 2007); de Júlia Butinyà («Sobre l'autoria del *Curial e Güelfa*». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 41 (1987-1988), p. 63-119), a favor de Lluís Gras, i de Maria Teresa Ferrer i Mallol («Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El nord d'Àfrica en la narrativa del segle xv». A: Ricard BELLVESER (ed.). *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle xv*. Vol. II. Institució Alfons el Magnànim, València 2011, p. 415-450). Per a una argumentació de les insuficiències de les hipòtesis d'Olzina i de Sescases: Antoni FERRANDO. «Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de *Curial e Güelfa*?». *Estudis Romànics*, núm. 35 (2013), p. 443-463. En canvi, «la obra fue escrita en un ambiente ibérico relacionado con los Trastámara en los años cuarenta del siglo xv», segons Lola Badia i Jaume Torró. Vegeu Lola BADIA i Jaume TORRÓ. «Curial entre Tristán y Orlando». A: *Estudios sobre la Edad Media, el Renacimiento y la temprana modernidad*. San Millán de la Gollada 2010, p. 44.
- [11] Antoni FERRANDO. «Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*». A: Antoni FERRANDO (coord.). *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa', novel·la cavalleresca anònima del segle xv en llengua catalana*. John Benjamins, Amsterdam 2012, p. 103.
- [12] Vegeu, per a les fonts, «Introducció», a ANÒNIM. *Curial e Güelfa*. Edició crítica i comentada de Lola Badia i Jaume Torró. Quaderns Crema, Barcelona 2011, p. 9-114, i, sobretot, Abel SOLER, *La cort napolitana...*, *op. cit.*; per a la llengua i el context cultural, Antoni FERRANDO (coord.). *Estudis lingüístics i culturals...*, *op. cit.*; per a l'edició filològica del text, ANÒNIM. *Curial e Güelfa*, introducció i edició d'Antoni Ferrando. Anacharsis, Tolosa de Llenguadoc 2007. Versió castellana electrònica: Júlia BUTINYÀ (trad.). *Curial y Güelfa*. 2003. Versió francesa: Jean-Marie BARBERA (trad.). *Curial & Guelfa*. Tolosa de Llenguadoc 2007. Versió alemanya: Gret SCHIB (trad.). *Curial und Guelfa. Ein katalanischer Ritterroman*. Berlín i Munic 2008. Versió anglesa: Max WHEELER (trad.). *Curial and Guelfa*. Amsterdam i Filadèlfia 2011. Versió portuguesa: Ricardo DA COSTA (trad.). *Curial e Güelfa*. Santa Barbara (Califòrnia) 2011. Versió italiana: Anna GIORDANO i Cesàreo CALVO (trad.). *Curial e Guelfa*. Roma 2014.
- [13] Antoni FERRANDO. «Precaucions metodològiques...», *op. cit.*, p. 56-70; «Nuevas miradas acerca del *Curial*». A: *En Doiro antr'o Porto e Gaia*. Porto 2017. Una visió molt discutible a: Lola BADIA i Jaume TORRÓ. «El *Curial e Güelfa* i el "comun llenguatge català"». *Cultura Neolatina*, núm. LXXIV, 1-4 (2014), p. 203-245.
- [14] N'ha fet un estudi comparatiu entre ambdues versions Cesàreo CALVO. *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del 'Tirant lo Blanc' (1538)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2012. Edició crítica: Albert HAUF i Vicent J. ESCARTÍ (ed.). *Joanot Martorell i Martí Joan de Galba, Tirant lo Blanc*. València 1990. Versió castellana: Martí de Riquer (trad.). *Tirante el Blanco*. Madrid 1947-1949. Versió anglesa: David H. ROSENTHAL (trad.). *Tirant lo Blanc*. Nova York 1984. Versió francesa: Jean-Marie BARBERA (trad.). *Tirant le Blanc*. Tolosa de Llenguadoc 2003. Versió alemanya: Fritz VOGELSGANG (trad.). *Der Roman von Weissen Ritter Tirant lo Blanc*. Frankfurt 2007. Versió italiana: Paolo CHERCHI (trad.). *Tirante il Bianco*. Torí 2013.
- [15] Agustín RUBIO VELA. *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el 'Tirant'*. Gráficas Papallona, València 2010; Mateu RODRIGO, ressenya a l'esmentat llibre d'Agustín RUBIO. *Estudis Romànics*, núm. 24 (2012), p. 632-637; Antoni FURIÓ. «Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers. Escripura, orgull de classe i autoria del *Tirant*». *eHumanista/IVITRA*, núm. 4 (2013), p. 150-164; Ferran GARCIA-OLIVER. «Joanot i Ausias». *eHumanista/IVITRA*, núm. 4 (2013), p. 201-219. Els arguments de Jaume Torró en favor de la identificació de l'es-

- criptor amb l'escrivà de ració del Príncep de Viana a Jaume TORRÓ. «Els darrers anys de Joanot Martorell, o en defensa del *Tirant*, la novella cavalleresca i la cort». A: Ricard BELLVESER (ed.). *La novella de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*. Institució Alfons el Magnànim, València 2011, p. 573-599.
- [16] Un resum i comentari crític d'aquestes tres hipòtesis a: Antoni FERRANDO. «Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)». *eHumanista/IVITRA*, núm. 22 (2012), p. 623-668.
- [17] Agustín RUBIO VELA. «Autobiografia i ficció en l'*Espill* de Jaume Roig. A propòsit de l'episodi en l'hospital». *L'Espill*, núm. 17-18 (1983), p. 127-149.
- [18] Joan FUSTER. «Jaume Roig i sor Isabel de Villena». A: *Obres completes*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 2002, p. 175-210; Rosanna CANTAVELLA. *Els cards i el llir: una lectura de l'Espill de Jaume Roig*. Quaderns Crema, Barcelona 1992.
- [19] Antònia CARRÉ. «L'*Espill*, de Jaume Roig». A: Lola BADIA (dir.). *Història de la literatura...*, *op. cit.*, p. 288. Edicions filològiques: Anna Isabel PEIRATS (ed.). *Jaume Roig, Spill*. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València 2010; Antònia CARRÉ (ed.). *Jaume Roig, Espill*. Barcino, Barcelona 2014. Versió castellana: Anna Isabel PEIRATS (trad.). *Jaume Roig, El Espejo o Libro de las mujeres*. Centro de Lingüística Aplicada Atenea, Madrid 2009. Versió italiana: Aniello FRATTA (trad.). *Jaume Roig, Specchio o Libro delle donne*. University of California at Santa Barbara, Publications of eHumanista, Santa Barbara 2014.
- [20] Albert HAUF. *La 'Vita Christi' de sor Isabel de Villena (s. XV) como arte de meditar. Introducción a una lectura contextualizada*. Biblioteca Valenciana, València 2006, p. 46.
- [21] Antoni FERRANDO. «Llengua i espiritualitat en la *Vita Christi*, d'Isabel de Villena». *Scripta*, núm. 6 (desembre 2015), p. 37.
- [22] Antoni FERRANDO. «Llengua i espiritualitat...», *op. cit.*, p. 44.
- [23] Rosanna CANTAVELLA. «El denominat "estil afectiu" en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena. Notes d'exegesi isabelina». A: *Els escriptors valencians del segle XV*. Edició de Germà Colón. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana 2013, p. 193-233. Edició modernitzada: Vicent J. ESCARTÍ (ed.). *Isabel de Villena, Vita Christi*. Institució Alfons el Magnànim, València 2011. Albert Hauf té enllestida l'edició crítica de la *Vita Christi*, de sor Isabel de Villena.

NOTA BIOGRÀFICA

Antoni Ferrando és catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, membre numerari de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, membre corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, director de la col·lecció «Biblioteca Sanchis Guarner» (Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana) i codirector de la col·lecció «Biblioteca Lingüística Catalana» (Universitat de València). Ha estat director de l'Institut de Filologia Valenciana i del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i fundador i primer director de la revista *Caplletra*. És o ha estat membre del consell científic o assessor de revistes com *Caplletra*, *Quaderns de Filologia*, *Catalan Review*, *Afers*, etc. S'ha especialitzat en història de la llengua catalana, història de la cultura i edició de textos, especialment de l'època medieval. Ha publicat, amb Miquel Nicolás, una *Història de la llengua catalana* (2011). En relació amb la narrativa catalana del segle XV, ha publicat, sobretot des d'una perspectiva lingüística i cultural, diversos estudis sobre els escriptors més importants, una part dels quals apareixen recollits a *Aportacions a l'estudi del català literari medieval*, llibre de pròxima aparició. És autor d'una edició filològica del *Curial* (2007) i ha coordinat els *Estudis lingüístics i culturals sobre 'Curial e Güelfa'* (2012).

Comunicació i divisió a la frontera septentrional de Catalunya entre els segles XV i XVIII

Patrici Pojada*
Universitat de Perpinyà

Rebut 20 agost 2016 · Acceptat 11 octubre 2016

RESUM

Durant l'època moderna, la frontera septentrional de Catalunya conegué canvis importants, fet en el qual les guerres van jugar un gran paper, com ho recorda el Tractat dels Pirineus de 1659, etapa en el procés que portà a la creació d'una vertadera frontera lineal estatal que, a poc a poc, les poblacions van anar interioritzant. Nogensmenys, els fronterers mantenien relacions entre ells que feien de la frontera un lloc d'intercanvis intensos que els incloïen dins un marc cultural i econòmic de més gran abast en el qual intentaven viure «com a bons veïns», segons allò que explicaven ells mateixos.

PARAULES CLAU: comerç, conflictes, emigració, frontera, Pirineus

La frontera septentrional de Catalunya conegué canvis importants durant l'època moderna. No cal que recordem el Tractat dels Pirineus de 1659 que, avui dia, encara roman com un esdeveniment molt simbòlic. La frontera nord entre Catalunya i el Lleugadoc no fou modificada, però aquest tractat creà una frontera política al bell mig del territori català, separant un sud i un nord catalans, pel desplaçament del límit entre les monarquies a uns cinquanta quilòmetres més al sud. Si la frontera canvià de lloc, una vila com Perpinyà no deixà de tenir el caràcter fronterer que ja tenia —amb totes les conseqüències que això implicava—, però Figueres, en canvi, l'adquirí i, al nord, tota la zona de les diòcesis de Narbona i d'Alet el perderen. Les guerres no van jugar un paper secundari en aquest procés de redefinició fronterera que va culminar en 1659, però si bé n'és la part més visible no n'és l'única.

Al nord de Catalunya, entre la Vall d'Aran i la plana del Rosselló, com van viure les poblacions de cada banda de la frontera política les guerres que, del segle XV a la Revolució Francesa i l'Imperi, van implicar els dos potents estats que, a poc a poc, van controlar aquest territori? Quines relacions mantenien entre ells catalans i occitans de la frontera? A aquestes preguntes senzilles, s'hi podria respondre només amb dues paraules oposades: comunicació i divisió. En efecte, la frontera feia de connexió entre els homes de cada costat i, alhora, de separació entre els mateixos homes. És tota l'ambigüitat de la frontera: lloc d'in-

tercanvis intensos (entre els quals hem d'incloure els afrontaments) i de repulsió. Estudiar la frontera nord de Catalunya a l'època moderna a través d'aquesta aparent paradoxa ens obliga, primer de tot, a interrogar-nos sobre els elements que feien difícil la comunicació, entre els quals tot allò que permetia que es mantingués una conflictivitat fronterera. A partir d'aquí, hem de veure que, malgrat tot, els fronterers tenien relacions importants que, fins i tot, els incloïen dins un marc cultural i econòmic de més gran abast. Finalment, com que el paper dels estats monàrquics no és gens negligible pel que fa a l'evolució que portà a la creació d'una vertadera frontera lineal estatal que, a poc a poc, les poblacions anirien interioritzant, acabarem centrant-nos en aquest procés.

UNA COMUNICACIÓ DIFICULTADA...

La posició fronterera amenaçava directament les poblacions en cas de guerra entre monarquies, però també en cas de qualsevol atac, ràtzia de bestiar, represàlia, etc., provinent d'una vall veïna. Així, molt sovint, les terres fronteres tenien un alt grau d'autodefensa que formava part de la pròpia identitat de la població (poble en armes). Aquesta situació fomentava, de retruc, una potencial violència entre territoris fronterers que podia dificultar les relacions recíproques i impedir les comunicacions.

Un poble en armes

Acostumem a dir que les poblacions fronteres eren les «defensores naturals» de llur terra. Als Pirineus, i més ge-

* **Adreça de contacte:** Patrici Pojada. Universitat de Perpinyà, Facultat de Lletres i Ciències Humanes, Departament d'Història. 52 av. Paul Alduy, F-66860 Perpinyà cedex. Tel.: + 33 468662270. E-mail: patrice.poujade@univ-perp.fr

neralment a tot Catalunya, portar les armes era molt corrent i formava part dels privilegis pels quals podien lluitar els habitants fins i tot argumentant la necessitat de tenir armes per protegir-se de les bèsties salvatges que proliferaven per les muntanyes; com de qualsevol eina de treball, no en podien ser privats. Els apareixia, doncs, com un dret inalienable reconegut pels Usatges de Barcelona o els costums de la vila de Perpinyà,¹ fet que explica que els catalans rebutgessin les polítiques de control de les monarquies i que, malgrat tot, el port de les armes estigués molt arrelat en les mentalitats. Així, al Rosselló, encara al segle XVIII, la voluntat dels habitants era clarament la de conservar aquest dret² que simbolitzava per a ells les seves llibertats, és a dir, llur manera d'exercir una mena de sobirania política potser ja perduda. Sigui com sigui, els poders monàrquics espanyol i francès amb prou feines el van poder suprimir.

El paper de defensors de la frontera jugat pels fronterers era una mica paradoxal, ja que l'acabaren exercint, finalment, en profit de les monarquies; més ben dit, aquest paper havia estat recuperat per les monarquies en benefici propi. Els privilegis locals ho podien esmentar. Per exemple, als privilegis reconeguts a la vila coseranesa de Sèish pel rei de França Enric II en 1547 es precisa que els habitants de la universitat, en temps de guerra, tant de nit com de dia, han d'estar a l'aguait i armats per a impedir que passin els enemics del rei de França.³ A la Fenolleda, els habitants havien d'acudir, quan feia falta, als tres principals castells de la zona (Puillorenç, Fenollet i Querbús) que defensaven la frontera de 1258 entre la Corona d'Aragó i el reialme de França.⁴ Tot això implicava una organització quasi militar de la població en milícies, com el famós sometent català i andorrà convocat a tocs de campanes i al crit de «Via fora!». A Andorra, un sometent general fou aixecat el setembre de 1588 per a intentar rebutjar tres companyies «protestants» que anaven a atacar la Seu d'Urgell.⁵ Com a exemple afegit, citarem el sometent de Prats de Molló (Vallespir), on el 1661 hi havia 276 participants, sobre una població de 290 a 330 famílies, el 75 % dels quals anaven armats.⁶ A la Vall d'Aran, per a una població d'uns 854 focs de veïns al començament del segle XVII, el visitador reial Juan Francisco de Gracia comptà uns 700 arcabussos,⁷ o sigui, una proporció teòrica del 82 % de veïns armats, molt a prop del 85 % dels Pirineus occidentals, segons Christian Desplat.⁸ Com ensenyen diversos casos, els homes (que podien tenir entre 14 i 60 anys) s'havien de sotmetre a un entrenament militar periòdic per tal de manejar les armes. Era el que passava a la Vall d'Aran per la Santa Creu de maig (dia 3), quan, a més, el millor tirador rebia un premi de 16 rals. Així, la imatge d'un poble armat no era pas exagerada.

No oblidem tampoc que la defensa i la seguretat de les valls i dels pobles fronterers es basaven en una densa xarxa de torres de defensa i de guaita, castells, esglésies i pobles fortificats. Al nord de la Vall d'Aran, el triangle comengès format pels pobles i viles de Marinhac, Sent Biat i

Hòs⁹ comprenia set edificis defensius per uns 40 km², mentre que a la Vall d'Àneu tot el sistema només requeia sobre el castell de València. A la Vall d'Aran, la seu del governador reial, Castell-Ileó, comandava una xarxa de cinc castells i, sobretot, de vint-i-tres torres, és a dir, una fortificació per 22 km² o, més ben dit, per 4 km² de superfície poblada o, dit encara d'una altra manera, per 30,5 focs de 1613. Les torres es comunicaven entre elles, amb senyals de fum si era de dia o amb senyals de foc si era de nit; així, entre el poble vallespirenc de Sant Llorenç de Cerdans i Perpinyà, una informació recorria els quaranta-cinc quilòmetres en menys d'una hora.¹⁰ A més a més, molt sovint, els pobles pirinencs presentaven una arquitectura tancada, és a dir, les cases eren relligades les unes a les altres per les parets i formaven una mena de fortificació, però sense tenir cap altra muralla. Trobem aquest tipus de protecció a Salardú (Aran), Benasc, Sent Biat, Organyà («murada de les cases mateixes»), Àreu («les cases fan muralla closa») i en moltes altres poblacions.¹¹

Les esglésies, molt sovint fortificades, no jugaven un paper menor: al mateix temps feien de torres de defensa i de llocs de refugi de la població; a canvi de l'empara que hi rebien, els habitants d'un lloc participaven en la seva defensa i en les seves despeses. Era una participació col·lectiva que, d'una certa manera, creava una «ciutadania», ja que participar en la defensa i els seus costos implicava tenir drets polítics. Parlant de Perpinyà, Gilbert Languier ho digué clarament, afirmant que el pagament dels impostos municipals i la defensa de la vila eren els actes fundadors del ciutadanatge.¹²

Ara bé, si al segle XVI i a la primera meitat del XVII existia una línia de defensa a cada banda de la frontera, entre la Vall d'Aran i el Rosselló («frontera de Perpinyà») no podem dir que hi hagués encara una «frontera de ferro» com la que Vauban aixecà més tard. Nogensmenys, és ben sabuda la voluntat d'un monarca com Felip II de reforçar la frontera política, però topà amb una realitat diferent. El manteniment de les fortificacions i de les tropes era massa car, els armaments escassejaven i les guarnicions eren poc nombroses.

Uns conflictes de veïnatge

La violència era un dels elements que feien difícil la comunicació entre les valls, tot i que podríem dir que també era una modalitat de les relacions a la frontera. Primer de tot, s'ha de fer una remarca prèvia que és important: aquestes violències —que podríem anomenar guerres pageses o pastorals— no eren pas gens exclusives de les relacions transfrontereres, sinó que eren una condició normal de les relacions entre qualsevol vall o poble, fos quina fos la seva ubicació política.¹³ D'altra banda, no cal esperar les guerres de religió de la segona meitat del segle XVI per a assistir a un desplegament de les accions violentes. Per exemple, al Coserans, en 1540, els habitants explicaven que en cent anys havien estat assaltats tres vegades per bandes armades provinents de les terres ibèriques que els havien pillat, els havien fet presos i els havien exigit

rescats.¹⁴ Un dels capitosts era Benet Marcó, que, per la seva part, havia obtingut del rei Joan II el títol de baró de Lés (Aran) el 15 d'abril de 1478 per haver rebutjat una invasió d'infants i cavallers conduïts pels senyors d'Armanyac, Aura i Comenge.

El bandolerisme s'alimentava d'aquesta situació conflictiva i, al mateix temps, la nodria: quina diferència existia entre una quadrilla de bandolers i una de simples atacants vinguts d'una vall veïna? Trobar-se a la perifèria de les monarquies, en una zona de marca i de marges muntanyencs, reforçava el caràcter impune de tals accions, a vegades amagades al darrere de fets de guerra. Quan, en 1542, una companyia d'infanteria espanyola amb alguns cerdans passà a França, d'on s'emportà 400 vaques; com podem qualificar aquest acte de represàlia com un probable atac de Puigcerdà?¹⁵ Un acte de guerra, de bandolerisme, de pillatge? Que aquest esdeveniment se situï durant el conflicte que mantenien Carles V i Francesc I en fa un acte de guerra?

Si podem parlar de senzilla conflictivitat de proximitat, tampoc no cal rebaixar el paper de les guerres que lliuraven els reis de França, els d'Aragó-Catalunya i, després, les monarquies hispàniques. El Rosselló ho experimentà mantes vegades durant la Revolució Catalana de 1462 i l'ocupació francesa fins a 1493 i encara els anys següents, com el 1496 i el 1502, quan uns exèrcits francesos atacaren el castell de Salses, clau de la defensa de l'entrada del Rosselló.¹⁶ Entre tot, és «un estat de guerra endèmica», per tornar a utilitzar un títol de Núria Sales,¹⁷ amb el qual les poblacions frontereres havien de conviure. Abans de les guerres de religió, el nord de Catalunya, i més especialment els comtats de Rosselló i Cerdanya, fou tocat per les invasions o incursions armades amb els seus respectius setges, destruccions, ràtzies, saquejos, en 1502-1509, 1512-1526, 1535-1538, 1542-1544 i 1557-1559. De ben segur, aquestes expedicions punitives no es feien en un sentit únic, sinó que cada banda actuava igual, fet que ocasionava represàlies que justificaven altres represàlies que creaven, d'aquesta manera, un clima de violències i de pillatges fronterers. Així, el capità general dels comtats atacà en 1537 uns pobles de les Fenolledes llenguadocianes, incendiant i saquejant Sornia, Sant Pau de Fenollet, Tui-xà, Pasiòls i altres llocs d'aquell territori.¹⁸

En el procés de conflictivitat entre valls, les guerres de religió iniciades dins el reialme de França en 1562 poden ser considerades un moment decisiu, una etapa important de cristallització d'identitats oposades en la qual la representació que se'n feien les autoritats monàrquiques no era gens menor. Cal no menystenir el rebuig del protestantisme per la part hispànica i les seves conseqüències duradores sobre les relacions transfrontereres. Tanmateix, si aquest és l'aspecte que ens interessa ací, no oblidem que els conflictes religiosos primer de tot van tocar les terres sota administració francesa i van oposar les zones protestants i catòliques o, més encara, els pobles entre ells, abans que les regions frontereres.

El temps de les guerres de religió

No és aquest el lloc de fer la història de les guerres de religió que dividiren profundament el reialme de França entre 1562 i 1598, sinó d'intentar comprendre com aquests esdeveniments van jugar un paper en les relacions frontereres. És ben coneguda la connexió entre les bandes «protestants» —o suposadament protestants— i els bandolers catalans que eren «aliats» o, al contrari, que es combatien. Alguns bandolers van lluitar contra els protestants des de 1562, com Perot de Llupià, senyor de Llupià i de Castellnou (comtats nord-catalans), capitost de bandolers que, finalment, acabà combatent els hugonots llenguadocians fent costat al mariscal de Joyeuse¹⁹ al capdavant d'uns 700 o 800 bandolers «gascons» i que morí al setge de Montpeller el setembre de 1562. Entre la tardor de 1562 i la primavera de 1563, altres bandolers participaren en el setge conduït per Blaise de Monluc en una altra capital del protestantisme occità, Montalbà de Carci.²⁰

També passà el contrari. En 1571-1572, la Inquisició espanyola acusà el bandoler ripollès Joan Escuder, dit «el Luterà», d'haver participat en la presa de la vila foixenca de Tarascó i d'haver estat escollit cònsol pels hugonots locals. Aquesta zona, l'alt comtat de Foix o Savartès, s'havia convertit en el que Xavier Torres anomena un santuari de les quadrilles catalanes de l'altre costat d'una frontera esdevinguda protectora.²¹ En efecte, siguin els pobles o viles de Merens, l'Ospitalet, Lusenac o Acs, les fonts en fan llocs de refugi dels cadells com Cua de Llop o Barbaquina.²² Des d'aquest punt de vista, els extractes de documents citats per Lluís Obiols Perearnau²³ tenen un significat clar. Així, després que Joanot Cadell hagués fugit del setge d'Arsèguel, els cònsols de Puigcerdà escrivien el 15 de novembre de 1592 que, pels espies que mantenien, sabien que en molts llocs del comtat de Foix s'aplegava molta gent armada i que Joan Cadell d'Arsèguel es passejava per la vila de Tarascó amb alguns cavallers francesos com si fos a casa...

Encara el 1598, hi havia «molts bandolers naturals de Cerdanya» que s'havien refugiat al comtat de Foix després de la destrucció del castell d'Arsèguel. I, sens dubte, aquestes menes de testimoniatges es podrien repetir. Les unions entre bandolers catalans i «protestants» foixencs no mancaven, segons sembla. Són més de 300 d'aquests últims, a les ordres de Galceran Cadell, els que assaltarien Bagà i Puigcerdà en 1581. A l'oest, durant els anys 1560, passà el mateix amb la banda del batlle de Vilac (Aran) i de Joan Arjó de Pierres, que reagruparia «luterans» amb els quals profanaren i robaren esglésies i, fins i tot, mataren un governador. Al batlle de Vilac també l'acusaven de fer contraban de cavalls cap al reialme de França, on tenia familiars i que li servia de zona de refugi.²⁴ La seva actuació l'apropava als «mossurs de la frontera»,²⁵ molt coneguts a les ratlles d'Aragó i Bearn i d'Aragó i Bigorra, a la part occidental i central dels Pirineus i que, gràcies a les seves connexions personals i familiars de cada banda de la frontera política, practicaven el comerç il·legal de cavalls,²⁶ organitzaven ràtzies i juga-

ven, a la seva escala, a «senyors de la guerra» locals. El context de guerres religioses els servia per a desplegar les seves activitats lucratives.

Evidentment, en cap cas no podem dir que la ideologia religiosa era el ciment d'aquests bàndols heteròclits i, fins i tot, podríem qüestionar l'orientació religiosa dels esmentats «protestants». De moment, insistim en la presència occitana dins els bàndols. És molt difícil saber-ho amb certesa i hem de fer-hi aproximacions a partir de la documentació. Per exemple, si tenim en compte tots els bandolers mencionats al *Dietari de la Generalitat de Catalunya* per a l'any 1573,²⁷ o sigui, 140 noms dels quals coneixem l'origen, el 95,55 % eren occitans.²⁸ En canvi, dels 110 «gitats i separats de pau i treva» per la crida del virrei del 30 de juny de 1593, com a mínim el 24 % eren occitans.²⁹ Dos casos diferents amb proporcions molt distintes que només permeten dir que la presència occitana no era negligible. A més, la cronologia de les incursions «protestants» cap al sud i les actuacions dels bandolers exemplifiquen com la guerra «oficial» els fomentava. En realitat, la guerra convertia tota operació de conflicte local o privat en operació de guerra legítima, tot afavorint-les. Així, no ha d'estranyar que durant la guerra francoespanyola de 1595 a 1598, o sigui, també el tram final de les guerres de religió, comptem de mitjana anual 4,27 vegades més incursions i exaccions de bandolers creuant la frontera política que entre 1562 i 1590.

Podem saber qui eren els qui anomenaren «luterans», molt sovint acusats de fer créixer les bandes de bandolers? Si ens referim al cas del vescomte de Sent Gironç, Aimeric de Narbona, podem tenir molts dubtes sobre la identitat religiosa d'aquests pretesos «luterans». Aimeric es va donar a conèixer al capdavant dels «més de tres-cents luterans» que, segons la documentació del Consell d'Aragó,³⁰ van atacar la Vall d'Aran i el Pallars el novembre de 1597. I tanmateix fou un dels darrers fidels de la Lliga Catòlica que reconegué molt tard Enric IV com a rei de França. Seria arriscat fer-ne un protestant! D'altra banda, s'ha de tenir en compte que les valls de Coserans i Comenge, d'on haurien procedit aquests «més de tres-cents luterans», no eren pas gens protestants, ans al contrari, s'havien mantingut catòliques contràriament al comtat veí de Foix. És del tot possible, doncs, que les bandes suposadament «luteranes» estiguessin compostes essencialment de catòlics. A més, les valls i els pobles coseranesos assaltats el maig de 1598 pels barons d'Eroles i d'Erill com a represàlia dels atacs de 1597 no eren protestants. S'ha de concloure, per tant, que el qualificatiu «luterans» aplicat als agressors vinguts del nord de la frontera política no revelava pas la seva pertinença religiosa, tot i que els vestia d'una identitat particular que els estigmatitzava.

Del fet que hi va haver protestants a les fronteres del reialme de França no n'hi cap dubte, però no formaven el gruix de les bandes acusades de ser-ne compostes. Luterans, protestants, hugonots... aquestes paraules s'havien convertit en una mena d'apel·latiu, d'adjectiu ènic que, partint de l'estigmatització d'un grup precís, acabà desig-

nant una població vista com un tot, inclús sense tenir res a veure amb el grup originari.

...I, MALGRAT TOT, UNES RELACIONS INTENSES

Tot i que acabem de descriure una situació bastant conflictiva al voltant de la frontera septentrional de Catalunya deguda a una població que havia d'assegurar la defensa armada no sols del seu territori, sinó també dels límits monàrquics, en un ambient de guerres internacionals i en un context general que ens fa parlar d'«economia de pillatge» i en el context particular de les guerres religioses, els fronterers catalans i occitans mantingueren, durant molts segles, relacions molt estretes. Podien ser de caire econòmic i comercial, cultural i lingüístic, i més generalment humà, de tal manera que no ens sembla pas exagerat parlar d'una vertadera comunitat humana que abraçaria un vast territori que unia el nord i el sud dels Pirineus.

Una comunitat cultural

La llengua és un element clau de les relacions que varen tenir els catalans i els occitans. Des de la fi del segle XIX, amb l'afluïment de les relacions de proximitat i la progressió de les llengües d'estat, els Pirineus han esdevingut, a poc a poc, una frontera lingüística entre un occità i un català, ja que els idiomes que parlen s'han considerat llengües diferents, afirmació que varen manifestar els signataris del text aparegut a *La Veu de Catalunya* del 8 de maig de 1934: «El català i la llengua d'oc són dues llengües diferents, constitueixen dos grups lingüístics a part.» Les coses eren clares per a aquests catalanistes dels anys 1930 que necessitaven que el català s'independitzés en un moment important de la història política de Catalunya. Però, malgrat això, encara existeix una comunitat lingüística forta entre l'occità i el català, que, possiblement, presenten les similituds més grans que hi hagi entre dues llengües romàniques. A l'època moderna, en néixer els estats monàrquics potents que construïen unes fronteres més fortes trencant les relacions humanes, tenim testimoniatges clars de la comunitat lingüística occitanocatalana. A tall d'exemples, en retindrem alguns de diferents procedències.

Quan, en 1579, el virrei de Catalunya deia, parlant dels soldats de Perpinyà, que no se'n fiava perquè hi havia, segons afirmava, una mescla entre catalans «francesos i gascons» que parlaven català de la mateixa manera, veiem la vertadera proximitat lingüística i humana que unia les poblacions de cada banda de la frontera. Alguns escriptors espanyols dels segles XVII i XVIII ho van testimoniar, com Francisco de Cepeda quan escrivia en 1643 que la llengua catalana era molt semblant a la llemosina dels llenguadocians. Igualment, un segle més tard, en 1752, Pedro Murillo Velarde notava, a la seva *Geografía histórica*, que els catalans usaven la llengua llemosina, i en 1791, Pascual Ramón Gutiérrez de la Haceria precisava el mateix a *Descripción general de la Europa y particular de sus Estados y Cortes*.

Els viatgers anglesos del segle xviii van dir coses semblants, com Richard Twiss, que en 1772 escriu que el català és «un estrany dialecte semblant al llemosí». Per la seva part, Henry Swinburne, parlant dels valencians i dels catalans en 1775, escrivia que «llur llengua no és pas entesa pels espanyols; és un dialecte de l'antic llemosí, una mena de gascó», i John Talbot Dillon, trobant-se a l'Horta de València en 1778, explicava que «la llengua d'aquest país és un dialecte del provençal». Arthur Young, passant pel Maresme en 1787, notava que al Llenguadoc i a Catalunya es parlava una mateixa llengua, la llengua de tot el sud del reialme de França. Cal esperar fins a molt tard, al segle xix, per a trobar notacions similars dels viatgers vinguts de França. Podem citar Charles Davillier, que, essent al País Valencià durant els anys 1860, escrivia que el valencià era nascut de l'antiga llengua llemosina. Antoine de Latour, un llemosí a València en 1877, considerava que el poble valencià encara parlava la llengua llemosina, mentre que el provençal Màrius Bernard, també present al País Valencià cap a 1880, pensava que la gent del país parlava un «collateral corromput del nostre provençal, germà aspre de la nostra llengua d'oc», és a dir, una forma de llengua occitana.

Tots aquests testimoniatges indiquen una mateixa cosa: valencians, catalans, llenguadocians, gascons, llemosins, provençals, tots parlaven formes de la mateixa llengua. I, de ben segur, no és per casualitat, sinó, com ho explicava Talbot Dillon, perquè totes aquestes terres foren les dels trobadors, o sigui, que totes eren hereves d'una unitat cultural coneguda des de l'edat mitjana. A Catalunya, el sentiment de la unitat lingüística no havia desaparegut i encara continuava viu al segle xviii. Recordem el cas del canonge Antoni de Bastero i Lledó (aprox. 1675-1737) que, recorrent les terres occitanes, tornà amb dades lingüístiques de diferents parlars que il·lustraven tot el que acabem d'esmentar.³¹ Així, en una lletra escrita a Roma el juliol de 1723, Bastero explicava que la llengua provençal (ço és, l'occità) era «la mateixa que la nostra catalana o llemosina».

Els privilegis comercials

Els intercanvis comercials a través de la frontera política dels Pirineus es beneficiaven d'una sèrie de tractats i privilegis. A tall d'il·lustració, esmentem l'«Índex dels privilegis» d'Andorra,³² que explicava que els andorrans gaudien del privilegi de comerciar amb França, encara que fos en temps de guerres contra Espanya, i que podien extraure'n tot el necessitaven (blat, pa, llegums, vi, oli, bous, ovelles, carn, etc.) per al manteniment de les valls sense pagar cap dret.

De la mateixa manera, la Cerdanya i el comtat de Foix comerciaven en temps de guerra, com ho assenyalava el *Diari de la fidelíssima vila de Puigcerdà* quan precisa que, l'any 1543, es feu comerç entre el comtat de Cerdanya i Capcir amb el de Foix i Donasà, malgrat haver-hi una guerra entre França i Espanya, cosa que passà igualment en 1554.³³ Aquest privilegi fou confirmat als habitants de

la vila d'Acs, de Merens i del Donasà en 1595 pel comte de Foix i rei de Navarra, igualment rei de França (Enric IV).³⁴

El *Manual Digest* de 1748 també precisava que les paròquies andorranes de Canillo i Ordino tenien la facultat d'enviar sis diputats cada any a jurar la pau (dita «vulgarment las Paisseries») amb altres universitats del comtat de Foix.³⁵ Aquest extracte esmenta les patzeries o lligues i patzeries, tractats que unien unes valls o un grup de valls i que s'havien de confirmar o renovar periòdicament. Permetien a les valls mantenir relacions fins i tot en temps de guerra entre les monarquies, fent-les més o menys neutres.³⁶ L'expressió «lligues i patzeries», catalanització de l'occità *ligas e patzariás* o *patzerias*, insisteix en els dos aspectes dels tractats, és a dir, l'aliança (*ligas*) i la pau (*patzerias* de l'occità, *patz*: pau). Tres components definien aquests tractats: la part pastoral, la part comercial (llibertat de comerç) i l'ajornament de les guerres. A partir del segle xvi, les lligues i patzeries toparen amb la naixença de la gran diplomàcia europea i dels grans estats que es disputaven la frontera. D'aquests tractats, en podem distingir dos grans tipus: els bilaterals, com els que lligaven una paròquia andorrana amb una del comtat de Foix, i els que unien diverses valls, el més important dels quals fou signat el 22 d'abril de 1513 al Pla d'Arrem³⁷ (Comenge, a la frontera de la Vall d'Aran), creant un districte d'uns 10.000 km². S'hi reuniren els representants de més de vint valls occitanes, catalanes i aragoneses per a signar un tractat en el qual s'han de subratllar les clàusules comercials i d'ajornament de les guerres.³⁸

Les relacions comercials

Els tractats que acabem de presentar permetien que es fes un comerç més o menys intens a través de la frontera política. Alguns productes arribaven de lluny i, un cop passada la ratlla, continuaven un llarg recorregut, mentre que d'altres formaven part d'un comerç de proximitat; per exemple, el que necessitaven les altes valls pirinenques, o els pobles fronterers, per a viure. En sentit sud-nord, els productes es resumien a la trilogia ibèrica (llana, sal i oli) i uns pocs productes més, com ara els cavalls (objecte de contraban cap al regne de França), els productes alimentaris de proximitat (mantega, formatges) o el ferro pirinenc (des d'Andorra i des de la Cerdanya cap al País de Foix, d'on es comercialitzava en direcció a Tolosa de Llenguadoc o al port de Narbona, per exemple). La llana tenia una gran rellevància per a les manufactures de cordellat de les petites viles del nord dels Pirineus i del Llenguadoc.

El comerç de la sal catalana era una activitat antiga als Pirineus que es beneficiava de privilegis com els atorgats pels comtes de Foix a l'edat mitjana. Un memorial de 1680 sobre les relacions transpirinenques i les lligues i patzeries al País de Foix³⁹ diu clarament que la gent no podia prescindir de la sal de Cardona per al manteniment del bestiar que tenia atesa la seva qualitat, considerada molt superior a la del Mediterrani i la de l'Atlàntic. La sal de Cardona entrava amb rècules de mules pel port de Pi-

morent i per Andorra, i, sovint, seguia el recorregut cap al nord, fins a Tolosa i el Llenguadoc... de contraban. A Comenge i Coserans hi entrava sal de Llavorsí i de Gerri de la Sal. Quan, en 1660, la monarquia francesa va crear la imposició de la gabella de la sal a la nova província de Rosselló, immediatament el comerç legal de la sal de Cardona cap al Rosselló es va convertir en comerç il·legal. Veiem com una decisió política repercuteix a les xarxes comercials: el Tractat dels Pirineus significà un canvi estructural per al comerç transpirinenc.

La llana, l'oli o la sal servien molt sovint de moneda en els casos de manlleus i préstecs o, encara més sovint, per a pagar muls, egües o poltres. Així, és a canvi de 12,25 quintars de llana bruta que el traginer de Llivia Joan Anglès comprà, a la vila d'Acs el maig del 1641, tres muls i una egua.⁴⁰ En un altre moment, és amb oli que un mercader alvernès instal·lat a Puigcerdà prometé de pagar el mul que acabava de comprar.⁴¹ A més, l'oli era també comprat al País de Foix pels mercaders bearnesos que hi anaven a vendre les seves capes de pastors destinades al mercat català.

En el sentit nord-sud, teles, teixits, capes de pastor, peixos i grans es destinaven, primer de tot, a les altes terres, i després seguien el camí fins a la Catalunya interior. Les mules eren un objecte importantíssim del comerç que havia creat una xarxa entre les terres del massís central del regne de França (on naixia) i la península Ibèrica (on s'havia desenvolupat un mercat); algunes valls dels Pirineus (com ara la Vall d'Aran o, més tard, Andorra) es van especialitzar en la seva recia i el seu negoci. Catalans, andorrans i aragonesos anaven a comprar a les fires pirinenques, però algunes vegades anaven directament a prop dels centres productors, en especial a Rodés, on tenia lloc una important fira de muls a la qual acudia gent de la monarquia hispànica i d'una gran part del regne de França.⁴²

Les capes bearneses eren un altre producte rellevant del comerç. Produïdes a l'est bearnès i comercialitzades pels mercaders de la petita vila de Pontac, alimentaven un corrent comercial que continuava i recorria el nord dels Pirineus, d'oest a est, almenys fins a Narbona. Unes vies terrestres cap a Catalunya i Andorra passaven per la Vall d'Aran i l'alt comtat de Foix, on la gent de Pontac les venia a mercaders locals que les tornaven a vendre, a l'engròs, a intermediaris instal·lats a Andorra i a Catalunya. La venda de capes formava un sistema de circulació de mercaderies més complet, ja que els mercaders bearnesos se les podien fer pagar amb llana, oli d'oliva, cordellats o cavalls. A la part més oriental dels Pirineus catalans, a les duanes conflentines de Vinçà i Millars, passaven mercaders bearnesos i traginers que transportaven capes cap a Girona.⁴³

També hem d'esmentar, per la seva importància, el comerç de congre, bacallà, sardines i arengades a càrrec dels mercaders de Tolosa de Llenguadoc, a través de la vall de l'Arieja, cap a Andorra i Catalunya. S'hi afegien molts altres productes i objectes que trobem en algun procés judicial o que esmenten les visites del General: cartes, barrets

de tota mena, cuiro, coure, plom, espècies, sucre, tabac, pastell, pintes, mitges, agulles, ganivets, claus, pales, esquelles, ganxos, recipients, etc. Tots aquests productes alimentaven les botigues que els mercaders occitans emigrants, que eren els veritables actors d'aquest comerç, tenien a Andorra i a Catalunya.

L'emigració occitana a Catalunya

Segons un document espanyol, en 1536, més de la meitat de la població de Perpinyà provenia del reialme de França;⁴⁴ en 1542 eren considerats útils per a l'economia rossellonesa.⁴⁵ De la mateixa manera, la Inquisició estimava en 1572 que la major part de la població de la Seu d'Urgell la formaven les famílies vingudes de França.⁴⁶ És possible que tots aquests testimonis exagerin la presència «francesa», ço és, occitana, però el problema no era pas recent, ja que a les Corts de Montsó de 1510 a tots aquests «francesos» se'ls va prohibir portar ballestes o qualsevol arma per tot el Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya, excepte un bastó o un ganivet espuntat.⁴⁷ Aquesta emigració ha suscitat una gran quantitat d'investigacions d'àmbit local o comarcal⁴⁸ i uns quants treballs més generals entre els quals l'estudi pioner de Jordi Nadal i Emili Giralt publicat a París el 1960.⁴⁹ És molt difícil tenir una idea quantitativa d'aquests emigrants. Gràcies a la llista dels «francesos» de la costa catalana de 1637, establerta per les autoritats monàrquiques arran de la declaració de guerra de França a Espanya en 1635, en podem tenir un retrat en un moment precís. Primer de tot, més del 99 % d'aquests «francesos» provenien de les terres occitanes, fet que, segons el que hem explicat més amunt, en devia facilitar la integració. D'altra banda, una mica més de la meitat (53,50 %) eren oriünds d'un dels bisbats que s'estenien als peus dels Pirineus, de Baiona, a l'oest, a Alet, a l'est; la diòcesi de Comenge, per si sola, fornava el 20 % de tots els emigrants; un 16 % arribava de l'Alvèrnia i del Llemosí. Els altres es repartien entre algunes altres diòcesis llenguadocianes, algunes vegades provençals i delfineses.

Els oficis que exercien són una bona mostra de llur inserció social i econòmica. Un 58 % s'ocupava en l'agricultura (45 %) i la ramaderia (13 %), molt sovint com a jornalers i pastors, o sigui, les tasques menys qualificades. En canvi, sols un 17 % feia d'artesà, sobretot de la fusta i de la construcció, activitats que apareixien com unes especialitats típiques dels llemosins i els alvernesos,⁵⁰ dels quals també n'hi havia (25 %) en l'agricultura; pocs pirinencs i aquitans feien de menestrals (4 a 6 %). Les activitats comercials eren molt minoritàries, però monopolitzades pels alvernesos i els llemosins, per als quals representaven una mena d'identitat respecte als altres emigrants. En la frontera de l'artesania i del comerç, l'Alvèrnia enviava una bona colla de calderers que s'instal·laven en les viles i els pobles de Catalunya. D'Alvèrnia i el Llemosí fins a Catalunya, s'animaven una xarxa comercial i un espai transfronterer. El que ens sembla més rellevant és que les altes terres llemosines i alverneses proveïen la Catalunya pirinenca i occidental de mercaders que hi tenien botigues i

que es movien entre el nord i el sud, creuant continuadament la frontera política. En aquest eix, sobretot a Tolosa de Llenguadoc, però també en les petites viles pirinenques, els emigrants hi anaven a abastar-se, com si aquests llocs fessin de centres de proveïment per a una part de Catalunya, almenys de la part occidental i pirinenca.⁵¹

Tot demostra que, malgrat la frontera política, existien, almenys als segles xvi i xvii, unes relacions comercials i més generalment humanes entre el nord i el sud de la ratlla. Els homes es desplaçaven, algunes vegades carregats de mercaderies. L'activitat comercial, que alimentava un corrent d'emigració propi, disposava d'uns privilegis que la facilitaven. També s'haurien pogut esmentar les relacions de proximitat molts fortes suscitées pels pelegrinatges o, en un àmbit diferent, el paper de les universitats occitanes —especialment la de Tolosa de Llenguadoc— com a centres de formació dels estudiants catalans.⁵² Però, aquestes relacions no patiren directament o indirectament les polítiques de les monarquies?

DE LA COMUNICACIÓ A LA DIVISIÓ: LA CONSTRUCCIÓ D'UNA FRONTERA LINEAL (SEGLES XVI-XVIII)

La situació presentada en la primera part, és a dir, un context de violències locals a la frontera, caracteritzat per les ràtzies i les incursions entre valls i pobles fronterers i exacerbat per les guerres internacionals, tingué com a conseqüència una més gran intervenció dels estats monàrquics, que s'afirmaven i necessitaven que llurs fronteres fossin controlades i, si de cas, tancades. El control dels estats ocasionà el reforçament d'una frontera política que les poblacions intentaven ignorar, però que havien de conèixer. Com les guerres del segle xvii i la política de Lluís XIV, afectaren les relacions frontereres? La pau del segle xviii fou favorable a aquestes relacions?

Un procés de reforçament al segle xvi

Els problemes fronterers i la voluntat de control tingueren repercussions sobre les jurisdiccions, sobre el paper donat a la Inquisició i sobre la redefinició de les diòcesis, a més de la lluita contra el port de les armes i el bandolerisme vistos com a símptomes del no control per les monarquies, si no de la seva impotència a fer respectar la seva sobirania.

A la segona meitat del segle xvi, la defensa de la frontera no era pas una cosa nova, però la por del protestantisme empenyé Felip II a fortificar-se encara més. Coneixem especialment la preocupació que van representar per als Àustria els dos passos més oberts cap a Catalunya que eren la Vall d'Aran, a l'oest, i el Rosselló, a l'est. Ambdues zones van ser objecte d'una atenció especial que significà dotar-les de més efectius militars i més armes i fer-hi obres de renovació o construccions de defensa. A la fortalesa aranesa de Castell-lléó, el monarca havia demanat en 1588 que s'hi fessin reparacions i que els armaments hi

fossin reforçats. Així, per exemple, quatre peces d'artilleria foren aportades des de Barcelona i, l'agost de 1589, les obres a les fortificacions semblaren acabades. Però, segurament, tot això no bastava, ja que, des de 1596, el governador i el Consell General reclamaren que es fessin més reparacions i en 1598, arran de les invasions dites «luteranes», demanaren més armes. Dit això, no cal pensar que la voluntat reial sempre es duia a terme: mentre que en 1594, Felip II demanava que hi hagués quaranta soldats dins la fortalesa aranesa, n'hi havia trenta-quatre en 1598, vint-i-cinc en 1613 i divuit en 1622.⁵³ És obvi que, si hi havia una voluntat reial clarament definida, topava amb la realitat dels recursos i de les situacions locals. Els representants monàrquics en tenien plena consciència si recordem el que evocava el virrei de Catalunya en 1579, quan escrivia que no podia refiar-se dels soldats catalans de Perpinyà —segons ell, mesclats amb «francesos» que parlaven la llengua com els autòctons— per a protegir el Rosselló. És per això que, en 1572, el lloctinent dels comtats havia intentat prescindir dels soldats i els oficials catalans, percebuts molt negativament per a la defensa del territori en nom de la monarquia.⁵⁴

Un dels retrets fets als catalans de Perpinyà o als aranesos era llur probable connexió amb el bandolerisme, la repressió del qual fou una línia d'actuació fonamental del poder reial que, d'aquesta manera, també es reforçava. La lluita contra els bandolers prengué diversos camins; el més important, a més de la lluita armada directa contra les quadrilles, fou la voluntat de prohibir, o almenys restringir, el port i l'ús de les armes. Per exemple, en 1560, el virrei de Catalunya prohibí els arcabussos i els pedrenyals; en 1575, el seu successor precisava la longitud de les armes autoritzades; en 1585, les Corts de Montsó prohibien les armes curtes de més fàcil dissimulació, i les de 1599 ho feien dels pedrenyals, fet que provocà l'oposició dels cavallers. Així, en 1603, el virrei hagué de tornar a publicar les prohibicions decidides, que anirien concernint els pedrenyals curts de menys de tres o quatre pams que s'amagaven més fàcilment sota els vestits, com ho promulgà la pragmàtica de 1612 del virrei marquès d'Almazán.⁵⁵

A tot arreu, la possessió i la potencial utilització de les armes de foc conduïren a prendre mesures per tal d'assegurar la seguretat pública. A Andorra, unes ordinacions de la Cort de Justícia de les valls dels anys 1580 prohibiren les reunions de gent armada de qualsevol arma (llances, alabardes, ballestes, arcabussos, escopetes, pedrenyals, pistolets).⁵⁶ De la mateixa manera, a la Vall d'Aran, les *Ordinacions* reials publicades en 1616 prohibiren, per als pobles i les viles de la vall, el port de les armes carregades de dia i de nit sota pena d'una multa i deu anys d'exili o galera per als recidivistes.⁵⁷ A més a més, les universitats també publicaven les seves pròpies ordinacions quant a l'ús de les armes, com ho van fer en 1588 la parròquia andorrana de Sant Julià de Lòria o, en 1610, els llocs aranesos de Salardú i Tredòs, que decidiren que quan els homes acudissin al Consell de la comunitat deixessin totes les armes a «deu passos lluny al consell» per a evitar tot pro-

blema. A Sant Julià de Lòria es demanava que ningú pogués ni gosés tirar amb pedrenyal o qualsevol altra arma des del campanar, fet que deixa entendre com era la situació aleshores.

D'altra banda, les autoritats virregnals van adoptar amb un cert èxit els perdons i les remissions de bandolers, o sigui, llur incorporació als exèrcits reials amb els caps de bàndols com a capitans de *tercios* espanyols servint generalment a l'exterior.⁵⁸ Com assenyalava Xavier Torres, la participació, que hem esmentat al començament, de bandolers catalans —i de senyors— en les guerres de religió franceses (per exemple, els setges de Montalbà o de Montpeller) podia ser una conseqüència d'aquesta política de recuperació de les quadrilles de bandolers. La repressió de les Germanies valencianes i, més tard, la de la revolta dels moriscos del regne de Granada de 1568 també tingueren l'ajut de bandolers catalans mobilitzats al servei de la monarquia.⁵⁹ A la Vall d'Aran, un decret del 28 de juny de 1636 perdonà vint-i-quatre persones de la banda de Pere Amorós de Miquel acusades d'haver assassinat el governador reial. La remissió fou obtinguda amb la condició que Amorós llevés, com a capità, una companyia que aplegués els delinqüents aranesos; en 1638, quaranta-set homes formaven aquesta tropa que s'incorporà al *tercio* que Olivares destinava a Hondarribia.⁶⁰

Com un altre mitjà, Felip II promogué la modificació de la geografia de les diòcesis per a controlar-les millor i protegir-les de la contagió protestant, amb una dificultat afegida a l'Aran: la no coincidència de les fronteres política i religiosa. Coneixem la creació de la diòcesi de Barbastre a Aragó en 1571, que amputà el bisbat de Lleida de tota una franja occidental aragonesa, i la de la diòcesi de Solsona en 1593. A un altre nivell, la diòcesi d'Elna fou desvinculada de l'arquebisbat de Narbona per ser incorporada al de Tarragona en 1563-1564, un cop acabat el Concili de Trento.⁶¹ Pel que fa a la Vall d'Aran, cap de les diverses temptatives d'incorporació a la diòcesi d'Urgell no reeixí, ni la de 1565 ni la de 1570.⁶² Tampoc no oblidem la pretensió del tribunal de la Inquisició de Barcelona de tenir jurisdicció a Andorra i a l'Aran, que sempre la van rebutjar.⁶³

Les guerres del segle XVII i les seves conseqüències frontereres

La Guerra de Trenta Anys i el seu prolongament fins al Tractat dels Pirineus tingueren una doble conseqüència sobre la frontera catalana. La primera és que permeteren a les monarquies conèixer millor el territori gràcies a la presència directa dels soldats, que necessitaven un millor coneixement del terreny per a desplaçar-se. La segona, ben coneguda, fou el nou traçat de la línia-frontera més al sud a partir de 1659. El procés començat es continuà amb les guerres de la segona meitat del segle i amb la Guerra de Successió d'Espanya als primers anys del segle següent: a cada moment, és evident que la presència monàrquica a la frontera es feu molt més forta i més físicament visible.

L'article 42 del Tractat dels Pirineus signat el 7 de novembre de 1659 precisava, en la versió espanyola, que «els

munts Pirineus, que comunament han estat sempre tinguts per divisió de les Espanyes y de les Gàl·lies, siguin també d'ara endavant la divisió dels mateixos reialmes», mentre que la versió francesa deia que «els munts Pirineus, que antigament han dividit les Gàl·lies de les Espanyes, també marcaran ara la divisió des dels dos mateixos reialmes». A partir d'aquí, les discussions podien començar per saber per on passaven exactament aquests munts Pirineus! En realitat, si el tractat definia la frontera política entre les dues monarquies usant un criteri històric (antic límit entre Espanyes i Gàl·lies) i un altre de geogràfic (la muntanya pirinenca que va fer parlar de «frontera natural»), el resultat creà més problemes fins i tot després de les negociacions dutes a terme a Ceret el 1660 entre els representants del rei de França i del monarca hispànic. A més a més, sembla que la frontera fixada en 1659-1660 no era pas considerada definitiva pels francesos (no parlem dels espanyols) si ens fixem en les temptatives d'intercanvi del Rosselló i la Cerdanya contra els Països Baixos que van formular mantes vegades entre 1668 i 1677.⁶⁴ Aquests afers ensenyen que França no volia fer coincidir la frontera estatal amb la carena pirinenca vista com a «frontera natural» a qualsevol preu, sinó que intentava obtenir els Països Baixos —que l'interessaven més des d'un punt de vista geopolític i geoestratègic— contra la nova província conquistada.

D'altra banda, referint-se a la suposada teoria de les fronteres naturals, el Tractat dels Pirineus mantenia una anomalia —la Vall d'Aran, al nord dels Pirineus, però deixada dins la monarquia hispànica— i en creava una altra —la Cerdanya dels trenta-tres pobles annexionats—. En efecte, aquest tros de la Cerdanya, part de la conca del Segre, es troba al vessant sud de la muntanya, però, d'ara endavant, incorporat a França com a part de la província de Rosselló.⁶⁵ Encara més, com la Vall d'Aran «hispànica», formava part d'una diòcesi el bisbe de la qual residia al reialme de França; la Cerdanya cedida al rei cristianísim continuava pertanyent a la diòcesi de la Seu d'Urgell, fet que creà unes fronteres divergents i en resultaren problemes jurisdiccionals que podem il·lustrar amb un exemple citat per Alícia Marcet.⁶⁶

A Palau de Cerdanya, poble cedit a França, el bisbe d'Urgell va nomenar com a rector de la parròquia Rafel Prada, cerdà, però oriünd de Llivia, ara sota domini espanyol. Així, en 1666, les autoritats franceses es queixaren d'aquest nomenament, ja que consideraren Prada un estranger que no podia exercir el seu sacerdoci. D'una manera ben clara, veiem com un tractat entre estats té conseqüències locals quasi immediates sobre la vida de cada dia dels pobles i de la gent. Malgrat això, estudiant la geografia matrimonial cerdana dels segles XVII i XVIII, Marc Conesa demostra que les relacions matrimonials continuaren igual que abans del Tractat dels Pirineus, és a dir, que la frontera política no trencà les relacions humanes de la conca cerdana.⁶⁷ Amb tot, no estranya gens que a les conferències de Figueres (1666-1668) el ministre francès Louvois promogués un acord amb el qual el bisbe de Co-

menge hauria lliurat la Vall d'Aran al bisbe d'Urgell a condició que la intercanviés amb la Cerdanya, que passaria a la diòcesi d'Alet.⁶⁸ Un projecte com aquest intercanvi de jurisdicció eclesiàstica entre la Cerdanya i l'Aran s'esmentà encara en 1785,⁶⁹ però sense èxit, ja que calgué esperar el Concordat de 1801 entre Bonaparte i el papa Pius VII perquè les jurisdiccions estatals i eclesiàstiques coincidissin entre França i Espanya. Aquest llarg episodi, entre 1659 i 1801, ensenya bé, al nostre entendre, que no era pas la juxtaposició d'una frontera política i una de «natural» allò que cercaven les monarquies, sinó la coincidència de les diferents jurisdiccions —per tal d'evitar tota ambigüitat que pogués ser favorable a les poblacions locals— i crear una vertadera línia de fronteres convergents que esdevinguessin una frontera-línia que substituís una zona de fronteres, un espai fronterer. Dit d'una altra manera, els Pirineus deixarien de ser una marca fronterera per a esdevenir una línia de separació.

En efecte, durant molt de temps, el mot «frontera» designava una zona més o menys ampla, una mena de marca perifèrica mal controlada pels centres polítics estatals allunyats.⁷⁰ Els llargs períodes de guerres del segle xvii i del començament del xviii van permetre que es conegués molt millor la topografia dels Pirineus, particularment els colls, els camins, els passos, etc., per on havien de passar les tropes en campanya i per on es podien abastar. Així, es multiplicaren els memorials que descrivien el terreny, i la cartografia feu progressos importants. A més, les fortificacions de la frontera degudes a Vauban després del Tractat de 1659, com ara les obres a Perpinyà o a Vilafranca de Conflent, les muralles de Prats de Molló, el fort d'Arles i algunes altres, a més de la simbòlica construcció entre 1681 i 1691 de la fortalesa de Montlluís per a vigilar el pas entre la Cerdanya i Conflent-Rosselló,⁷¹ materialitzaren la frontera que esdevenia clarament visible per a les poblacions locals. Com escrigué Daniel Nordman, les guerres van deixar dues herències: la de pedra (les fortificacions) i la de paper (els mapes), proves materials de la construcció d'una frontera lineal.⁷² La conseqüència fou profunda en els esperits: els fronterers hagueren d'interioritzar l'existència d'una frontera estatal que, molt sovint, rompia antigues solidaritats. Així, les poblacions frontereres, fins i tot algunes vegades separades per un nou traçat del límit polític, hagueren d'identificar-se respecte als estats creant una vertadera frontera mental. No cal menystenir el paper que jugaren, al segle xvi, les guerres de religió en un procés que, al nostre parer, la segona meitat del segle xvii accelerà.⁷³ A més, a la Catalunya principatina, les guerres de la fi del segle xvii i el continuat pas de les tropes franceses accentuaren la francofòbia.⁷⁴ No estranya que els francesos fossin generalment rebutjats tot just començada la Guerra de Successió d'Espanya. La política de Lluís XIV d'afavorir la fortificació de la nova frontera, la seva militarització i la instal·lació de soldats seus permeteren que es consolidés la seva autoritat i que se'l reconegués, mentre que, ja ho sabem, els rossellonesos no acceptaren sense reaccionar els canvis de sobirania de 1659. Amb tot, la

Guerra de Successió d'Espanya acabà un llarg procés que conduí a distanciar els vincles pluriseculars entre el Rosselló i el Principat, entre Comenge-Coserans i Aran, entre comtat de Foix i Andorra i Pallars. Si els catalans del Principat desenvoluparen la francofòbia, als comtats nord-catalans, la Guerra de Successió i la de la Quàdruple Aliança contribuïren, segons les paraules de Ramon Sala, «a donar al Rosselló una imatge molt negativa dels veïns del Principat», de tal manera que «el patriotisme local i la frontera creen una separació entre les dues Catalunyes».⁷⁵

La distanciació del segle xviii

El segle xviii, començant per la Guerra de Successió d'Espanya, introduí un canvi important i accelerà l'evolució cap al declivi de les relacions transfrontereres, en especial dels tractats comercials. Les suspensions dels privilegis comercials foren utilitzades com a arma de guerra —eficaç, a més a més— pels estats, circumstància que assenyala una potent intromissió d'aquests estats monàrquics en un àmbit en què les valls tenien fins aleshores el protagonisme principal. Podem dir que els convenis transfronterers esdevingueren fets locals, tolerats si no qüestionaven els interessos dels reialmes que, ara, controlaven millor cada costat de la frontera política. Així, els reis no tenien pressa a confirmar els privilegis duaners dels fronterers, com passà amb l'Aran, on encara en 1756 els privilegis no eren reconeguts pel sobirà francès. De la mateixa manera, una carta enviada pels còsols de Sèish (Coserans) als de Salardú (Aran) el 24 de juliol de 1767 indica que els habitants confirmaren les lligues i patzeries sols en 1744 i 1763, mentre que, normalment, s'havia de fer cada any.⁷⁶ Entenem que tot això obstaculitzava el comerç entre les valls i els pobles veïns en detriment dels antics convenis de lligues i patzeries, però significa que les coses havien canviat.

Al segle xviii, el comerç transpirinenc segurament continuava essent important, encara que manquen estudis concrets sobre aquesta activitat. Però ja no era una necessitat vital i, a poc a poc, els nord-pirinencs del regne de França es giraren cap a les planes i, per consegüent, cap al mercat interior francès. La construcció d'una nova xarxa de carreteres il·lustrà la voluntat de les autoritats reials franceses d'orientar els intercanvis comercials dels Pirineus cap al mercat francès. La intenció era desenclavar les valls, ço és, relligar-les a les capitals regionals i, d'aquí, al centre polític de la monarquia. Aquesta voluntat fou un cop molt dur per a les relacions comercials transpirinencs, ja que, des d'aleshores, amb aquestes noves carreteres resultaria més fàcil comerciar amb la plana que fer servir els vells camins de muls que creuaven la muntanya. Hem d'afegir-hi, d'altra banda, els efectes del proteccionisme espanyol, que fomentava el desenvolupament de la producció i del mercat interiors. Tot contribuïa a fer que les relacions comercials s'orientessin cap a les planes i les grans ciutats i que, finalment, els veïns fronterers es desvinculessin. Així, a poc a poc, el contingut dels tractats es reduí als acords pastorals i perdé el seu significat més po-

lític contingut en les clàusules d'ajornament de les guerres.⁷⁷ Paradoxalment, l'absència de guerra als Pirineus a partir dels anys 1720 feu oblidar les antigues obligacions... i les antigues relacions i solidaritats disminuir cada vegada més. En aquest sentit, el cas aranès, malgrat la seva situació geopolítica particular,⁷⁸ il·lustra l'evolució general de les xarxes comercials; com escrigué Maria Àngels Sanllehy: «L'àrea d'atracció dels mercaders de la Val d'Aran s'estenia en direcció nord i sud. En l'època moderna hi va haver una tendència progressiva a la vinculació amb el mercat sud. Mentre que al segle XVII els blats procedien del nord, al XVIII procedien del sud.»⁷⁹

Des d'un altre punt de vista, les guerres de la Revolució Francesa i de l'Imperi no contribuïren a tornar a aproximar les poblacions frontereres de la mateixa manera que durant les guerres precedents. La frontera, amb les actuacions dels miquelets (com abans dels bandolers), tornà a ser una zona insegura i quan, en 1793-1794, les tropes revolucionàries ocuparen Puigcerdà, Bellver de Cerdanya i la Seu d'Urgell o entraren a l'Empordà, l'enemic tornà a ser «francès» com uns dos segles abans. La frontera mental en sortí encara més reforçada.

Viure a la frontera significà estar exposat als perills de la guerra en una època en què els conflictes bèl·lics se succeïen sense parar. La guerra formava part, d'una certa manera, de les condicions de vida dels fronterers —i, més generalment, d'una part significativa de la població moderna—, però era la pau allò que la gent intentava mantenir per a viure, com deien, en pau i «com a bons veïns».⁸⁰ Així, tan bon punt hi havia una alerta militar, desplegaven una gran energia per a confirmar els acords de pau entre valls o, si era el cas, per a impedir que les monarquies els suspenguessin. Una gran part de l'activitat econòmica dels fronterers depenia del manteniment de relacions pacífiques, fos el pastoralisme o el comerç.

Si, a la frontera, l'interès general era la pau i viure «com a bons veïns», la realitat podia ser una mica diferent no sols per la irrupció de les guerres monàrquiques, sinó també per l'actuació local de bandes, de «senyors bandolers» o, senzillament, per les tensions pròpies entre un poble i un altre, entre una vall i una altra, per exemple, per a accedir als recursos naturals. És el cas de la lluita multiseccular per l'accés a les extenses herbes de la solana situada a la conca superior del riu Arieja, al vessant nord dels Pirineus. Aquestes pastures se les disputaren Merens (comtat de Foix) i Andorra sobretot a partir del segle XVII, quan els uns pensaven tenir uns drets que els altres creien que eren seus i en un context en què la ramaderia era una riquesa essencial i tenir herbes per a pasturar esdevenia una necessitat.⁸¹ Entrem ací dins el marc de les guerres pastorals i pageses en les quals la frontera política no hi tenia res a veure, però actuava com a protectora o, més aviat, com a justificació suplementària de les exaccions, una mena de «paravent de la violència».⁸² I si era en temps de guerra internacional, més encara: la guerra tenia l'avan-

tatge d'amagar els petits conflictes locals i convertir-los en fets més prestigiosos. Així, una certa consciència de la presència d'una frontera es feia manifesta a mesura que les monarquies s'afrontaven. En aquest sentit, com hi hem insistit, les guerres monàrquiques eren, cada vegada més, etapes essencials cap a l'aixecament d'una línia, si més no d'una barrera, entre poblacions que tenien relacions intenses i vincles forts.

No podem negligir que les relacions es basaven en un rerefons cultural i lingüístic que les facilitaven encara que els emigrants occitans a la Catalunya moderna poguessin patir una estigmatització que no sempre els permetia una integració fàcil. És possible que la causa en sigui, primer, llur situació social i econòmica precària. Dit això, una part dels emigrants jugava un paper comercial destacat que, si no fossin les guerres, esborraria la frontera política que passaven continuadament. Tanmateix, s'havien de sotmetre a la frontera fiscal que, algunes vegades, intentaven evitar... En realitat, tots els privilegis comercials i els tractats de lligues i patzeries eren un element més que facilitava la comunicació. Però, nogensmenys, si mirem el que passava als segles XIX i XX, els Pirineus apareixen com una vertadera barrera interioritzada. És el resultat molt visible de la història política dels dos estats que van pretendre fer de la muntanya la seva frontera. Les guerres jugaren un paper decisiu en aquest procés, ajudant a la materialització de la línia fronterera i imposant-la a les poblacions que, de grat o per força, s'acabaren identificant —més o menys perfectament, és clar— amb l'estat que les incloïa. Les polítiques econòmiques i territorials (proteccionisme, construccions de carreteres...), els nacionalismes del segle XIX, l'escolarització i les dificultats de comunicació a conseqüència del desenvolupament del tren —i després dels cotxes— que substituïa els muls —que passaven pertot arreu— acabaren el procés de llarga durada de divisió a la frontera. L'obertura esperada de les fronteres europees podria tornar a intensificar les relacions, més enllà de la superficialitat del consum de massa?⁸³

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] L'article 36 dels costums de Perpinyà reconeixia aquest dret.
- [2] Michel BRUNET. *Le Roussillon, une société contre l'État (1780-1820)*. El Trabucaire, Perpinyà 1990, p. 473-474.
- [3] Document del Parlament de Tolosa de Llenguadoc publicat al *Bulletin de la Société Ariégeoise des Sciences, Lettres et Arts* (1893), p. 263-265.
- [4] Charles VASSAL-REIG. *La guerre en Roussillon sous Louis XIII (1635-1639)*. Éditions Occitania, París 1934, p. 101.
- [5] Joan Maria VIDAL I GUITART. *Història d'Andorra*. Antalbe, Barcelona 1984, p. 75.
- [6] Alain AYATS. *Les guerres de Josep de La Trinxeria (1637-1694). La guerre du sel et les autres*. El Trabucaire, Perpinyà 1997, p. 23 i 28-29.

- [7] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies*. Pyrègraph, Aspet 1998, p. 108-109.
- [8] Christian DESPLAT. *La guerre oubliée. Guerres paysannes dans les Pyrénées (xiie-xixe siècles)*. J. et D., Biarritz 1993, p. 49-50.
- [9] Maurice GOURDON. «Les tours à signaux ou tours de guets dans le haut-comté de Comminges». *Revue de Comminges* (1907 i 1908).
- [10] Són uns 45 km en línia recta i uns 55 km a peu. Ramon SALA. *Dieu, le roi et les hommes. Perpignan et le Roussillon (1580-1830)*. El Trabucaire, Perpinyà 1996, p. 45-46.
- [11] Alguns dels casos esmentats a: Père FORCAUD. «Relation de la mission faite en 1642 en la vallée d'Aran». *Revue de Comminges* (1893); Bernard DRUÈNE. «Combats pour Castel Léon. Contribution à la chronique du Val d'Aran de 1642 à 1649». *Annales du Midi* (1959), p. 21-42; Bernard DRUÈNE. «Notes pour l'histoire de Vénasque». *Revue de Comminges* (1954), p. 115; Bernard DRUÈNE. «Une étude de géographie pyrénéenne au xviie siècle. Les "devis" de l'ingénieur Thierry, capitaine au régiment d'infanterie de Beauvais». *Revue de Comminges* (1950), p. 102 i 109; Núria SALES. *Els segles de la Decadència - Segles xvi-xviii*. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 87.
- [12] Gilbert LARGUIER. «Fiscalité et institutions à Perpignan (xiie-xviiie siècle)». A: Louis ASSIER-ANDRIEU i Ramon SALA (ed.). *La ciutat i els poders*. PUP, Perpinyà 2000, p. 35-448. L'autor també precisa la importància de la contribució al finançament de les muralles de la vila per a crear el «ciudadà».
- [13] És el que demostra, per exemple, Christian DESPLAT. *La guerre oubliée...*, op. cit. Per a uns exemples catalans de violències entre valls, vegeu Xavier TORRES I SANS. *La vall de Torelló als segles xvi i xvii: una història de paraires i bandolers*. Eumo, Vic 1995. 190 p.
- [14] Claudine PAILHÈS. *D'or et de sang. Le xvie siècle ariègeois*. Arxiu Departamental de l'Arieja, Foix 1992, p. 115.
- [15] Citat per Xavier TORRES I SANS. *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Reial Acadèmia de les Bones Lletres i Quaderns Crema, Barcelona 1993, p. 161.
- [16] Alice MARCET. «Le Roussillon, un enjeu entre la France et l'Espagne (1462-1715)». A: Jean SAGNES (dir.). *Nouvelle histoire du Roussillon*. El Trabucaire, Perpinyà 1999, p. 163-169; Gilbert LARGUIER. «Dans l'Espagne du Siècle d'Or, sur les marges (1462-1659)». A: Jean SAGNES (dir.). *Nouvelle histoire...*, op. cit., p. 193-201.
- [17] Núria SALES. *Els segles de la Decadència...*, op. cit., p. 82-83.
- [18] Núria SALES. *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles xvi al xviii*. Empúries, Barcelona 1984, p. 63-64.
- [19] Guillaume de Joyeuse era lloctinent general de Llenguadoc i un ferotge opositor dels protestants.
- [20] Sobre aquest setge, vegeu Janine GARRISSON. «La "Genève française" (16e siècle)». A: *Histoire de Montauban*. Privat, Tolosa de Llenguadoc 1984, p. 110-117. L'autora esmenta «des mercenaires royaux envoyés par Philippe II».
- [21] Xavier TORRES I SANS. *Nyerros i cadells...*, op. cit., p. 150-152.
- [22] Trobarem una interessant mostra de les relacions entre les dues bandes a Lluís OBIOLS I PEREARNAU. «El bandolerisme a la Cerdanya: algunes precisions (1526-1593)». A: Àngels CASALS (ed.). *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*. Galerada, Cabrera de Mar 2012, en especial p. 187-197.
- [23] Lluís OBIOLS I PEREARNAU. *Lo niu dels bandolers de Catalunya. Els setges del castell d'Arsèguel (1588-1592)*. Salòria, la Seu d'Urgell 2012, p. 60.
- [24] Patrice POUJADE. *Une vallée frontière...*, op. cit., p. 118-119 i 126.
- [25] Membre de la petita noblesa local.
- [26] Sobre aquest tema, vegeu Pilar SÁNCHEZ. «La Inquisición y el control de la frontera pirenaica en el Aragón de la segunda mitad del siglo xvi». *Historia Social*, núm. 11 (tardor 1991), p. 3-22.
- [27] *Dietari de la Generalitat de Catalunya*. Vol. 2. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1990.
- [28] El 24 % eren catalans i el 21 % aragonesos.
- [29] Llista publicada per Lluís OBIOLS PEREARNAU. *Lo niu dels bandolers...*, op. cit., p. 92-94. El 24 % són tots aquells per als quals s'especifica «gascó» o «francès».
- [30] Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, llig. 98, 13/3/1598.
- [31] Vegeu August RAFANELL i Albert ROSSICH. «La langue occitane dans la Catalogne du xviiie siècle». *Lengas. Revue de Sociolinguistique*, núm. 48 (2000), p. 45-65.
- [32] Antoni FITER I ROSSELL. *Manual Digest de les Valls neutras de Andorra, 1748* (manuscrit), Consell General d'Andorra, 1987, f. 285 i 287.
- [33] Salvador GALCERAN VIGUÉ. *Dietari de la fidelíssima vila de Puigcerdà*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1977, p. 40-41.
- [34] Felix PASQUIER. *Coutumes de la ville d'Ax sur Ariège, 1241-1391, 1676*. Veuve Pommiès, Foix 1888, art. 50 i 39; Claudine PAILHÈS. *Du Carlit au Crabère. Terres et hommes de frontière*. Archives Départementales, Conseil Général de l'Ariège, Foix 2000, p. 296-297.
- [35] «Índex dels privilegis, franqueras y exempcions que gosan los habitadors de las Valls de Andorra en las terras y dominis del Regne de Fransa». A: Antoni FITER I ROSSELL. *Manual Digest...*, op. cit., f. 285-288.
- [36] Se'n trobarà un resum a Patrici POJADA. «Realitats frontereres no estatals: les lligues i patzeries». A: Àngel CASALS (coord.). *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*. Galerada, Cabrera de Mar 2009, p. 141-163.
- [37] Un any i mig després, les valls pirinenques occidentals (bearneses i aragoneses) signaren un acord conegut amb el nom de Tractat de Canfranc.
- [38] El text del tractat, conservat a l'Arxiu del Parlament de Tolosa de Llenguadoc (Arxiu Departamental de l'Alta Garona, B 1920), és en occità; en trobem una versió catalana a l'Archiu Generau d'Aran [CGA c. IX-1625 (8c)] publicada a Pèir CÒTS E CASANHA. *Los derechos de paso, pastos y aguas entre Aran, Comenges y Coserans y su rela-*

- ción con los tratados de Lies i Patzeries*. Conselh Generau d'Aran, Viella 2003, p. 102-106.
- [39] Arxiu Departamental de l'Arieja, 1 J 87.
- [40] Arxiu Departamental de l'Arieja, 5 E 2311, me Ferriol, Ax, f. 313v (05/05/1641), 315 (07/05/1641) i 316 (07/05/1641), i 5 E 2390, me Tardieu, Ax, f. 846 (04/05/1641).
- [41] Arxiu Departamental de l'Arieja, 5 E 10251, me Serda, Ax, f. 2614 (02/06/1650).
- [42] Sobre la fira de Rodés, vegeu Jacques BOUSQUET. *Enquête sur les commodités du Rouergue en 1552. Procès avec l'Agenais, le Quercy et le Périgord*. Privat, Tolosa de Llenguadoc 1969, p. 154-155; «Mémoire sur la Généralité de Montauban (1699)». *Revue de Comminges* (1886).
- [43] Eva SERRA i Maria Àngels SANLLEHY. «Comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya (s. XVI-XVII)». A: Jean-Michel MINO-VEZ i Patrice POUJADE. *Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées, XIIe-XIXe siècle / Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX)*. CNRS i Université de Toulouse-le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2005, p. 473-522.
- [44] «Esta villa está llena de franceses que son mucho más que los naturales», carta de F. de Beaumont a l'emperador (Perpinyà, 20/08/1536) citada per Fernand BRAUDEL. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. A. Colin, París reed. 1987, t. 1, p. 381.
- [45] William MONTER. «Els immigrants francesos i la Inquisició de Barcelona, 1550-1650». *L'Avenç*, núm. 120 (novembre 1988), p. 10.
- [46] William MONTER. «Els immigrants francesos...», *op. cit.*, p. 10.
- [47] *Constitucions de Catalunya*, llibre IX, Corts de Montsó, 1510.
- [48] No se'ls pot citar tots ni de bon tros. Esmentem, entre d'altres, a tall d'exemple, els noms d'investigadors com Valentí Gual, Jaume Codina, Joan Peytaví o Alexandra Capdevila.
- [49] Jordi NADAL i Emili GIRALT. *La population catalane de 1553 à 1717. L'émigration française et les autres facteurs de son développement*. SEVPEN, París 1960, 354 p.
- [50] Coneixem els mestres de cases i els serradors llemosins. Més del 22 % dels que provenien de les terres del massís central del reialme de França treballaven la fusta o feien de paletes.
- [51] Sobre això, vegeu Patrici POJADA. «Les xarxes comercials transpirinencs al segle XVII». A: Jaume DANTÍ (coord.). *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Rafael Dalmau, Barcelona 2012, p. 55-77.
- [52] Vegeu Patrick FERTÉ. «La Nation Hispanica en Toulouse: para una prosopografía de los estudiantes españoles en Toulouse en los siglos XVII y XVIII». *Historia de la Educación*, núm. 19 (2000), p. 373-412; Patrick FERTÉ. «Les étudiants catalans à l'université de Toulouse du XIIIe au XVIIIe siècle». A: *Aulas y saberes. Congreso internacional de historia de las universidades hispánicas*. Vol. 1. Universitat de València, València 2003, p. 397-414.
- [53] Patrice POUJADE. «La Vall d'Aran i les fronteres al segle XVI». *Afers*, núm. 29 (1998), p. 139-156. De l'altra banda de la frontera, al castell de Castilhon (Coserans) hi havia, en 1674, sis soldats, mentre que se n'esperaven vint-i-cinc (Guillaume GÉRAUD PARRACHA. *Histoire du pays de Couserans*. Sent Gironç 1994, p. 59).
- [54] Miquel PÉREZ LATRE. «Frontera militar i poder municipal a Perpinyà (1571-1585)». *Afers*, núm. 27 (1997), p. 362-364.
- [55] Sobre la repressió del bandolerisme, vegeu: Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers (s. XVI-XVII)*. Eumo, Vic 1991, p. 159-189; Núria SALES. *Els segles de la Decadència...*, *op. cit.*, p. 98; Antonio ESPINO LÓPEZ. «La sociedad catalana y la posesión de armas en la Época Moderna, 1501-1652». *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 23 (2003), p. 447-472.
- [56] Montserrat PALAU MARTÍ. *Protestantisme i Inquisició a Andorra al segle XVI. Problemes de competències i conflictes jurisdiccionals*. Consell General d'Andorra, Andorra la Vella 1990, p. 33-34.
- [57] Patrice POUJADE. *Une vallée frontrière...*, *op. cit.*, p. 128-129.
- [58] El cas aragonès va ser estudiat per Gregorio COLÁS LATORRE i José Antonio SALAS AUSENS. *Aragón en el siglo XVI. Alteraciones sociales y conflictos políticos*. Universidad de Zaragoza, Saragossa 1982, p. 387-395; per a Catalunya, vegeu Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers...*, *op. cit.*, p. 175-177.
- [59] Xavier TORRES I SANS. *Els bandolers...*, *op. cit.*, p. 177.
- [60] Patrice POUJADE. *Une vallée frontrière...*, *op. cit.*, p. 125-126.
- [61] Emmanuelle REBARDY-JULIA. *Un évêché entre deux mondes. Elne/Perpignan XVIe-XVIIIe siècles*. El Trabucaire, Perpinyà 2009, p. 248.
- [62] Vegeu Manuel ABIZANDA Y BROTO. *El índice de privilegios del Valle de Arán*. IEI, Balaguer 1944, privilegis núm. 53 (31/12/1565) i 87 (05/02/1570).
- [63] Montserrat PALAU MARTÍ. *Protestantisme i Inquisició...*, *op. cit.*, p. 53-59.
- [64] Pau de la FÀBREGA PALLARÈS. *L'ofertament de retrocessió del Rosselló a Espanya (1668-1677)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1962 (reed. 1994), 64 p.
- [65] No parlem ací del cas especial de Llivia, que, com a vila i no poble, quedà dins la monarquia hispànica, amb la qual cosa es creà una mena d'enclavament territorial separat de la resta de la Cerdanya «hispànica» amb què comunicava per un camí d'estatut «internacional».
- [66] Àlicia MARCET. «La Cerdagne après le Traité des Pyrénées». A: *Actes del Primer Congrès Internacional d'Història de Puigcerdà (1977)*. Puigcerdà 1983, p. 172-174.
- [67] Marc CONESA. *D'herbe, de terre et de sang. La Cerdagne du XIVe au XIXe siècle*. PUP, Perpinyà 2012, p. 118-121, i documents, p. 526-527.
- [68] Document de l'Arxiu dels Pirineus Orientals (Perpinyà), I C 1393, citat per Àlicia MARCET. «La Cerdagne après...», *op. cit.*, p. 174.

- [69] Peter SAHLINS. *Fronteres i identitats: formació d'Espanya i França a la Cerdanya*, s. xvii-xix. Eumo, Vic 1993, p. 107.
- [70] Sobre tot això, vegeu Daniel NORDMAN. *Frontières de France. De l'espace au territoire (xvie-xixe siècle)*. Gallimard, París 1998, p. 23-122.
- [71] Alain AYATS. *Louis XIV et les Pyrénées catalanes de 1659 à 1681. Frontière politique et frontières militaires*. El Trabucaire, Canet de Rosselló 2002. 876 p.; Òscar JANÉ CHECA. *La identitat de la frontera pirinenca. Efectes socials i polítics al nord de Catalunya des de la creació de Montlluís (1677-1698)*. Diputació de Girona, Girona 2008. 261 p.
- [72] Daniel NORDMAN. *Frontières de France...*, op. cit., p. 325.
- [73] Per a la Cerdanya, remetem a l'estudi de Peter SAHLINS. *Fronteres i identitats...*, op. cit., totalment dedicat a aquest tema.
- [74] Vegeu Òscar JANÉ CHECA. *França i Catalunya al segle xvii. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Afers, Catarroja i Barcelona 2006. 459 p.
- [75] Ramon SALA. *Dieu, le roi et les hommes...*, op. cit., p. 89-90.
- [76] Institut d'Estudis Ilerdencs (Lleida), C/44, 24/07/1767.
- [77] És aquesta l'evolució descrita per Chevalier (Michel CHEVALIER. *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*. Milan-Résonances, Tolosa de Llenguadoc 1984 (1956), p. 453), per les relacions entre Salardú i Sèish que il·lustra perfectament el que trobem en altres parts dels Pirineus com a la Bigorra, per exemple (Annie BRIVES. *Pyrénées sans frontière. La vallée de Barèges et l'Espagne du xviiie siècle à nos jours*. Société d'Études des Sept Vallées, Argeles i Gasòst 1984. 221 p).
- [78] Recordem que la Vall d'Aran està situada al nord dels Pirineus, on s'abastava fàcilment, però sota sobirania espanyola.
- [79] Maria Àngels SANLLEHY I SABI. *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. xvii-xviii): dels usos comuns a la dependència econòmica*. Vol. 2: *El marc econòmic*. Garsineu, Tremp 2007, p. 295.
- [80] La pau sempre reivindicada en els acords entre valls; l'expressió «com a bons veïns» la trobem en les patzeries renovades en 1653 i 1654 entre les valls d'Àneu, d'Aran, de Castilhonés i de Coserans i, mantes vegades, en la correspondència intercanviada en 1684 entre les comunitats de Salardú i Sèish.
- [81] L'intendent de Rosselló atribuï la solana a Andorra (coneguda, ara, com a «Solana andorrana») en 1687, però aquesta decisió no posà punt final a la contesta que durà fins a la fi del segle xix (Claudine PAILHÈS. *Du Carlit au Crabère...*, op. cit., p. 161-163).
- [82] L'expressió és de José FORNÉ. «Le paravent de la violence institutionnelle». A: *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (xvie-xxe s.)*. Association des Amis des Archives de l'Ariège, Foix 1995, p. 379-389.
- [83] Sobre aquest «consum de massa», vegeu, per exemple, Sophie AVARGUEZ i Aude HARLÉ. «Consommer à la frontière: usages et perceptions en territoire catalan». *Revue Territoire en Mouvement*, núm. 29 (2016) <<https://tem.revues.org/3047>>

NOTA BIOGRÀFICA

Patrici Pojada és catedràtic d'Història Moderna de la Universitat de Perpinyà i investigador al CRESEM (Centre de Recerques sobre les Societats i l'Entorn Mediterranis), on dirigeix la línia de recerca «Actors, Societats, Territoris». Ha dedicat una gran part de les seves investigacions a la frontera i als Pirineus moderns des d'un punt de vista geopolític i econòmic, fet que el conduí a interessar-se pel món del comerç i de les mobilitats. A més de les recerques sobre els actors del comerç, actualment està dirigint una història de Perpinyà.

Els ateneus a Catalunya. Cultura i sociabilitat als segles XIX i XX

Santiago Izquierdo*
Universitat de Barcelona

Rebut 10 gener 2017 · Acceptat 20 febrer 2017

RESUM

L'article presenta una panoràmica general de la història dels ateneus a Catalunya durant els segles XIX i XX, fins a arribar a la transició a la democràcia, als anys vuitanta del segle passat. En aquestes pàgines es posa de manifest el paper, fonamental, que han jugat els ateneus com a vertebradors del país, especialment des del punt de vista cultural, sense oblidar que en el cas català els ateneus han ultrapassat d'una manera evident aquestes funcions culturals per esdevenir una peça fonamental, també, en la vertebració política de la Catalunya contemporània.

PARAULES CLAU: ateneus, sociabilitat, associacionisme, cultura popular, societat civil

INTRODUCCIÓ

Si busquem en la *Gran enciclopèdia catalana* el significat d'«ateneu», ens trobem amb aquesta definició: «Associació científica i literària dedicada a elevar el nivell intel·lectual dels seus associats mitjançant discussions, conferències, cursos i lectures». Si la nostra font és el *Diccionari d'història de Catalunya*, podrem llegir-hi: «Institució d'iniciativa privada creada per tal de difondre la ciència i la cultura modernes entre els associats i la població en general». ¹ Per la seva banda, Pere Solà, un dels màxims especialistes en el tema, defineix l'ateneu com «una institució, un centre que crea i acull cultura, que difon i confronta alternatives culturals, fruit del treball de la raó humana, que poden ser de caire científic o de caire literari». ² I encara una quarta definició, la que ens presenta la Federació d'Ateneus de Catalunya: «Associació que té com a objectiu el foment de la cultura i la millora de la qualitat de vida de les persones associades a través d'activitats socioculturals com xerrades, conferències, exposicions, tallers, esports...». ³ En qualsevol cas, «ateneu» és el terme genèric, ja que, de fet, podem trobar diversos noms per a tipologies d'entitats molt similars: societat obrera, casino, foment, centre, grup coral, associació recreativa, patronat catòlic, cercle, casal, etc. En gran mesura, els noms de les entitats ens indiquen quina ideologia o tendència política hi havia darrere la fundació de l'entitat i el principal motiu de la seva formació. ⁴

Més enllà de les diferents definicions que donem als ateneus, a Catalunya aquestes entitats han estat quelcom més del que es recull en aquestes descripcions. Catalunya ha estat històricament terra d'ateneus. Uns ateneus que comencen a sorgir durant el segon terç del segle XIX en el marc d'una Catalunya liberal que s'està industrialitzant, però que genera grans desigualtats socials i culturals. És per això que els ateneus sorgeixen des de baix, des de les classes mitjanes i populars, «per paliar les desigualtats, garantir una vida digna i contribuir a la formació i culturització del poble». ⁵ En conseqüència, els ateneus i les altres institucions populars del mateix estil esdevindran un element decisiu de la modernització de la societat catalana i n'afavoriran una major cohesió, no exempta de conflictes. A partir del moment de la seva aparició, els ateneus catalans es consolidaran al llarg del segle XIX i el primer terç del XX, tot esdevenint una peça clau de la societat civil catalana i de la seva xarxa associativa.

Catalunya és una comunitat nacional i un dels seus elements identificatius «ha estat i és la potència d'allò que anomenem societat civil, que s'expressa mitjançant una xarxa associativa autònoma, independent de la família, del poder polític i del poder econòmic i que genera una cultura cívica. De manera que una de les característiques de la societat catalana al llarg de la història ha estat la seva capacitat autoorganitzativa, associativa. Associacionisme que ha anat variant en les formes segons els temps i les circumstàncies, però que s'ha mantingut constant en el fons». ⁶ L'associacionisme català ha estat i és present en camps tan diversos com el polític, l'econòmic, el religiós, el cultural, el social, l'educatiu, el laboral, l'esportiu, el re-

* **Adreça de contacte:** Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6, 08001 Barcelona.
E-mail: santi.izquierdo@ub.edu

creatiu i el cooperatiu, i ha anat configurant un dens teixit associatiu que ha contribuït a cohesionar la societat catalana fins al punt que, en molts períodes de la nostra història, han estat la societat civil i la xarxa associativa les bases sobre les quals ha recolzat la continuïtat política i cultural del país, malgrat no disposar d'unes institucions polítiques pròpies, i s'ha fet front als intents d'anorrear-la.

En tot aquest procés, els ateneus hi han jugat un paper fonamental, perquè han estat la forma d'associació cultural i recreativa preponderant a la Catalunya dels segles XIX i XX. Durant aquest llarg període temporal, societat civil, sociabilitat, associacionisme i ateneisme han anat molt sovint de la mà i s'han barrejat en una comunió gairebé perfecta.

Però, d'on ve el nom d'ateneu? El nom prové del temple dedicat a Atenea, deessa grega de la saviesa i de les arts, d'on es deriva *athenaïon*, el temple d'Atenea, i d'aquí al llatí *athenaeum*, la gran escola romana. Aquest fou el nom que es donà a la primera institució pública d'ensenyament a Roma. Cap al final de l'Imperi, l'*Athenaeum* fou tancat. De fet, la funció i els espais ateneïstes gairebé desapareixeran amb l'esfondrament del món clàssic i no reapareixeran fins a l'inici de l'edat moderna, en el marc del Renaixement.

La veritable embranzida de l'ateneisme es produirà al segle XIX i primer terç del XX, quan arreu d'Europa la ciutadania impulsarà un tipus d'associacionisme cívic sota el nom d'ateneus. L'origen més immediat d'aquestes institucions el trobem en les societats científiques i literàries del segle XVIII, nascudes en el marc de la Il·lustració. A finals d'aquesta centúria, es fundaven a la capital francesa l'*Athénée de Paris* (1785) i l'*Athénée des Arts* (1792), que van servir de motor per a la seva extensió a la resta d'Europa.

ELS ORÍGENS DE L'ASSOCIACIONISME CONTEMPORANI A CATALUNYA

A Catalunya, els ateneus prenen el relleu de les confraries medievals, dels gremis d'artesans, i adquireixen un caràcter social molt marcat, fet que respon a les mancances de la societat industrial, amb grans desigualtats socials i un índex d'analfabetisme molt alt. La revolució industrial, doncs, marcarà un punt d'inflexió a l'hora d'explicar l'associacionisme català. En començar la industrialització, la cultura i la formació eren vistes com elements de progrés social i si l'estat burgès no els en volia proveir, els mateixos obrers se les proporcionaven.

En el seu origen, doncs, l'associacionisme a Catalunya va sorgir amb una clara vocació de servei a la comunitat. D'aquesta manera, moltes de les mancances socials que no eren cobertes per l'Estat —un estat que, d'altra banda, Catalunya no té— eren resoltes per l'acció col·lectiva i el treball voluntari. A Catalunya, amb uns dèficits més que evidents en l'estructura cultural, el món ateneïstic va ajudar extraordinàriament a pal·liar moltes d'aquestes man-

cances. De fet, la contribució dels ateneus a l'associacionisme català ha estat fonamental, i han estat una peça fonamental en la vertebració de la vida social i cultural del país, en la cohesió social dels municipis catalans, en el manteniment de la cultura i la llengua catalanes i en la tasca culturitzadora i polititzadora de les classes populars durant els segles XIX i XX.

La cultura, en un país sense estat com Catalunya, és un dels factors decisius per vertebrar-ne la cohesió i el sentit de col·lectivitat. Hi ha raons per defensar que Catalunya és associacionista perquè no té estat. El dinamisme dels actors socials li ha atorgat, en alguns períodes històrics concrets, resultats brillants, homologables als de països petits i amb un feble poder polític. Cal recordar, però, que la història cultural catalana presenta alts i baixos: fins al segle passat, i exceptuant els períodes breus, però d'una gran qualitat de les polítiques culturals de la Mancomunitat i de la Generalitat republicana i, finalment, amb la recuperació democràtica, Catalunya no ha disposat d'unes institucions culturals públiques pròpies que compensessin o actuessin davant les dificultats o les fallides a les quals la societat civil estava sotmesa en períodes de crisi.

És tenint en compte tota aquesta realitat que podem arribar a ser conscients de la importància dels ateneus i de les associacions culturals de tota mena a l'hora d'incentivar la mobilització popular i de consolidar la vertebració del territori —no hem d'oblidar que, als municipis més petits, l'ateneu, el casal, el casino són sovint l'únic equipament de cultura. En molts casos, a més, aquestes entitats són escoles de democràcia, de civisme, de tolerància, de treball conjunt, on s'ofereixen un seguit de coneixements a la col·lectivitat. Així doncs, la importància que els ateneus i la resta de les associacions de tota mena han tingut en la història contemporània de Catalunya ha estat fonamental: «S'ha dit sovint que Catalunya és un dels països del món que, a l'època contemporània, ha tingut un moviment associatiu més nombrós quantitativament i més plural qualitativament. Els catalans, com tot poble maltractat per la història, tenim tendència a sobrevalorar allò que tenim de positiu. Bé que les coses no són ben bé així, entre altres motius perquè mai ningú no és ni el primer ni el millor, cal reconèixer que l'associacionisme ha assolit a Catalunya unes dimensions excepcionals». ⁷ A tall d'exemple, podem aportar les xifres següents. Sobre la base del Registre d'Associacions del Govern Civil de Barcelona, institució dependent del govern central encarregada de controlar la legalització de les associacions, Pere Solà ha comptabilitzat, per a l'àmbit provincial barceloní, prop de 22.000 associacions per a un període de temps que va d'abans de 1880 fins a 1966. ⁸ És una xifra extraordinària, i més si tenim en compte que no comprèn el moviment associatiu de les províncies de Girona, Lleida i Tarragona, i que no es refereix als darrers quaranta anys, quan, amb la fi de la dictadura el 1975, el fenomen associatiu no ha parat de créixer.

Serà en ple creixement econòmic del país, arran de la progressiva industrialització, que la societat civil s'anirà

dotant d'espais intel·lectuals on generar formació crítica i coneixements. És en aquest escenari, amb la revolució liberal com a rerefons, que apareixen escoles, reials acadèmies, casinos i liceus, de la mà de les classes benestants. Com a contrapunt, la classe treballadora i la mitjana també impulsen els seus propis espais de sociabilitat i de relació: els ateneus, que tenen l'objectiu d'alfabetitzar les classes subalternes. Aquest és l'embrió del moviment ateneístic.

Els ateneus apareixen a Catalunya com una necessitat i amb voluntat d'organització —sobretot de les classes populars—, sense més connexió i suport que els que voluntàriament s'estableixen entre alguns d'ells.⁹ Els ateneus, a Catalunya, constitueixen, doncs, una magnífica mostra de la capacitat dels catalans per organitzar estructures des del poble: «El país es construïa a empentes i rodolons. I els ateneus, des dels més sofisticats fins als més precaris, estaven sempre a primera línia de front. Amb el naixement de l'Ateneu de Mataró començava a Catalunya una història que és molt més que la d'unes simples entitats culturals: és la història de la nostra societat civil organitzada.»¹⁰

Durant el segle XIX es va viure a Catalunya un esclat d'associacions de tota mena (econòmiques, musicals, d'ajuda mútua, ateneus, escoles, cooperatives) i més endavant de sindicats i grans institucions populars. Moltes de les federacions i associacions de cultura d'arrel popular i altres federacions tenen el seu origen en el segle XIX. Una de les més paradigmàtiques, la Federació de Cors de Clavé, va maldar per importar una cultura musical que s'escampava per Europa, sense defugir el seu gran objectiu: per mitjà de les corals que impulsà Josep Anselm Clavé, es volia implantar a Catalunya un model de societat que pretenia alliberar les classes populars i ho feia promovent tot un seguit d'iniciatives encaminades al benestar social, com la lluita contra l'analfabetisme per mitjà de la instrucció pública, el desenvolupament de l'economia social creant cooperatives, societats de socors mutu i mutualitats, i fomentant l'estalvi com a garantia de dignitat de les jubilacions laborals.

D'altra banda, quan Clavé va fundar el seu primer cor, ho va fer, sobretot, per donar una alternativa moralment decent a les activitats d'oci més freqüents dels sectors obrers, considerades immorals i allunyades dels «bons costums». A banda d'això, l'objectiu últim dels cors no era simplement entretenir els treballadors d'una manera socialment acceptable, sinó que anava més enllà: els cors eren un mitjà per enquadrar els obrers i conscienciar-los políticament.¹¹

D'ençà de la seva aparició a Catalunya, els ateneus seran un espai lliure per a fer-hi debats, dotats de biblioteques i escenaris per fer-hi teatre o vetllades musicals, i on s'impartiran cursos diversos. Normalment, la sala principal era el cafè, on es reunien els associats a xerrar, preferentment de política. Durant el segle XIX, els ateneus seran llocs d'esbarjo i formació alhora.

Per l'esclat de llibertat que oferien, s'inicià la universalització de l'ensenyament, les primeres biblioteques, les primeres caixes d'estalvi —sovint de resistència—, i tam-

bé es popularitzà la pràctica de l'esport. El paper que, més d'una vegada, es veien obligats a jugar els ateneus com a caixes de resistència té una explicació lògica si tenim en compte que les polítiques repressives que afectaven el moviment obrer i les dramàtiques condicions de vida i de treball d'aquests sectors populars a la Catalunya del segle XIX van obligar molts ateneus a ultrapassar les seves funcions eminentment culturals i formatives per assumir tasques assistencials i de solidaritat, a través de socors mutus i caixes de resistència, destinades a sostenir econòmicament les famílies dels socis que no tinguessin ingressos regulars a causa de les vagues o d'altres contingències laborals. Un dels casos més paradigmàtics és el de l'Ateneu de Mataró, que va obrir una caixa d'estalvis, adreçada a tota la població, que va ser l'embrió de la futura Caixa Laietana.

LA CREACIÓ DELS PRIMERS ATENEUS

El model dels primers ateneus catalans va ser l'Ateneo Español (1820), de la mà dels liberals en la seva lluita contra l'absolutisme. Només quinze anys després, el 1835, aquests mateixos liberals, enarborant la bandera de la llibertat i seguint l'exemple dels ateneus francesos, van fundar l'Ateneo Científico y Literario de Madrid. Entre els seus fundadors cal destacar Ángel de Saavedra (duc de Rivas), Salustiano Olózaga, Ramón de Mesonero Romanos, Antonio Alcalá Galiano, Juan Miguel de los Ríos, Francisco Fabra y Francisco López Olavarrieta, imbuïts tots ells del més pur esperit romànticoliberal.¹²

Durant els primers anys, el procés de creació d'aquestes entitats a Catalunya va ser molt lent: el 1828 es fundava el Casino de la Poble de Segur i el 1848, el Casino de Vic, entitat degana de les associacions de Vic, amb un paper més que remarcable en la història de la ciutat. L'expressió «casino dels senyors» va definir molt bé què ha estat, històricament, el Casino de Vic: el centre on es reunien els senyors de la ciutat per ocupar el seu temps lliure. El Casino esdevingué, des de la seva fundació, una societat recreativa, apolítica i sense cap altra finalitat que l'esbarjo i entreteniment dels seus associats.¹³

Entre aquestes associacions pioneres, també trobem entitats catòliques com la Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga, fundada a Gràcia l'any 1851 i promotora de societats com els Lluïsos de Gràcia o els Lluïsos d'Horta.¹⁴ També cal destacar la tasca de l'obrerisme catòlic, iniciat pels cercles d'obriers catòlics, amb institucions com l'Ateneu de Sant Lluís Gonçaga de Sant Andreu (1866).

A partir de 1850, comencen a aparèixer ateneus pertot arreu i de tots els signes polítics. La iniciativa era molt sovint d'alguns elements de la burgesia il·lustrada que, moguts per raons filantròpiques, volien contribuir al progrés de la societat oferint recursos educatius als més desfavorits. En alguns casos, la responsabilitat inicial va ser compartida amb obrers amb inquietuds culturals. Entre els

ateneus que s'aniran creant durant aquest període, destaca la Societat d'Amics de la Instrucció de Mataró, fundada el 1854. Un any després va canviar el nom per passar a denominar-se Ateneu Mataroní. Era la primera entitat que es fundava a Catalunya amb el nom d'ateneu. Els seus objectius eren difondre la cultura, a través de la instrucció de les classes populars, i també la formació dels socis. Inicialment es va emmirallar en les societats científicoartístiques que havien sorgit a les últimes dècades en diverses ciutats europees, especialment franceses. Aviat, però, l'Ateneu Mataroní i la majoria dels que van anar sorgint a partir d'aquells moments es van distanciar d'aquestes fórmules culturals elitistes, ja cobertes per les poques entitats erudites catalanes, i van anar trobant fórmules de caire més popular.¹⁵ En definitiva, la implantació del model d'ateneus a Catalunya tindrà unes característiques pròpies que el faran diferent de la resta d'Europa: el seu caire de sociabilitat popular i la seva vocació pedagògica i instructora orientada a millorar la formació i l'educació de les classes més desfavorides.

La tasca d'alfabetització dels sectors populars portada a terme pels ateneus exigirà unes elevades quotes de voluntarisme, tant per part dels mestres, que al principi acostumaven a ser socis de l'entitat sense una formació específica, com per part dels estudiants, que solien robar hores de son per poder assistir a les classes quan acabaven la feina. Progressivament, però, les escoles dels ateneus es van anar professionalitzant, i també van anar ampliant la seva oferta. Encara que entre les seves prioritats hi havia la d'oferir formació als obrers adults, també es va donar una resposta a la falta de places per als infants. En aquest sentit, alguns ateneus van obrir classes d'ensenyament elemental durant el dia per als nens —menys sovint per a les nenes.¹⁶ L'objectiu, a banda d'instruir-los, també era atendre els més petits mentre els pares eren a la fàbrica. En alguns casos, feien funció únicament de guarderia, però en d'altres se seguïen programes pedagògics innovadors.

En general, els ateneus van ser més o menys sensibles al nous corrents educatius, tot fomentant la comprensió, l'anàlisi i l'experimentació directa, que es complementaven amb classes de gimnàstica o de música. Fins i tot, més tard, alguns van adoptar el mètode Montessori i altres de més revolucionaris, com el que propugnava l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia.

Les dècades dels cinquanta i dels seixanta del segle XIX són clau pel que fa a la creació d'algunes de les entitats més emblemàtiques del teixit associatiu català. En destaquen tres: el Casino Menestral Figuerenc, el Centre de Lectura de Reus i el Cercle Literari de Vic.

L'emblemàtic Casino Menestral Figuerenc (1856) és una entitat fonamental per entendre la vida associativa de Figueres i de l'Empordà.¹⁷ Ja des dels seus inicis van quedar molt clars els objectius que perseguia l'entitat: el foment de la cultura en tots els seus aspectes i l'atenció lúdica als seus associats. En l'actualitat és un dels ateneus més antics de Catalunya en ple funcionament, amb la voluntat de servei a la cultura i a l'art de la ciutat i de la comarca.

No menys emblemàtic és el Centre de Lectura de Reus, entitat de tarannà progressista, democràtic i catalanista, destinada al foment i a la difusió de la cultura en tots els seus aspectes i fonamental també per entendre la realitat associativa catalana, de la ciutat i de les comarques tarraconines.¹⁸ El Centre de Lectura de Reus va ser fundat el 1859 per un grup de joves menestrals que es reunien periòdicament al cafè de la Música per parlar de política, de temes locals i de cultura. Es va fundar amb la intenció d'ensenyar a llegir a la població treballadora i als sectors més desfavorits de la societat. En els seus orígens, el Centre de Lectura era una entitat filantròpica, amb la finalitat d'utilitzar la formació com a mitjà de regeneració social.

Tot just quan es canviava de dècada, el 1860, es fundà a Vic el Cercle Literari, una associació cultural que naixia amb un objectiu prioritari: lligar les iniciatives individuals dels escriptors vigatans amb el moviment de la Renaixença.¹⁹ Hi participaren, entre altres, Jacint Verdaguer, Jaume Collell i Martí Genís i Aguilar. El dinamisme de l'entitat fou extraordinari: estigué al darrere de la fundació d'alguns periòdics, formà una biblioteca amb més de 8.000 volums, instituí premis literaris i va celebrar diverses exposicions, a banda d'organitzar cursos de català.

Només uns pocs anys després de la fundació d'aquestes tres institucions, es creava una altra entitat esdevinguda també emblemàtica: el 1868, al Poblenou (aleshores dins el municipi de Sant Martí de Provençals), es fundava el Casino L'Aliança del Poblenou, entitat de caràcter recreatiu, cultural, social i mutualista.²⁰ En el moment de la seva constitució ho feu amb el nom de Societat L'Aliança, que va conservar fins que el 1928, després de la reobertura posterior al tancament que havia imposat el règim dictatorial de Primo de Rivera, l'entitat es reconstruí amb el nom de Casino L'Aliança del Poblenou.

A Barcelona feia temps que es volia fundar un ateneu, fins i tot es va anunciar la futura aparició de l'Ateneu Catalán al *Diario de Barcelona* l'abril del 1836. Però no va ser fins al 13 d'abril de 1872 que es va crear l'emblemàtic Ateneu Barcelonès, fruit de la fusió entre l'Ateneu Catalán (1860) i el Casino Mercantil Barcelonès (1869), que representava els sectors més dinàmics de la burgesia conservadora catalana lligats a la Renaixença.²¹ El primer president de la nova entitat fou Manuel Duran i Bas i les seves primeres seccions van ser les de ciències morals, econòmiques, físiques, agricultura, indústria, literatura i belles arts. Aquest període inicial, fins al 1895, fou el de major incidència de l'Ateneu en la vida pública i cultural catalana: va promoure importants conferències, va organitzar cursos de formació, va pagar diversos premis com ara els dels Jocs Florals, durant un temps va publicar el seu *Butlletí* i acollí destacades penyes artístiques o literàries. I, a més, va contribuir a prestigiar la llengua catalana en començar a utilitzar-la en tots els seus actes institucionals després que el 30 de novembre del 1895 el president de l'entitat, Àngel Guimerà, fes, per primera vegada, la conferència inaugural del curs en català, en una iniciativa que va generar no poca polèmica tant a dins com a fora de

l'Ateneu. La irrupció del català en la vida ateneística era la prova més fefaent que els moviments catalanistes que havien començat a sorgir al final del segle començaven a tenir el seu reflex, també, als ateneus.

Amb el pas del temps, l'Ateneu Barcelonès va anar donant forma a una important i rica biblioteca (5.900 títols l'any 1877, 13.500 el 1887, 19.000 el 1892, 50.000 el 1921, 175.000 el 1969, i el 2007 ja n'aplegava uns 300.000), fins a esdevenir una de les més importants de Catalunya —és la primera biblioteca privada del país—, amb importants col·leccions de revistes i premsa diària.²² Una altra de les entitats que es va caracteritzar per tenir una biblioteca magnífica és el Centre de Lectura de Reus. La seva biblioteca, formada amb gran esforç pels primers socis, ha esdevingut una de les principals de Catalunya, sobretot gràcies a les donacions que ha anat rebent durant tota la seva existència.²³ El creixement del nombre de volums i de subscripcions a publicacions periòdiques catalanes o estrangeres era un orgull per als ateneus, més encara tenint en compte que en aquella època les biblioteques públiques eren pràcticament inexistentes. A tall d'exemple, convé recordar que el 1870 el Centre de Lectura estava subscrit a més de setanta publicacions periòdiques. Si les aules eren un element essencial de la vida dels ateneus, les biblioteques n'eren un altre. En aquestes sales de lectura s'hi anava a llegir el diari, a consultar llibres o simplement a trobar-se amb altres ateneïstes.

Tota aquesta vitalitat associativa tan característica dels anys centrals del segle XIX posa de manifest que la societat catalana de la Restauració tindrà en els ateneus un dels vehicles mitjançant els quals es van vertebrar i es van difondre la cultura i la política. I no solament això: des que, a mitjan segle, van aparèixer els primers ateneus a Catalunya, la seva història ha estat lligada als principals moviments sociopolítics que ha viscut el Principat. I malgrat que van néixer en un context de molta repressió, que limitava molt la seva acció política explícita, aquestes entitats van atreure persones de totes les tendències —especialment les progressistes— que sempre que van poder les van fer servir de plataformes per a la seva acció propagandística.²⁴ Van ser molts els intel·lectuals que van tenir responsabilitats directives en un ateneu, sense tenir en compte els que hi van col·laborar només puntualment, a través de conferències o cursos. Manel Milà i Fontanals, Lluís Domènech i Montaner, Narcís Oller o Àngel Guimerà, entre molts d'altres, van ser ateneïstes notables. Alguns d'ells, gràcies a la seva trajectòria ateneística, van fer posteriorment el salt a la política.

Els anarquistes, tot i la fèrria persecució a la qual es van veure sotmesos al llarg del segle XIX, van saber aprofitar els moments de relativa tolerància per crear els seus propis ateneus, com l'Ateneu Racionalista de Sants (1914). A l'altre extrem de la balança trobem l'Ateneu Democràtic Regionalista del Poble Nou, que es va crear el 1902 sota el paraigua de la conservadora Lliga Regionalista.

I, entremig, entitats de tots els partits i tendències. Fins i tot els carlins s'hi van apuntar, amb la creació de l'Ateneu

Tradicionalista de Barcelona (1912). Les organitzacions no polítiques, com els maçons, també van fundar els seus ateneus i intentaven propagar els seus ideals, i encara que no donaven a conèixer obertament la seva filiació, és fàcil d'identificar en alguns casos, com el del Casino Menestral Figuerenc, que tenia com a logotip dues mans que representaven l'amistat, un clar símbol maçònic. I tampoc no hi van faltar els intents de l'Església de controlar espais populars que habitualment eren laics, quan no obertament anticlericals. En alguns casos, les entitats que van crear es deien ateneus, però sovint també van adoptar altres noms, com cercle catòlic, parroquial o centre moral.

EL MÓN ASSOCIATIU DURANT L'ÚLTIM TERÇ DEL SEGLE XIX

En condicions normals, l'associacionisme s'expandeix en el procés d'implantació de les relacions socials capitalistes i de la industrialització i la urbanització creixents. Tanmateix, en estats com l'espanyol, segueix un procés irregular, a batzegades, ja que es pateixen greus restriccions de les llibertats col·lectives. El dret d'associació a Espanya no és reconegut fins a la Constitució de 1869 (articles 17-19) i tindrà una curta durada (1869-1873).²⁵ Malgrat aquests impediments, l'associacionisme quallarà amb força a Catalunya, «d'acord amb una societat amb tradició comunitària i associativa, des de l'època medieval, i reforçat per institucions polítiques —l'Estat català medieval, Diputació del General— i l'empenta de la modernització de la societat catalana als segles XIX i XX».²⁶

El moviment associatiu a Espanya i a Catalunya té un punt d'inflexió amb la promulgació de la Llei d'associacions el 30 de juny de 1887, que, tot i ser de vigència discontinua i estar temporalment suspesa, es mantindrà fins a la fi de la Guerra Civil espanyola. En el seu article primer, deia: «El derecho de asociación que reconoce el artículo 13 de la Constitución podrá ejercitarse libremente conforme a lo que se preceptúa en esta Ley. En su consecuencia, quedan sometidas a las disposiciones de la misma las asociaciones para fines religiosos, políticos, científicos, artísticos, benéficos y de recreo, o cualesquiera otros lícitos, que no tengan por único y exclusivo objeto el lucro o la ganancia. Se regulan también por esta Ley los gremios, las sociedades de socorros mutuos, de previsión de patrono y las cooperativas de producción, de crédito o de consumo.»²⁷

La Llei d'associacions atorgava un nou impuls i diversificació al moviment associatiu: apareixen amb força orfeons, corals, associacions esportives, excursionistes, de dones, de joves... En els darrers trenta anys del segle XIX es van fundar a Catalunya més d'una vintena d'ateneus, xifra que augmentarà sensiblement en el decurs dels anys següents: fins a la Gran Guerra (1914) es crearan una quarantena d'ateneus més i fins a la Guerra Civil (1936), seixanta més.

Menció especial mereixen les entitats excursionistes,

que han jugat un paper clau en l'àmbit de la cultura popular catalana. L'excursionisme del segle XIX va impulsar la recollida del folklore que ha donat vida a la gran florida d'orfeons i d'esbarts dansaires sorgida posteriorment arreu de Catalunya. L'excursionisme va servir també per a democratitzar l'activitat cultural i per a incentivar la recerca i el coneixement sobre cultura popular. Les primeres entitats excursionistes van dedicar bona part de les seves activitats a la descoberta del país, a la recopilació de cançons, de contalles populars i de tradicions. I, òbviament, si parlem d'entitats excursionistes ens hem de referir al Centre Excursionista de Catalunya (1876), que es creava «amb el fi d'investigar tot quant mereixi la preferent atenció sota els conceptes científic, literari i artístic, en la nostra benvolguda terra».²⁸ L'entitat naixia amb el nom d'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. El 1878 se n'escindí l'Associació d'Excursions Catalana, però el 1891 els presidents de les dues associacions, Francesc Ubach (Associació Catalanista d'Excursions Científiques) i Francesc Maspons (Associació d'Excursions Catalana), acordaren la fusió en una sola entitat —que adoptà el nom actual— fent constar que el Centre Excursionista de Catalunya era continuador de l'associació creada el 1876.

Entre finals del segle XIX i els primers anys del XX, doncs, i a redós de la Llei d'associacions, es generalitzen els espais d'oci (casinos, orfeons, liceus i institucions culturals). En el capítol dels orfeons podem destacar, per exemple, l'Orfeo Gracienc, fundat l'any 1904 pel mestre Joan Balcells. Pel que fa als casinos, caldria destacar el Casino de Manresa, fundat el 1892 i que es convertirà en el centre social de la burgesia de la ciutat. Un any després, el 1893, s'inaugurava un altre casino que estava cridat a tenir un paper central en la vida associativa i cultural ceretana, el Casino Ceretà de Puigcerdà.

La riquesa cultural de la societat catalana, la feble intervenció dels poders públics en el camp cultural i la fragmentació social que es vivia en els pobles i ciutats van fer que, afavorides per les possibilitats que oferia la llei, es constituïssin un conjunt d'entitats culturals arreu del territori. Unes entitats amb un potencial important pel que fa al seu pes social, el nombre de persones associades i el volum d'activitat cultural, educativa, esportiva i lúdica que portaven a terme.²⁹

Els ateneus catalans, a diferència dels francesos, inspirats per les idees revolucionàries del 1789, o dels de la resta de l'Estat espanyol, configurats com a cercles d'il·lustrats, no es van concentrar només en la difusió de l'alta cultura, sinó que van promoure la cultura popular, en la seva vessant social, esportiva o lúdica.

D'altra banda, la polarització social i l'efervescència política i cultural que es va viure a finals del segle XIX en molts pobles i ciutats catalanes comportaren que hi hagués diferents tipus d'associacions culturals. Aquestes entitats eren impulsades per sectors ben diferenciats de la societat catalana. D'una banda, hi havia els ateneus, entitats vinculades als treballadors, menestrals, petits campe-

rols o artesans que responien a la voluntat de foment de la cultura catalana i de les idees de progrés social.³⁰ D'una altra banda, ens trobem amb els casinos, que normalment estaven vinculats a les famílies terratinents, empresaris industrials i altres sectors benestants de la societat.³¹

En qualsevol cas, i diferències socials a banda, aquestes entitats eren institucions molt presents en la dinàmica ciutadana, participaven sovint en la política local i oferien un conjunt molt divers d'activitats a les persones que en formaven part —que podien ser sessions de teatre, concerts, balls, cinema o cant coral—, tot i que també eren espais de trobada, relació i intercanvi.³² Segons el cas, també s'hi feien cursos de preparació social, laboral i cultural o cicles de conferències polítiques, socials o religioses, amb la qual cosa contribuïen a una tasca social i pedagògica. La idea també era allunyar les classes populars de les tavernes, considerades origen de molts mals socials. De fet, l'oferta de lleure «sa» era un dels àmbits importants d'aquestes entitats i un dels seus grans reclams.

ELS ATENEUS OBRERS

A partir de la segona meitat del segle XIX, es produirà a Catalunya un fenomen que estarà molt lligat a l'aparició i l'evolució de bona part dels ateneus populars: la consolidació d'una cultura obrera i popular que, durant un temps, haurà de conviure amb les institucions creades a partir dels interessos de la burgesia i que, progressivament, buscarà el seu espai en el panorama ateneístic i associatiu català. Buscarà i, finalment, trobarà aquest espai de la mà dels ateneus populars. D'aquesta manera, els ateneus i les associacions populars es convertiran en refugi per a les veus més contestatàries socialment i en un mecanisme d'enllaç dels activistes culturals i els intel·lectuals amb el poble. Gràcies a aquesta xarxa d'ateneus populars, la classe obrera catalana podrà ser alfabetitzada.

Per al conjunt de les forces progressistes, els ateneus eren la resposta a l'exigència de democratitzar el saber i la cultura, atès el convenciment que l'educació i la formació de les classes subalternes els permetrien sortir de la seva secular misèria. Cada cop amb més insistència, el poble reclama el seu protagonisme. La cultura no pot ser cosa d'elits, s'imposa la seva reconversió i extensió: «Gosaria dir que l'experiència dels ateneus és estimulante, en primer lloc, perquè posa de manifest, en general, una cultura entesa, no com a palanca de promoció individual i escalament, sinó sobretot com a projecte d'emancipació col·lectiva ("l'emancipació dels treballadors ha de ser obra d'ells mateixos..."). I, en segon lloc, pel fet de la seva mateixa espontaneïtat i organització des de baix».³³

Entre les principals entitats populars, destaca l'Ateneu Català de la Classe Obrera, fundat a l'antic convent de Sant Felip Neri a Barcelona l'any 1861 amb un propòsit ben clar: servir culturalment els obrers. Fins al 1868 fou dominat pels liberals progressistes, però a partir de la Revolució de Setembre d'aquell any hi predominaren els ba-

kuninistes com Rafael Farga i Pellicer, Jaume Balasch o Josep Lluas i Pujals. Estigué en funcionament fins al 1874, en què va ser clausurat arran del cop d'estat del general Manuel Pavía.³⁴ Fins al seu tancament, s'hi va desenvolupar un sistema educatiu de gran repercussió en els ateneus posteriors, gràcies a pedagogs com Ot Fonoll i Esteve Paluzie.

Aquest model d'institució va trobar arrelament en altres punts de la geografia catalana. D'aquells mateixos anys data la creació de l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1863), amb un objectiu primordial: fomentar la instrucció dels obrers.³⁵ El mateix any es fundava l'Ateneu Tarraconense de la Classe Obrera, embrió del futur Ateneu de Tarragona.³⁶ Del mateix període són, també, el Foment Martinenc (1877), l'Ateneu Lliure de Terrassa (1879), l'Ateneu Obrer Manresà (1887) o l'Ateneu Obrer de Sant Martí de Provençals. Totes aquestes entitats, caracteritzades per tenir una vida social molt activa, realitzaven una tasca educativa —i també benèfica— fonamental, fins i tot de formació professional entre els membres de la classe treballadora. El successor a Barcelona del pioner Ateneu Català de la Classe Obrera serà l'Ateneu Obrer de Barcelona, en funcionament des del 1882 i que va agrupar diverses societats de treballadors com la Societat de Teixidors de Seda o Les Tres Classes de Vapor, els membres de les quals hi podien enviar, de franc, els seus fills a l'escola.

El punt d'inflexió de tot aquest moviment tindrà lloc coincidint amb la vaga general a Barcelona del 1902, que desferma en els obrers la necessitat de crear institucions educatives pròpies. En general, a partir d'ara les societats obreres es convertiran en centres de formació molt influenciats per l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia i per determinats corrents pedagògics laics.³⁷ La resposta més immediata a la vaga de 1902 serà la fundació, el 1903, de l'Ateneu Enciclopèdic Popular —promogut per Josep Tubau, Eladi Gardó i un jove Francesc Layret—, que va ser l'alternativa proletària a l'Ateneu Barcelonès.³⁸ Els seus fundadors pretenien l'assoliment de l'emancipació obrera i defugien qualsevol tipus de filiació política o ideològica. L'Ateneu aplegava l'esquerra democràtica i laica, amb socis com Salvador Seguí, Lluís Companys, Joan Amades o Joan Salvat-Papasseit. En el seu millor moment va arribar a tenir 25.000 associats.

En començar el segle XX, es produirà una florida d'ateneus populars, sobretot al Penedès, al Maresme i al Garraf, i a quasi tots els barris de Barcelona. Una de les fites clau en tot aquest procés d'eclosió d'ateneus populars va ser la creació, l'any 1903, del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI) a la Rambla de Santa Mònica, que patrocinava les Escoles Mercantils Catalanes, on s'impartien classes de comptabilitat, idiomes i taquigrafia.³⁹ L'entitat va ser fundada per un grup de dependents de comerç i d'oficines (els anomenats despectivament «saltataulells») de tendència política catalanista i va ser inscrita com a «obrer» per tal d'evitar pagar impostos. Segons els estatuts, la seva finalitat era

constituir una «nova força que, al costat de les altres que en el nostre país existeixen, lluiti amb fe i ardor per la santa causa de les reivindicacions catalanes», mitjançant la «propaganda de les doctrines autonomistes, exercitada tan amplament com les lleis i les nostres forces ens permetin», i alhora difondre «la instrucció i la cultura entre la dependència mercantil i industrial», com a mitjà per aconseguir «el millorament moral i material de què tan necessitada està la nostra classe».⁴⁰

L'eclosió d'aquest tipus d'entitats fou de tal magnitud que fins i tot es qüestionà la qualitat de la seva oferta educativa, la qual cosa va provocar la creació el 1905 de la Federació d'Ateneus Obrers, que va organitzar els congressos del 1911 a Reus i del 1912 a Vilanova i la Geltrú. Aquests dos congressos es van convocar per tal d'assolir la tan anhelada acció unitària de tots els ateneus catalans. Malauradament, però, les dues trobades van ser infructuoses, atès que les disputes ideològiques i els conflictes socials van acabar amb l'intent d'agrupar les més de 138 entitats que hi havien participat.

EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX: ANYS D'ESPLENDOR ASSOCIATIVA

Mentre Europa estava vivint els horrors de la Gran Guerra (1914-1918), a Catalunya van sorgir tota mena d'entitats, des de societats recreatives i esportives a clubs esperantistes o folkloristes, que van ajudar a consolidar el mite de l'associacionisme català. Un cas especial va ser l'Ateneu Empordanès de Barcelona, nascut el 1916 a la seu del Foment del Treball Nacional de Barcelona.⁴¹ Segons es recollia a l'article primer dels seus estatuts: «L'«Ateneu Empordanès» és una Societat que té per objecte conservar, millorar i expandir l'esperit i manera d'ésser de la gent que naix, creix o forma part de la regió Empordanesa, defensar els interessos d'aquesta en tots els ordres —rebutjant tota tendència oberta o amagada que pugui perjudicar-la— i treballar per la seva glorificació.»⁴² En el seu local s'hi van celebrar assemblees de la Unió Catalanista, del Futbol Club Barcelona o del Sindicat de Metges, i va estar obert fins al final de la Guerra Civil, en què va ser confiscat per Falange Española.

Un cop superat el parèntesi de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1931), etapa durant la qual el món associatiu català va haver de fer front a les prohibicions i persecucions que van afectar moltes de les entitats que formaven part del teixit associatiu català, s'entrava en un nou període històric, el de la Segona República (1931-1936), que va esdevenir una de les etapes més florents de l'activitat associativa a Catalunya. Els casinos, els ateneus i totes les associacions lúdiques i recreatives reprengueren amb eufòria i força les seves activitats. Durant aquells anys, a més, es produirà l'esclat de dues societats polaritzades, una tendència que es visualitza amb la divisió dels vilatans en la pertinença a una entitat o una altra. Entre el 1931 i el 1936, el creixement de la xifra d'entitats converteix Cata-

luna en motor de la modernització associativa respecte a la resta d'Espanya. Amb una població de dos milions d'habitants, a Catalunya s'arriben a registrar 30.000 associacions. Aquest factor es tradueix en una progressiva alfabetització a través del moviment associatiu, esdevingut, a més, plataforma de difusió del catalanisme polític. Un enfortiment de la cultura que es veurà fortament colpejat amb la repressió franquista.

El moment de màxima esplendor dels ateneus a Catalunya coincidirà, doncs, amb l'etapa de la Segona República. En aquells moments, a Catalunya n'hi havia uns 200. Un dels més populars era l'Ateneu Polytechnicum del carrer de Sant Pere més Alt de Barcelona, que allotjava l'Associació Obrera de Concerts que dirigia Pau Casals. El Polytechnicum havia estat fundat l'any 1924 per alguns dels professors destituïts de l'Escola Industrial de Barcelona durant la dictadura de Primo de Rivera, que va ser el primer repressor del moviment associatiu, obsessionat com estava a frenar la seva influència democràtica i catalanista sobre les classes populars.⁴³ Els enginyers Josep Serrat i Bonastre, Rafael Campalans i Estanislau Ruiz Ponsetí, entre d'altres, figuraren en la direcció docent del Polytechnicum. Durant alguns cursos donà acolliment als Estudis Universitaris Catalans, amb les classes de Pompeu Fabra, Francesc Martorell o Jordi Rubió i Balaguer. Organitzava, a més, cursos i conferències d'interès general i de caràcter gratuït.

Coincidint amb la crisi final de la dictadura de Primo de Rivera i l'inici del nou règim republicà, obrien les seves portes a Barcelona l'Agrupació Cultural Faros del carrer de Sant Gil (1930), la Federació Obrera Cultural (1931) i l'Ateneu Llibertari del Clot, que allotjava l'Escola Natura, dirigida per Joan Puig Elias. També s'inaugurava l'Ateneu Popular del Poblenou i la Institució Cultural Pedagogium del carrer de Balmes, coneguda sobretot per les conferències que organitzava. Durant aquest període també van iniciar les activitats l'Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet de Llobregat (1932), l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant de Sants, obert l'any 1933 i confiscat posteriorment per les falangistes de la Sección Femenina, i l'Ateneu Popular de Gràcia (1934).

Aquesta vitalitat del món ateneístic i la florida de noves entitats durant l'etapa republicana ens permeten afirmar que en el context anterior al període franquista es desenvolupen a Catalunya moltes de les bases dels plantejaments del teixit associatiu que ha arribat fins als nostres dies.

L'ateneisme femení va ser la novetat dels anys de la Segona República, juntament amb la concessió del dret de vot a les dones. Ja el 1928 s'havia creat el Club Femení d'Esports, que tingué una activitat cultural notable.⁴⁴ El 1931 apareixia a Barcelona el Lyceum Club, que responia a un model anglès de 1904, copiat a Madrid el 1926. La primera presidenta del Lyceum Club fou l'escriptora Aurora Bertrana.

GUERRA CIVIL I FRANQUISME: REPRESSIÓ I DESMEMBRAMENT DEL MÓN ASSOCIATIU

Tota aquesta vitalitat es va veure frenada de cop amb l'ocupació franquista que va seguir la Guerra Civil espanyola. La tarda del 26 de gener del 1939, poc després de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, es va fer una gran foguera a la Rambla amb els llibres i els arxius de l'Ateneu Enciclopèdic Popular.⁴⁵ A comarques, el franquisme es va mostrar igualment implacable amb el teixit associatiu. Així, per exemple, el Centre de Lectura de Reus fou tancat en finalitzar la guerra i ocupat per la Confederación Nacional de Sindicatos i pels arxius de la Falange. Quan van marxar, perquè l'edifici havia estat bombardejat durant la guerra i tenia problemes d'habitabilitat, l'Ajuntament franquista intentà confiscar la seu i la biblioteca sense aconseguir-ho, tot i que, cap al 1943, va obrir en aquell local una biblioteca popular amb fons de la biblioteca del Centre i imposant una quota als lectors com la que havien pagat els socis de l'entitat abans de la guerra. El 1948 es va tornar a obrir després de moltes gestions per part d'antics socis, sota l'alcaldia de Pere Miralles, que va fer diverses gestions oficials com a «Jefe Local del Movimiento».⁴⁶

El període franquista fou especialment violent amb les llibertats associatives: les entitats contràries al règim van ser controlades i il·legalitzades i perderen material immoble i locals, que foren espoliats. La repressió franquista afectà extraordinàriament l'associacionisme català fins a deixar-lo, pràcticament, en perill de desaparició.⁴⁷ Moltes entitats van desaparèixer a causa de la dictadura franquista, que va reprimir totes les expressions d'organització obrera i popular, entre les quals hi havia una part important dels ateneus. Les requisicions, la repressió contra els dirigents o senzillament els tancaments van acabar amb moltes d'aquestes organitzacions.

La repressió política exercida per l'Estat va esquarterar l'associacionisme català a través de la nova Llei d'associacions. Aquesta llei, del 24 de desembre de 1964, era molt clara en els seus termes. Així, en el seu article primer deia:

Libertad de Asociación. Uno. La libertad de asociación reconocida en el párrafo primero del artículo dieciséis del Fuero de los Españoles se ejercerá de acuerdo con lo establecido en la presente Ley, para fines lícitos y determinados.

Dos. Se entienden determinados los fines de la asociación cuando no exista duda respecto a las actividades que, efectivamente, se propone desarrollar, según se deduzca de los estatutos y de las cláusulas del acta fundacional.

Tres. Se entiende por fines ilícitos los contrarios a los Principios Fundamentales del Movimiento y demás Leyes fundamentales, los sancionados por las leyes penales, los que atenten contra la moral, el orden público y cualesquiera otros que impliquen un peligro para la unidad política y social de España.⁴⁸

Segons aquesta llei, ja no calia dependre del Movimiento Nacional per agrupar-se de forma lícita. Convé recordar que ens trobem en el període tecnocràtic del franquisme, que tenia com una de les seves característiques principals intentar consolidar l'estructura econòmica espanyola, la qual cosa implicava una mínima liberalització dels comportaments socials.⁴⁹ Al costat d'aquesta estructura legal, en sorgien d'altres de més o menys tolerades o clandestines que, d'una manera incipient, tractaven de trencar l'estret marc juridicopolític del franquisme.

Tot i aquesta limitada permissivitat, la Llei d'associacions prohibia la reunió de més de tres persones sense la preceptiva autorització, possibilitava l'escorcoll de les seues socials de les entitats i obligava que les actes de les reunions de les juntes directives fossin lliurades a la secció corresponent dels governs civils, que tenien la potestat d'autoritzar els actes programats i de decidir sobre els components de les juntes directives, vetant tots aquells que no eren considerats addictes al règim. Aquesta llei va ser vigent fins que l'arribada de la democràcia la derogà, en ser aprovada la Constitució de 1978.

Tot i la duresa del règim contra el món associatiu català, al costat de la lluita contra la dictadura va intentar resistir un teixit associatiu que, si bé en un primer moment quedà sota el control de l'aparell repressiu franquista, aviat va reprendre la seva activitat assumint des del pragmatisme les limitacions imposades pel nou règim polític. No podem oblidar que, a més del paper dels activistes culturals de la postguerra, hi havia tota una xarxa d'associacions culturals que van maldar per sobreviure durant la dictadura. Les dictadures —aquí incloem, també, la de Primo de Rivera— varen frenar la força renovadora del món associatiu català, però ni Primo de Rivera ni Franco no pogueren impedir l'aparició de noves associacions, algunes com en un procés d'autoregeneració per cobrir el buit de les que desapareixien, víctimes de persecucions i prohibicions.

Existeixen diversos exemples per explicar aquesta actitud pragmàtica i adaptativa envers la nova realitat política. Així, la vida parroquial, en ser l'Església un dels pilars de la nova etapa, va ser en principi el paraigua de molta activitat qualificada de cultural i religiosa. Destaquen, en aquest sentit, les representacions en llengua catalana dels Pastorets nadalencs o les de la Passió, que en algunes localitats es representava per Setmana Santa. No es pot oblidar, tampoc, el teatre d'aficionats, al qual devem que els autors clàssics catalans no fossin oblidats del tot durant la llarga etapa franquista.

Malgrat que la dictadura franquista, doncs, va ser un cop molt fort per al món ateneístic i associatiu en general, el teixit i l'activitat associativa no es desmembraren del tot i fins van sobreviure algunes entitats que escapaven de l'etiqueta catalanista, malgrat viure amb el cap cot. A partir de mitjan dècada dels cinquanta i durant els seixanta, són precisament les activitats amables les que, de mica en mica, revifaran el moviment associatiu a Catalunya. Tanmateix, caldrà esperar fins a la dècada dels setanta perquè acabi de reeixir del tot.

Si el franquisme va ser menys dur va ser, en part, gràcies a la tossuda activitat del món associatiu durant els anys més foscos del règim. Les tertúlies dels cafès dels ateneus es van convertir en fòrums de debats vius i intensos; les representacions de teatre en català que, per la seva gran implantació popular, la dictadura no va tenir més remei que tolerar des de molt aviat, també van jugar un paper clau; també el van jugar la gent dels esbarts, entestada a conservar les danses tradicionals tot fomentant la retrobada del folklore català, i les biblioteques o les sales d'escaics de tantes associacions, on es recobrava —sota la capa de la clandestinitat— l'ensenyament de la llengua catalana. Després de l'ensulsiada de 1936-1939, l'associacionisme va ser l'única manera que va tenir molta gent de referir-se davant l'opressió del règim franquista.

LA TRANSICIÓ: ELS NOUS REPTES DEL MÓN ASSOCIATIU DAVANT LA RECUPERACIÓ DE LA DEMOCRÀCIA

Fins després de la mort del general Franco, el novembre de 1975, no es va poder articular novament una xarxa d'ateneus populars, que va tenir la màxima expressió en la refundació de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i de l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant el 1977. O en la creació el 1978 de La Farinera del Clot i de La Flor de Maig al Poblenou (aquest darrer adoptava el nom d'una famosa cooperativa en funcionament fins als primers anys de la postguerra).

D'aquells nous ateneus nascuts de reivindicacions veïnals, en destaca l'Ateneu Popular de Nou Barris (1977), centre sociocultural públic que funciona segons el model de gestió comunitària i que va establir la seva seu en una planta asfàltica que es va construir entre els barris de Roquetes i Trinitat Nova. Recuperant la idea de la cultura, la intervenció i la vinculació amb el territori, l'Ateneu aposta decididament per ser un projecte que contribueixi a la transformació social.⁵⁰

Uns altres exemples d'entitats nascudes en el primer postfranquisme, fruit de les reivindicacions populars, són els ateneus llibertaris, que van entroncar amb moviments com el punk o l'ocupa i es van transformar en centres socials d'ideologia àcrata o independentista.

En definitiva, entre el 1976 i el 1979, Catalunya va recuperar l'efervescència associativa amb l'aparició de nous centres culturals, fins al punt de comptar fins a 3.000 associacions de nova fornada. Tot aquest entramat de centres i associacions tindrà una importància «política» fonamental durant l'etapa inicial de la Transició, en uns moments en què els diferents partits o encara no han estat legalitzats o estan en procés de ser-ho. Dit d'una altra manera, les associacions han d'assumir un rol «polític» en substitució d'uns partits que encara no han recuperat totes les seves funcions i que, per tant, encara no estan en disposició de comandar plenament el procés de canvi. Així les coses, seran les associacions les encarregades, en

part, de programar el debat polític. Era una manera de fer política des de la neutralitat democràtica.

En aquest lent camí de recuperació de la democràcia, doncs, el món associatiu s'havia de plantejar el seu paper i havia de treballar per potenciar la seva col·laboració amb les noves institucions democràtiques. I tot plegat s'havia de fer sense caure en el perill de la institucionalització, en el sentit que la participació en projectes comuns amb els poders públics podia implicar la dissolució de l'associació dins l'aparell estatal o l'assumpció d'un paper «institucional» que no li pertocaria, malgrat que semblava lògic que el nou projecte associatiu tenia uns evidents punts de connexió amb l'activitat institucional.

I diem nou perquè sembla evident que, inserides en el procés de transformació política del franquisme cap a la democràcia, apareixen a Catalunya unes noves formes associatives que serviran de punt de referència per al desenvolupament d'associacions posteriors, ja en plena etapa democràtica, durant la dècada dels vuitanta.

Un altre dels problemes als quals ha de fer front el món associatiu, arribada la democràcia, als anys vuitanta, és que un nombre important de les entitats hi arriben molt desgastades, afeblides econòmicament, no prou reconegudes socialment i amb dificultats d'adaptació amb relació a les necessitats i demandes de la nova societat catalana.

No obstant això, en general, les associacions havien vist arribar la democràcia amb un poder social gens menyspreable, un poder que es fonamentava en unes estructures i uns equipaments d'ús públic que eren del tot insòlits en comparació amb els de la resta de les comunitats de l'Estat, a excepció feta de la resta dels Països Catalans, on s'havia produït un fenomen de resistència paral·lel al català.

En iniciar-se la dècada dels vuitanta, l'Administració pública va posar en marxa un seguit de plataformes per revitalitzar el teixit associatiu. Destaca, en aquest sentit, la creació, el 1981, del Servei de Promoció Cultural de la Generalitat. Una altra fita fonamental per a tot el món ateneístic, esdevinguda a començaments d'aquesta dècada, va ser la fundació de la Federació d'Ateneus de Catalunya (FAC), nascuda arran del Tercer Congrés d'Ateneus, celebrat al Centre de Lectura de Reus l'any 1983, convocat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a través del seu Servei de Promoció Cultural.⁵¹ D'ençà la seva fundació, la FAC treballa per potenciar, facilitar i millorar la tasca de les diferents entitats socioculturals d'arreu de Catalunya. Paral·lelament, fa de pont entre les entitats i les administracions i programa activitats de caire formatiu i lúdic per reforçar el treball en xarxa de totes les associacions culturals d'arreu del país.

Tot i l'existència de la Federació d'Ateneus de Catalunya, menys de la meitat (172) dels 400 ateneus que segueixen funcionant avui en dia hi estan afiliats, la qual cosa posa en relleu la gran varietat de projectes i d'iniciatives que conformen el fenomen encara viu dels ateneus catalans. Uns ateneus que han estat actors clau en la transformació de la societat catalana dels darrers 150 anys.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Jesús MESTRE (dir). *Diccionari d'història de Catalunya*. Edicions 62, Barcelona 1992, p. 74.
- [2] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *L'Ateneu Enciclopèdic Popular*. La Magrana, Barcelona 1978, p. 39.
- [3] <http://www.ateneus.cat/la-federacio/historia-dels-ateneus/>
- [4] Un assaig de definició de les diverses formes que adquireix la sociabilitat formal a Catalunya (ateneus, casinos, societats, centres, cercles, casals, fomentos) a Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus. Cultura i llibertat. Associacionisme a la Catalunya contemporània*. Federació d'Ateneus de Catalunya, Barcelona 2015, p. 20. Totes aquestes figures associatives han configurat, i configuren, la majoria del gresol associatiu cultural, instructiu i recreatiu català.
- [5] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 18.
- [6] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 13.
- [7] Jaume SOBREQÜÉS. «Moviment associatiu i impuls democràtic». A: *Debats al territori: el moviment associatiu català a debat*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004, p. 9.
- [8] Pere SOLÀ. *Història de l'associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques barcelonines*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, p. 5.
- [9] Amàlia BOSCH. *Els ateneus de Catalunya (1854-1990)*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 1991, p. 148.
- [10] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement dels Ateneus». *Sàpiens*, núm. 97 (novembre 2010), p. 74. Per a una definició de «societat civil», vegeu Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 14-15.
- [11] El primer organisme de caràcter federatiu impulsat per Clavé amb la voluntat d'aglutinar esforços i materialitzar la direcció dels nombrosos cors dispersos per tot el territori fou l'Asociación Euterpe, creada el 1860. Jaume CARBONELL. *La societat coral Euterpe*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 2008; Jaume CARBONELL. *Josep Anselm Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya (1850-1874)*. Galerada, Cabrera de Mar 2000. Vegeu també <http://www.josepanselmclave.cat/index.php/home/breu-historia>
- [12] Víctor OLMOS. *Ágora de la libertad. Historia del Ateneo de Madrid (1820-1923)*. Vol. I. La Esfera de los Libros, Madrid 2015.
- [13] Vegeu <http://www.casinodevic.cat/>
- [14] Al voltant de la Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga i dels Lluïsos de Gràcia, vegeu http://lluissosdegracia.cat/apartats/lluissos.php?apartat=1&secio=300#.V3uEc_mLS1s Un breu recorregut per la història dels Lluïsos d'Horta a <http://lluissoshorta.cat/lluissosdhorta/historia>
- [15] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement...», *op. cit.*, p. 68.
- [16] Convé recordar que, durant les primeres dècades d'existència dels ateneus, les dones només hi podien anar en

qualitat de familiars acompanyants en els actes oberts, com els balls o les obres de teatre. A poc a poc, es van anar obrint pas, gràcies a la creació d'algunes comissions femenines, però els homes es van resistir a cedir-los espais i protagonisme.

- [17] Albert TESTART. *El Casino Menestral Figuerenc, 1939-1979: un estudi de sociabilitat sota el franquisme*. Ajuntament de Figueres i Diputació de Girona, Figueres 2010; Joaquim GIRONELLA. «El Casino Menestral, fita lluminosa en la vida figuerenca». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 3 (1962), p. 102-108; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/view/116625/168797> Vegeu també <http://www.casinomenestral.cat/>
- [18] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus. Una institució ciutadana*. Edicions 62, Barcelona 1977. Vegeu també <http://www.centrelectura.cat/cdlweb/>
- [19] David CAO. *Societat i sociabilitat. El Cercle Literari i els inicis de l'associacionisme recreatiu, cultural i polític a Vic (1848-1902)*. Afers, Catarroja 2015. Vegeu també David CAO. «El Cercle Literari de Vic (1860-1902). Un espai de sociabilitat cultural a mig camí de la marina i la muntanya catalanes». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 11 (gener 2008), p. 77-90; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/Cercles/article/view/191262/263045>
- [20] <http://www.casinoalianca.cat/>
- [21] Vegeu Mercedes CARRIÓN. *Historia del Ateneo Barcelonés (1872-1936)*. Université de Paris IV, París 1972; Jordi CASASSAS. *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*. La Magrana i Institut Municipal d'Història, Barcelona 1986; Jordi CASASSAS (dir.). *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural*. RBA, La Magrana i Diputació de Barcelona, Barcelona 2006; Daniel VENTEO. «Una història del Ateneu Barcelonès». *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*, núm. 66 (tardor de 2006), p. 34-55; disponible a http://www.publicacions.bcn.es/b_mm/ebmm66/34-55.pdf. Vegeu també <http://www.ateneubcn.org/>
- [22] Vegeu Manuel PÉREZ NESPEREIRA. *La recepció del pensament i la cultura europeus a la Catalunya de la Restauració: l'Ateneu Barcelonès i la seva biblioteca com a vehicles de recepció, assumpció i difusió*. Afers, Catarroja 2005. Vegeu també Jordi CASASSAS i Manuel PÉREZ NESPEREIRA. «La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès». A: Víctor OLIVA i Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres. 6 biblioteques singulars a la Catalunya contemporània*. Organisme Autònom de Patrimoni Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú 2011, p. 42-67.
- [23] Xavier FERRÉ. «La Biblioteca del Centre de Lectura de Reus (1859-1918)». A: Víctor OLIVA i Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres...*, op. cit., p. 18-41.
- [24] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement...», op. cit., p. 69.
- [25] http://www.congreso.es/docu/constituciones/1869/1869_cd.pdf
- [26] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, op. cit., p. 16.
- [27] <http://www.ub.edu/ciudadania/hipertexto/evolucion/textos/reunion/1887.htm> La Constitució a la qual es refereix aquesta llei és la de 1876; disponible a http://www.congreso.es/docu/constituciones/1876/1876_cd.pdf
- [28] <http://www.cec.cat/>; vegeu també Agustí JOLIS (coord.). *Centre Excursionista de Catalunya: 120 anys d'història (1876-1996)*. Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona 1996.
- [29] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 32.
- [30] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 34.
- [31] Els casinos van arribar a Catalunya al segle XIX. Tot i el seu origen elitista, al llarg d'aquest segle el model del casino es fa extensiu a les classes mitjanes, artesans i menestrals, professionals i treballadors. En molts casos, més enllà del nom, és difícil d'establir unes diferències clares entre el casino i l'ateneu, tot i que el terme «casino» sembla donar prioritat a l'aspecte lúdic sobre el de divulgació del coneixement.
- [32] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 35.
- [33] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit., p. 194.
- [34] Manel VICENTE. «L'Ateneu Català de la Classe Obrera i la seva escola (1862-1874)». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 2 (1995), p. 169-174; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/EducacioHistoria/article/view/236034/318297>
- [35] Salvador RIBA. *L'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1868-1939)*. Ateneu Igualadí, Igualada 1988. Vegeu també <http://www.ateneuigualadi.cat/entitat/historia/>
- [36] Al voltant de l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera, vegeu Adelina MANUEL. «Els professors de l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera (1863-1936)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 8-9 (1990-1991), p. 93-97; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/EducacioCultura/article/view/70290/86488>
- [37] Juan AVILÉS. *Francisco Ferrer y Guardia. Pedagogo, anarquista y mártir*. Marcial Pons, Madrid 2006; Pere SOLÀ. *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Curial, Barcelona 1978.
- [38] Ferran AISA. *Una història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular (1902-1999)*. Virus, Barcelona 2000. Vegeu també Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit. Es pot consultar també <http://www.ateneuenciclopedicpopular.org/>
- [39] Manuel LLADONOSA. *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1988. Més informació a <http://www.cadci.net/historia.php>
- [40] *La Veu de Catalunya*, 14 de maig de 1903, p. 4.
- [41] Vegeu Marta GALLART. «Un tros d'Empordà al cor de Barcelona». *Revista de Girona*, núm. 295 (2016), p. 54-57; disponible a http://www.revistadegirona.cat/recursos/2016/0295_054.pdf. Vegeu també Marià BAIG i Josep PLAYÀ. «Empordanesos a Barcelona: crònica del Centre Empordanès Gracienc (1884), del Centre Empordanès de Barcelona (1891) i de l'Ateneu Empordanès de Barcelona (1916)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 42 (2011), p. 329-382; disponible a <http://www.>

raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/viewFile/247554/331895

- [42] *Empordà. Butlletí de l'Ateneu Empordanès*, any II, núm. 13 (maig 1919), p. 9-10.
- [43] Josep Maria ROIG ROSICH. *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [44] Neus REAL. *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006.
- [45] Una bona síntesi sobre la situació a la Barcelona de 1939 a Manuel RISQUES, Francesc VILANOVA i Ricard VINYES (cur.). *1939. Barcelona any zero. Història gràfica de l'ocupació de la ciutat*. Proa, Institut de Cultura i Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona 1999. Una visió més general de la repressió franquista a Josep BENET. *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Parlament de Catalunya, Barcelona 2009.
- [46] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus...*, op. cit., p. 199-204.
- [47] Pere SOLÀ. *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*. Rafael Dalmau, Barcelona 1996.
- [48] <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1964-21491>
- [49] Borja de RIQUER. *La dictadura de Franco*. Crítica i Marcial Pons, Barcelona i Madrid 2010, volum 9 de la *Historia de España* dirigida per Josep Fontana i Ramón Vllares.
- [50] Vegeu <http://www.ateneu9b.net/qui-som>
- [51] <http://www.ateneus.cat/>

NOTA BIOGRÀFICA

Santiago Izquierdo Ballester (Barcelona, 1968), doctor en història per la Universitat Pompeu Fabra, és professor associat en aquesta universitat i, també, a la Universitat de Barcelona, i professor col·laborador a la Universitat Oberta de Catalunya. És autor d'obres com: *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana* (2010), *Panoràmica de l'esquerra nacional, 1868-2006* (2008), *República i autonomia. El difícil arrelament del catalanisme d'esquerres, 1904-1931* (2006), *El doctor Robert (1842-1902). Medicina i compromís polític* (2002), *La primera victòria del catalanisme polític* (2002) i *Pere Corominas (1870-1939)* (2001). Ha escrit, en col·laboració, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. II. De 1942 als temps recents* (2007) i *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural* (2006).

Els referents catalans i empordanesos de Salvador Dalí

Mariona Seguranyes*

Historiadora de l'art i doctora en humanitats

Rebut 24 abril 2017 · Acceptat 6 juliol 2017

RESUM

Salvador Dalí neix a Figueres, una ciutat oberta amb uns ideals republicans, en el moment de la creació del mite de l'Empordà com a cor de Catalunya, tal com descriu aquest indret el poeta Joan Maragall. Els amics del seu pare, el notari Salvador Dalí Cusí, li fan els primers encàrrecs, en què emergeixen símbols de l'Empordà, com les sardanes. És a Figueres on també sorgeix el Dalí revolucionari, íntim amic de Martí Vilanova i Jaume Miravittles. I el paisatge de l'Empordà, amb el seu cel blau ras, és el motor de la seva obra creativa. Els referents catalans i empordanesos són presents al llarg de tota la seva trajectòria i esdevenen l'essència de la seva obra; avui, molts d'ells són universals gràcies al geni empordanès. Els anirem revelant a poc a poc.

PARAULES CLAU: Salvador Dalí, Empordà, Figueres, Cadaqués, Josep Puig Pujades, Joan Subias, Jaume Miravittles, Francesc Pujols

El primer Salvador Dalí i Domènech (Figueres, 1904-1989) és fruit de la Figueres de començament del segle xx, capital de la comarca de l'Alt Empordà, a Catalunya, la ciutat de les arts, la ciutat de l'art cívic receptora de totes les grans transformacions, sobretot en matèria cultural. Gràcies als concursos literaris, i principalment al primer Concurs Artístic Català celebrat a Figueres dins el marc de la Festa de la Bellesa el 5 de maig de 1906 —any en què el convidat d'honor i president del jurat fou Joan Maragall—, la ciutat natal de Dalí nodreix el mite de l'Empordà formulat amb èxit pel gran poeta català. En el seu discurs a Figueres, Maragall va definir l'Empordà com la «pubilla del Pirineu i el mar, capçal de la pàtria, mirall de Catalunya [...] Terra de llibertat»,¹ i li atorgà una singularitat que, al seu entendre, en feia alguna cosa més que un espai físic: «L'Empordà ha donat a Catalunya el símbol de son esperit en una bella dansa, bé podem dir que l'Empordà és com el cor de Catalunya.»² Precisament dos anys més tard, la plana, el mar i la muntanya van conformar la inspiració perfecta perquè el poeta donés forma a la seva percepció d'aquest racó de país i escrivís la lletra de la sardana «L'Empordà», d'Enric Morera. En la Festa de la Bellesa d'aquella mítica jornada de 1906 es va homenatjar el músic Pep Ventura,³ i al costat de Joan Maragall també hi assistiren l'escriptor Josep Pous i Pagès i el dramaturg i poeta Ignasi Iglésias. Tots aquests elements van emergir com a primers símbols creatius en l'alfabet primigeni del jove Salvador Dalí. Ell va créixer al ritme d'una petita ciutat de frontera que es transformava empesa per una colla d'ho-

mes que frisaven per dotar de personalitat pròpia la seva Figueres. Malgrat ser els primers admiradors de l'obra del fill del notari, no es podien pas imaginar que aquell jove rebel i estrafolari portaria el nom de Figueres arreu del món.

LA FORMACIÓ DEL GENI EMPORDANÈS

A l'hora d'abordar la formació de Salvador Dalí, és imprescindible tenir present el context social i cultural emergent de la ciutat de Figueres. El notari Salvador Dalí i Cusí, pare del pintor, i un grup d'amics —entre els quals el comerciant, promotor cultural, escriptor i dirigent republicà Josep Puig Pujades, el farmacèutic Joaquim Cusí i el silvicultor Josep *Pepito* Pichot— participaren en diversos projectes de transformació a la ciutat que van esdevenir escenaris de la formació del pintor empordanès. Des de la seva faceta política i intel·lectual,⁴ Josep Puig Pujades fou qui va tenir el paper més destacat en la definició i execució de la nova Figueres. El pare de Dalí, conjuntament amb Carles Costa i Josep Pichot, entre d'altres, fou també present al comitè executiu del monument a Narcís Monturiol constituït el 1911 amb la finalitat de recollir diners i fer realitat l'homenatge a l'inventor català del submarí i polític republicà. Finalment, el 1916 es va convocar el concurs per cercar el millor projecte escultòric i, al costat d'Enric Casanovas, hi van ser presents Josep Berga i Boada i Josep Clarà,⁵ entre d'altres. Molt probablement, Dalí va seguir de prop els conflictes que van sorgir en el moment d'escollir el millor projecte i va viure en primera

* Adreça de contacte: mariona.seguranyes@seguranyes.com.

persona la important inauguració del monument el dia 2 de maig de 1918.⁶ El conjunt escultòric d'Enric Casanovas va acabar definint la Rambla de Figueres, una de les obres cabdals de l'arquitecte Ricard Giralt Casadesús, que respon a la filosofia de l'art cívic, moviment present a tot Europa a principi del segle xx. Les escultures i els relleus del monument a Narcís Monturiol van inspirar algunes de les figures dels carbons de Dalí executades l'any 1919: «Estic dibuixant al carbó. Tinc *Aus de nit*. Les figures són producte de la forta emoció que em produí el monument d'en Casanovas, un *Crepuscle* molt impressionista i algunes composicions més.»⁷

En paraules de l'arquitecte Giralt, la Rambla de Figueres havia de ser un passeig que reflectís «l'expressió de l'ànima empordanesa»,⁸ i segurament per això la definia amb aquestes paraules en un article publicat el 1917 a *La Veu de l'Empordà*: «L'or i l'argent del cel li fan de sostre, en terra els cors dels ciutadans van semblant un dia darre-re altre dia la visió d'una ciutat nova, la ciutat de l'art, la visió de la ciutat que té somnis, il·lusions i esperances per a realitzar.»⁹ L'arquitecte de l'art cívic era un dels interlocutors habituals del jove Dalí, tal com el mateix pintor va deixar entreveure al seu diari personal,¹⁰ imprescindible per entendre l'univers local i més pròxim de Dalí.

Una presència clau en la formació de Dalí és el polític progressista, escriptor, crític d'art i intel·lectual Josep Puig Pujades, íntim amic del notari Dalí. La seva important col·lecció d'art va facilitar a Dalí el contacte directe amb exquisides pintures a l'oli i esbossos a llapis i al carbó, tot un goig per als sentits: «[...] vàrem dirigir-nos a casa en Peixera, on saludàrem a ell i a sa senyora. Enraonàrem d'art. Anaren entrant en Costa, els dos Bonaterra, les Guanas, amb el Guatxindango, les noies que devien donar el concert i altres. [...] Varen pujar en l'espècie de pati on Peixera té totes ses relíquies artístiques adquirides a còpia de diners i de paciència. [...] Davant meu hi havia una tela d'en Zubiaurre».¹¹ Dalí relatava un concert que va tenir lloc a casa de Puig Pujades, en *Peixera*, mentre admirava embadalit alguns dels preuats tresors de la seva col·lecció i conversaven sobre la pintura de Joaquim Sunyer. Puig Pujades fou una de les primeres persones a vaticinar el futur de Dalí com a artista i a elogiar les seves teles des de la premsa local.

Josep Pichot, *Pepito*, també pertanyent al cercle íntim del pare Dalí, fou un altre dels personatges presents en la infància del pintor. A l'obra *Vida secreta*, escrita el 1941 i publicada el 1942, Dalí va dedicar bona part del capítol «Records reals de la infància» a la seva estada al Molí de la Torre, una finca de la família Pichot que cuidava Josep Pichot, el qual va acompanyar-hi el jove Salvador en l'estada que hi feu l'any 1916 per recuperar-se d'una gran febrada, segons explica Anna Maria Dalí a les seves memòries.¹² En aquest mas, situat al Far d'Empordà, en *Pepito*, tal com l'anomenaven, hi tenia un magnífic jardí amb un molí. Aquell sojorn va esdevenir per a Dalí la porta d'entrada a la pintura impressionista de Ramon Pichot i a tot el que contenia, el pigment en estat pur, l'univers de la lli-

bertat i la desinhibició: «Aquests esmorzars foren el meu descobriment de l'impressionisme francès, l'escola de pintura que ha fet en mi realment la impressió més profunda de la meua vida, car va representar el meu primer contacte amb una teoria estètica antiacadèmica i revolucionària. [...] Vaig esbrèmer d'aquelles pintures tot el residu literari del 1900, l'erotisme de les quals cremava profundament la meua gorja com una tirada d'Armagnac ennuegat. Recordo especialment una ballarina del Bal Tamarin que s'estava vestint. El seu rostre era perversament ingenu i tenia pèls roigs a les aixelles.»¹³ Les obres que decoraven el Molí de la Torre van proporcionar a Dalí un coneixement directe de tota l'experiència plàstica de Ramon Pichot, de la seva etapa amb la Colla del Safrà i de les escenes bohèmies amb guitarristes i ballarines fruit de les seves estades a París i a Barcelona. També va descobrir els pigments purs que l'extasiaven i que després va aplicar en tots els ismes possibles en les seves visions de les cales de Cadaqués. Dalí es va servir també a Figueres de les experiències de Ramon Pichot per plasmar els gitans i els ambients bohèmies dels cafès de principi dels anys vint en la seva etapa dels guaixos.

D'altra banda, Josep Pichot fou l'autor de les nombroses fotografies conservades dels germans Dalí, Anna Maria i Salvador, al jardí de la casa familiar dels Pichot del carreró de la Barceloneta de Figueres, un espai màgic per al pintor que anys després encara rememorava. Una mescla de la vegetació d'aquesta casa i del Molí de la Torre és present al text de Dalí *Rêverie*,¹⁴ de 1931, i en algunes teles de principi dels anys trenta.

Joan Subias i Galter, historiador inquiet que es va mantenir en contacte amb tots els esdeveniments plàstics de la capital catalana i amb les avantguardes que esclataven a Europa a començament del segle xx, és citat diverses vegades al diari personal de Dalí, amb qui va establir una intensa amistat. Tal com afirma Eduard Puig Vayreda en un article publicat a la *Revista de Girona*,¹⁵ juntament amb d'altres il·lustres empordanesos, Subias va exercir de germà gran, de referent cultural inexcusable, a tota una sèrie de figuerencs, entre els quals Salvador Dalí, Alexandre Deulofeu i Jaume Miravittles. Fou precisament a petició de Subias que l'Ajuntament de Figueres encarregà a Dalí els cartells de les Fires de la Santa Creu de 1921, i junts havien engalanat, el desembre de 1920, la carrossa dels Reis d'Orient, amb la col·laboració de Miravittles.¹⁶

Dalí era, com tots els nens, una esponja, amb una ment hàbil, ràpida, desperta, oberta i decidida que s'alimentava de tot el que el rodejava. El context cultural de Figueres del qual formava part el seu pare fou vital per a la seva formació. De ben petit, tenia clar que volia ser artista i, malgrat les reticències del notari Dalí, els amics del pare l'animaven, li feien encàrrecs i adquirien les seves primeres peces. Fou, doncs, la seva ciutat natal la que el va acollir i va celebrar les seves primeres passes, tot augurant un futur brillant per al jove pintor.

El 1908, Salvador fou matriculat a l'escola pública de pàrvuls amb el mestre Esteve Trayter, escola que, a *Vida*

secreta, emergeix com l'espai dels seus primers somnis. Trayter fou per a Salvador Dalí el mestre de barba llarga i el punt de contacte amb les primeres andròmines d'il·lusions òptiques i dobles imatges.¹⁷ Dos anys més tard fou inscrit al Col·legi Hispanofrancès de la Immaculada Concepció i, finalment, a l'escola religiosa dels Germans Maristes, on va conèixer Jaume Miravittles, amb qui va iniciar una amistat que s'allargà durant molt anys. El 1916 va començar els estudis de batxillerat a l'institut Ramon Muntaner, juntament amb el seu amic Jaume Miravittles. Dos cursos més endavant hi havia Alexandre Deulofeu i Ramon Reig; tots ells estaven destinats a marcar el futur artístic i cultural de Figueres. A l'expedient acadèmic de Dalí consta que, curiosament, una de les assignatures amb què va obtenir repetidament *sobresaliente* fou la de religió, fet que no deixa de sorprendre tenint en compte que de ben jove va iniciar-se en l'obra de Nietzsche *Així parlà Zaratustra* i que la seva manca de fe religiosa el va perseguir al llarg de tota la vida.

El mes de gener de 1919, Dalí i quatre estudiants més de l'institut van crear la revista mensual *Studium*, de la qual van sortir sis números al llarg d'aquell curs acadèmic. L'equip de redacció estava format per Ramon Reig, Jaume Miravittles, Joan Turró, Dalí mateix i Joan Xirau com a director, el qual va esdevenir farmacèutic i científic reputat. En aquesta publicació, sustentada pel pare Xirau, Dalí hi va tractar els artistes clàssics que li cridaven l'atenció i que segurament va treballar amb Núñez; entre d'altres, Velázquez, Goya, Miquel Àngel, Dürer i Leonardo da Vinci.

A l'Escola Municipal de Dibuix, Salvador Dalí ja hi era matriculat el 1915.¹⁸ En aquest centre va compartir aula amb Ramon Reig, i des del primer moment tots dos mantingueren una compenetració plena a l'hora de cercar paratges per pintar, crear i gaudir del paisatge. Tot aquest ambient s'intueix a les memòries de Jaume Miravittles: «Quan estudiàvem el batxillerat a Figueres, Gaudí era un dels nostres herois i el seu nom apareix sovint a les pàgines dels nostres escrits. Fou la nostra època romàntica de republicans federals, i els nostres ídols eren Abdó Terrades, Monturiol, l'inventor del submarí nascut a Figueres, i Pi i Margall. Gabriel Alomar, el gran poeta mallorquí, era el nostre mestre de literatura a l'Institut.»¹⁹ A petició del notari Dalí, Miravittles va fer classe de matemàtiques a Salvador i plegats van intercanviar inquietuds revolucionàries.

EL DALÍ ARTISTA A L'EMPORDÀ DE PRINCIPI DEL SEGLE XX

El carrer de Monturiol de Figueres fou un dels eixos vitals del pintor. Salvador Dalí va néixer a l'entresol de la casa núm. 20 (avui núm. 6), la galeria de la qual prenia tot el protagonisme, tal com descriu Anna Maria Dalí a les seves memòries: «La nostra infantesa es desenvolupà més que a l'interior del pis, a la galeria que l'eixamplava, orna-

da amb grans testos de nards i de lliris i una glorieta plena d'ocells. A la mare, li agradaven tant que li plaïa criar canaris i tórtres en un cobert, que feia una ombra suau a la sortida del menjador.»²⁰ El 1912, la família es va traslladar a viure al segon pis del núm. 24 (avui núm. 10), que novament és recordat a les memòries de la germana del pintor: «Hi he passat tants anys que és com si el veiés. En entrar, hi havia un petit *hall* il·luminat per les vidrieres de color. La galeria no tenia balustres de pedra, sinó barana de ferro, i donava a una plaça gran i espaiosa al fons de la qual es veia, des de la galeria, una llenca del golf de Roses, Palau-saverdera i muntanyes de Sant Pere de Roda. Era a la plaça de la Palmera, palmera que existia i que era més alta que la casa. Ací tenien lloc les Fires de la Santa Creu.»²¹ Justament aquesta és la vista que retratava Dalí en una de les seves teles, *Noia de Figueres*, en què una figura femenina fa puntes de coixí al terrat de la casa, amb aquell magnífic rètol de la casa Ford²² de cotxes al davant que constitueix tot un precedent de l'art pop. Tal com explica Anna Maria Dalí,²³ les Fires de la Santa Creu s'instal·laven a la plaça de la Palmera que els germans Dalí veien des de casa seva i des d'on el jove pintor va prendre alguns dels apunts per als seus nombrosos cartells i guaixos sobre la festa més popular de la capital altempordanesa.

Dalí va utilitzar temporalment com a primer espai de treball una petita habitació del carrer de la Muralla, núm. 4, on es reunien un grup d'intel·lectuals que editaven la revista *El Sanyó Pancraci*, de caire humoristicosatíric, de la qual tan sols van sortir tres números entre 1919 i 1920. Formaven el grup el professor d'institut i impressor Josep Soler Grau, propietari de la casa, el polític revolucionari Martí Vilanova, l'arquitecte Pelai Martínez, l'escriptor Antoni Papell, el poeta Jaume Maurici i el mestre Rafael Ramis, entre d'altres.²⁴ Les reunions en aquest indret eren sonades, i algunes van acabar amb detencions i denúncies.²⁵ *Vador*, tal com l'anomenaven els seus amics més íntims, va elaborar en aquesta casa una sèrie de pintures murals. A la que representava l'emblema del grup, hi apareixien elements ben catalans, com el drac, el porró i la ceba. Aquestes pintures, de les quals tan sols es conserven algunes fotografies, reflectien un cert to noucentista àcid, proper a les representacions dels frescos de Xavier Nogué que decoraven les Galeries Laietanes de Barcelona.

Dalí tenia el seu taller de Figueres al mateix edifici on vivia: «Les dues espaioses cambres que formen el taller que el meu germà té a Figueres donen al carrer Monturiol. Cada tarda, quan el sol comença a davallar, hi entra obliquament projectant-se en les teles fetes al tremp com si fos un reflector que en desperta els colors brillants. Aquestes dues habitacions sempre són plenes de gitanets que li serveixen de model, que amb la llum ataronjada que s'escampa per l'estudi semblen de coure.»²⁶ A *Vida secreta*, el pintor mateix feia referència a un altre espai de treball i meditació situat al terrat de casa seva, des d'on veia mig Figueres i la serralada de Sant Pere de Rodes i on va passar un munt d'hores: «Els meus pares no es cansaven de respondre a la invariable pregunta que els seus amics

els feien en el curs d'una visita: "I en Salvador?" "En Salvador és al terrat. Diu que ha instal·lat el seu taller de pintura al safareig. S'hi passa tot sol hores i hores". "Allà dalt!". [...] Bon punt havia arribat al terrat, tornava a sentir-me únic; la vista panoràmica de la ciutat de Figueres, estesa als meus peus, servia d'allò més per a estimular l'orgull i l'ambició sense límits de la meua imaginació sobirana.»²⁷ Jaume Maurici era un dels amics que l'anaven a veure, i en un article escrit sota el pseudònim *One* a la publicació que dirigia, *Alt Empordà*, relatava precisament una d'aquestes visites, acompanyat de Joan Subias, el setembre de 1921: «I si anéssim a veure en Dalí?, ens diu l'amic Subias. Quan arribem a casa del nostre jove pintor, a mitjan hora de la tarda, el sorprenem treballant en el seu estudi, amb la sala inundada de la llum d'aquest setembre que entra pel balcó obert de bat a bat. Estava treballant amb un tremp quan s'és alçat per a rebre'ns amb la cabellera una mica en desordre —aquesta cabellera d'En Dalí que és l'única nota insurgent dels nostres carrers.»²⁸ Segurament fou arran d'aquella visita que Jaume Maurici li encarregà la portada per a la biografia de Ramon Muntaner, de Carles Rahola, que es conserva al Centre d'Estudis Dalinians, Fundació Gala-Salvador Dalí, però que resta inèdita, perquè la biografia es va editar l'octubre de 1922 a Publicacions Empordà sense els dibuixos de Dalí.²⁹ D'altra banda, amb els llibres de poesia de Jaume Maurici passa que les portades i les il·lustracions són elaborades a principi dels anys vint, però no s'editen fins a anys molt més tard, com *Estrelles caigudes*, que no es va publicar fins al 1954, amb un dibuix a la portada i una il·lustració interior de Dalí de primera època. El 1921, Dalí va elaborar la portada per a *Poemes amb ocells*, que no es va publicar fins al 1965 amb el dibuix del pintor empordanès.

Figueres és present a l'obra de Dalí sobretot a través de la seva gent, dels personatges retratats, dels amics que l'envolten i que tenen cura del seu dia a dia: el retrat de Josep Puig Pujades amb la ciutat al darrere; el retrat de Jaume Miravittles vestit amb l'uniforme de la Unió Esportiva de Figueres, tots dos conservats al Teatre-Museu Dalí de Figueres, i el de Joan Xirau prenent el sol amb banyador i amb un auto molt elegant darrere seu. Aquesta última tela, el pintor la va exhibir amb el *Retrat de Luis Buñuel* (1924), entre altres obres, a la Primera Exposición de la Sociedad de Artistas Ibéricos que va tenir lloc al Palau d'Exposicions del Retiro de Madrid entre maig i juny de 1925, mostra que va significar el llançament del pintor fora de Catalunya.

A Figueres, Dalí va viure intensament les Fires de la Santa Creu, va observar amb deteniment les postes de sol des del castell de Sant Ferran, es va enamorar dolçament passejant pels seus carrers, va recórrer els voltants de la ciutat per practicar el *plein air* amb Ramon Reig a Vilabertran i Roses i també va experimentar un dels dolors més intensos i injustos: la mort de la mare. Fou a Figueres on van despertar les seves inquietuds polítiques a favor de la Revolució Russa acompanyat d'en Met (Jaume Miravittles), esperonats tots dos pel polític figuerenc Martí Vila-

nova, tal com recordava Miravittles mateix amb motiu de la seva mort: «sota la impulsió de Martí Vilanova, Salvador Dalí visqué el període més romàntic i més generós de la seva existència. Més tard, capitanejats per Martí, fundarem un grup, "Renovació Social", adherit a la III Internacional. Ha estat segurament el primer crit a favor de Rússia que s'ha donat a Espanya. Encara avui puc llegir els exemplars on es poden llegir articles magnífics de Martí, Dalí i Ramis».³⁰ Tots dos van iniciar la seva trajectòria revolucionària, es van implicar en alguns dels esdeveniments que marcaren aquest període —com la crema d'una bandera espanyola el 1918—³¹ i es van posicionar en la formació del grup Renovació Social.³²

L'altre escenari vital del pintor fou Cadaqués, i més concretament es Llaner, on la família tenia la casa d'estiu i on Dalí deixava que transcorreguessin els llargs mesos fets de sol, aigua salada i il·lusió. Potser era on la ment del precoç pintor es deixava anar més lliurement, sense prejudicis. És possible que les formes capricioses de l'entorn mineral del cap de Creus tinguessin molt a veure amb el seu canvi estètic forjat ja secretament devers el 1926. En aquest sentit, el seu «surrealisme», la seva «natura freda», maliciosament detallada, té molt més a veure amb Cadaqués que amb Figueres.

Figueres era el paradigma de la cultura, l'aprenentatge, l'ordenació d'idees, la república de les arts; era una ciutat en ebullició en què s'assentaven les bases per als propers cent anys. A final del segle XIX, Cadaqués ja havia esdevingut el paradís per a molts pintors: natura pura, inspiració, creació i passió per la llum. En són testimoni les obres de Roig Soler, Eliseu Meifrèn, Ramon Pichot i Siegfried Burmann. Dalí va viure aquests dos mons d'una manera paral·lela i constant; s'anava formant, inquiet com era, aprenent de totes les fonts del seu entorn, evocava la seva part creativa entre Vilabertran, Cadaqués i el seu univers urbà a Figueres, tres microcosmos que se succeeixen en un mateix discurs creatiu.

Als dos centres on el jove Salvador anava a aprendre dibuix tingué un mateix mestre, Juan Núñez; l'any 1915 a l'Escola Municipal de Dibuix i a partir de 1916 a l'institut de Figueres. Sense cap mena de dubte, Juan Núñez fou una de les persones que el va marcar al llarg de la seva infància i adolescència artística, el mestre que el «va distingir entre el centenar d'alumnes de la seva classe i l'invità a casa seva», on li explicà «els misteris del clarobscur i dels "traços salvatges" (aquesta era la seva expressió) d'un gravat original de Rembrandt que posseïa».³³ Com no podia ser d'altra manera, Núñez és present al diari personal de Dalí i a *Vida secreta*; ell fou el primer referent plàstic del jove pintor figuerenc, li mostrà la base de l'art dins un concepte clàssic. Amb el fons tan eclèctic del museu de l'institut de Figueres, Núñez tenia a les seves mans una excel·lent eina de treball que avui sabem que va utilitzar, tal com ho confirma un oli de Carme Roget, la xicota de Dalí al llarg del període d'aprenentatge a Figueres. Es tracta d'una còpia feta el 1917 de la peça de Lluís Rigalt *Camino de Vallvidrera, en el fondo Barcelona*, que va en-

trar al museu de l'institut el 1877 amb una donació de Joan Tutau i que actualment forma part del fons del Museu de l'Empordà. És revelador que Núñez utilitzés aquest pintor com a model a la seva aula, ja que Rigalt fou un dels pioners, juntament amb Martí Alsina, en l'aplicació del *plein air* a Catalunya. Núñez convidava els seus alumnes a enfrontar-se directament amb el paisatge dels voltants de Figueres, a l'estany de Vilabertran, tal com evidencien les prou conegudes imatges de Vilabertran del mestre Núñez i dels seus dos disciplinats deixebles Ramon Reig i Salvador Dalí. Aquest és el germen del que més tard s'anomenà «escola de l'Empordà» o, més concretament, «escola de Figueres».

Dalí s'emmirallava en Núñez i volia seguir les seves passes: «Acabaré el batxiller de pressa, si cal faré els dos anys que em resten en un de sol. Després aniré a Madrid, a l'Acadèmia de Belles Arts. Allí penso passar tres anys treballant bojament. També té bellesa l'acadèmia. Que el sacrificar-me i subjectar-me a la veritat, mai és de massa. Demprés guanyaré la pensió per anar quatre anys a Roma; i tornant de Roma seré un geni, i el món m'admirarà.»³⁴ Amb ajuda de Núñez mateix i d'altres amics del seu pare com Puig Pujades, Dalí va aconseguir fer realitat el seu somni d'anar a la Escuela Especial de Pintura, Escultura y Grabado de la Academia de Bellas Artes de San Fernando la tardor de 1922, fet que representà el seu trencament sentimental amb Carme Roget, la dolça Isabel de *Tardes d'estiu*,³⁵ també present en caricatures dels seus llibres d'estudi i a *Els primers dies de primavera*. En aquesta darrera composició, Dalí s'hi representa abraçat a Carme Roget i rememora els dies passats a Figueres fent-hi present escenes fàcilment identificables, com la de la seva germana asseguda al balcó fent puntes de coixí o edificis emblemàtics de la ciutat, com el col·legi de les monges franceses i la casa modernista de la plaça de la Palmera que veia des de casa seva. Dalí va detallar al seu diari personal com s'esdevingué l'orientació de Núñez envers l'Acadèmia de Belles Arts de Madrid, al qual definia com un home cansat, que havia abandonat la carrera plàstica i que vivia a gust amb la seva tasca pedagògica —possiblement per aquest motiu l'obra conservada de Núñez no és gaire nombrosa. És en aquest diari, concretament en un passatge del 14 de novembre de 1920, que emergeix un Dalí adolescent orgullós que parla amb un cert menyspreu de Núñez. Però en la resta d'escrits autobiogràfics, Dalí no va deixar mai d'elogiar i reivindicar el seu mestre, al qual admirava profundament: «Ho fa solament per entreteniment. Sobretot és molt bon gravador i té temperament d'artista. Això no vol dir que ho sigui. Li començo a ensenyar les meves obres. Hi troba molta fantasia, però s'hi va entusiasmant i acaba per entusiasmar-s'hi. N'hi ha que li agraden molt. Diu que el que té la meva pasta ho ha de deixar tot i dedicar-se a la pintura. Després es plany amargament... “Si mi hijo tuviera sus condiciones, la mitad, ¡ca, la tercera parte! Vamos cuando vea a su padre ya le diré que no haga tonterías, que se vayan los libros a hacer puñetas. Trabajar, trabajar... mucho, mucho... Usted tiene

una visión del color admirable”, i penso allò dels *bohemios* (“Usted llegará, yo le empujo”), puix em diu que em recomanarà a homes d'art quan vagi a Madrid, homes que em sabran comprendre. Les paraules del mestre m'animen.»³⁶ Sens dubte, Núñez veia en les obres de Dalí la seva pròpia joventut i gosadia, quan tot just començava, i certament va ajudar en totes les gestions perquè el jove Dalí pogués anar a Madrid, i el va acompanyar en els seus triomfs més dolços, per exemple al sopar que tingué lloc a Barcelona el 1925 amb motiu de l'èxit obtingut pel jove figuerenc a l'exposició de les Galeries Dalmau. També li va fer classes particulars de gravat a la casa familiar del carrer de Monturiol de Figueres, on el notari Dalí hi feu instal·lar un tòrcul, tal com recordava Anna Maria Dalí.³⁷

Una de les exposicions importants que van tenir lloc a Figueres fou la d'art antic i modern de 1921, organitzada a la Sala Edison per Salvador Dalí i el seu amic Joan Subias, amb obres pertanyents a Puig Pujades, entre d'altres un Zubiaurre i una *maja* de Gustavo de Maeztu. Les memòries inèdites de Joan Subias recullen que a l'exposició hi havia una part del retaule d'una església situada al peu de la Mare de Déu del Mont, possiblement l'església de Segueró,³⁸ que contenia un retaule de Pere Mates en què destaca la imatge d'Adam i Eva: «Era cap l'any 1920 quan foren despenjats de la Parròquia del peu de la Mare de Déu del Mont, i exposats, per mi, amb en Dalí, centrant l'èxit d'una Expo D'ART ANTIC I MODERN, a Figueres. [...] Tot plegat no fou fàcil; calgué vèncer les pegues que li posava el patriarca del Noguer, malgrat les facilitats obtingudes de la primera autoritat eclesial amb carretera de bous i camionatge successiu! Però la visió a Figueres de l'ADAM I EVA, valia tot el nostre afany.»³⁹ La mostra també disposava d'olis d'Eusebi de Puig, un dels primers pintors a aplicar l'impressionisme a les seves teles dels voltants de Figueres.

De fet, Dalí coneixia directament l'obra dels «primitius empordanesos» —Marià Llawanera, Eusebi de Puig i Josep Bonaterra—, que en certs moments li van servir de reflexió a l'hora de copsar un mateix paisatge. Va coincidir amb aquests pintors en diverses mostres, per exemple a la primera exhibició en què va prendre part, que va tenir lloc al Teatre de Figueres, organitzada per la Societat de Concerts entre el desembre de 1918 i el gener de 1919, on va penjar les seves teles al costat de les de Josep Bonaterra i J. Montoriol Puig.⁴⁰ Aquest darrer hi va presentar quatre peces en què seguia, com els altres dos companys de sala, la petja de l'impressionisme francès, amb referències a Pissarro o Monet. En aquesta mostra del mes de desembre de 1918, Dalí hi va exhibir *Dona portant el doll i acompanyant, davant de sa punta des Baluard, Cadaqués*, on mostrava influències d'algunes de les *Samaritanas* de Gustavo de Maeztu,⁴¹ dones també traginant dolls, amb la mirada perduda. Puig Pujades va publicar a *Fulla Artística d'Alt Empordà* un article extens sobre l'impressionisme per introduir el públic en l'estètica de les peces exhibides, i fent referència a Dalí afirmava amb emoció: «Som nosaltres dels que creiem que En Dalí porta la pasta d'un gran

artista i en aquest sentit afirmem que els dibuixos i olis exposats són indiscutibles. Ara, la nostra creència la condicionem a la disciplina que deurà imposar-se el nostre jove amic, per a endegar aquelles qualitats que de tant potents esdevindrien perilloses, si no les sotmetés a un règim sever, que sense malmenar-les ni embordeir-les, les elevarà a la perfecció.»⁴² El polític i intel·lectual figuerenc assenyalava públicament la gran vàlua artística del jove pintor i advertia que calia que continués treballant a partir d'unes pautes que el guessin. I això fou justament el que Núñez proporcionà a Dalí, una disciplina acadèmica, unes normes sistemàtiques que li permetrien, en el moment d'enlairar-se, agafar alçada i velocitat.

FIRES I SARDANES EN LES PRIMERES COMPOSICIONS DE SALVADOR DALÍ

Els hiverns a Figueres eren massa llargs per a Dalí. El jove pintor frisava perquè arribés l'estiu, estació de l'any en què, juntament amb la seva família, es traslladava a Cadaqués, a es Llaner, a atrapar en les seves teles els colors d'aquell tros d'Empordà. Però és en les composicions de temàtica figuerenca, dedicades a les seves festes i ambients bohèmics, on Dalí va pintar les seves obres d'aire més festiu i cartellista, seguint la línia de Ramon Pichot. D'aquesta època és *Escena nocturna a Figueres*, obra que recorda les composicions de ballarines de Pichot, i també el cartell de les Fires de la Santa Creu de 1921, en què els protagonistes són els gegants de la ciutat. Segurament, aquest és un dels cartells de les Fires que van causar tanta crítica i sorpresa a la societat de Figueres i que van motivar un article de Joan Subias explicant i raonant les composicions del seu bon amic: «Els cartells d'en Dalí són novetat, i excel·lència. Tenim discussió per estona. De la qual cosa l'autor ha d'alegra-s'en tota vegada que no hi ha èxit més honorós que el de la controvèrsia.»⁴³ Més endavant, Subias feia una referència a la història del cartell des de Jules Chéret, passant per Toulouse-Lautrec i Edgar Degas. A aquesta sèrie de noms cal afegir-hi Ramon Pichot, tal com Dalí mateix apuntava a *Vida secreta*: «La pintura més vella de R. Pichot recordava les fórmules estilístiques i iconogràfiques característiques de Toulouse-Lautrec.»⁴⁴

L'obra *Fires de la Santa Creu* es troba dins la mateixa línia estètica dels cartells de Fires i forma part dels diversos estudis de composicions que el pintor va portar a terme en els seus guaixos, alguns dels quals, després d'una selecció, van acabar lluint en portades de programes de Fires o bé en cartells. En aquesta peça es percep l'aire festiu i l'alegria de la multitud, entre la qual es distingeix gent de l'entorn proper al pintor, com el futbolista que apareix darrere d'unes noies amb l'uniforme de la Unió Esportiva Figueres, el seu bon amic Jaume Miravittles. D'entre les «noies de Figueres» a les quals Dalí es referia a *Vida secreta*,⁴⁵ sens dubte hi apareixen la seva germana, Carme Roget i Dolores Carré. I possiblement el matrimoni vestit elegantment que es troba d'esquena són Josep Pichot i la

seva muller, Angelita, sempre presents en els actes socials de la ciutat. Al revers de la mateixa peça, Dalí hi pintà *La festa de l'ermita*, obra també amb un to festiu centrada a Cadaqués, a l'ermita de Sant Sebastià.

Al guaix *Les Fires de Figueres*, Dalí situa dos futbolistes davant la composició, segurament Jaume Miravittles i Joan Maria Torres, tal com apunten Josep Playà i Xavier Jiménez en un article publicat a *Revista de Girona*.⁴⁶ Al bell mig de la composició, de nou hi fa acte de presència un matrimoni molt ben vestit, Josep Pichot i Angelita Gironès, segons confirma Rafael Santos Torroella,⁴⁷ probablement un homenatge del pintor a un dels seus referents de joventut, traspasat el mes de juliol de 1921. Aquesta composició il·lustrà la portada d'un programa de fires de tipus comercial de 1922⁴⁸ imprès per la casa Minerva, propietat del pare del company d'estudis de Salvador Dalí, Joaquim Serra. El mateix any també va aparèixer una imatge més trencadora de les Fires de la Santa Creu a la portada del programa dels actes festius, imprès per J. Vila. El pintor va sintetitzar la composició, la va «depurar» eliminant-ne tots els personatges esmentats fins ara, de manera que els volums i la geometria van acabar esdevenint-hi els grans protagonistes. Fent referència a aquest dibuix, Santos Torroella⁴⁹ cita la relació amb l'obra del pintor uruguaià Rafael Barradas, que havia exposat diverses vegades a les Galeries Dalmau de Barcelona. Dalí estava a l'aguait de les mostres de Barradas, i més endavant els dos artistes van establir relació a Madrid.

De la faceta de dibuixant de Dalí d'aquests primers anys és especialment significativa la portada d'*Empordà Federal* del 15 d'octubre de 1921, dedicada a la sardana «personalitzada en En Pep Ventura, el creador, i N'Enric Morera el vivificador»,⁵⁰ amb motiu de l'homenatge que l'associació Germanor Empordanesa va oferir al compositor Enric Morera. L'interior del mateix número reproduïa *La sardana de les bruixes*, amb el poble de Cadaqués i el mar al fons.

En aquests anys, Dalí treballava en la sèrie de símbols de l'Empordà, poemes i sardanes de tota una generació d'escriptors catalans i empordanesos encapçalats per Joan Maragall que van esdevenir «Mitologies empordaneses», tal com recull el catàleg de l'exposició organitzada a Figueres amb motiu del centenari del naixement del pintor.⁵¹ Aquests símbols són fruit de l'entorn en què van créixer els germans Dalí, i Anna Maria recordava a les seves memòries d'infantesa com el seu pare feia tocar sardanes de Pep Ventura als músics de la ciutat i com va editar algunes de les seves partitures, amb lletres de Joan Maragall i d'Ignasi Iglésias.⁵² El notari Dalí, els anys 1906 i 1908, va editar amb el llibreter figuerenc Dalmaci Presas dos números d'una col·lecció de sardanes de Pep Ventura: «Per tu ploro», amb lletra de Joan Maragall, i «La capritxosa», amb lletra de Joan Llongueras.⁵³

L'any 1922, Pere Coromines va encarregar a Salvador Dalí una sèrie d'il·lustracions per a la segona edició del seu assaig *Les gràcies de l'Empordà. Poema en prosa*,⁵⁴ en què emergeixen les escenes quotidianes de la seva infància a

Figueres; entre d'altres, una ballada de sardanes. L'obra no es va editar fins al 1994. Després illustrà *Les bruixes de Llers*,⁵⁵ de Carles Fages de Climent, publicat el 1924, en què ja es percep el traç cubista, el joc de volums. En aquests anys, Dalí ja es trobava a la Residència de Estudiants de Madrid, però, malgrat la distància, el contacte amb la gent de l'Empordà seguia ben viu, tal com ho demostra una carta de Joan Subias dirigida a Dalí en què li comentava: «[...] en Puig diu que li envies dibuixos; suposo, doncs no els he vist, que estan molt bé; m'agradaria saber què fas».⁵⁶ De ben segur que Subias es referia als dibuixos que van acompanyar la novel·la de Josep Puig Pujades *L'oncle Vicenç*,⁵⁷ editada el 1926, com el perfil de la ciutat de Figueres, la núvia gegant i l'escena de menjador.

Tot el registre més noucentista que va dur a terme el geni empordanès a principi dels anys vint en els llibres il·lustrats en què va col·laborar fou descrit pel poeta Jaume Maurici, que també l'escollí per donar forma a les seves paraules: «En els seus dibuixos s'identifica amb les vivències pairals i ciutadanes de tots els temps. L'antiga cúpula i el vell campanar de Sant Pere, avui substituïts, posats sota d'un vol de nuvolets, que idealitzen les panoràmiques de "L'oncle Vicenç"; els carrers costeruts de Llers, terra de bruixes, per on s'escorre la processó del Dijous Sant; unes atzavares, unes palleres, i un fossar, insinuats més que dibuixats, amb mà dreta [...]».⁵⁸

Des de Madrid, Dalí també mantenia correspondència amb Joan Xirau, a qui descrivia l'ambient cultural de la capital espanyola a petició del seu germà, el filòsof Joaquim Xirau: «A Madrid, al revés de Barcelona, la pintura moderna d'avantguarda no sols no ha repercutit sinó que ni tan sols és coneguda (excepte un nucli de poetes i literats que és dels que parlaré)».⁵⁹ Dalí va passar moltes hores amb els germans Xirau, sobretot amb el més petit, Joan, el qual el va acompanyar diverses vegades a pintar per fer-li companyia, tal com recordava Joaquim Bech de Careda.⁶⁰ Joan Xirau visitava sovint Dalí al seu taller, on l'observava mentre treballava. Plegats van compartir experiències a Figueres, com la nit que van passar tots dos al cementiri de la ciutat. Maria Xirau, filla del farmacèutic figuerenc, encara avui recorda aquesta anècdota que els explicava el seu pare.

El 1923,⁶¹ Dalí va pintar el retrat de Ramon Muntaner per a la galeria d'empordanesos il·lustres de la Biblioteca de Figueres (aquest retrat va ser destruït en un dels bombardejos que va patir la ciutat de Figueres al llarg de la Guerra Civil espanyola). El projecte de la galeria d'il·lustres empordanesos incloïa els retrats de Pep Ventura, Anicet de Pagès, Frederic Rahola, Damas Calvet i Bosch de la Trinxeria,⁶² entre d'altres. L'obra de Dalí va ser presentada en públic per Puig Pujades, president del patronat de la Biblioteca de Figueres, el 16 de febrer de 1923, dins el marc de l'homenatge que aquesta institució va retre a Ramon Muntaner. En el mateix acte, Carles Rahola, que havia publicat una biografia del cronista de Peralada, va oferir la conferència «L'Empordà en la crònica d'en Muntaner».⁶³

EL NOU DALÍ ARRENCA A L'EMPORDÀ

Si Ramon Pichot fou un dels responsables de la primera etapa impressionista, fauvista, tacada de llum i color, de Salvador Dalí, també ho fou del moment de canvi estètic de l'influx de les noves avantguardes del geni figuerenc. A través del seu germà Josep, cap al 1920, Ramon Pichot va fer arribar a Dalí el *Manifest futurista*, acompanyat d'obres d'Umberto Boccioni, Carlo Carrà, Luigi Russolo, Giacomo Balla, Gino Severini i Ardengo Soffici. Però el futurisme ja era present a la premsa figuerenca el juliol de 1919, quan Ricard Giral Casadesús va publicar a la *Fulla Artística de l'Alt Empordà* l'article «Futurisme arquitectònic!».⁶⁴ També a la pàgina literària del setmanari *Alt Empordà* del mes gener de 1920, dirigit per Jaume Maurici, es van publicar articles i poemes de Marinetti i Apollinaire.⁶⁵ Paral·lelament, Dalí disposava de les revistes *L'Esprit Nouveau* i *Valori Plastici* gràcies a les trameses del seu oncle, Anselm Domènech, propietari de la llibreria Verdaguer de Barcelona, així com d'altres revistes catalanes especialitzades en pintura que es feien ressò dels pintors del Novecento italià, com Felice Casorati o Ubaldo Oppi. Era un moment de tast, de creuades estètiques que experimentava a través dels seus paisatges vitals dels voltants de Figueres i Cadaqués. Com a mostra d'aquest moment artístic, destaca l'obra *Gitano de Figueres*, conservada al Museu Reina Sofia de Madrid, en què es percep la influència de Paul Cézanne, Pablo Picasso, Juan Gris i el cubisme. Una altra peça elaborada a l'espai de treball del carrer de Monturiol de Figueres és *Natura morta, sífó i ampolla de Rhum*, en què ja són visibles les influències dels pintors metafísics italians i les natures pures de Le Corbusier i Amédée Ozenfant. El seu amic Joan Subias, en un article publicat a la revista *Alfar* l'any 1924, descrivia aquest moment de metamorfosi:

Momento —«fauve»— y del cubismo decorativo. En un febril de producción —con primarios colores al temple— de tumultuosas composiciones con temas de circo, de feria, de merienda campestre, obtiene, con la mayor sensualidad del asunto, la mayor sensualidad en el color. [...] Primera aparición del esquema geométrico. Simultáneamente, estudios de naturaleza-bodegones *casi-asépticos* paisajes con un resto todavía de ensueño... Cambio de ambiente; comienzan los ensayos futuristas. Escenas de suburbios —miseria, noche, vicio— que recuerdan las descomposiciones de Marc Chagall. Como reacción del extremo futurista, aparecen los primeros ensayos de «pintura pura» [...]. La visión de los ojos entornados se ha convertido en visión «precisa» de pupila dilatada. Retorna al color ya depurado, admira a Rafael, Poussin, Ingres, y al dibujo paciente —*heroico aprendizaje*— de una cosa cualquiera, exenta de lirismo.⁶⁶

Subias, però, per definir el camp d'acció del seu art tan sols necessitava una paraula: «Cadaqués», l'espai on Dalí

va desenvolupar lliurement la seva pintura, va forjar la tècnica a la recerca del seu propi llenguatge, es va lliurar a una lluita per dominar la natura —recreant un univers paral·lel al seu fins a fer possible comptar el nombre d'onades del seu mar quotidià— i va marcar la seva distància amb Figueres.

De les obres executades a la capital empordanesa, cal destacar també *L'estació de Figueres*, de 1924, tela creada des de la casa de Joan Subias, situada al carrer de Rubaudonadeu, davant de l'estació de tren.⁶⁷ Aquesta tela presenta una estètica metafísica, de només línies geomètriques, arbres despallats sense fulles, i la presència humana ve marcada tan sols per dues siluetes, ombres que recorren les de les obres de Giorgio de Chirico.

Un exemple de la nova direcció que començava a prendre el pintor és el *Retrat de Pep Ventura*, de 1927, molt allunyat del dibuix de 1922 que va realitzar per a la portada del llibre de Joan Llongueras *Pep Ventura i les belles tonades de la raça*,⁶⁸ que no es va arribar a editar. En aquests moments, el pintor estava escalfant motors per signar el *Manifest Groc*, un atac a totes les bases de la cultura burgesa i noucentista. El retrat es va publicar el gener de 1928 il·lustrant l'article de Puig Pujades «Quan va néixer en Pep Ventura».⁶⁹ Dalí hi mostrava un Pep Ventura proper a les imatges dels «putrefactes». De fet, aquest mot va sorgir per primer cop a la seva Figueres natal, entre els seus companys, per descriure el tipus de societat que rebutjaven, i era present al seu diari personal de 1920. Possiblement, no deixa de ser un destil·lat de l'obra de Nogués: «Demprés, abans d'anar a dibuix, anem a la Rambla a on estudiem alguns putrefactes. N'hem descobert alguns de preciosos. El món és inesgotable!»⁷⁰ Dalí continuà treballant aquest concepte amb Federico García Lorca i amb altres companys de la Residencia de Estudiantes. Els «putrefactes» també van fer acte de presència al llibre de Jaume Miravittles *El ritme de la revolució*,⁷¹ publicat el 1933, i ja havien estat reproduïts per primer cop el 1931 a la revista *Hora* amb motiu d'un míting a la sala Capcir de Barcelona del Bloc Obrer i Camperol, al qual pertanyia Miravittles.

Aquest era, doncs, el Dalí ja allunyat de la ciutat on s'havia format acadèmicament, el Dalí que acollia la revolució surrealista i plàstica, ben preparat per trencar amb totes les normatives i elaborar un univers propi i autòcton que continuava essent alimentat per la llum de l'Empordà.

L'Exposició Provincial de Belles Arts que va tenir lloc al Casino Menestral durant les Fires de la Santa Creu de 1928, organitzada per Josep Puig Pujades, Joan Subias, Sebastià Escapa, Juan Núñez i l'arquitecte Pelai Martínez,⁷² fou un dels darrers esdeveniments importants en què Dalí fou present a Figueres abans del seu trencament amb la família. Paral·lelament a la mostra, s'organitzà un cicle de conferències pronunciades per alguns dels crítics més importants de la capital catalana; entre d'altres, Rafael Benet, Feliu Elies i Salvador Dalí mateix, que va parlar del «superrealisme».⁷³ Devia ser molt interessant observar la confrontació estètica que representaven Benet i Elies d'una banda i Dalí de l'altra, atès el procés de radicalitza-

ció de l'artista figuerenc d'ençà de la publicació del *Manifest Groc* el març del mateix 1928, signat a Cadaqués per ell mateix, Lluís Montanyà i Sebastià Gasch. El *Manifest Groc* fou redactat després d'una llarga disputa pública entre Rafael Benet, des de *La Revista*,⁷⁴ i Sebastià Gasch i Salvador Dalí, des de *L'Amic de les Arts*.⁷⁵

A l'Exposició Provincial de Belles Arts celebrada a Figueres, hi foren presents els artistes més rellevants de les comarques gironines actius en aquell moment. D'una banda, els pintors seguidors de l'Escola d'Olot —dels quals Dalí ja s'havia distanciat enormement des de feia molt de temps— Joaquim Vayreda, Marian Vayreda, Josep Berga i Boix, Josep Berga i Boada, Pere Gussinyé, Iu Pascual i Francesc Vayreda, entre d'altres. D'altra banda, els pintors de diferents indrets que seguien una tendència més impressionista i postimpressionista: de Banyoles, Manuel Pigem; de Girona, Josep Aguilera, Francesc Gallostra i Pons Martí; del Baix Empordà, Josep Maria Mascort, Francesc Vidal Palmada i Lluís Medir. Finalment, entre el gruix de pintors de l'Alt Empordà amb qui Dalí va créixer, hi participaren els «primitius empordanesos», Marià Llaner, Eusebi de Puig i Josep Bonaterra, i els seus companys d'escola, Ramon Reig i Marià Baig.

Les obres que Dalí hi va presentar, *Aparell i mà*, *Arlequí* i *La mel és més dolça que la sang*, entre d'altres «Figures», marcaven un abisme envers els seus companys de sala. El seu camí ja no tenia retorn, però depenia absolutament de l'Empordà. Figueres va continuar essent present en la vida de Dalí fins que es va esdevenir el dolorós trencament amb la família. El seu pare va intentar obligar-lo a allunyar-se de Cadaqués, sense assolir-ho plenament, i Dalí pràcticament no va retornar mai més a la seva llar familiar de Figueres, de la qual el preocupaven els quadres, els dibuixos i els manuscrits que hi restaven i que va intentar recuperar múltiples vegades.

El febrer de 1929, mesos abans que esclatés la tempesta familiar, Dalí va publicar a la revista *Gasetta de les Arts* «La dada fotogràfica»,⁷⁶ en què manifestava públicament la seva admiració envers el seu amic Joan Subias. L'article partia de les imatges de la creu de Vilabertran fetes per Subias per reflexionar sobre com la fotografia aporta molt més que informació visual, ja que ofereix una realitat inèdita: «em complau de poder fer remarcar l'esforç entre nosaltres de Joan Subies, que uneix a una gran erudició les condicions primordials de l'esperit (tan escasses generalment entre els que es dediquen a la investigació arqueològica) que li permeten d'ésser espectador simultàniament d'una obra de Max Ernst i d'una escultura romànica. Joan Subies ha obtingut, per exemple, la testa del Crist de Vilabertran, que equival a la seva total invenció; aquesta foto, procés d'una llarga elaboració i de tempteigs, ens dona a conèixer el primer detall real de la tant inexistent com famosa Creu de Vilabertran.»⁷⁷ Bona mostra de l'amistat existent entre Dalí i Subias és el regal de noces que el pintor va oferir al seu amic l'any 1923, el quadre *Cadaqués* (1923), actualment conservat al Museu Dalí de Sant Petersburg de Florida. Els esdeveniments succeïts l'estiu de

1929 van allunyar el pintor de l'entorn d'amistats de la seva Figueres natal i de joventut. Amb Joan Subias, es van retrobar força anys més tard, un cop Dalí va haver deixat enrere l'etapa americana. Fou una trobada casual, però molt efusiva, al Palau de la Virreina de Barcelona, possiblement pel record de les mogudes culturals compartides a Figueres feia més de trenta anys.⁷⁸

També fou a Figueres on Salvador Dalí i Luis Buñuel van continuar amb el projecte *Un chien andalou*,⁷⁹ tal com ells mateixos explicaven en una entrevista de Josep Puig Pujades publicada a *Empordà Federal* el febrer de 1929.⁸⁰ La pel·lícula ha acabat essent recordada tant per la famosa escena de la navalla tallant l'ull com per la dels dos frares maristes, Dalí i Miravittles, arrossegats per un home que estira també damunt de les seves espatlles dos suros, dos ases podrits i dos pianos de cua. La capital altempordanesa fou una de les primeres ciutats on s'estrenà *Un chien andalou*, el 10 de gener de 1930,⁸¹ en plena tempesta paternofamiliar daliniana. Figueres no va acabar d'entendre l'enfrontament dels Dalí i el pintor no va tornar a establir-se a la seva ciutat fins al 1948, després de passar llargues estades a Europa i als Estats Units. Però alguns fils de connexió no es varen acabar de trencar; per exemple, la seva relació amb Josep Puig Pujades, el qual es pot considerar un dels seus mentors espirituals i amb qui va mantenir una relació epistolar fins a la mort del dirigent republicà federal, exiliat sense retorn a França amb l'entrada dels nacionals.

El polític i escriptor Jaume Miravittles fou una de les amistats de joventut de Dalí que més va resistir les transformacions estètiques, de pensament i de concepte del pintor. I és que l'intel·lectual empordanès ho va deixar molt clar en la carta oberta que va publicar a *La Vanguardia* el 1980 i que va representar el punt i final entre els dos personatges. Miravittles hi afirmava, valent: «He conocido y amado con un amor sentimental y viril a Dalí muchos más años que usted, Gala. [...] Llegamos inmediatamente a ser "amigos íntimos", yo iba a su casa todas las tardes para ayudarlo a estudiar la aritmética, la ciencia para él totalmente impenetrable.»⁸² Miravittles va respectar bona part de les transformacions del pintor, i es van tenir una admiració mútua que els va permetre continuar la seva amistat fins quasi al final de la vida del pintor. Tots dos compartien un esperit revolucionari i republicà, tots dos foren empresonats, però els esdeveniments històrics els van trencar els somnis. Miravittles revelava en aquesta carta la proposta que li havia fet el seu bon amic quan s'assabentà que havia estat nomenat comissari de Propaganda de la Generalitat de Catalunya l'any 1936: «la creación de un departamento especial que dirigiría él personalmente desde la Pedrera. Su misión sería "la organización irracional de la vida cotidiana"». ⁸³ Josep Playà, a l'estudi «Dalí i Miravittles, profetes i empordanesos»,⁸⁴ aclareix molts dels detalls de la relació entre els dos personatges, especialment a Nova York, a partir de 1945. El final de la carta oberta de Miravittles a Gala es pot considerar una confessió sincera de l'amistat que havia existit entre els dos homes, malgrat

els estirabots del geni empordanès, i el polític figuerenc no s'estava d'expressar-hi el seu malestar davant dels obstacles de Gala perquè ell pogués visitar Dalí: «Pero yo quiero a Dalí y lo tomo tal como es, sin esperar beneficio alguno. [...] Si los recuerdos de la niñez y de la adolescencia pueden serle negativos que me lo diga un médico, delante de usted, y en Port Lligat, en aquella "cabaña" que él y yo inauguramos muchos años antes de que usted lo conociera.»⁸⁵

Figueres, malgrat la distància, va continuar ben present en el cor de Dalí durant la seva llarga estada als Estats Units. Els matins dels dijous, per exemple, dia de mercat a la capital altempordanesa, els destinava a fer gestions, a comprar i a reunir-se amb els amics catalans, per no trencar el seu ritme vital. Jaume Miravittles confirmava la rememoració de Figueres com a espai arquitectònic que feien ambdós amics des de la ciutat dels gratacles i relatava com intentaven imaginar-se plegats l'amplada de la Rambla de la capital altempordanesa comparant-la amb les dimensions dels carrers de la ciutat americana: «Després d'estudis comparatius arribarem a la conclusió que devia tenir uns mil metres de llargària i uns dos-cents cinquanta d'amplària. Pel cap baix, insistia molt seriosament Dalí.»⁸⁶

Figueres fou el principi i va esdevenir el final del trajecte vital de Dalí, que devia part de la seva essència i de la seva personalitat a la ciutat que el va veure néixer. La va escollir, d'una manera conscient i premeditada, per ubicar-hi el seu llegat artístic, el Teatre-Museu Dalí, i tan sols es va sentir ben reconegut quan al Cercle Sport, l'espai de relació social del seu pare, es feren ressò de la seva persona i la seva obra. Aquest era el gran, i alhora fràgil, Dalí. Possiblement, Gala s'endugué bona part d'aquesta fragilitat en el seu intent d'arraconar el passat figuerenc del pintor. Això explicaria el desacord de Salvador Dalí amb antics col·legues figuerencs i amb la seva germana, Anna Maria, la qual es mantingué inflexible en la seva oposició manifesta a la relació del seu germà amb Gala. Aquesta actitud no facilità, en cap cas, l'acostament de la família Dalí. Malgrat tot, Salvador Dalí demostrava repetidament amb petits detalls el seu reconeixement a Figueres, i sempre, en acabar els seus discursos en actes públics, exclamava: «Visca Figueres!» Alexandre Deulofeu, en una carta adreçada al pintor, li raonava la rellevància de la capital altempordanesa, íntimament lligada a la seva teoria exposada al llibre *L'Empordà, bressol de l'art romànic*,⁸⁷ del qual li feu arribar un exemplar acompanyat de la missiva següent: «T'envio aquest llibre perquè tinguis un suport material a la teva intuïció genial del VISCA FIGUERES, que no té altre significat que considerar el nostre poble com un país excepcional.»⁸⁸ Eren els anys en què Dalí reprenia l'amistat amb vells companys de la seva ciutat natal, com Alexandre Deulofeu mateix o Ramon Reig.

La confirmació que Figueres fou sempre present en l'univers del pintor es va fer palesa en la decisió d'ubicar-hi el seu Teatre de la Memòria,⁸⁹ el seu llegat al món. Juntament amb Miquel Mateu i Ramon Guardiola,⁹⁰ a la dècada de 1960 va iniciar una sèrie de gestions complexes

per aconseguir que el museu fos una realitat. Tots aquests tràmits van fer possible que l'any 1970 s'aproveïssin les obres del futur Teatre-Museu Dalí. El reconeixement, Dalí el volia a casa. A principi dels anys setanta, ell i Antoni Pitxot visitaven la que havia estat la segona llar del geni empordanès a Figueres —amb vistes a la plaça de la Palmera— i també el mas del Molí de la Torre del Far d'Empordà, a la recerca de les sensacions i els records d'infantesa. D'aquesta manera, Dalí continuava el viatge cap al seu passat. A través d'aquest univers d'experiències viscudes i de sensacions copsades va poder reinventar-se i fabricar «falsos records», molt presents al llarg de tota la seva obra plàstica i literària, al final de la qual sempre hi ha el seu estimat Empordà.

Inherent a les arestes afilades de les roques del cap de Creus de les seves teles i del seu paisatge és el pensament de Dalí, que cerca entendre dins les lleis de la lògica el concepte de divinitat. I en aquesta recerca és el filòsof Francesc Pujols qui esdevé amb el pas dels anys un referent transcendent per al pintor, amb tot el que implicava del pensament de Ramon Llull i la seva gran *Ars Magna*, que basava els fonaments de la religió en la ciència, també visible en l'obra de Dalí. El pintor empordanès coneix Pujols d'ençà dels anys vint en les trobades a l'Ateneu Barcelonès i hi comparteix la reivindicació i admiració per Gaudí, un altre dels seus puntals estètics. La gran obra de Pujols, la Hiparxiologia (la ciència de l'existència), esdevé el seu timó; li dedica diversos quadres, com l'oli *Cel Hiparxiològic*, dibuixa el segell angèlic representat per l'escala de l'enteniment per a la tomba del filòsof, i edita el llibre *Pujols per Dalí*.

I com que la vida i la història és un cercle meravellós, tal com ho concebia el seu bon amic Alexandre Deulofeu, al cap d'un any de la inauguració del Teatre-Museu Dalí, el 1975, el pintor empordanès aixeca un monument a Pujols amb una placa que deia: «A Francesc Pujols, geni de la filosofia catalana», que representa tota una confessió de la transcendència del pensador català en la seva obra. El 1982 s'installa una nova placa amb inscripció pujolsiana que ens recorda la puixança d'aquells homes empordanesos, que lluitaven pels seus principis de nació catalana i estima a la terra, amb els quals el pintor, malgrat totes les seves contradiccions, va créixer i va configurar una part de la seva obra creativa: «El pensament català rebrota sempre i sobreviu als seus il·lustres enterradors.»

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Joan MARAGALL. «Del discurs llegit a la Festa de la Belleza de Maig de 1906, celebrada a Figueres». *Empordà Federal* [Figueres], núm. 39 (23 de desembre de 1911), p. 1.
- [2] Ídem, p. 2.
- [3] «Crònica General, Homenaje á Pep». *El Ampurdanés* [Figueres], núm. 1355 (10 de maig de 1906), p. 2.
- [4] Per tenir-ne més detall, vegeu Enric PUJOL, «Ideologia i cultura a la Figueres republicana, 1900-1936». A: *Figueres, 1900-1936. Imatge i història de la Catalunya republicana*. Museu de l'Empordà, Figueres 1999, p. 76-97. Catàleg de l'exposició homònima.
- [5] Jaume Miravittles esmenta que entre els candidats que es van presentar al concurs al monument a Narcís Monturiol hi havia l'escultor olotí Josep Clarà. Jaume MIRAVITLLES. *Gent que he conegut*. Destino, Barcelona 1980, p. 17.
- [6] A la inauguració del monument a Narcís Monturiol, el 2 de maig de 1918, hi van ser presents el president de la Mancomunitat de Catalunya, Puig i Cadafalch, el governador civil, Jiménez Soler, i molts alcaldes del territori català, així com una representació d'oficials mariners de la Companyia Transatlàntica i de la casa Trayà, els quals van dipositar una corona de flors al peu del monument. Hi va tenir un paper important Josep Puig Pujades, un dels impulsors de l'homenatge a Monturiol i autor d'una interessant biografia de l'inventor, *Vida d'heroi*, publicada un mes abans de la inauguració del monument.
- [7] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí vist per la seva germana*. Edició a cura de Mariona Seguranyes. Viena, Barcelona 2012, p. 70.
- [8] Ricard GIRALT CASADESÚS. «Lo que deu ésser la Rambla de Figueres». *La Veu de l'Empordà* [Figueres], núm. 643 (3 de febrer de 1917), p. 2.
- [9] Ricard GIRALT CASADESÚS. «La Rambla». *La Veu de l'Empordà* [Figueres] núm. 641 (20 de gener de 1917), p. 2.
- [10] Salvador Dalí esmenta diverses vegades Ricard Giralt com un dels seus contertulians habituals, sempre a l'aguait del que fan els més joves de la ciutat. Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920. Les meves impressions i records íntims*. Destino i Fundació Gala-Salvador Dalí. Barcelona 2003, col·l. «Textos autobiogràfics», núm. 1, p. 92, 98, 116-118, 121-122, 125, 127 i 131-132.
- [11] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 158.
- [12] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, op. cit., p. 97-98.
- [13] Salvador DALÍ. *Vida secreta*. Destino i Fundació Gala-Salvador Dalí, Barcelona 2003, p. 361-362.
- [14] *Rêverie* es va publicar per primera vegada, el desembre de 1931, a la revista *Le Surréalisme au Service de la Révolution*, p. 31-36.
- [15] Eduard PUIG VAYREDA. «Joan Subias, conservador de l'art gironès». *Revista de Girona*, núm. 254 (gener 2008), p. 64-67.
- [16] «La Festa dels Reis». *Empordà Federal* [Figueres], núm. 519 (31 de desembre de 1920), p. 3.
- [17] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 293.
- [18] *La Veu de l'Empordà* [Figueres], núm. 558 (19 de juny de 1915), p. 5.
- [19] Jaume MIRAVITLLES. *Gent que he conegut*, op. cit., p. 208.
- [20] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, op. cit., p. 76.
- [21] Ídem, p. 93.
- [22] La casa Ford pertanyia a Enriqueta Soler Bofill, filla de Joan Maria Bofill, polític republicà coetani a Pi i Margall.
- [23] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, op. cit., p. 93.
- [24] Per a més detall, vegeu Josep PLAYÀ. «Cronologia Ultra-local». A: *El país de Dalí*. Ajuntament de Figueres i Consorci Museu de l'Empordà, Figueres 2004, p. 294.

- [25] Els incidents que van provocar aquestes reunions es detallen en un diari de Josep Soler Grau mateix del qual es té notícia per primera vegada gràcies als articles següents: Josep PLAYÀ i Xavier JIMÉNEZ. «Els documents de Pere Garriga i Camps (I)». *Hora Nova* [Figueres], núm. 353 (28 de febrer de 1984), p. 8; Josep PLAYÀ i Xavier JIMÉNEZ. «Els documents de Pere Garriga i Camps (II)». *Hora Nova* [Figueres], núm. 354 (12 de març de 1984), p. 6.
- [26] Anna Maria DALÍ. *Salvador Dalí...*, op. cit., p. 134.
- [27] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 345-346.
- [28] ONE. «En S. Dalí Domènech». *Alt Empordà* [Figueres], núm. 234 (17 de setembre de 1921), p. 2.
- [29] Aquesta biografia sobre Ramon Muntaner va ser premiada als Jocs Florals de Girona el novembre de 1921. En aquells moments, Maurici era el secretari dels Jocs Florals de l'Empordà. El consistori gironí va cedir els drets d'edició a l'Ateneu Empordanès de Barcelona, que impulsava les Publicacions Empordà. Josep Playà, a l'article «Les relacions del jove Dalí amb els intel·lectuals del seu temps» (*Revista de Girona*, núm. 58, juliol-agost 1992, p. 59-63), apunta que, en aquesta visita a Dalí, a Maurici li va sorgir la idea d'encarregar-li la portada de la biografia de Ramon Muntaner, abans fins i tot que guanyés els premis dels Jocs Florals de Girona, i que Maurici ja en tenia notícia. El que segueix sent un misteri és el motiu pel qual l'obra de Carles Rahola es va publicar sense la il·lustració de Salvador Dalí a la portada.
- [30] Jaume MIRAVITLLES. «Martí Vilanova, el meu germà gran...». *La Rambla de Catalunya* [Barcelona], núm. 46 (9 de febrer de 1931), p. 13.
- [31] Jaume Miravittles dona la seva versió dels fets i explica que ell i Dalí, en plena celebració de la victòria dels aliats a la Primera Guerra Mundial, van anar a l'institut i van cremar una bandera espanyola. Jaume MIRAVITLLES. *El que jo he vist a Madrid*. Forja, Barcelona 1938. En canvi, en la seva versió dels fets, Dalí manifesta que la seva trobada amb la bandera fou accidental. Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 432.
- [32] Aquest grup, impulsat per Martí Vilanova, publicava una revista amb el mateix nom el desembre de 1921.
- [33] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 461.
- [34] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 111.
- [35] Salvador DALÍ. *Tardes d'estiu*. Vol. III. Destino i Fundació Gala-Salvador Dalí, Barcelona 2004.
- [36] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 111.
- [37] Anna Maria DALÍ. *Noves imatges de Salvador Dalí*. Columna, Barcelona 1988, p. 101.
- [38] Malgrat la referència «parroquial» a les memòries de Subias, possiblement és Segueró, perquè en una carta a Salvador Dalí del 30 de juliol de 1920 Subias ja li'n parla: «Això de Segueró ja em comença d'emp... etc., crec que si ho fem senzillament com una manifestació de ço que tenim, ara mateix ja és fet literatura.» *Salvador Dalí, lletres i ninots*. Fons Dalí Museu Abelló. Edició a cura de Joan Maria Minguet Batllori. Museu Abelló, Mollet del Vallès 2001, p. 139. La referència explícita de la família Noguier també fa pensar que es tracta de l'església de Segueró. Actualment, aquest retaule de Pere Mates es conserva al Museu d'Art de Girona.
- [39] Joan SUBIAS. *Memòries inèdites*. «*Museus*». Institut d'Estudis Catalans. Fons Joan Subias i Galter, caixa 3.2, Originals.
- [40] Molt probablement, «J. Montoriol Puig» és el doctor Joaquim Montoriol Puig, nebot de Puig Pujades, germà de la poetessa Carme Montoriol Puig, instal·lat a Barcelona i especialitzat en cirurgia infantil a l'hospital dels nens pobres de la capital catalana. Va contraure matrimoni amb la filla de Josep Pous i Pagès, Esther Pous Gómez, l'any 1923 a Barcelona.
- [41] Gustavo de Maeztu i Zubiaurre eren dos dels pintors que Puig Pujades admirava i de qui va adquirir obra.
- [42] Josep PUIG PUJADES. «L'impressionisme». *Fulla Artística de l'Alt Empordà* [Figueres], núm. XIII (gener 1919), p. 2.
- [43] Joan SUBIAS GALTER. «Cartells a Salvador Dalí Domènech». *Alt Empordà* [Figueres], núm. 214 (2 de maig de 1921), p. 3.
- [44] Salvador DALÍ. *Vida secreta*, op. cit., p. 362.
- [45] Ídem, p. 362.
- [46] Josep PLAYÀ. «Dalí, el futbol i la Unió Esportiva». *Revista de Girona*, núm. 117, (1986), p. 80.
- [47] Rafael SANTOS TORROELLA. *El primer Dalí, 1918-1929*. Edició de Maria Teresa Bermejo i Ricard Mas Peinado, Barcelona 2005, p. 110.
- [48] L'any 1928, Joaquim Serra dedicà al pintor dos articles a *La Veu de l'Empordà* en què explicava el concepte d'art del seu amic i feia referència a la sensibilitat estètica de Dalí, no com a catalana, espanyola o europea, sinó com a «humana», i documentava els seus referents: «Picasso, Toghores, Mallo, Villa, Mense, Smith, Kars, etc.». Vegeu Joaquim SERRA VILA. «L'art de Salvador Dalí». *La Veu de l'Empordà* [Figueres], núm. 1250, (22 de setembre de 1928), p. 5-6.
- [49] Rafael SANTOS TORROELLA. *El primer Dalí...*, op. cit., p. 128.
- [50] «El nostre homenatge». *Empordà Federal* [Figueres], núm. 560 (15 d'octubre de 1921), p. 1.
- [51] Vegeu el catàleg de l'exposició que va tenir lloc al Museu de l'Empordà de Figueres, comissariada per Josep Playà, *El país de Dalí*, op. cit.
- [52] Anna Maria DALÍ. *Noves imatges...*, op. cit., p. 35.
- [53] Vegeu *Pep Ventura abans del mite. Quan la sardana era un ball de moda*. Consorci del Museu de l'Empordà, Figueres 2010. Catàleg de l'exposició homònima.
- [54] Pere COROMINAS. *Les gràcies de l'Empordà*. Altés, Barcelona 1919.
- [55] Carles FAGES DE CLIMENT. *Les bruixes de Llers*. Pòrtic de Ventura Gasol. Políglota, Barcelona 1924.
- [56] Roger TINELL. «Joan Subias Galter escriu a Salvador Dalí». *Revista de Catalunya* [Barcelona], núm. 249 (abril 2009). Carta inèdita trobada a l'arxiu de la Fundación Federico García Lorca de Madrid.
- [57] Josep PUIG PUJADES. *L'oncle Vicenç*. Políglota, Barcelona 1926.
- [58] Jaume MAURICI. «Salvador Dalí en els meus records». *Revista de Girona*, núm. 68 (1974), p. 76.

- [59] Carta de Dalí a Joan Xirau possiblement escrita quan el pintor acabava d'arribar de Madrid, és a dir, l'estiu de 1923. S'hi intueixen una sèrie de plantejaments que seran els que el portaran a redactar el *Manifest Groc* l'any 1927. Salvador Dalí, *lletres...*, op. cit., p. 126.
- [60] Josep PLAYÀ. «Joaquim Bech de Careda». *Hora Nova* [Figueres], núm. 350 (7 de febrer de 1984), p. 7.
- [61] Vegeu *Empordà Federal* [Figueres], núm. 629 (10 de febrer de 1923), p. 2.
- [62] *Empordà Federal* [Figueres], núm. 625 (13 de gener de 1923), p. 3.
- [63] Carles RAHOLA. *En Ramon Muntaner: l'home, la Crònica*. Publicacions Empordà i Ateneu Empordanès, Barcelona 1922.
- [64] Ricard GIRALT CASADESÚS. «Futurisme arquitectònic!». *Fulla Artística de l'Alt Empordà* [Figueres], núm. XVII (juliol 1919), p. 1.
- [65] Jaume Maurici dirigia el setmanari *Alt Empordà*, que tenia una pàgina literària d'una gran qualitat. «Pàgina literària». *Alt Empordà* [Figueres], núm. 145 (17 de gener de 1920), p. 3.
- [66] Joan SUBIAS. «Salvador Dalí». *Alfar* [La Corunya], núm. 40 (1924), p. 390-391.
- [67] La seva filla, Pilar Subias Fages, recorda que el seu pare els havia explicat que Dalí, diverses vegades, havia treballat amb petites teles a casa dels Subias, a la plaça de l'Estació, mentre tots dos dissertaven sobre temes estètics. [Entrevista del 21 de setembre de 2012]
- [68] El llibre, l'havia d'editar Publicacions Empordà. Actualment, el manuscrit es conserva en el fons Joan Llongueras i Badia de la Biblioteca de Catalunya, i el dibuix de Dalí es troba en una col·lecció particular de Barcelona.
- [69] Josep PUIG PUJADES. «Quan va nèixer En Pep Ventura». *La Dansa més Bella* [Figueres], núm. 2 (febrer 1928), p. 5.
- [70] Salvador DALÍ. *Un diari, 1919-1920...*, op. cit., p. 129-170.
- [71] Jaume MIRAVITLLES. *El ritme de la revolució*. Documents, Barcelona 1933.
- [72] *El Ampurdán* [Figueres], núm. 63 (28 d'abril de 1928), p. 6.
- [73] La conferència de Dalí era enunciada amb el nom «Algunes dades per a la comprensió de la pintura més recent» i va tractar sobre el surrealisme. «L'Exposició Provincial de Belles Arts». *Emporion* [La Bisbal d'Empordà], núm. 3 (1 de juny de 1928), p. 69.
- [74] Aquesta disputa arriba al seu punt culminant en Rafael BENET. «En el centenari de Goya». *La Revista* [Barcelona], s. n. (juliol-desembre 1927).
- [75] La resposta a Benet es va poder llegir a *L'Amic de les Arts*. Sebastià GASCH. «Comentaris. Al marge d'un article de Rafael Benet»; Salvador DALÍ. «Nous límits de la pintura». *L'Amic de les Arts* [Sitges], 29 de febrer de 1928.
- [76] Salvador DALÍ. «La dada fotogràfica». *Gasetta de les Arts* [Barcelona], núm. VI (febrer 1929).
- [77] Ídem, p. 42.
- [78] En aquesta trobada, Dalí va fer un petó a cada galta a Joan Subias pel fet de dir-se Galter de segon cognom. Rafael SANTOS TORROELLA. «Joan Subias y Salvador Dalí». *Empordà* [Figueres], núm. 306 (25 d'abril de 1984), p. 45. La trobada, també la recorda la filla de Joan Subias, Pilar Subias Fages, que ha precisat que el retrobament va tenir lloc al Palau de la Virreina de Barcelona.
- [79] Inicialment, el film s'havia de titular *Dangereux de se pencher dedans*. Josep PUIG PUJADES. «Un film a Figueres. Una idea de Salvador Dalí i Luis Buñuel». *La Veu de l'Empordà* [Figueres], núm. 1269 (2 de febrer de 1929), p. 5.
- [80] Josep PUIG PUJADES. «Un film a Figueres...», op. cit., p. 5-6.
- [81] Josep Playà va dedicar diversos articles a l'estrena de la pel·lícula a Figueres; entre d'altres, «L'estrena d'*Un chien andalou* es va fer a Figueres». *Hora Nova* [Figueres], núm. 1271 (3 de juliol de 2002); «La discreta acollida d'*Un chien andalou* a Figueres». *Hora Nova* [Figueres], núm. 1273 (13 d'agost de 2002).
- [82] Jaume MIRAVITLLES. «Carta abierta a Gala Dalí». *La Vanguardia* [Barcelona], núm. 35497 (31 de juliol de 1980), p. 6.
- [83] *Ibidem*.
- [84] Josep PLAYÀ. «Dalí i Miravittles, profetes i empordanesos». A: *La revolució del bon gust. Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1936-1939)*. Viena i Ajuntament de Figueres, Barcelona 2006, p. 225-231.
- [85] Jaume MIRAVITLLES. «Carta abierta...», op. cit., p. 6.
- [86] Jaume MIRAVITLLES. *Més gent que he conegut*. Destino, Barcelona 1981, p. 240.
- [87] Alexandre DEULOFEU. *L'Empordà-Rosselló: bressol de l'escultura romànica*. Emporitana, Figueres 1968.
- [88] Carta esmentada a Juli GUTIÉRREZ DEULOFEU. «Amb 'D' de Dalí... i Deulofeu». *Setmanari de l'Alt Empordà* [Figueres], 23 de gener de 1991, p. 33. Per a més informació sobre la relació entre Alexandre Deulofeu i Salvador Dalí, vegeu Enric PUJOL. «Alexandre Deulofeu i Salvador Dalí: dos genis heterodoxos». *Revista de Girona*, núm. 221 (novembre-desembre 2003), p. 32-37.
- [89] Dalí, ubicant el Teatre-Museu Dalí a la ciutat de Figueres, en el mateix espai on ell va exposar per primer cop públicament la seva obra, en certa manera pretén continuar el mite de Figueres, que el pintor va viure en la seva infantesa i adolescència. Dalí tenia el convenciment que aquest centre es convertiria en un eix de pelegrinatge de l'art internacional, com així ha estat. Aquesta idea la sustenta Enric Pujol en la recerca que està portant a terme per al seu treball *El mite de Figueres*, que va exposar en una conferència el mes de novembre de 2012, dins el marc del cicle «Figueres dins la història de Catalunya» organitzat per Òmnium Cultural Alt Empordà i l'Institut d'Estudis Empordanesos.
- [90] Inés Padrosa relata l'entrevista entre Miquel Mateu, Ramon Guardiola i Salvador Dalí a «Miquel Mateu i Salvador Dalí». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], núm. 37 (2004), p. 203-222. Per al seguiment de les diferents fases del Teatre-Museu Dalí, vegeu Ramon GUARDIOLA. *Dalí y su museo: la obra que no quiso Bellas Artes*. Empordanesa, Figueres 1984.

NOTA BIOGRÀFICA

Mariona Seguranyes (Figueres, 1972) és historiadora de l'art, doctora en humanitats, llicenciada en història de l'art i màster en especialització en gestió de patrimoni cultural. Porta una tasca intensa en la investigació de l'art català dels segles XIX i XX. És autora de diversos llibres sobre pintura catalana i ha tractat pintors com Francesc Gimeno, Francesc Vayreda, i especialment s'ha centrat en les relacions de Dalí amb l'Empordà i amb la seva família. La seva tesi doctoral, *Malenconia i Salvador Dalí, passat i futur d'un estat d'esperit*, tracta sobre l'anàlisi de la iconografia de la malenconia en l'obra de Dalí.

És autora de diversos llibres a l'entorn de l'art català, entre ells *Una visió artística de l'Empordanet* (2006), *Josep Pla i els pintors* (2006), *La mirada persistent. Història de la pintura a Figueres (1892-1960)* (2013), *Pintors a la porta d'entrada al cap de Creus* (2015)

Ha estat comissària de diverses exposicions entre elles, *Evarist Vallès*, (2000), *El Dalí de Lacroix* (2004), *Francesc Gimeno i els paisatgistes del Montgrí* (2007), *Francesc Vayreda* (2013) que han donat fruit a sendes publicacions. Ha estat la curadora del llibre *l'Atles Paisatgístic de les terres de Girona* (2010) i de la reedició del llibre de l'Anna Maria Dalí, *Salvador Dalí vist per la seva germana* (2012), i ha acabat de publicar *Els Dalí de Figueres. La família, l'Empordà i l'art* (2018).

In memoriam

Gabriel Llompart i Moragues (1927-2017)*

Va néixer el 1927 a Palma, on morí el 5 d'octubre de 2017. Eclesiàstic, de l'orde dels teatins, des del 1947, estudià a la Universitat Gregoriana de Roma i a la Universidad Comillas de Madrid, i es llicencià en teologia. També es llicencià en història a la Universitat de Barcelona, on es doctorà. Malgrat no haver orientat la seva tasca acadèmica vers la docència universitària, fou professor d'història de l'art a la Universitat de les Illes Balears entre els anys 1982 i 1984.

S'interessà per la religiositat popular, el pessebrisme, la iconografia, la història de l'art, la cartografia, la impremta, l'orfebreria i la vida quotidiana medieval. Ingressà a la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, com a membre corresponent per Mallorca, el 13 de febrer de 1987.

De la seva obra destaquen els llibres *La Mallorca tradicional en los exvotos* (Palma, Olañeta 1988), *La impremta i llibreria de Gabriel Guasp a 1634* (Palma, Museu de Mallorca 1988), *El Belén mallorquí* (Palma, Olañeta 1993) —amb Donald G. Murray— i el recull de treballs *Religiosidad popular. Folklore de Mallorca, folklore de Europa: miscelánea de estudios* (Palma, Olañeta 1982, i reedició de 2001) o *Historias de la Almudaina. La vida en la Mallorca del siglo XIV* (Palma, L. Muntaner 2007).

Un treball sobre *Les il·lustracions religioses de l'Atlas mallorquí del jueu Cresques Abraham* fou el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià de Mallorca (1989). Fou membre també de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Històrics, Genealògics i Heràldics (des de 1998), de la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma, de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, i corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid, de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, de

l'Asociación Española de Etnología y Folklore, de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, de l'Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (des de 2007) i de la Verein für Volkskunde de Viena.

En la seva faceta d'historiador de l'art, la seva guia *La catedral de Mallorca* ha estat traduïda a diversos idiomes (Barcelona, des de 1993), però la seva obra màxima és, sens dubte, *La pintura medieval mallorquina: su entorno cultural y su iconografía* (Palma, Luis Ripoll 1977-1980), en quatre volums, que havia estat la seva tesi doctoral i que ha esdevingut font de consulta obligada sobre aquesta qüestió, un llibre clàssic. Va fer-ne més d'una versió de síntesi, com *La pintura gòtica a Mallorca* (Barcelona, Polígrafa 1987).

Collaborà a la *Historia de Mallorca* coordinada per Josep Mascaró Pasarius (Palma, 1970) i és autor d'una bibliografia extensíssima —que es recull a la web de l'Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi— col·laborant a diverses revistes com *Documenta*, *Regnum Dei*, *Studi Sardi*, *Lluc*, *Papeles de Son Armadans*, *Mayurqa*, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, *Anuario de Estudios Medievales*, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, *Studia Monastica*, *Analecta Sacra Tarraconensia*, *Miscel·lània Litúrgica Catalana* —de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, de l'IEC— i *Locus Amoenus*, entre moltes d'altres, i va ser cap de redacció de la revista *Traza y Baza* de la Facultat de Filosofia i Lletres de Palma quan encara estava integrada a la Universitat de Barcelona. Era també col·laborador del diari mallorquí *Última Hora*.

Tenia el Premi Ciutat de Palma (1977), el Premi Ramon Llull del Govern Balear (1997) i el Premi Jaume II del Consell de Mallorca (2006), i fou un savi afable i assequible, que aconseguí un respecte generalitzat entre el món erudit de la nostra cultura i de fora d'ella.

* Text preparat per FRANCESC FONTBONA (Institut d'Estudis Catalans i Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi)

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Bonaventura Bassegoda i Hugas va néixer a Barcelona el 1954. Es llicencià en història de l'art per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) el 1976 i s'hi doctorà el 1988.

Fou professor d'història de l'art a la UAB des del 1978 i n'és catedràtic des del 1998. Va ser-hi secretari acadèmic del Departament d'Art (1989-1991) i després director del mateix departament (1994-1998) i vicerector de Transfèrència Social i Cultural (2009-2012).

Allà va ser, el 1995, un dels promotors de la revista científica d'història de l'art *Locus Amoenus*, que segurament és la més sòlida que es publica a Catalunya en aquesta especialitat, i des del 2001 és impulsor de la col·lecció de llibres «Memoria Artium», publicada per la UAB, cinc universitats catalanes més i el MNAC. Hi dirigeix també el projecte «Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic», especialitzat en la literatura artística de la darrereria del segle XIX i principi del XX, que vol recollir en un únic portal tots els materials impresos, en format llibre, revista o fullet, relacionats amb la producció, l'estudi i la divulgació de les arts i del patrimoni monumental al llarg de l'època moderna i fins a la data en la qual aquests materials passen de forma segura al domini públic. En definitiva, la «Biblioteca Digital» —que actualment recull 637 registres— vol posar a l'abast dels historiadors generalistes i dels historiadors de l'art un tipus de material relativament desconegut i molt dispers en les seves ubicacions actuals que hauria de servir per a intentar una profunda revisió dels orígens de la nostra historiografia artística.

Entre les seves tasques acadèmiques fora de la Universitat, cal esmentar les que exercí de director del Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya —MNAC— (1991-1993), de membre de la junta directiva del Comité Español de Historia del Arte (1994-2004), de gestor d'art de la Subdirecció General de Proyectos de Investigación del Ministerio de Educación y Ciencia (2004-2007) i de membre del patronat —encara en actiu ara— de la Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic (des del 2014).

És membre del Consell Assessor Internacional de *Goya. Revista de Arte* (des del 2007), de la Fundació Lázaro Galdiano de Madrid i de les revistes *De Arte. Revista de Historia del Arte* de la Universitat de Lleó (des del 2008) i *Cuadernos de Arte e Iconografía* de la Fundació Universitaria Española (des del 2009).

Fou elegit acadèmic numerari per la secció d'arts sumptuàries i visuals de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, de Barcelona (2011), i hi va ingressar l'any 2012.

Com a investigador, s'ha especialitzat en la literatura artística del Renaixement i del Barroc. Ha publicat una antologia de textos, *Barroco en Europa*, a la col·lecció «Fuentes y documentos para la historia del arte» (Barcelona, 1983) i una detallada edició crítica del tractat de Francisco Pacheco, *Arte de la pintura*, del 1638 (Madrid, Càtedra, 1990) —fruit de la seva tesi doctoral—, i ha estudiat en tres articles la figura singular de l'escriptor d'art i col·leccionista de dibuixos i estampes el canonge valencià Vicent Vitoria (Dènia, 1650 - Roma, 1709). Publicà en forma de llibre una detinguda investigació sobre la col·lecció pictòrica original del monestir de San Lorenzo de El Escorial, *El Escorial como museo. La decoración pictórica mueble en el monasterio de El Escorial desde Diego Velázquez hasta Frédéric Quilliet (1809)* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002).

S'ha ocupat també del dibuix català antic i va ser comisari de l'exposició «La col·lecció Raimon Casellas. Dibuixos i gravats del Barroc al Modernisme del MNAC», presentada a Barcelona (MNAC) el 1992 i al Museo del Prado, de Madrid, el 1993.

Publicà la monografia *La cova de Sant Ignasi* (Manresa, Angle, 1994), un dels conjunts barrocs més destacats de Catalunya, i darrerament s'ha ocupat de la història del col·leccionisme d'art a Catalunya als segles XIX i XX, i de la seva relació amb els orígens i l'evolució de la nostra historiografia artística. Uns primers resultats en aquesta direcció es poden trobar en el volum col·lectiu B. Bassegoda (ed.), *Colleccionistes, col·leccions i museus. Episodis del patrimoni artístic de Catalunya* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007); en la ponència «Joan Antoni Güell i López (1875-1958), segon comte de Güell, tercer marquès de Comillas i primer col·leccionista d'escultura policromada barroca», al volum B. Bassegoda, J. Garriga i J. París (ed.), *L'època del Barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'Història de l'Art a Catalunya, Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006* (Barcelona, Universitat de Barcelona, 2007); en l'article «El col·leccionisme d'art a Barcelona al segle XIX», al catàleg *Ànimes de vidre. Les col·leccions Amatller* (Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2010), i a *Josep Puiggarí i Llobet (1821-1903), primer estudiós del patrimoni artístic*, que és el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona (2012).

A l'Institut d'Estudis Catalans, codirigeix —amb Francesc Fontbona— el *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear*, obra que s'inicià el 2011, que començà a aparèixer en línia el 2012 i que actualment ja té prop de sis-cents entrades, entre les quals les que ell mateix ha

redactat: les corresponents a Agustí Arqués i Jover, Isidoro Bosarte de la Cruz, Pelegrí Casades i Gramatxes, Juan Agustín Ceán Bermúdez, Josep Maria Escrivà de Romaní i Dusay, Bartomeu Ferrà i Perelló, Andreu Avellí Pi i Ari-

mon, Josep Pijoan i Soteras, Antoni Ponç i Piquer, Josep Puiggarí Llobet i Vicent Vitoria i Gastaldo.

Francesc FONTBONA

Rafael Cornudella Carré (Barcelona, 1964). Llicenciat en història de l'art (1988) a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i doctor a la mateixa universitat amb una tesi sobre el gravador català Miquel Sorelló, actiu a Roma al segle XVIII (1998).

Va començar l'activitat docent com a professor d'història de l'art modern a la Universitat de Lleida (1995) i a continuació va passar a la UAB (1996), d'on és professor titular des del 2003. Però una part important de l'activitat professional d'historiador de l'art l'ha exercit en l'àmbit dels museus, inicialment com a documentalista (1987-1991) i després com a tècnic superior del Gabinet de Dibuxos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) (1992-1993). Més tard, durant el període de 2007-2012, fou cap de l'Àrea d'Art Gòtic (una plaça guanyada en concurs públic), on estigué en comissió de serveis al mateix MNAC.

La seva dedicació a la recerca presenta un doble vessant temàtic, en el sentit que d'entrada l'havia orientat en l'òrbita de l'art renaixentista i barroc, amb una particular dedicació al gravat català dels segles XVI-XVIII i al seu context italià, arran de la tesi sobre l'obra de Miquel Sorelló a Itàlia. Per exemple, amb els estudis sobre el gravador siscentista Ramon Olivet, sobre la calcografia a Barcelona c. 1600-1725 (publicats a *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* de 1995 i de 1999), sobre la impremta i el gravat a Catalunya c. 1518-1550 (*Actes dels I-II-III Col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*, Tortosa 2000), sobre la pintura de Francisco Preciado de la Vega a la Roma del Set-cents (*Locus Amoenus*, 1997), etcètera.

Tot seguit desplaçà el seu interès cap a la pintura catalana de final del segle XV i inici del XVI. Per exemple, amb treballs sobre la trajectòria d'Aine Bru (*El Renacimiento Mediterráneo. Viajes de artistas e itinerarios de obras entre Italia, Francia y España en el s. xv*, Museo Thyssen-Bornemisza, Madrid, 2001), sobre la pintura de la primera meitat del segle XVI al Museu Episcopal de Vic (*Locus Amoenus*, 2002-2003) i sobre el Mestre de la Llotja de Mar de Perpinyà (*Locus Amoenus*, 2004), etcètera.

Tanmateix, el vessant principal de la seva recerca i que s'ha convertit en el determinant de les seves publicacions és el centrat en la pintura medieval dels segles XIV i XV a la Corona d'Aragó. En aquest punt convé observar, en primer lloc, el marc museístic de molts dels seus treballs. Per exemple, la direcció dels catàlegs d'exposicions que també comissarià, ja sigui en col·laboració, a *Pedralbes. Els tresors del monestir* (Museu-Monestir de Pedralbes, Barcelona, 2005; nova exposició el 2015, amb M. Carbonell i

A. Castellano), o bé en solitari, a *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional* (MNAC, Barcelona, 2012). El volum *El Gòtic a les col·leccions del MNAC* (Barcelona, 2011, amb C. Favà i G. Macías) respon al seu projecte museològic de la nova presentació de la col·lecció permanent d'art gòtic del MNAC, inaugurada el 2010. Tenen igualment enllaç museístic nombrosos articles i estudis d'obres publicats en catàlegs raonats que consten al seu currículum i que no cal especificar.

En segon lloc, convé remarcar que la seva recerca, orientada sobretot a la pintura gòtica catalana i valenciana, per tal de poder-ne explicar més adequadament les filiacions i els vincles amb el context europeu, ha eixamplat l'horitzó per abraçar també la pintura francesa i la dels Països Baixos. Són exemple d'aquesta àmplia mirada els articles sobre la difusió de Jan van Eyck a València i altres territoris de la Corona d'Aragó (*Nord/Sud. Presenze e ricezioni fiaminghe...*, Actes Workshop, 2005, Pàdua, 2007); sobre la cultura eyckiana del Mestre de la Porciúncula i la pintura valenciana del seu temps (*Butlletí del MNAC*, 2008); sobre Jan van Eyck, les pintures i els tapisos a la cort d'Alfons el Magnànim (*Locus Amoenus*, 2009-2010); sobre una miniatura de Jean Bourdichon (*Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 2007); sobre la taula de Santa Clara i l'escultura de Crist al Calvari del monestir de Pedralbes (*Revue Belge d'Archéologie et Histoire de l'Art*, 2014), i sobre la influència eyckiana a València i l'enigmàtic Jacomart (*Uno sguardo verso Nord...*, Pàdua, 2016).

En tercer lloc, convé destacar que el seu estudi de les arts figuratives, sempre conscient de la conformació material de les obres, cerca la integració de diferents gèneres: a més d'atendre l'escultura decorativa i la pintura sobre taula, dedica una atenció molt particular a la il·luminació de llibres, però també als brodats (a la iconografia i l'estil del brodat figuratiu o pictòric, un àmbit poc conegut i quasi gens estudiat). Per il·lustrar el seu treball en aquests camps, seleccionem alguns articles, com el dedicat als retaules de Tobed i la primera etapa dels Serra (*Butlletí del MNAC*, 2010, amb C. Favà); el Mestre de Baltimore i l'origen de l'italianisme en la pintura catalana del segle XIV (*Journal of the Walters Art Museum*, 2014); Bernat Martorell i la llegenda de sant Jordi, del retaule als brodats (*Locus Amoenus*, 2011-2012, amb G. Macías); la il·luminació del llibre a Catalunya al voltant de 1400 (ed. R. Terés, *Catalunya i l'Europa septentrional c. 1400...*, Roma, 2016); l'escultura decorativa del segle XV al Palau de la Generalitat (ed. M. Carbonell, *Palau de la Generalitat de Catalunya, I*, 2015, amb G. Macías). En aquesta lí-

nia, un dels darrers estudis és el seu treball (amb G. Macías) sobre el brodat a la Corona d'Aragó i el vestuari litúrgic de la capella del Palau de la Generalitat de Barcelona (Abegg-Stiftung, Riggisberg Suïssa, 2017).

Deixem constància amb una simple referència global no solament dels nombrosos estudis d'obres publicats en catàlegs raonats, que superen de llarg la seixantena, sinó també de les abundants publicacions de caràcter divulgatiu, ressenyes, informes, etc. Cal dir el mateix de la seva copiosa participació en la docència de cursos i seminaris fora de la UAB, així com de les conferències que ha impartit. Esmentem també la seva integració en el grup de recerca del Departament d'Art de la UAB (encapçalat pel professor Bonaventura Bassegoda) i la seva participació en nombrosos projectes de recerca d'aquest grup finançats en convocatòries públiques.

Joaquim GARRIGA

Josep Maria Gregori i Cifré (Igualada, 1954) és musicòleg i cantant. La seva formació musicològica es forjà a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), on es llicencià el 1977 amb una tesina sobre l'obra compositiva de Joan Crisòstom Ripollès (1678-1746), mestre de capella de la catedral de Tarragona, i s'hi doctorà el 1986 amb la tesi —dirigida per Francesc Bonastre— *La música del Renaixement a la catedral de Barcelona, 1450-1582*, centrada en l'estudi de la figura i l'obra de Pere Alberch Vila, un dels principals compositors catalans del Renaixement.

Des del 1978 exerceix la docència a la Universitat Autònoma de Barcelona, d'on és catedràtic de Musicologia des del 2007. Ha rebut diversos guardons d'investigació musicològica, com els premis Higini Anglès de la Societat Catalana de Musicologia (1977), Fundació Güell de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (1982), Emili Pujol (1991), Fundació Ernest Lluch (2008), Beca E. Lluch Ciutat d'Olot (2010) i Joan Mercader d'Igualada (2014).

La seva recerca musicològica comprèn aspectes històrics i interpretatius de la música dels segles xv al xix i temes de pensament i d'estètica musicals, sobre els quals ha publicat 46 capítols de llibres, 77 articles en revistes d'investigació, 40 articles de divulgació científica (llibres discogràfics, revistes de música, premsa) i ha presentat 38 ponències i comunicacions a congressos nacionals i internacionals.

El 2001 va iniciar en el si de la UAB el projecte de recerca IFMuC (Inventari dels Fons Musicals de Catalunya) aplicat a la catalogació del repertori compositiu de les col·leccions de manuscrits i impresos dels fons musicals de Catalunya. Aquest projecte —consolidat com a Grup de Recerca de la UAB— ha tingut, des del 2003, la concessió de quatre projectes de recerca del MICINN (Ministerio de Ciencia e Innovación) i, entre el 2006 i el 2010, va rebre el suport de la Subdirecció General d'Arxius de la Generalitat de Catalunya.

Consignem, finalment, la seva participació en comissions relacionades amb la gestió pública del patrimoni artístic, per destacar que ha estat vocal de la Junta de Qualificació, Valoració i Exportació de Béns del Patrimoni Cultural de Catalunya (2011-2017). També és membre del consell de redacció dels *Quaderns del Museu Episcopal de Vic* des del 2005 i n'ha estat del *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya* (2007-2012).

Forma part de la nova generació d'investigadors d'història de l'art, que en el seu cas reuneix el rigor acadèmic de l'estudi amb la gestió museística del patrimoni artístic. Amb els seus treballs acadèmics, en els seus projectes museogràfics i en la seva tasca docent, ha acreditat el seu compromís amb el país i amb la seva llengua.

Entre els anys 2001 i 2016, IFMuC ha censat més de 200 fons musicals de Catalunya, amb uns índexs de prop de 1.000 compositors i més de 10.000 obres catalogades. El 2007 va iniciar l'edició impresa dels catàlegs amb la creació de la col·lecció «Inventaris dels fons musicals de Catalunya», publicada, entre el 2007 i el 2010, pel Departament de Cultura de la Generalitat, i, a partir del 2011, per la UAB. Entre els anys 2007 i 2016, el projecte ha dut a terme la catalogació de setze fons musicals, tretze dels quals han estat publicats en nou volums (http://publicacions.uab.cat/l·libres/titols_l·libres.asp?TITOL=inventaris+dels+fons+musicals+de+catalunya&Submit3=Cercar).

El desembre de 2015 va presentar a l'ESMUC la plataforma digital <http://ifmuc.uab.cat>, la pàgina web i les bases de dades que faciliten el lliure accés a la informació continguda en els camps de descripció dels 10.358 registres catalogràfics del repertori musical ordenat dels setze fons catalogats, a través de les col·leccions «manuscrits d'autor», «manuscrits anònims», «llibres de faristol», «llibres corals» i «impresos».

El 2013, dins del marc del projecte IFMuC, va endegar l'edició de la col·lecció de partitures «Mestres Catalans Antics. Quaderns dels Fons Musicals de Catalunya», amb els segells editorials Tritó i Ficta. Entre els anys 2013 i 2016 han vist la llum vuit quaderns dedicats a obres de compositors catalans dels segles xvi, xvii i xviii (Pere Riquet, Joan Pujol, Josep Reig, Miquel Rosquelles, Tomàs Milans, Carles Baguer, Felip Olivelles i Joan Crisòstom Ripollès), gràcies a la col·laboració de les entitats curadores dels fons, amb el concert del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Ha estat secretari de l'Institut de Musicologia Josep Ricart i Matas (1979-2002), secretari de la Societat Catalana de Musicologia (1992-2004), membre de la junta directiva de la Sociedad Española de Musicología (2006-2008) i, des del 2007, és acadèmic corresponent de la Reial Acadè-

mia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi per Vilassar de Mar, ciutat on resideix amb la seva família.

En la vessant artística, es formà amb el pare Robert de la Riba al santuari de la Mare de Déu de Pompeia, amb qui estudià piano i harmonia. Estudià direcció coral amb Manuel Cabero i Pierre Cao, i cant amb Montserrat Pueyo i Jordi Albareda als conservatoris professionals de Terrassa i Badalona, i es perfeccionà amb Xavier Torra.

Ha dirigit diverses formacions corals (Cor Nou Ressò, 1982-1984; Dolce Stil Nuovo, de Barcelona, 1984-1985; Cor Vila Atzari, 1998-2011; Ensemble Convivium Musicae, 2011-2013). Ha cantat amb La Capella Reial de Catalunya de Jordi Savall entre 1987 i 2011 i ha participat en més d'un centenar de concerts arreu d'Europa, en setze enregistraments discogràfics i en el DVD per a la BBC de la producció de *L'Orfeo* de C. Monteverdi. Ha cantat amb els grups de música antiga Exaudi Nos, entre els anys 2007

i 2010, i ha participat en tres enregistraments discogràfics per a Columna Música, per a la Capella de Música de Santa Maria del Pi, des del 2014, i per a l'*ensemble* De Canendi Elegantia, que dirigeix Francesc Garrigosa, des del 2016. Així mateix, en qualitat de solista, ha interpretat recitals de música religiosa del Barroc amb els organistes Miquel González, Carme Godall i Guido Iotti. Des del 2001, cada nit de Nadal interpreta amb aquest organista el Cant de la Sibilla a l'església parroquial de Sant Feliu de Cabrera de Mar.

En la vessant literària, entre els anys 1999 i 2016 ha traduït al català cinc llibres de llengua francesa per a les editorials Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Claret; i, entre el 2002 i el 2016, ha estat guardonat amb sis premis de poesia en llengua catalana.

Romà ESCALAS

Josep Maria Nolla i Brufau (l'Albagés, 1949) és llicenciat en filosofia i lletres, branca d'història, per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), on es va doctorar el 1977 amb la tesi *La ciutat romana de Gerunda*. El 1978 va entrar a formar part del professorat de l'antic Col·legi Universitari de Girona, més endavant Universitat de Girona, on ha desenvolupat la seva tasca acadèmica, el 1984 com a professor titular i d'ençà de 1994 com a catedràtic. En aquesta universitat ha desenvolupat diferents càrrecs de gestió i govern, com els de director de l'Institut de Patrimoni Cultural i vicerector de Recerca. De manera paral·lela, en els seus primers anys d'activitat també fou tècnic superior de la Diputació de Barcelona i conservador del Conjunt Monumental i Museu d'Empúries en el període 1983-1985.

En el camp de la recerca ha desenvolupat una intensa tasca centrada en les comarques gironines. D'ençà de l'any 2005 ha dirigit com a investigador principal tres projectes de recerca atorgats per diferents ministeris entre els anys 2003 i 2013, i ha estat codirector de dos més entre els anys 2014 i 2017 que han acabat en tots els casos amb una publicació monogràfica. Ha dirigit diversos projectes europeus en col·laboració amb ajuntaments catalans, italians i francesos, i amb les universitats de Siena i Politècnica de Tolosa de Llenguadoc, i ha signat nombrosos convenis amb institucions catalanes (ajuntaments, Diputació de Girona i diversos departaments de la Generalitat).

Amb una àmplia experiència arqueològica adquirida a Empúries, on va treballar entre 1970 i 1977, ha centrat la seva activitat de recerca als territoris gironins en nombrosos jaciments com les ciutats d'Empúries, Girona i Roses, el monestir de Sant Feliu de Guíxols, el *castellum* de Sant Julià de Ramis, les vil·les romanes dels Ametllers (Tossa de Mar) i Vilauba (Camós) i un llarg etcètera. A més, va participar en l'excavació internacional dels Trofeus de Pompeu a Panissars (la Jonquera - el Portús) i al temple de la

Magna Mater del conjunt monumental d'Òstia, a Itàlia. La seva especialitat és el món romà, en el qual és un investigador força reconegut que treballa en diverses línies de recerca sobre el poblament urbà i rural i l'arqueologia funerària. En aquests camps, ha dirigit un total de dotze tesis doctorals i n'ha codirigit dues més.

És autor d'un nombrós conjunt de publicacions, entre les quals destaquen divuit monografies signades amb una àmplia nòmina de col·laboradors, com ara les dedicades a *El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, *El fòrum romà d'Empúries*, *La villa romana de Vilauba (Camós)*, *Aquae Calidae: presència romana a la Selva*, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, Girona*, *de Carlemany al feudalisme*, *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerundae i Aquae Calidae*, *Els trofeus de Pompeu als Pirineus*, *La villa romana dels Ametllers i el seu fundus* i *Empúries a l'antiguitat tardana*. Ha publicat, també amb diversos col·laboradors, un total de 440 treballs entre capítols de llibres i articles en nombroses revistes. Ha participat en més de 90 congressos i reunions científiques de tota mena, tant nacionals com internacionals, on ha presentat un important nombre de ponències i comunicacions. És membre dels consells de direcció i de redacció de diverses revistes especialitzades. En el camp de la divulgació, ha estat comissari de diferents exposicions i ha participat en nombrosos cursos i conferències, dels quals n'ha impartit més de dos-cents.

Amb la seua tasca docent i de recerca, el professor Josep Maria Nolla ha contribuït d'una manera decisiva al coneixement de les comarques gironines en els períodes ibèric, romà i altmedieval, així com a la formació de nombrosos investigadors en la seua especialitat.

Ferran ARASA

Roser Salicrú i Lluch va néixer a Mataró el 1967; acaba de complir, doncs, els cinquanta anys. Actualment treballa com a científica titular a la Institució Milà i Fontanals del Consell Superior d'Investigacions Científiques de Barcelona. Es va llicenciar en història a la Universitat de Barcelona, amb Premi Extraordinari, en 1990 i s'hi va doctorar, també amb Premi Extraordinari, en 1996, amb una tesi titulada *Relacions de la Corona d'Aragó amb el regne de Granada al segle xv (1412-1458)*, dirigida per la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol. Aprofitant la nombrosa i cronològicament precisa documentació de la Cancelleria Reial Catalanoaragonesa, ja va proposar introduir alguns canvis en la genealogia dels darrers soldans de Granada que havien construït arabistes hispans i francesos a partir bàsicament de les cròniques andalusines i castellanes, poc precises a l'hora de situar en el temps els esdeveniments.

Pel que fa a la formació científica, ha obtingut nombroses beques que li han permès dedicar-se a temps complet, sense càrregues docents sistemàtiques, a la recerca i efectuar estades a centres d'investigació ibèrics i estrangers. Va fer la seva tesi doctoral amb una beca de formació de personal investigador del Ministerio de Educación y Ciencia (1991-1994) a l'esmentada Institució Milà i Fontanals. Acabada la tesi, va obtenir una beca postdoctoral (1996-1997) que li va permetre fer una llarga estada a la Universitat de Gènova i iniciar recerques a l'Archivio di Stato d'aquella ciutat italiana.

De reton a Barcelona, el 1997, va ser contractada com a investigadora per la Institució Milà i Fontanals i es va integrar en l'equip de recerca de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol. Des d'aleshores, ha desenvolupat tota la seva tasca investigadora en aquest centre. El 2010, arran de la jubilació de la doctora Ferrer i Mallol, Roser Salicrú va assumir la coordinació del Grup de Recerca Consolidat per la Generalitat de Catalunya «La Corona d'Aragó, l'islam i el món mediterrani». Actualment dirigeix el Departament de Ciències Històriques de la Institució Milà i Fontanals. La seva extensa tasca investigadora s'ha orientat cap a la baixa edat mitjana i s'ha estructurat en quatre línies temàtiques, interconnectades: *a)* els contactes entre la cristiandat i l'islam; *b)* l'esclavitud i el captiveri; *c)* la construcció naval i la navegació, i *d)* els viatges i els viatgers.

Ha participat en nombrosos projectes de recerca nacionals i internacionals i també els ha dirigit. Entre els primers destaquen: *La Corona de Aragón en el Mediterráneo Medieval: puente entre culturas* (2007-2010), *La Corona de Aragón en el Mediterráneo Medieval: Interculturalidad, mediación, integración y transferencias culturales* (2011-2014) i *Tripulaciones, armamentos, construcción naval i navegación en el Mediterráneo Medieval* (2015-2018), tots finançats pel Ministerio de Educación y Ciencia. Entre els projectes de recerca internacionals sobresurten: STARACO (*Status*, «*race*» et *couleurs dans L'Atlantique de l'Antiquité à nos jours*), finançat pel Centre de Recerques en Història Internacional Atlàntica, de la Universitat de Nantes, i *The Diplomatic Exchanges*

between Islamic Mediterranean Powers and Cristian European Cities in the Middle Ages: New Methods for the Analysis of Documents, finançat pel Consell Superior d'Investigacions Científiques, amb la col·laboració de les universitats de Lieja i d'Ais de Provença.

La seva llarga i intensa activitat recercadora ha generat un ampli conjunt de monografies, editades tant a Espanya com a Itàlia i França. Ha publicat quatre llibres: *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons la lleuda de Mediona* (Barcelona, 1995), *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458* (Barcelona, 1998), *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle xv: l'assegurança contra fugues* (Barcelona, 1998) i *El sultanato nazarí de Granada, Génova y la Corona de Aragón en el siglo xv* (Granada, 2007).

Ha coordinat l'edició de sis llibres més, entre els quals destaquen: *Cataluña y Navarra en la Baja Edad Media* (Pamplona, 2010), *La Corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani: Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol* (Barcelona, 2013) i *A l'entorn de la Barcelona medieval: Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives* (Barcelona, 2013).

Ha publicat una cinquantena d'articles en revistes indexades i capítols de llibres, dels quals mereixen un esment especial: «Fou Yusuf V ibn Ahmad, rei de Granada, l'infant Coix de les cròniques castellanes?» (Barcelona, 1996); «Más allá de la mediación de la palabra: negociación con los infieles y mediación cultural en la Baja Edad Media», a *Negociar en la Edad Media* (Barcelona, 2005); «Salves in the Professional and Family Life of Craftsmen in the Late Middle Age», a *La famiglia nell'economia europea. Sec. XIII-XVIII* (Florència, 2009), i *L'évaluation des salaires dans le secteur de la construction navale et de la navigation maritime en Catalogne au Bas Moyen Âge* (París, 2014).

La doctora Salicrú, tot i no figurar entre les seves tasques prioritàries, ha volgut assumir també compromisos docents. Ha participat en programes de màster i de doctorat a les universitats de Barcelona, Autònoma de Barcelona, València i Granada, així com en seminaris especialitzats a les universitats de Girona, Navarra Alacant, Madrid, Vitòria, Pisa, Nàpols, Florència, Càller, Sàsser, París-La Sorbona, Ais de Provença, Cambridge i Heidelberg.

Ha dirigit també quatre tesis doctorals, totes les quals han obtingut la qualificació màxima, i la d'Ivan Armenteros, el Premi Extraordinari de la Universitat de Barcelona el 2012. Actualment en dirigeix set més.

Del 2010 ençà dirigeix la revista *Anuario de Estudios Medievales*, que la seva antecessora, la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol, ja havia portat al primer nivell en tots els rànquings. La seva forta dedicació a aquesta tasca ha aconseguit no sols conservar el caràcter de publicació de referència per al medievalisme català i ibèric, sinó també incrementar-ne el prestigi i la difusió internacionals amb l'aplicació d'eines de gestió digitals.

La doctora Salicrú pertany alhora a nombrosos comitès

editorials de revistes especialitzades en medievalisme, com ara *Acta Historica et Archæologica Mediævalia*, *SVMMA*, *Aragón en la Edad Media*, *Rivista Italiana di Studi Catalani*, *Espacio, Tiempo y Forma*, *Anales de la Universidad de Alicante* i *Miscelánea Medieval Murciana*.

Per la seva important i renovadora activitat científica

i per la seva capacitat de gestió, la Secció Històrico-Arqueològica ha considerat que la senyora Roser Salicrú i Lluç seria una bona incorporació a l'Institut d'Estudis Catalans.

Antoni RIERA MELIS

